

Т. 43

ІВАН КИРИЛЕНКО

ВИБРАНЕ

Ван Клиппенка

ІВАН КИРИЛЕНКО

Вибране

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ ~ 1960

Упорядкування,
вступна стаття і примітки
кандидата філологічних наук
А. А. ТРОСТЯНЕЦЬКОГО

Портрет І. Кириленка роботи
народного художника СРСР
В. І. КАСІЯНА

ІВАН КИРИЛЕНКО

(1902 — 1942)

На початку двадцятих років, коли кадри молодого українського радянського мистецтва тільки формувалися, прийшов у літературу Іван Кириленко — письменник, якому разом з Андрієм Головком, Олександром Копиленком, Іваном Ле, Петром Панчем, Юрієм Смоличем, Юрієм Яновським та багатьма іншими судилося починати історію української радянської прози.

Іван Улянович Кириленко народився 20 жовтня 1902 р. у с. В'язівка, Павлоградського району, Дніпропетровської області. Батько його — робітник — працював чорноробом на залізниці.

Юнак Іван Кириленко в роки громадянської війни був бійцем червоного повстанського загону, який боровся проти гетьманців і денікінців. А коли одгриміли бої і Радянська країна, після перемоги над ворогами, приступила до мирної відбудовної праці, він продовжує навчання, працює на відповідальній радянській роботі, виконує важливі громадські доручення. У той самий час розгортається і його літературна діяльність.

Почавши з віршів, І. Кириленко вже у 1923 році друкує своє перше оповідання «Таких багато». Тоді ж він вступає в літературну організацію «Плуг», і вже через рік, у 1924 р., його обирають членом центрального бюро і секретарем «Плуга». З 1927 р. І. Кириленко — член ВУСППу і входить до складу його керівних органів (член секретаріату і член редколегії журналу «Гарт» — органу ВУСППу). Він був одним із керівників Сплки радянських письменників України, у 1937—1938 рр. — відповідальним секретарем СРПУ і редактором «Літературного журналу».

У 1927 р. комсомольця Івана Кириленка було прийнято до лав Комуністичної партії. У 1932 р. він закінчив Інститут червоної професури; був членом Центрального Виконавчого Комітету УРСР, делегатом XII з'їзду Комуністичної партії України.

До 1927 р. І. Кириленко паралельно друкував вірші та оповідання і, так би мовити, свого основного жанру ще не визначив. Збірка «Такти», видана 1927 року, була певною мірою підсумком його поетичної діяльності протягом кількох років і в той же час своєрідним прощанням з поезією. Того ж 1927 року, коли з'явилися «Такти», І. Кириленко написав і видрукував у журналі «Молодняк» свій перший великий прозовий твір — повість «Курси».

Збірка віршів «Такти», хоч вона й не посіла помітного місця в українській поезії, все ж показова тими неповторними ознаками часу, які в ній відбилися, і тому про неї варто згадати...

Романтика комсомольської молодості, боротьба з бандами, виховання сільського молодняка, долання пережитків старого, картини заводської праці — ось теми, що найбільше цікавили поета-комсомольця. Ми бачимо серед вміщених віршів ліричні та пейзажні малюнки, відгуки на політичні події і навіть такий незвичайний за жанровою ознакою твір, як поема-допис про завод ім. Г. І. Петровського у Дніпропетровську.

Збірка «Такти» пройнята молодечим запалом і вірою у повну перемогу і над ворогами, і над розрухою, і над забобонами.

Після цієї збірки І. Кириленко віршів не друкував і, певно, не писав. Цю свою юнацьку пристрасть він згадав тільки наприкінці 1930 р., коли два місяці працював на металургійних заводах Дніпропетровська, беручи безпосередню участь у ліквідації прориву. Тут було написано кілька поезій, присвячених конкретним виробничим подіям. Разом з двома нарисами вони склали збірку «З металевого фронту», видану на початку 1931 р., а за рік на цьому матеріалі було створено роман «Перешихтовка».

Згаданий факт дуже характерний для І. Кириленка. Не буде перебільшенням сказати, що майже всі його твори були наслідком глибокого проникнення і активного втручання в життя. Так, наприклад, роботі над наступним твором — повістю «Аванпости» — передувала поїздка на колективізацію в складі бригади ЦК КП(б)У.

Про Івана Кириленка, може, більше ніж про будь-кого з тогочасних українських прозаїків можна сказати, що його життя, біографія — у його творах.

Сільський хлопчина, який уже з дитинства був зв'язаний з робітниками, активний комсомолец, слухач педкурсів, якому доводилося брати участь у гострій ідейній боротьбі з усілякими опозиціонерами, уповноважений по хлібозаготівлях, відповідальний праців-

ник радянського апарату і, нарешті, літератор-професіонал, що, вижджаючи на досить довгий час в колгоспи і на заводи, ніколи не поривав зв'язку з газетою,— таким постає перед читачем Іван Кириленко — громадянин, письменник і водночас один з активних учасників тих подій, яким присвячені його художні твори.

Перша повість І. Кириленка—«Курси»—була справжньою творчою заявкою, тією книгою, звідки, власне, і починається письменник.

Що приваблювало читача у цій невеличкій, витриманій у суворій реалістичній манері повісті, яка не дивувала ні особливою складністю фабули, ні якимись карколомними сюжетними ходами, ні екзотичними героями, ні намаганням порушити всі композиційні канони і принаймні починати розповідь з кінця? В часи захоплення деяких літераторів усілякими модерними витівками така прихильність до старої доброї української і російської реалістичної традиції свідчила про твердість переконань, самостійність і творчу визначеність автора.

Павло Сірченко — центральна дійова особа повісті — був першим у великому ряду позитивних героїв письменника. Створення цих образів, особливо Рідкодуба та Обушного, і було, певно, найзначнішим художнім досягненням письменника.

Читач знайомиться з Павлом уже на перших сторінках твору, коли він, уповноважений повітпарткому по хлібозаготівлях, після успішно виконаного завдання повертається до міста. Відчуваючи нестачу знань, він хоче вчитися. Проте з путівкою до губпартшколи нічого не виходить. Місць мало, охочих безліч — молодь тягнеться до навчання, та й взагалі чи можна Павлові залишити це маленьке повітове місто, ще й досі тероризоване бандою Кубанця, місто, де «під самим носом кишать петлюрівські та чорносотенні організації» і «кожної хвилини можна чекати повстань, нападів, боїв».

Але життя вже починає входити у свої береги. Після переможного закінчення громадянської війни країна приступила до мирної праці і в загальному процесі відбудови народного господарства важливе місце посідали питання освіти, школи, культурного будівництва. Одним із проявів цього постійного піклування партії про зростання культури, освіти народу і була організація педагогічних курсів у місті, яке ще, по суті, лишалося ареною боїв двох класово-ворожих сил.

Коли говорити про умови для організації такого учбового закладу, то їх не було зовсім. Виділене для курсів приміщення — зруйноване, вчителі відмовляються йти працювати, а більша частина майбутніх учнів — це діти «бувших людей», серед яких чимало одвертих і прихованих ворогів. Всі вони ненавидять отих селяків та робітників з депо, що сидітимуть поруч з ними за партами. Вони

не уявляють собі, як це освіта, що завжди була привілеєм вищих верств, стає зараз доступною для всіх і в першу чергу для Павлів, Федорів, Надійок і Варок.

Письменник правдиво і психологічно вірно малює цю складну обстановку і ті цілком природні труднощі, що постають перед згуртованим комсомольським колективом, який іде в бій за науку.

Основна дія у повісті розгортається досить швидко. Вона бере свій початок, по суті, з того, що на дверях напівзруйнованого будинку, де шугали горобці, розважалися діти, а ввечері «добрі сусіди» витягали останні рами з вікон, з'являється напівдитяче, наївне, але по-своєму грізне і застережливе оголошення: «Суворо забороняється входити в будинок, а також щось чіпати. Кого спіймаємо, хай потім не гнівається».

Так починалося нове життя комсомольців, які ще не розлучалися з наганом, але рука яких вже звикала до олівця.

І Кириленко зумів майстерно відтворити обстановку, навколишню дійсність. Читач добре відчуває те напруження, в якому перебувають герої твору, ми бачимо, що курси — це частина великого і складного процесу перебудови країни, і хоч бій відбувається на невеличкому плацдармі, він дає досить чітку уяву про хід всієї операції. Ворога треба було знайти і перемогти не тільки у відкритому бою, а виявити і знешкодити також у власному середовищі. По повіту гасе банда Кубанця, вона має своїх людей навіть на курсах, у місті діє організація «анархістів-терористів», до якої також входять окремі курсанти. Ворог причаївся і вичікує, а шкурівський офіцер Ямпольський, скориставшись безтурботністю і благодушністю упродкома Борщака, розкрадає призначені для населення продукти, безслідно зникають з таким трудом добуті курсантами кілька пудів картоплі, олія та пшоно. Так ішло життя, що складалося з навчання і боротьби.

Неабиякою творчою удачею письменника є також і те, що він створив життєвоправдиві образи сільських та міських комсомольців. Павло Сірченко, Варя Сич, Надійка Костюк, Федір Миколок, Котигорошок Юрченко — кожен з них має своє обличчя. І хоч, може, не всі вони достатньою мірою індивідуалізовані, проте читач їх не сплутає.

Цікаво накреслено характер учителя Савченка — представника старої інтелігенції, що не без вагань і сумнівів прийшов не служити Радянській владі, а творити разом з усім народом нове життя.

Менш вдалимими вийшли у І. Кириленка представники ворожого табору. Тут письменник не знайшов нічого нового і обмежився відомими вже на той час штампами. Таким трафаретним образом є

бандит Гриненко, блідою і невиразною лишилася Сося Кравцова. Решта їхніх друзів та однодумців навіть імен не мають, а якби й мали їх, то цим тільки і відрізнялися б.

Багато уваги приділяє письменник особистим взаєминам курсантів, коханню Павла і Варі, Федора та Надійки. Любов, дружба, ревності, батьківські почуття — всі прояви людської натури цікавлять І. Кириленка і не проходять повз його увагу.

По-різному переживають своє перше справжнє кохання Варя і Надійка. Коли Варя подекуди грубувата, прямолінійна, занадто сухувата для свого віку і скоріше нагадує літературно-умоглядну схему аскетичної комсомолки самого початку 20-х років, ніж живу людину, то Надійка — ніжна, чутлива, по-справжньому лірична.

Неприємно вражає читача перша серйозна розмова Павла з Варєю, розмова, у якій чекаєш од Варі якщо і не схвальної відповіді, то в усякому разі широкого, людського слова. Натомість ми чуємо: «Так от, Сірченку, я тебе прекрасно розумію... Ти здоровий молодий хлопець... Правда ж. Ну от... Тобі треба дружину...

...Нема часу тепер амурами займатися. Просто не до того... Тільки ж зрозумій: плодити дітей тепер, коли не сьогодні-завтра, може, знову фронти, банди, голод... Коли двадцять годин на добу треба засідати, виступати, готуватися до доповідей, ходити на нічну варту. І взагалі кинь про це, Павлушо, кинь! — Взяла вона його за руку й струснула, наче хотіла витрясти з нього важкі думки».

Подібна відмова од будь-яких почуттів і водночас біологізм у найбільш оголеній його формі ніколи не були властиві справжнім комуністам і комсомольцям.

Правда, наприкінці повісті Варя каже: «Тепер можна й це питання поставити на порядок денний!» Але все ж, висловлюючись трохи по-бюрократичному Вариними ж словами, у цьому питанні нам значно ближча Надійка з її нехитрою, але щирою і відданою любов'ю, такою ж природною для неї, як і життя, робота, навчання.

Вже з перших кроків своєї літературної діяльності І. Кириленко намагався знайти і відтворити риси нового в характері своїх героїв, у їх житті й побуті. Для цього письменник шукав і нових образних засобів. Як не схожі були на відомі вже або близькі до відомих його порівняння: «Очі виблискували високосортним антрацитом: сонна голова важким кавуном упала на канапу; оком небесного авто виглянуло сонце; пісня будила високовольтні почуття», а в оповіданні «Сергій Коваль» — «Місяць розкішною перепічкою викотився з-за горба й спинився серед неба» і т. ін. Хай не завжди були ці образи вдалими, але вони близькі й незабутні, як молодість, бо самі якісь молодечі, задержуваті і в той же час полемічні, скеровані проти прихильників старого — архаїстів, що трималися за старе

у формі, сподіваючись зберегти і старий зміст, може, тільки трохи, про людське око, підфарбований червоним.

Водночас ми не можемо лишатися байдужими до елементів натуралізму у мові, а подекуди й у змісті, що негативно позначилися на окремих творах письменника. Такі вислови у «Курсах», як: «А все-таки ти порядна тварина; от хрукт!» («от так хрукт!», до речі, повторюється в оповіданні «Сергій Коваль», написаному того ж року); «старабанився просто на живіт»; «гепнув своїми телесами просто на мій порожній шлунок» або «такого сонячного дня місто завжди, наче нарочито, випльовує на майдани і вулиці все своє населення» («Сергій Коваль») — свідчили про невибагливий письменницький смак і примітивність деяких засобів індивідуалізації персонажа.

Повість «Курси» стала помітним явищем у тогочасній українській прозі, вона належала до числа творів, поява яких зміцнювала позиції радянської літератури.

Після «Курсів» І. Кириленко знову на деякий час повертається до оповідань. Кращими з них є «Сергій Коваль» та «Над ямою».

Головний герой оповідання «Сергій Коваль», іменем якого воно й названо,— командир повстанського загону в роки громадянської війни,— зараз, в умовах мирного будівництва, працюючи на виробництві, нудьгує, не знаходить собі місця, не знає, до чого йому прикласти сили, живе спогадами про минуле і мріями «про вітрові наскоки на ворога, буйні пориви революції, її переможну тріумфальну ходу».

Подібні ідеї були досить поширені серед деякої частини літераторів у складний період переходу від громадянської війни до мирного будівництва, до нової економічної політики. Окремі поети досить одноманітно скаржились на той «буденний час», який нібито настав після ліквідації фронтів, вони висловлювали сумніви щодо доцільності нової економічної політики.

Та для основної маси радянських літераторів чужим було це вузьке і однобоке сприйняття навколишнього світу.

До числа цих письменників належав також І. Кириленко, що своїм оповіданням «Сергій Коваль» виступив проти анархічної розхристаності, за сувору революційну дисципліну, за піднесення класової свідомості, яка навіть у таких героїв громадянської війни, як Сергій Коваль, на той час трохи підупала.

Оповідання ведеться від першої особи і складається з двох різних частин, віддалених між собою відрізком часу у сім років. Оповідачем тут виступає Сашко — колишній боєць загону Ковалю,

пізніше слухач губпартшколи, а під час дії твору — секретар заводського комсомольського осередку.

Перша частина присвячена громадянській війні, опису бойових дій загону Коваля. Сашко справедливо схиляється перед героїзмом, мужністю, витримкою свого командира, який стає для нього неперевершеним авторитетом. Але громадянська війна закінчилася, і шляхи їхні розійшлися. Сергій був призначений командиром ескадрону у якийсь полк, потім був секретарем райкому партії в сільській місцевості, а згодом попросився на виробництво, де й зараз був членом партійного бюро. І ось тут старі друзі помінялися ролями. Значно молодший Сашко, який пройшов не тільки велику практичну школу життя, а й здобув відповідні теоретичні знання, стає до певної міри вчителем і вихователем Сергія.

Наступне оповідання І. Кириленка — «Над ямою» — цілком присвячене подіям громадянської війни. Увага автора зосереджена, головним чином, на одному образі. Це рішучий, хоробрий, навіть одчайдушний військовий інспектор Левада. Він хоче один розкласти банду отамана Григор'єва і для цього виїжджає в його штаб.

Безперечно, спроба ця не могла успішно закінчитися. Юнацькими мріями, фантастикою, а ще категоричніше — дурницею назвав це старший і досвідченіший воїн, начштабу Кононов. Але, незважаючи на перші невдачі, Леваді вдається дещо зробити — він визволяє комісара Острика та інших радянських бійців, яких мали розстріляти, і під впливом його агітації кілька учасників банди Григор'єва переходять на бік червоних.

Однак слід зазначити, що тут вирішальну роль відіграла випадковість. До таких несподіваних і не завжди виправданих поворотів сюжету, які зовсім змінюють хід дії, іноді звертається І. Кириленко, відчуваючи непереконаливість або хисткість психологічної мотивації. Вже, здається, ніщо не може врятувати від розстрілу Леваду і Острика. Вони вже «над ямою» — роздигнений комісар та інспектор, з якого стягають другий чобіт. Але тут з уст Левади пролунала пісня: «Як був собі святий Лазар премудрий стрілець...» — і все зразу змінилось: солдати збираються вже ставити до стінки свого «старшого» — Гриценка. Виявляється, ті, що вели на розстріл Леваду й Острика, були колись у повстанському загоні, що ним тоді командував Левада. По тій пісні, яку він почав співати, солдати пізнали його і згадали захоплюючі розповіді свого колишнього командира про комуну. Складні шляхи громадянської війни привели їх, обдурених, до банди Григор'єва. Але тепер вони зрозуміли, на чому бої правда, і кажуть, звертаючись до Гриценка: «Кого?.. Нашого отамана?.. Та ми швидше тебе, гада, кончимо, самі поляжемо, а його не дамо!»

Ця випадковість, несподіванка, до якої автор і вів сюжет, привела до того, що такий важливий образ, як комісар Острик, лишився майже невисвітленим, якийсь він блідий і невиразний.

Добре змалював письменник григор'євський табір, створив кілька живих, колоритних образів. Це колишній народний вчитель, а тепер помічник самого «багька» — Петренко, високий взводний та п'яничка Тринда, якому, «мабуть, на роду написано було писарчукувати десь у волості, але зрадлива доля кинула його у вир громадянської війни».

Взагалі ж оповідання читається з інтересом. Не впадаючи в детектив, І. Кириленко вміло використав деякі пригодницькі елементи для того, щоб створити психологічне напруження.

Повість «Курси», оповідання «Над ямою» і частково «Сергій Коваль» за своїм змістом були ще до певної міри спогадами. Дія там відбувалася в часи громадянської війни і зразу ж після її закінчення. Кілька років відділяло автора від описуваних ним подій.

Цього вже ніяк не можна сказати про наступні книги І. Кириленка. Його романи і повісті кінця 20-х — першої половини 30-х років були цілком сучасні й невіддільні від того, що відбувалося в країні.

Повість «Кучеряві дні» — перша спроба звернення письменника до матеріалу сьогоденного дня, «цюхвилинного», як висловлювався Маяковський. Вона була написана протягом січня—лютого 1928 року і відбивала події, як зазначав автор, «з життя партійного та комсомольського активу перед десятиріччям Жовтня». Про це, між іншим, сказано і в самій повісті, та й події, про які йде мова, зокрема активні виступи троцькістських опозиціонерів з своєю «платформою», відбувалися наприкінці 1927 року, в час відомої загальнопартійної дискусії напередодні XV з'їзду ВКП(б), у якій троцькістсько-зінов'євський блок був остаточно розгромлений і відкинутий партією з її шляху.

Завдяки насамперед актуальності теми ця повість швидко тоді стала популярною і дістала в цілому позитивну оцінку. Але критика відмічала і деякі її художні слабості.

Сюжет у «Кучерявих днях» розгортається двома лініями, які весь час то перехрещуються, з'єднуються, то розходяться у різні напрямки: це, з одного боку, гнівне викриття троцькістської опозиції, а з другого, — зображення ідейного та морального падіння інтелігента, — нині агітпропа райкому комсомолу Никодима Гринюка, який не зумів розібратися у суворих контрастах тогочасного радянського міста.

Майже вся авторова увага зосереджена на цій постаті. І. Кириленко змальовує переживання свого героя, переконливо зображує його психологічний стан у різні зламні моменти життя.

«...Місто, загадкове місто надавило на нього, мрійного романтика, вагою свого нерозгаданого феєричного буття». І ми стаємо свідками поступового переродження комсомольця Гринюка, його духовного занепаду після переїзду з села до міста. Але І. Кириленко не обмежується цим. Він докладно розкриває процес поступового морального одужання свого героя і доводить, що не місто винне у цьому, а сам Никодим Гринюк.

У той же час головні позитивні образи повісті змальовані контурно, без достатнього заглиблення у психологію героя, у його внутрішній світ. Ми переважно бачимо і чуємо цих товаришів на різних зборах та засіданнях, яких у творі занадто багато.

У повісті «Кучеряві дні» І. Кириленко добре відтворив усе безсилля троцькістської опозиції, яка не мала ніякої підтримки серед трудящих мас і перетворилася на вузьку замкнену групу одвертих і злобних ворогів партії та радянського ладу. Образи опозиціонерів — конторника Антона, студента Янського, — як і вся обстановка конспіративних зборів, по-справжньому переконують читача в тому, що опозиціонери понад усе боялися народу. Вся ця опозиційна дрібнота врешті відчувала свою повну відчуженість від робітників, а тому й історичну приреченість своєї чорної справи.

Наступним твором — повістю «Натиск» — І. Кириленко почав розробку надзвичайно актуальної для літератури теми соціалістичних перетворень у сільському господарстві, які відбувалися на початку масового колгоспного руху в умовах гострої класової боротьби.

Слід також відзначити, що письменник не обмежувався тільки цим життєвим матеріалом. В його романі «Перешихтовка», виданому на початку 30-х років, зображено робітниче середовище, виведені образи представників індустріального пролетаріату, змальовані ті складності й труднощі, через переборення яких ішов процес індустріалізації країни.

Але є одна проблема, яка об'єднує всі згадані твори І. Кириленка од «Натиску» (1929) і до «Весни» (1936). Це створення образу позитивного героя нашого часу — комуніста, комсомольця, передового робітника, свідомого борця за колективізацію сільського господарства. Можна з певністю сказати, що це було наскрізним завданням всієї творчості І. Кириленка, його провідною творчою ідеєю.

У повісті «Натиск» таким образом — втіленням сили і мудрості партії — виступає уповноважений окрпарткому по хлібозаготівлях Семен Рідкодуб,

Біографія Рідкодуба нічим особливим не відрізняється від тисяч біографій його ровесників. Вона проста і героїчна водночас. Це біографія одного з тих рядових героїв, які робили революцію і на своїх плечах винесли всі труднощі будівництва соціалізму.

Бідняцький син, що змалку разом з батьком ходив по економіях та багатих селянах, був і поденним, і строковим. Працював на заводі, вертався в економію, а тоді знову у місто йшов. Аж ось революція, а з нею і початок нового життя. Але це життя треба було захистити, відстояти від зазіхань ворогів. І Семен Рідкодуб сідає на коня. У роки громадянської війни він командував ескадроном, потім і полк водив у шалені атаки проти білих.

А тепер теж фронт, але значно складніший, ніж у роки громадянської війни. Там два табори стояли один проти одного, і він твердо знав, що йому треба знищувати білих. Хто кого? Нібито й зараз, у час рішучої боротьби з куркульством під час хлібозаготівельної кампанії, це ж питання поставлене партією перед ним. «Але як іноді тяжко буває знайти ворога в цьому морі дворів, двориків, хат і хатиночок!.. Як часто буває, що в одній особі тісно переплутались і дружні, і ворожі поривання й дії!.. Тут з плеча не рубонеш».

Що ж побачив Рідкодуб у Шевелівці, чим зустріло його село, яке він мав пізнати й зрозуміти протягом дуже недовгого часу? Безперечно, реакція на прибуття уповноваженого була далеко не одностайною. Куркулі, біднота, ті, що вагалися,— всі вони по-різному зустріли Рідкодуба. Хто зв'язував з його появою надії на організацію колгоспу в селі, хто вірив у те, що складні і нерозв'язні ще для нього питання зараз будуть з'ясовані, а хто вирішив глибше сховати хліб, бо цьому уповноваженому не так легко замилити очі.

З сільського активу, на який спирається Рідкодуб, докладніше змальовані голова сільради Карась, голова КНС Костенко та голова споживкооперації Свириденко. Письменник тепер завжди дбає про індивідуалізацію дійових осіб, і його герої не схожі один на одного, як це траплялося у ранніх творах. Іноді ця індивідуалізація досягається примітивними засобами — характеристикою зовнішності (плащ і портфель Карася, окуляри уповноваженого та ін.), іноді підкресленням якоїсь людської вади (заїкання у Костенка). Проте це не стає головним у характеристиці персонажа. Статечний, міцний і добре поінформований у всьому Карась, дещо наївний, романтичний, але гарячий і впертий Костенко, безсилий, млявий, боязкий Свириденко — ось ті неповторні людські індивідуальності, створені уявою письменника. Рідкодуб зумів залучити до роботи кожного з них, спрямувати на вірний шлях, підтримати, пояснити помилку, а коли треба, то й суворо по-партійному попередити.

Велику допомогу Рідкодубові в організації наступу на куркуля

усієї незаможницької та середняцької маси подали сільські комсомольці.

Дещо строкатим при всій своїй нечисленності був комсомольський осередок у Шевелівці. З восьми комсомольців тільки чотири з бідноти; секретар осередку Микола Стрепет, Васько Плотник, Івась Литвиненко та завідувач сільбуду Гаврющенко, а решта — двоє середняків і два куркульські синки. Стрепет розповідає Рідкодубові, як важко йому працювати: «Коли я говорю одне, а Говоруха — друге, а він грамотний, начитаний. Його краще слухають. А потім нас лише три, Гаврюшка завжди утримується, а їх чотири. Голоси за ними». І зрозуміло, що до приїзду Рідкодуба комсомольського осередку як єдиного цілого не існувало. Трохи недоумкуватий, або, як делікатно висловлюється письменник, «млявий і нековирний» завідувач сільбуду Гаврющенко, якого всі чогось називали Гаврюшкою, дає свою характеристику комсомольцям: «Комсомольці тут — головні парубки... На гармошку грає — Васька Плотник — комсомолец... Найкраще танцює польку — секретар ячейки — Колька Стрепет, виводчиком співає Стьопка Говоруха — член бюро... О! — гордо підняв Гаврюшка палець догори. — Комсомольці тут неабиякі!.. Шибайголови всі. Хвакт».

Тут Гаврюшка недалекий від істини. Справді, один — кращий гармоніст, другий — танцюрист, є співаки, але не відчувається комсомольців. В той же час всі вони: і Васько, і Микола, і Івась — чудові хлопці, які при допомозі бідняцько-середняцької частини молоді села могли б робити корисну справу.

Рідкодуб починає з малого — він готує разом з молоддю виставу. В процесі роботи над п'єсою навколо комсомольців поступово гуртується широкий актив. Водночас уповноважений окрпарткому розгортає свою діяльність і веде наступ на значно більшому плацдармі. У селі відбувається чимало важливих подій — у куркулів знайдено хліб, середняки починають розуміти своє місце в боротьбі, міцнішим стає СОЗ. І ми бачимо, як за невеликий проміжок часу, невпинно гартуючись у боротьбі, зростають люди — і Васько, і Микола, і Олена Бойкова і багато інших, які зміни сталися в їх свідомості. Зараз мова не тільки про гармошку, пісні і танці. Те, що було колись мрією для комсомольського секретаря і тракториста Миколи Стрепета, стає тепер дійсністю.

«— Як на мене, товаришу Рідкодуб, — тихим і захопленим голосом продовжував Микола, — як на мене, то й комсомол — це теж могутній людський трактор. Він мусить зорати, розворушити цілину, щоб нові родилися люди, щоб життя було гарне таке, легке, ясне, по-машинному організоване і трохи щоб перегаром бензину припахувало... Страшенно люблю дух бензиновий».

І. Кириленко не спрощує і не послаблює тієї гострої і напруженої боротьби, яка точилася тоді на селі. Він показує всю складність процесу становлення нового життя, і хоч повість закінчується тим, що, поранений під час вистави п'єси куркульським сином Стьопкою Говорухою, Рідкодуб лежить у лікарні, читач відчуває ту перемогу, якої домоглися революційні сили, все те живе і життєздатне у селі, якому забезпечено майбутнє. Бувало, що й перемагала темрява, як це сталося під час «жіночого бунту», коли у селі з'явився землемір. Але ненадовго. Врешті люди знаходили своє місце у боротьбі, і понад усе тоді ставала правда, правда нашої дійсності, правда соціалізму.

Майстерність письменника зростала поступово. Проте іноді автор ще вдавався до примітивних засобів. Тоді на допомогу приходили випадковість, штучний епізод, натуралістичні вислови заміняли справжню дотепність. Але з цим ми зустрічаємося все рідше й рідше. І. Кириленко переборює окремі хвороби росту, наполегливо оволодіває творчим досвідом класиків, постійно вчиться. Це виявилось і у повісті «Натиск», зокрема в умінні дати закінчену характеристику персонажів, особливо характеристику сатиричну, у жвавому діалозі, у влучній художній деталі, у майстерному змалюванні масових сцен.

У доповіді на Першому Всеукраїнському з'їзді радянських письменників (1934) І. Кириленко справедливо критикував декого з своїх товаришів за примітивізм у показі масових сцен. «Ми часто у своїх творах,— говорив доповідач,— подаємо масові сцени на заводі чи у колгоспі, на зборах чи на засіданні, і коли у тій масовій сцені говорять між собою двоє, то решта присутніх персонажів протягом всієї розмови двох красномовно мовчать».

Треба сказати, що письменник досконало вмів подавати масові сцени. Це помітно було ще у «Курсах» при змалюванні учительських зборів. Тут за натовпом не губляться окремі люди, кожен з них — це своєрідний характер, окреслена індивідуальність.

Свій новий твір — «Перешихтовка» — І. Кириленко теж розпочинає гостро динамічною масовою сценою і відразу ж уводить нас у саму гущу подій, знайомить читача з головними героями романа.

«Перешихтовка» була задумана як твір про романтику соціалістичної праці, про героїку боротьби за план. Все це, як ніколи раніше, було властиве радянським людям, і, тільки всебічно розкривши їх психологію, письменник зміг би виконати поставлене завдання. Але якраз цьому він присвятив найменше уваги. Творові так само властивий характерний недолік багатьох тогочасних так званих «виробничих романів», де життя героїв було, по суті, обмежено рамками виробництва і таким чином збіднено самі характери, люд-

ські особистості, які були значно багатші духовно та інтелектуально, ніж їх змалював автор. Герої твору на протязі всієї дії не змінюються, не зростають. Якими були вони, коли ми зустрілися з ними на перших сторінках роману, такими і залишилися аж до останнього рядка.

Відсутність необхідної психологічної заглибленості привела автора до художньої непереконливості, до плакатності і схематизму. Це стосується як позитивних, так і негативних образів роману.

Ф. Гладков у статті про творчість І. Кириленка, говорячи зокрема про «Перешихтовку», підкреслював «схематичність у змалюванні характерів і... настирливість у нарочитій ідеологічній фразеології».

У створених письменником образах негативних героїв, як, між іншим, і позитивних, ми не бачимо якихось художніх відкрить. Все давно відоме, читане і перечитане.

Подібні недоліки були властиві І. Кириленкові й раніше, але найяскравіше виявилися у «Перешихтовці» і були перш за все свідченням недостатньо наполегливої праці письменника над своїми творами.

Не можна сказати, що І. Кириленко погано знав матеріал, те середовище, яке він зображує в романі. Але все-таки для художнього твору цього було замало. Письменницьке знання складається з суми на перший погляд і непомітних, але характерних, глибоко змістовних і промовистих деталей. Про це свідчать «Курси», «Натиск», це ми ще бачимо в «Аванпостах», а у «Перешихтовці» І. Кириленку таких знань забракло. Загальне було добре відоме і ясне авторові, а отого конкретного, що помічає тільки письменницький зір, він не збагнув. Тому в «Перешихтовці» замість показу і розкриття переважає опис, не чути гострого, дотепного, іноді трохи солонуватого слова, яке бриніло у його повістях про село, немає тих об'ємних, яскравих, колоритних фігур — живих образів людей, що ми їх бачили у попередніх творах письменника і ще зустрінемо в наступному.

Критикам «Перешихтовки», що вказували на чимало недоречностей і недоробленостей у романі, І. Кириленко свого часу відповів великою статтею у «Літературній газеті», яка мала, безперечно, полемічну назву — «Попри всі хиби (Кінцеве слово автора)» (1932). Чимало із тих закидів, що були йому зроблені, автор відкинув, але все-таки змушений був визнати, що при допомозі критики усвідомив помилки в показі деяких образів. Роман був підданий серйозній переробці, а одна сюжетна лінія зовсім вилучена. Але й це не піднесло «Перешихтовку» до того рівня, якого вже тоді досягла радянська література.

Проте ця критика допомогла письменникові у його подальшій роботі. Багатьма порадами, що мали більш загальний характер, він скористався, коли почав працювати над своєю новою повістю «Аванпости».

Виступаючи з промовою на I Всесоюзному з'їзді радянських письменників (1934), І. Кириленко висловив дуже вірну думку про органічний зв'язок творчості і суспільної практики письменника. Може, цим і пояснюється вибір матеріалу для наступного твору, коли він знову повернувся до життя села, до своєї давньої і улюбленої теми. Тут було значно краще знання дійсності. А це, у свою чергу, передбачало, «крім правдивості деталей, вірність зображення типових характерів у типових обставинах», що і є найважливішою ознакою реалізму.

Появі цього твору передувала діяльна, конкретна участь І. Кириленка у боротьбі партії за хліб, за організаційно-господарське зміцнення колгоспів, проти ворожих дій та підступів. Узимку 1932 року письменник два з половиною місяці працював на Пирятинщині у складі бригади ЦК КП(б)У по хлібозаготівлях та колективізації.

«На засніжених розлогих степах Пирятинщини, їдучи вночі від одного колгоспу до іншого, я обмірковував майбутню свою повість «Аванпости». Я хотів у цій повісті показати мудрість нашої партії, її керівництво процесом соціалістичної перебудови села, її стратегію і тактику, її бойові кадри, які самі зростають у практиці класової боротьби і виховують мільйони нових будівників колгоспного ладу. Від Центрального Комітету і аж до останнього кутка глухої, далекої Петрівки в один такт б'ються серця носіїв незламної волі нашої партії. І ця єдина воля, могутній натиск, певність перемоги ламають все, що перешкоджає нашому переможному наступові і з кожною годиною наближають нас до безкласового соціалістичного суспільства», писав І. Кириленко в авторській передмові до одного з видань «Аванпости».

У найгірше в районі по виконанню плану село Петрівку приїжджає уповноважений ЦК КП(б)У в справах колективізації та хлібозаготівель Марко Обушний — колишній шахтар — секретар партколективу механоскладального цеху великого тракторного заводу. Село це він обрав сам, знаючи, що обстановка тут склалася серйозна, робота буде важка і зусиль для того, щоб виконати завдання, треба буде докласти дуже багато. Але ніколи не шукав Обушний легких шляхів, а здобута у таких умовах перемога була справжньою і найвищою нагородою для комуніста.

Що ж являла собою Петрівка взимку 1932 р., якими були її люди, на кого мав спертися уповноважений ЦК, з кого складався ворожий табір і хто ще не знайшов свого місця в боротьбі?

...Довгої зимової ночі, коли за вікном скаженів вітер, гуляла завірюха і дах лопотів од безперервного шарпання, у Петрівській сільраді чергували виконавець Корній Іванович, або просто дід Корній, та вартовий — секретар комсомольського осередку Павло Мотора. Правда, фактично чергував тільки один Корній Іванович, бо Павло тут же за столом і задрімав.

Багато про що передумав цієї ночі дід Корній, скручуючи вже десяту цигарку. Та головна його думка — про хліб.

«Корній Іванович думає про те, що завтра знову доведеться ходити на кутки з комсомольцями та сільрадчиками, знову дратувати собак, слухати соковиту лайку жінок і розважні запевнення чоловіків: — Хліба немає.

«А брешуть же», думає виконавець і ще раз спльовує».

А такої ж гупої ночі «на закинутих у степу полустанках з вагонів поїзда виходили люди в нових чоботях, у жовтих кожушках, у вухатих шапках-комунарках. Поїзд ішов далі, а люди пірнали в ніч, виходили на аванпости фронту».

Серед них був і Марко Обушний. Він їхав сюди, у далеку Петрівку, щоб допомогти діду Корнію і Павлу Моторі, секретареві райкому партії Гавришу і голові управи колгоспу «Жовтень» Сукачу, комсомолці Варварі Нежурбіді і одноосібникові Кравченку подолати опір куркуля, викрити куркульських прихвоснів та покровителів і водночас відтягти тих, хто чогось не зрозумів, заплутався, став знаряддям у руках куркулів, а зараз не знаходить у собі сили вирватися з цього оточення і стати поруч з своїми дітьми, поруч з своїми старими друзями на аванпости нового фронту.

Події тієї ночі сколихнули всю Петрівку. Незважаючи на державну заборону, сподіваючись, що у таку хурделицю нікто їй не побачить, працював куркульський вітряк.

І ось тут, у млині, як на герці, зійшлося старе і нове село, комсомольці Павло Мотора і Варвара Нежурбіда, куркулі Кривуля, Сутуга і Балута, але там же як ворог зустрівся колишній партизан, гроза білих, Федір Микитович Мотора з своїм сином, комсомольським секретарем Павлом. Не так, виявляється, все й просто, коли батько зустрічає сина на дверях із шворнем у руці, а син наставляє йому в живіт нагана.

І. Кириленко зумів добре показати нову тактику куркулів. Пускаючи всілякі брехні, організовуючи найбрудніші провокації, вони весь час лишаються в тіні. За них діє пущена по селу плітка; сокиру, що її куркулі скеровують на Обушного, тримає в руках старий Мотора; куркульські махінації покриває голова сільради Юхим Довбня — ворог з партійним квитком у кишені.

Організатором усіх цих справ є сільський глитай Кривуля, що

не тільки проліз до колгоспу, а й став членом управи. То розумний і спритний ворог. Він може добре користуватись будь-якою слабкістю людини. Його помічниками виступають такі ж, як і він, куркулі, але один з них — Сутуга — зараз теж член управи колгоспу «Жовтень», а другий — Балута — колгоспний рахівник.

Головною дійовою силою в їх руках стає герой громадянської війни, зараз машиніст коло двигуна Федір Микитович Мотора. Це сильна і оригінальна особистість, надзвичайно темпераментна і нестримна у своєму гніві людина. Але, крім усього, відома і його прихильність до «зеленого змія».

Така людина була справжньою знахідкою для Кривулі і його компанії.

Треба сказати, що куркулям порівняно легко було використати партизана, бо в селі минулі заслуги Мотори всі потроху забули, а, згадуючи його ім'я, неодмінно згадували і собаку Керзона, який виконував роль Моториного посланця у кооперацію по горілку. Людина, яка так багато могла б зробити, лишилася поза колективом. Причини цього треба шукати у загальному становищі, яке створилося на той час у Петрівці.

І ось тут Марко Обушний, як комуніст, який завжди вмів підтримати людину, знайти ключик до її серця, запалити великою і благородною ідеєю, зумів так підійти до Мотори, що той згодом стає його активним і надійним помічником.

Певний психологічний злам в душі старого партизана настає тоді, коли він одержує лаконічну і просту записку від уповноваженого. Але в цьому папірці, особливо після того, що сталося (коли розлючений тим, що його не покликали на збори сільського активу, під'юджений куркулями партизан ішов з сокирою в руках на уповноваженого), Мотора побачив прояв великого довір'я, якого він ще не заслужив, і глибокої віри в те, що не згас у ньому бойовий дух і досить ще сили в тій руці, яка змогла впоратися з трьома денкінцями.

Взагалі ж Марко Обушний виступає в повісті справжнім носієм могутньої сили і незламної волі Комуністичної партії. Створений І. Кириленком образ уповноваженого Центрального Комітету належить до числа кращих образів комуністів в українській літературі. Обушний добре розбирається в обстановці, в людях, вмів визначити головне у складному плетиві класових протиріч на селі. Це дійсно образ людинознавця, який у всій своїй діяльності завжди спирається на масу, але для нього маса не є чимось недиференційованим і аморфним.

Зрозуміла радість Обушного, коли він з часом помічає, як поступово міцніє в людях почуття громадської свідомості. «Це ж вони,— міркує він,— аванпостні бійці колгоспного фронту, ще зовсім

недавно були розпорошені, спантелчені маневрами знахабнілої куркульні».

І, може, найбільша перемога письменника,— доброго знавця психології селянської маси,— в тому, що він зумів переконливо показати зростання людей, у першу чергу Микити, Павла, Варвари, Христі Смілик, Семена Миколюка, і роль у цьому процесі Марка Обушного.

Образові Марка Обушного письменник, цілком природно, надавав великого значення, і він з натхненням працював над «Аванпостами», але водночас бачив і окремі недоліки свого героя. І. Кириленко вірно підмітив притаманну Обушному і деяким іншим героям його творів прямолінійність, односторонність, як наслідок схематизму в зображенні особистого життя, інтимних переживань дійових осіб.

Цим, певно, пояснюється й те, що герої у І. Кириленка — переважно люди аскетичного складу. Згадаймо Павла Сірченка у «Курсах», Никодима Гринюка у «Кучерявих днях», Семена Рідкодуба у «Натиску» і, нарешті, Марка Обушного у «Аванпостах» — всі вони неодружені. Хай це буде деталь, але досить характерна. Подібне «сімейне становище» героїв давало можливість письменникові взагалі менше торкатися їх особистого життя, а отже, з його творів часто випадали такі складні проблеми, як проблема сім'ї, побуту, виховання дітей тощо. Найбільше, що дозволяє автор своїм героям,— це мріяти про сім'ю.

Але в «Аванпостах» згаданий недолік — недостатня увага до особистого життя героїв — найбільше виявився при змалюванні образів Павла Мотори та Варвари Нежурбіді. Чудові молоді люди, діяльні, працьовиті, справжні комсомольці, гарячі в роботі, розумні, вони стають якимись без'язикими, коли мова доходить до особистого.

І. Кириленко взагалі вмів заглянути у родинне життя своїх героїв і показати його, але здебільшого уникнув цього, може, побоюючись зайвої психологізації образу, що десь у двадцятих і на початку тридцятих років вульгарно-соціологічною критикою вважалося за величезний гріх.

На жаль, ніяких живих рис не надав І. Кириленко голові управи колгоспу «Жовтень» Сукачу, якого секретар райкому атестував колись як єдиного справжнього комуніста у Петрівці. Сукач мав відігравати значно більшу роль у сюжеті повісті, але письменник не знайшов для нього яскравих фарб. Це, очевидно, було наслідком і певної композиційної невправності. До числа недоліків такого характеру слід віднести появу у творі абсолютно зайвого, з погляду розвитку сюжету, образу старого вчителя Аркадія Семеновича. Письменник згодом зрозумів, що без цього образу можна було легко обійтись,

але йому хотілося показати представника сільської інтелігенції, який намагається залишитись осторонь тих подій, що відбуваються на селі. Свою помилку письменник бачив у тому, що не протиставив героєві молодого радянського вчителя. Але справа не тільки в цьому. Сам Аркадій Семенович не несе в романі ніякого ідейного, психологічного чи сюжетного навантаження. Ось де причина невдачі.

Значно уважніше, ніж раніш, поставився І. Кириленко до мови твору. Майже зникли натуралістичні надмірності, канцелярські звороти, якими зловживав колись письменник. Нова лексика владно входить у твір, автор уміло використовує розмовні інтонації. Слово служить йому перш за все засобом індивідуалізації, хоч у більшій мірі це стосується негативних персонажів, таких, скажімо, як Кривуля і Довбня. Ширше, ніж раніш, використовує письменник фольклорні елементи.

«Аванпости» мали великий і заслужений успіх. Це, очевидно, й привело письменника до думки продовжити долю героїв повісті, показати їх дальший розвиток і зріст у новому творі. Так з'явився роман «Весна» — друга книга «Аванпостів».

У статті «Іван Кириленко», надрукованій у 1934 р. в «Літературній газеті», Ф. Гладков, розглянувши творчість письменника, особливо роман «Перешихтівка» і видану вже у російському перекладі повість «Аванпости», відзначив, що «талант Івана Кириленка — великого звучання, око в нього гостре, проникливе, фарби яскраві і густі. Сприймає він життя цілісно і глибоко, але працює над своїми речами невсидливо».

На жаль, І. Кириленко не звернув тоді належної уваги на це справедливе зауваження, що водночас звучало і як застереження. Він продовжував працювати поспішно, без достатнього самоконтролю. Наслідком цього і стала та невдача, що спіткала його в романі «Весна».

Три роки минуло з того часу, як покинув Марко Обушний Петрівку. Багато змін сталося у житті країни, дуже помітними були вони і у новому колективізованому селі. Піднісся добробут колгоспників, зросли люди, але боротьба не припинилася, боротьба точилася як за поліпшення умов життя, за ліквідацію залишків дрібновласницької, індивідуалістичної психології, за повну перемогу соціалізму в свідомості людей, так і проти окремих спроб підірвати колгоспи, перешкодити їх дальшому розвитку.

Перед письменником, що взявся за цю тему, стояло чимало важливих творчих завдань. Але І. Кириленко обрав полегшений шлях їх втілення. Він, по суті, обминув ті справжні реальні процеси бороть-

би нового зі старим з їх складністю, багатоманітністю, а подекуди й суперечністю, перевівши розмову у побутовий план, причому й побут цей змалював схематично і, головним чином, парадно. Тогочасна критика справедливо вказувала на те, що й прояви класової боротьби в романі здебільшого зводяться до побутових колізій, а в описах кохання автор вдається до примітиву й сльозливої сентиментальності, як і до зайвих натуралістичних деталей у змалюванні заможного життя колгоспників.

Гостра і переконлива критика роману «Весна» змусила І. Кириленка серйозно замислитися над своєю дальшою творчістю. Цілком природна тривога, що її переживав тоді письменник, прозвучала у його виступі на сторінках «Літературної газети» з розповіддю про майбутні творчі плани, про те, чим він збирається зустріти двадцятиріччя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Характерною була вже сама назва цієї замітки: «Сподіваюсь на допомогу товаришів». Вона свідчила про те, що письменник тверезо підійшов до оцінки свого останнього твору і зробив правильні висновки. Можна було сподіватися, що його наступні книги, за рівнем художності, стоятимуть вище кращих зразків попередньої творчості, до числа яких належала перш за все повість «Аванпости».

Двадцятиріччя Жовтня І. Кириленко збирався зустріти новим романом «Ровесники», але ця книга не була закінчена автором. Відомий тільки один уривок з роману, що був задуманий як велике епічне полотно про складний і захоплюючий шлях ровесників віку, які хлопцями зустріли революцію, але вже брали активну участь у громадянській війні. За двадцять пореволюційних років вони стали командирами виробництва, членами уряду, головами колгоспів, творцями радянського мистецтва. Це був чудовий матеріал, і повз нього, як писав тоді І. Кириленко, не міг пройти «письменник, що сам підхоплений був революцією з самих низів старого суспільства, вихований партією у комсомолом, який від початку й до кінця поділяв і поділяє всі труднощі й перемоги своєї Батьківщини».

У надрукованому уривку — розділі «Гості» — дія відбувається наприкінці імперіалістичної війни, коли вже відчувалося наближення Жовтневої грози. Українське село жило звістками про війну, і невдачі на фронтах доходили сюди глухим відгомном.

Пан Мартин Вишневецький (у його маєтку відбувається дія) дуже стурбований останніми подіями, а особливо недавнім убивством стражника. Він хоче забезпечити собі підтримку «міцних дядьків» і запрошує до себе на вечерю старосту, писаря та ін. Старий пан з дітьми приймають гостей.

Надзвичайно колоритно описана вечера у Вишневецького, показано, як пнуться у пани обмежені і відсталі сільські багатії, іронічне ставлення до них панських дітей і складне становище старого пана, який і сам радий би познущатися з «гостей», але розуміє всю небезпечність становища.

У цей час починається пожежа на гармані, горять скирти хліба. Гості розбіглися, а пожежу погасити не вдалося. Це безсилля погасити пожежу підкреслює і безсилля старого пана: «Пан Мартин раптом обм'як, його тіло важко повисло на руках синів». Добре відтворені в уривку характери дітей пана — двох синів і дочки. Всі вони різні, і важко сказати, як складуться їхні шляхи в революції.

* *
»

Творчий шлях письменника, як ми це бачимо, був нерівний. Але те, що зробив І. Кириленко за якихось десять-дванадцять років своєї активної літературної діяльності, а головним чином три повісті — «Курси», «Натиск», «Аванпости» — і кращі оповідання, посідають помітне місце в українській радянській літературі і можуть бути ще одним промовистим свідченням того, що тільки глибокий і безпосередній зв'язок з життям приводить письменника до справжнього творчого успіху.

А. Тростянецький

Курсу

Повісmb

Ж

I

еосяжна снігова далечинь. Молочноблакитний ранковий туман наліг на пухке лоно землі, залив своєю каламутною голубінню широкі простори степів, придорожні могили, яруги й далекі оази сіл.

Перерізує поле безкрая вузенька дорога, незграбно покручена, наче батіг із прядива, забутий підпасичем на шляху.

Порожньо, мертво. Тільки з глибини туману випливають фантастичні обриси церковних бань і велетенські кам'яні масиви міста та понад самим шляхом кострубатими, заповишеними снігом вартовими стоять самотні дуби колись розкішного гаю.

Під ненаїждженими полозками потужно рипить сніг, від цьвохкання батога здіймається у повітря злякане гайвороння, з миршавої конячини парує.

— Поганяйте-бо швидше,— раптом каже кудлата шапка до погонича, нетерпляче досмоктуючи цигарку.

— Ого, та ми в три щоти будемо на місці! Ще й як! Но-о! Моя, знаєте, булана на старість ахтанабілем ходить.

Цьвохнув батіг. Кобильчина ображено війнула хвостом і підтюпцем потрусила далі.

— А чого поспішати, Семеновичу? — дядькові Микиті хотілося побалакати.— Наука не вовк, у ліс не втече. Та й яка вже там наука, коли тільки Хрангеля відбили.

Кудлатий рішуче повернувся, труснув головою, від чого шапка зсунулась на потилицю, і, вдаривши долоною по коліні, аж скрикнув:

— Буде наука, дядюшка, верное слово, буде.

Тепер можна було розглянути його краще. Звичайне одверте лице молодого селянського парубка, років двадцяти, з кирпатеньким та м'ясистим носом, з наївною усмішкою у куточках губів. Тільки погляд гострий і впертий та лоб з енергійним переніссям свідчили про те, що наївність на цьому обличчі може декого підвести.

— Не я буду, коли не поїду вчитися,— вже спокійніше кинув парубок.

Доїжджали до байраку, що густо поріс оршиною та дубовим молодняком.

Снігові замети скували гілля в німій холодній мовчанці. Дядько Микита стримав на віжках кобильчину, й сани почали спускатися в яр.

— Витягни лишень пукалку, Павле,— обернувся й тихо промовив дядько Микита.

— З якої речі?

— Отакої, хіба не знаєш, що тут Кубанець розгулює. Он ба — на горі хутір — там гніздо, а в байраці проїзду нікому не дає.

— Поганяйте, знаю.

Та дядько Микита не вгамувався.

— Чув, що й на місто він іноді наскакує?

— Невже там сили немає, чи що?

— Щоправда, сили малувато, але нічого, приборкаєм.

— Та ну?

— Як двічі по два.

— Та дай боже, а то зовсім від нього життя немає.

Дядько Микита замовк і ретельно цьвохкав кобильчину, що з великою потугою вивозила з яру сани. Він уже не так боявся бандитів, бо поруч себе бачив непорушно-спокійне обличчя свого небожа, а місто, що до того ледве визирало з туману, тепер здавалося зовсім близьким.

— Верстов зо три лишилося. Но-о, старенька,— лагідно й спокійно протяг дядько Микита і, витягаючи кисет, з батьківською ніжністю скосив очі на Павла. Той сидів нерухомо, жмакав пальцями соломинку й задумано-допитливими очима дивився на великі мури касарень, що гігантськими засніженими паралелограмами щільно тулилися до міста.

Вранці повітове місто порожнє й тихе. Сьогодні воно аж надто принишкло, і здавалось Павлові, наче він опинився тут випадково, зовсім чужий і небажаний між цими сірочервоними галереями вулиць і завулків.

Він бачив розхитані повивірчувані палі колишніх парканів, обтерті стіни будинків, а замість воріт майже проти кожного двору стояло лише два стовпи, що в передранковім тумані нагадували шибениці.

«Клятий туман,— думав Павло, звертаючи на головну вулицю,— жодної людини не вгледити. Немов після погрому».

Тоді з-за міського цвинтаря оком небесного авто виглянуло сонце й оранжовими стрілами почало пронизувати гливку імлу.

Повітпартком розташувався в центрі міста, в будинку колишнього земельного зубра, що втік ще за перших більшовиків. Будинок, густо оточений деревами, стояв осторонь і своїм високим шпилем та баштами нагадував середньовічну цитадель. Повесні, коли дерева вбиралися в лист, його зовсім не було видно, і тільки червоний прапор на шпилі кидав виклик усьому місту.

Павло відчинив двері, але вартовий — молодий похмурий хлопець у кепці й шкірятянці, в непомірно великих чоботях, з посинілим від морозу носом — рішуче загородив хід рушницею.

— Стій! Куди?

— До Марка Колісника.

— Хто такий? Документи?

Мабуть, вартовий був комсомолец із ЧОНу, бо, коли Павло витяг партквиток і показав йому, той привітно посміхнувся:

— Заходь!

Павло швидко підіймався брудними скрипучими сходами, і йому почулось, як десь у другому кінці будинку, там, де був зал засідань, хтось одним пальцем вистукував «суботу» та стиха шуміли дальні притамовані голоси.

«Мабуть, комсомольці вовтузяться», подумав Павло і рішуче постукав у двері Маркового кабінету.

Байдужий голос втомлено відповів:

— Заходь, хто там?

Павло відчинив двері й мовчки простяг руку:

— Здоров!

— А, Сірченко. Ну, нарешті з'явився,— заговорив Марко, підводячись із-за столу й тиснучи Павлові руку.— А все ж таки ти порядна тварина. Це майже злочин з твого боку,— напівжартівливо, напівстрого говорив Марко, поглядаючи на давно очікуваного гостя.

— Послано його на тиждень, усі ми чекаємо хліба, сподіваємося. Борщак ходить, як прибитий, у нього в запасі ні зернини, а тебе наче прив'язав хто, або Кубанцеві до лап пограпив.

— Зате шість тисяч з половиною пудів погрузив на Варварівці,— спокійно відповів Павло, беручи з столу цигарку й запалюючи,— сьогодні сюди прибуде.

— Та ну?!— Наче хто бомбу підклав під Марка, так підскочив він.— Молодець. Хвалю. Таж бо тобі орден Червоного Прапора за це. А мовчить. От хрукт (Це улюблене слово Маркове).

— Нічого, аби живі та здорові, як каже мій дядько Микита,— весело промовив Павло, байдуже розглядаючи картини, що прикрашали кабінет секретаря повітпарткому.

Павло оглянувся, але побачив, що Марко вже сидить міцний і самозаглиблений, тяжко наліг широкими грудьми на стіл, низько схилив кудлату голову, так низько, що аж волосся торкалося зеленого сукна, і, стиснувши брови, швидко щось занотовував собі в невеличку кишенькову книжку. І здавалося, що, хай сюди зайде сотня офіцерів і скерує проти нього смертельні дула рушниць, він не поворухнеться, доки скінчить записувати.

Павло вгледів у кутку канапу і, роздивляючись картини, боком наблизився до неї.

«Посиджу, доки він охмолостається», подумав Павло, важко падаючи на понівечене м'яке сидіння, але під ним ворухнулося щось живе і швидко забубоніло сонним, наче повстаням, язиком:

— Хто це? От чорт, старабанився просто на живіт.

Павло відсکочив від канапи й дивився, як звідти спочатку підвелася розкуйовджена голова, далі вузькі плечі, одягнені в жовтий кожущок, і, нарешті, ноги в солдатських обмотках.

— Мусю, ти?

— Та я, хіба не бачиш, тільки ведмідь ти і незграба. Гепнув своїми телесами просто на мій порожній шунок.

— А чого ж заховався у темряву й сидиш щуром у горах,— реготався Павло,— а ще вождь комсомолу називається. Ех ти, шляпа...

Муся сонно блимнув великими чорними очима, підсмикнув пояска, що на ньому теліпалась кобура нагана, і мляво промовив:

— Благополучно?

— Добре, братішко. Зовсім добре.

— Як саме?

— Сто відсотків.

— Красота,— солідно й захоплено проказував Мусій.

— А в тебе що нового? — сідаючи на канапу, звернувся Павло.— Та чого ти знов очі заплющуєш? — додав він, побачивши, що Муся мішком зсунувся на канапу, а голова його з копою чорного волосся безсильно схилилась на вузькі сухотні груди.

Муся на хвилинку розкрив очі, просто й одверто глянув на Павла й роблено ніжно промовив:

— Знаєш що, Поль, я цілу ніч простояв у сторожі й хочу годину заснути, а ти, мій любий продовольственик, іди під три чорти. Я скінчив.

— А як та справа, що прохав? — напосідався Павло.

— Ти знов за рибу гроші, про командировку?

— Еге ж.

— Знаєш що, голубе: ти б ще з місяць їздив та тоді вже й приходив би. Звичайно, немає.

— Невже не міг придержати для мене? Скоти-ина! — образився Павло, затягаючись димом.

— Та чого ти присікався: придержати, придержати... Та в мене справ чортова купа без твоєї командировки. Щодня з десяток хлопців приїздить із села, криком кричать — давай будь-яку школу, вчитись хочемо. А йому до Харкова раптом забажалося.

— І поїду.

— Будь ласка, хоч і поза Уманню. Тільки, по-перше, відійди від мене, і якомога швидше, бо зараз спати-му, а по-друге, поговори з ним,— хитнув головою у бік Марка,— може, щось вийде. Бажаю успіху. Ну, гайда.

І знову сонна голова важким кавуном упала на канапу.

— Бачу вже, що річ безнадійна до чогось із тобою договоритися,— підвівся Павло й попростував до Марка. Той тільки кінчив писати й складав розкидані на столі папери.

— Чого ви там вовтузилися? — обернувся він до Павла.

— Та трохи твого комсомольського секретаря не придавив,— сміючись, відповів Павло, підходячи до столу,— але річ, звичайно, не в тім.

— А в чім?

— А в тім, що я вже тобі колись говорив. Хочу вчитися по-справжньому. Розумієш, як слід. Чого ти посміхаєшся? Мовляв, стара пісня? Нічого, ти слухай. От ти старий робітник, Марко, був на заводах, багато читав, чув, бачив, тобі легко, а що я? Три роки в армії, це ти знаєш, війни немає вже, в нас розруха, а—з моїми знаннями...

— Що ти, знов агітувати збираєшся? — перебив його Марко.— Можна без вступів?

— То добре. Слухай. Я селянин, незаможник, у партію вступив з класового інстинкту, як ти сам кажеш. Енергії маю досить, а освіти ніякої. Партійної освіти, розумієш? Пошли, врешті, мене до Харкова в партшколу. Ну, даєш командировку, кажи?

Павло почав хвилюватися під кінець своїх слів і, благаючи, гостро дивився на Марка: «Кажі!»

А той випростався в кріслі, від чого щось хруснуло, чи спинка крісла, чи кості секретаря повітпарткому, простяг попід стіл ноги і, дивлячись кудись убік, застиг у мовчанні. Павло терпляче очікував, не зводячи очей

з Маркового перенісся. Врешті той підвівся й знову наліг грудьми на стіл. Тепер обличчя його було тверде, гостре, рішуче.

— Ти, Сірченку, знаєш, що наше місто тероризує Кубанець, що під самим носом у нас аж кишать петлюрівські та чорносотенні організації, що щохвилини можна чекати повстань, нападів, боїв, що кожний партієць-бойовик нам цінний, що ми починаємо тільки вводити життя в береги, що такі, як ти, особливо потрібні.

— І все ж? — перебив Павло.

— І все ж таки я з тобою згоден: учитись треба, хоча командировок, здається, вже немає.

— А ти запитай в оргінстра, може, є. Ти ж знаєш, як я...

— Годі, годі, братухо, — рішуче припинив Павла секретар і взяв телефонну трубку.

А тимчасом туман надворі зовсім уже розвіявся. Передбачався чудовий сонячний день, і на заморожених шибках Маркового кабінету, наче коштовні самоцвіти, вилискували іскорки променів, під якими повільно танув лід на склі і янтарно чисті крапельки сльозами спадали на лутку вікна. Згори ясніше долітав гуркіт дверей, окремі вигуки, колективний тупіт ніг, а на сходах задержуваті юні голоси потрясали тишу:

Нумо, хлопці, до зброї,
На герць погуляти,
Банду звоювати...

— Семен? Здоров! Це Марко, Марко, кажу. У тебе не лишилось командировки в харківську партшколу? В партшколу, так?

Павло, весь напружене чекання, сидів, мов на голках.

— Немає, кажеш? Шкода. Кому? Павлові Сірченкові. Що, педкурси? Ні, а втім, я не перечу. А учні є? А педагоги? Розпорядження з центра? Знаю. Безумовно, потрібна річ. Поговорю. Приміщення? Ну ясно, дістанем. Ну всього, бувай.

Павло, почувши, що командировок немає, похнюпився і далі вже не слухав. Коли клацнула трубка об рогачики телефону, він злегка підвів голову:

— Значить, ні чорта не виходить?

— Так. З командировкою, звичайно. Спізнився. Але от що: треба нам у себе середню школу відкрити,

педагогічні курси, центр вимагає. На мою думку, ти там також зможеш і собі дещо взяти, а до речі, і нас не покинеш.

— А що це означає—педагогічні курси?

— Колишня, брат, учительська семінарія.

— А вчителі, приміщення, книжки є?

— Звичайно, немає, але треба, щоб були.

— Вилами це все по воді писано,— безнадійно вставив Павло. Дратувало те, що план його провалювався. Марко зробив рукою енергійний рух.

— Помиляєшся, браток, не вилами. До нас таких, як ти, багато ходить. Вимагають освіти, спитай Мусія. Особливо незаможницькі хлопці з села, комсомольці. Це, браток, сила. Не вилами писано, ні. Отже, більш ти мені цього й не говори. А що серед учителів є петлюрівці та чорносотенці, що серед учнів половина, може, обивательських синків знайдеться, то дурниці, перекрутимо. На якого ж дідька й тебе туди посилаємо? — вдарив долонею по паперах Марко.— А втім, ти дисциплінований член партії, я цього певен,— додав він уже спокійніше.— Ти, гадаю, розумієш, на що я натякаю, правда ж?

— Ще б пак, не розуміти. Ясно, що коли з Харковом справді нічого не можна вдіяти, то доведеться скоритися, але на той рік я перший кандидат. Добре?

— Невідомо, що буде за годину, не те що за рік. Але в принципі я обіцяю. Є таке діло.

— Є! — жваво відповів Павло, підводячись із-за столу.— До речі, я й загальну освіту тут піджену.

— Так от, лінію веди там твердо. Тебе цього не вчити. В роботі тримай зв'язок з мною та Мусієм, підтримка буде. В наросвіту я подзвоню зараз же, і сьогодні ж починай збирати хлопців. Офіційно ти тільки учень, але треба справу поставити як слід. Крім того, пам'ятай, це не на війні, і будь тактовний з педагогами. Наган можна захвати подалі. А то я знаю, що ти за хрукт.

Він узяв трубку й притулив до вуха. Павло ходив по кабінету, похнюпившись, щось так уважно обмірковував, що аж губи йому ледве помітно ворушилися.

Раптом у дзвінкому повітрі під самими вікнами пролунало три гучні постріли. Павло схопився за наган.

— Тривога,— жбурнув трубку Марко й кулею вилетів із-за столу.

Б.

До кабінету влетів хлопець, що стояв на варті.

— На Причепилівці банда.

— Кубанець? — гостро запитав Марко.

— Так.

Було чути, як по сходах натовпом збігали комсомольці й поривчасто тривожно клацали замки рушниць. Надворі хтось голосно лайвся:

— Та швидше давай макс! Запрягай коні! От розтелепа.

— Станові-ись! — вихопилась над усе команда.

Муся вже схопився, протер очі й похапцем став ладнати кобуру коло пояса. На подвір'ї повітпарткому вже шикувався ЧОН. Кулеметники метушливо перевіряли кулемети, а молодий військом на коні, з червоними від безсонних ночей очима, давав накази:

— Тачанку під кулемет!

— Перша чота, швидше! Лаштуйсь!

— Струн-ко!

Марко, Павло й Мусій підбігли до нього.

— Скільки їх?

— Чоловік п'ятдесят, кіннота.

— За всяку ціну відбити! — наче сам до себе, промовив Марко, але військом почув і відповів:

— Будь певен, Сірченко, — звернувся він до Павла, — бери першу чоту, веди Шевченківською вулицею, будь за командира. Сашка поранено вночі.

— Слухаю.

— Швидко. Чого там, рушай! Не затри-и-и-м-у-у-й!

Марко й Мусій сіли на тачанку до кулеметників і навскочки вилетіли на вулицю, нашвидку ладнаючи кулемет. Павло вже вів із двору піхоту і вздовж вулиці бігом помчав з нею на Шевченківську. Подвір'я повітпарткому спорожніло.

Зате пропасницею трусила паніка. Переполохані обивателі ховалися за ворота, нашвидку затуляли віконниці, деякі, похапливо озираючись на церкву, хрестилися, а чонівці, хто запізнився, по одному, по два мчали на Причепилівку. Звідти було чути безладну, шалену тріскотню, наче хтось ламав там сухе гілля. Раптом монотонно й чітко зататакав кулемет, ніби хтось палицями вибивав по залізному дахові. Над Причепилівкою стала густа пара від людей і від коней. Пара змішувалась із димом, Дайками, стогоном і сивою хмарею піднімалася вгору.

А на цвинтарі біля каплиці, наче у себе в кабінеті або вдома, Марко спокійно, методично випускав з «макса» ленту за лентою, а Муся однією рукою тримав коні, а другою підсував Маркові набой.

— Дивись,— показав він уліво.— Молодець Павло, глянь, як він натиснув їх із провулка. Іч, як «кігті рвуть». Ану, шкварни по гадах.

Кулемет знову грайливо застукав під спокійну усмішку Маркову.

Цього разу банда багато втратила людьми, зброєю й кінями і втекла в снігові степи на своїх баских і швидких конях. За нею погнався військком із кіннотою, а піші поверталися до міста, на ходу перев'язуючи рани, обмикуючись і відсапуючись від бойової втоми.

А вранці другого дня Павло вже був у завнароса, студента Строни, і мав з ним ділову розмову. Потім обидва довго й голосно телефонили в житловий відділ. Звідти не погоджувалися дати приміщення для педкурсів, а врешті відвели колишній гарнізонний госпіталь, великий двоповерховий будинок, що містився недалеко від центра, але перебував у напівзруйнованому стані, без шибок, із розчиненими навстіж дверима. Там шугали горбці, розважалися хлопчак, а вечорами сусіди «господарювали» — відгвинчували ручки від дверей, витягали рами й заздро поглядали вже на двері. Павло лаявся:

— Та це ж руїна якась, а не будинок. Свинюшник...

— Так, приміщення, справді, трохи холоднувате буде.

— Дякую тобі красенько — трохи. Та ти глузуєш, чи що? Тро-охи! Та там же вітер, наче в степу, розгулює.

Піднімаючись східцями, Павло аж пристояв трохи, вслухаючись у завивання вітрове.

— Але ти, Сірченку, не журися,— заспокоював його Строна.

— Може, накажеш танцювати з радості?

— Танцювати не танцювати, а й журитися справді підстав немає.

Завнарос був великий оптиміст, він поправив пенсне й казав далі:

— Ти ж тільки подумай: ще вчора билися з Кубанцем і хіба думали про якісь курси? А сьогодні — дайш. Беремось організувати освіту. А головне — самі ж для себе, для десятків, сотень отих ентузіастів, наймитів, незаможників, що йдуть до нас з вогнем в очах і вимага-

ють освіти. Це ж велика епоха, незабутні часи і т. ін., і т. ін.

Завнарос любив філософувати, говорив завжди патетично, особливо коли справа торкалася освіти, культурності, нової етики, мистецтва і т. ін. Про нього говорили, що він навіть нишком вірші пише, але з цього ніхто не дивувався.

— Все це я добре розумію, та це ж не значить, що від твого високого штилю в будинку потеплішає. Тут слів недосить, треба багато впертої й жорстокої роботи.

— Але ж у тебе для цього енергії вистачить? — перебив його завнарос.

— Спробую.

Строна глянув на годинник.

— Вибач, у мене засідання з учителями, трохи спізнився. Прощай.— Завнарос швидко почав збігати сходами до виходу. Павло ледве встиг гукнути йому навздогін:

— А як же з педагогами?

— Поговорю сьогодні.

— Тільки ж, гляди, не забудь.

Та, мабуть, Строна не чув слів Павлових, бо його маленька постать уже зникла за рогом.

Павло довго й уважно розглядав порожні кімнати. В голові снували плани, один кращий від другого. Парубок так замріявся, що йому вже вчувались голоси й радісний сміх товаришів, що невдовзі zalиватимуть ці порожні холодні кімнати.

«Тут ще й для інтернату місця вистачить. Аби тільки хлопці дружні підібрались», майнуло в Павловій голові.

Далі знайшов фанерну дошку, шматочок вугілля, щось таке написав на ній і прибив цвяхом до вхідних дверей.

«Треба зайти до Мусія», вирішив він, не раз перечитуючи написане.

А ввечері, коли стемніло й скупе світло електричних ліхтарів залило вулиці, підійшов «сусіда» до будинку і, вгледівши напис на дошці, запалив сірник і по складах прочитав:

СУВОРО ЗАБОРОНЯЄТЬСЯ ВХОДИТИ В БУДИНОК,
А ТАКОЖ ЩОСЬ ЧІПАТИ. КОГО СПІЙМАЄМО, ХАЙ ПОТІМ
НЕ ГНІВАЄТЬСЯ.

«Сусіда» був собі тихенький міщанин і до того ще наляканий революцією. «Зняти двері чи ні? — вагався він хвилинку. Потім рішуче махнув рукою.— Хай йому біс! Ще, чого доброго, спіймають...» І, боязко озираючись, полпентався геть.

У паросі Строна, хвилюючись, бігав по кабінету. артистично жестикулював, на хвилинку спинявся, потім знову доводив, умовляв, прохав:

— Ви розумієте, шкіл немає, дівчору треба вчити, а ви за пайки торочите. Сором, ви ж культурні люди, треба ж розуміти: будемо багаті,— все влаштуємо.

Щось близько десятка вчителів похмуро схилюлися навкруги столу, тулилися під стіною, аж у кутках, і мовчки, байдуже стежили за Строною. Здавалося, що це не збори вчителів, а якийсь запальний гурток і молодий Строна за керівника в ньому.

— Ви повинні, ви мусите йти працювати. Особливо на педкурси треба. Товариш Колісник категорично наказав,— запально настоював Строна.

— Я краще останні штани понесу на село за хліб міняти,— почулося з кутка.

— А чи питав ваш товариш Колісник, що їдять учителі? — озвався хтось з-за столу.

— Товариші, тихше. Хвилиночку! — благав Строна, стоячи посеред кімнати й безнадійно розводячи руками. Та його не слухали.

— Чому мануфактури не дали?

— В мене дружина на селі поденно робить, а я сам з дітьми цілий день вовтузюся.

Наче буряний потік, полилися скарги з усіх кінців на схвильованого Строну, що розгублено дивився навкруги. Здавалось, що от-от невмолима хвиля скарг затопить цього юного комісара освіти.

— У мене вісім душ в одній кімнаті.

— Дочка з голоду помирає, яка там наука. А пайок— півфунта. Це ж глум.

— Ми теж люди, жити хочемо, їсти.

В кабінеті робилося шумно, наче в класі перваків. Хтось із гуркотом пересовував стільці, хтось, жестикулюючи, перекинув на столі чорнило, а деякі тісним колом оточили завнароса.

— Я востаннє запитую,— підвів руку догори Строна,

і постать його нагадувала щонайменше Наполеона під Аустерліцом,— будете прац...

— Прошу слова,— почувся з другого кутка чийсь твердий, рішучий голос.

— Товариш Савченко. Кажіть,— зрадив Строна, що на решті, може, хоч трохи стихне гамір.

З кутка підвелася постать, середня на зріст, з великою сивою шевелюрою й очима, повними юнацького вогню й захвату. Гостра мефістофельська борідка надавала якоїсь упертої рішучості всьому обличчю.

— Колеги! — почав Савченко голосно й кашлянув.

Поволі голоси спадали, гамір ушухав.

— Колеги,— вже тихше говорив він,— я живу, мабуть, найгірше за всіх. Це всім відомо. Але хіба тільки вчителям погано?

По кабінету пройшов шум:

— Т-с-с...

— Ш-ш-ш-а.

Савченко поволі розпалювався:

— Так от, трясця його матері, мене дивують ваші слова. Всі ми колись були студентами, демократами — пригадайте юність,— боролися за освіту, за народ у тюрми сідали; а тепер, коли народ став біля влади, ми киснемо. Ганьба! Ви мене знаєте, я немолодий уже, але завжди був вірний собі. Не знаю, як ви, а із сьогоднішнього дня я віддаю себе всього для праці. Коли справді піднімаються маси й самі йдуть до нас, ми не можемо стояти осторонь! — схвильовано, з піднесенням кінчив Савченко.

У кабінеті все наче вимерло. Ні звуку, ні шелесту. Такою різкою несподіванкою прозвучали слова найавторитетнішого в місті «колеги». Савченко підійшов до Строни і вже спокійно, але голосно й упевнено промовив:

— Ви, товаришу, пропонували взяти завідування педкурсами.

— Ви згодні? — попереджаючи, зрадив той.

— Так.

Тоді знову в кабінеті хлюпнув галас, шум, але вже трохи стриманіший, з діловитими нотками:

— А як із приміщенням?

— Чи будуть нові підручники?

— Даремна річ, з цього нічого не вийде.

— Вийде, аби тільки дрова для школи, щоб тепло було.

— Не в дровах річ...

— А я хіба відмовляюсь, чи що? Я тільки так...

— Звичайно, до роботи братись треба.

Строна вичікував, доки всі наговоряться, а потім, спокійно піднявши вгору руку з олівцем, владно промовив:

— Товариші, до порядку.

Засідання тривало далі, але про пайки та про мануфактуру вже мало хто згадував. Строна сів на своє місце за стіл, блиснув скельцями окулярів і, відрубуючи кожне слово, чітко промовив:

— Ну, хто ж піде викладати на педкурси? Зголошуйтесь, справа не жде. Вже грудень надворі... Зима.

А справа дійсно не ждала. Коли вчителі викладали своє горе перед завнаросом, у комсомольському клубі Муся втихомирював розпалених, нетерплячих юнаків.

— Не галасуй, братва. День-два — і курси відкриємо.

— Вже тиждень тут швендяємо.

— Насточортіло голодувати.

— А й справді, спочатку все як слід: оголошення було, осередки командували, а тепер діла чортма.

— Ти, Мусю, кажи прямо, не волинь: буде що чи ні?

— Чого туману наводиш?

— Не беріть ви мене на бога, хлопці,— відсварювався Мусій,— кажу ж вам, що буде.

— Що ж поробиш, товаришочки! — вихопилась якась дівчина з гурту. Її високий приемний алыт лунко дзвенів у холодній клубній залі.— Подождемо ще днів зо два, але з умовою...

— Які там умови? — почувлися голоси.

— Ти, Варю, угодовством займаєшся,— обізвався з гурту товстий бас.

— Не угодовством, товаришу Хведюшо, а тільки спокійно підходжу до справи. А ти гарячишся. Даремно. Можеш свої тонкі нерви попусувати.

В клубі зчинився регіт. Справді, які можуть бути нерви в того вайлуватого й неповороткого ведмеда, Федора? А Варя, струнка дівчина в сірій хлоп'ячій шапці, з-під якої дивились великі розумні очі, лише іноді затьмарені тінню темних, воронячокрилих брів, сіпала Федора за рукав і цим викликала ще більший регіт у присутніх.

Хлопці, що раптом покинули Мусія й оточили Варю, нізачо не хотіли їй прощати угодовства.

— Чого єдиний фронт порушуєш?

— На поступки пішла? Ех ти, меншовичка!

— Нехорошо-о-о!

— Хорошо-о-о, — жартівливо перекривила Варя, — а ви теж гарні: ніби цигани на ярмарку, підняли галас. Горобці.

— Ха-ха-ха! — розкотився по клубу голосний регіт.

Саме тоді вийшов Павло і, не розуміючи, чого регочеться натовп, підійшов до Мусія.

— Що за народ? — запитав він його.

— На курси приїхали. Освіти хочуть.

— Он воно що... Тоді дозволь їм оповістити дещо. — Злегка штовхнув Мусія в бік: — Гад повзучий, не дав командировки...

— Кажі вже, кажі.

Павло підійшов до гурту.

— Товариші, вчитись приїхали?

— Атож, — відповів хтось із гурту, — а тобі що?

— Та нічого, я також приїхав учитись і маю дещо вам сказати.

— Який осередок тебе надіслав?

— Та... — Павло махнув рукою. — Це не має значення.

— Що ж нового? Давно тут? — підійшов до нього Федір. Вони знайомі були раніше.

Та Павла вже оточили тісним колом і чекали, і витягали шії в чеканні.

— От що, хлопці, — почав Павло, — приміщення для недкурсів є.

— Та ну? — радісно здивувалися хлопці.

— А вчителі?

— Будуть.

— А де ж воно, те приміщення? Кажі швидше!

— Мабуть, проти неба на землі.

— На Успенській. Колишня жіноча гімназія. А потім там лазарет був.

— Красота! — скрикнув Федір. — Лазарет знаю — колись сам лежав у ньому.

— Та це ж у сусідстві з бупром, — кинув хтось недбало, з ноткою презирства.

— От хороше сусідство!

— Так от яка справа, товариші, — знову почав Павло,

коли трохи стихло,— хто вступає на курси, завтра вранці збираймося в новому приміщенні.

— Нарешті! Давно вже час...

— А скільки заяв подано?

— Кажали, що вісімдесят п'ять.

— Ого! Звідки їх стільки?

— Багато є міських, з села всього заяв з двадцять. Та ще з депо чоловіка п'ять вчитиметься.

— До-о-бре,— протяг Федір.

— Добре там чи недобре,— обізвалася Варя,— але збори завтра конче треба зробити. Нічого далі маринуватися.

Павло обернувся. Обличчя було свіжознайоме. Зовсім недавно він десь зустрічав уже цю дівчину. «Де я міг її бачити? А втім, хай йому. Хіба мало на віку людей зустрічаєш!»

Далі повернувся й попростував до столу, де Мусій розкладав книжки та газети.

В клубі поволі зростала буря веселощів. Хтось сів за рояль і таки по-справжньому утнув «яблучко».

— Годі, годі,— почулося зідусіль, коли музика аж надто захопився.— Махновщина.

— Геть!

— Грай далі!

— Годі, досить!

Музика раптом обірвав мотив, хвилинку почекав, а потім з силою вдарив по клавішах:

Сміло, товариші, в ногу.
Дух наш зміцнів в боротьбі.

Зала здригнулася від буряної зливи переможних звуків, а з двадцятьох юнацьких грудей вихором вирвалося:

В царство свободи дорогу
Груддю проб'ємо собі.

Пізно ввечері зморений Строна дзвонив Маркові Колісникові:

— За курси не турбуйся. Савченко згодився... Вчителі поки що огинаються.

Тому що на місто налетіла банда, дядько Микита заночував у знайомого шевця, а вранці, не кваплячись, підгодував булану й вирушив додому. Коли він доїхав

до чагарників і спустився в яр, що недалечко хутора, йому перетяв шлях якийсь молодий хлопчина, одягнений у сіру шинель з гудзиками й петлицями.

— Випрягай, стара собако, коня, та швидше.

— Та що ти, хлопче, помилуй!... Останнє ж добро... Тоді хоч лягай та вмирай.

— Я не жартую, мать-перемать! — скипів юнак, і в руці в нього блиснула воронá криця нагана.

«Нема на тебе, сукиного сина, Павла, той би з тобою пожартував», думав дядько Микита, випрягаючи булану. Кобильчина розумно дивилася на свого господаря і тривожно пряла вухами.

Очевидно, хлопчак кудись поспішав, бо весь час оглядався, хапався, потім швидко скочив на булану, люто вдарив їй між вуха ручкою нагана й помчав на кряж, де, заметений снігом, маячів хутір. Дядько Микита стояв, схилившись на полудрабок, і хмарно-люто дивився на свою булану, що, прищулено здригаючись під ударами бандита, здіймаючи снігові бризки, шалено мчала на білу гору. Потім плюнув, вилаявся і, впрягшись у голоблі, потяг сани додому. Тільки тепер він помітив, що в нього котилися сльози й замерзали на вустах, сковані лютим морозом.

На землю спадав вечір. Смеркало.

II

Холодна зала пошарпаного будинку ледве вмістила в собі стоголосий молодий натовп.

Більшість присутніх — переважно міські панночки та «кавалери» — колишні гімназистки й гімназисти, діти службовців, «бувших людей» і навіть перекупок з базару, швидко пізнавали одне одного і, збираючись у гурти, весело гомоніли й жартували. Найбільше від усіх чомусь веселилася висока дівчина в плісовому пальті, в шапочці-матросці, гнучка, наче в'юн, і балакуча без краю. Вона перебігала від одного гуртка до другого і всюди викликала привітні усмішки.

— Соня! Сонечка, здоров.

— Іди сюди, скучили за тобою.

— Невже й ти вступаєш? — чулося з усіх кутків холодної зали.

Неповороткі селюки й виснажені комсомольці з депо згуртувалися окремо під стіною, утворивши свою фракцію. Дівчата в куценьких пальтах гнулися біля розбитого роля, власним диханням гріли задубілі пальці й скоса позирали на шкіряні куртки, на чорні галіфе деповських комсомольців. Павло щось уперто доводив Варі, вона, мабуть, не погоджувалася, бо майже кожне своє слово категорично аргументувала заперечливим жестом руки.

Нарешті прийшов Савченко і, потираючи від холоду руки, посміхаючись у борідку, наблизився до Павлового гурту.

— Добрий день, товариство.

— Драстуйте...— несміло відповіло кілька голосів.

— А дозвольте запитати, хто тут із вас Павло Сірченко?

— Це я буду. А що? — виступив наперед Павло.

Савченко взяв його за рукав і, відводячи бік, лагідно-допитливим поглядом подивився йому в очі й запитав:

— Що ж, працюватимемо разом, товаришу?

— А будемо. А ви ж хто?

— Мені, бачте, про вас говорив Строна. Мене завідувачем курсів призначено.

— Дуже добре,— зрадів Павло.— Он воно що! Красота! — потиснув руку вчителєві.— Тоді, може, збори зараз почнемо? Вже, здається, всі зібралися.

— Тільки, знаєте, товаришу,— знов лагідно всміхнувся Савченко,— я людина непартійна і взагалі старий уже, так щоб підтримочка була, щоб дружно...

Довго обирали голову, сперечалися кого: Павла чи Гриненка. За Павла — комсомольці з депо й селянські хлопці, за Гриненка — міські панночки й «кавалери». Врешті перевагу взяла група Сірченка. Павло розпочав збори.

Коли говорив Савченко про потребу освіти для трудящих, про конечну потребу педкурсів, про тяжкі умови праці, про дружну роботу, він увесь час звертався в той бік, де розгашувалися комсомольці, наче питав їхньої згоди.

Під грім оплесків Савченко закінчив промову і, пошепотівшись із Павлом, сказав:

— Слово має товариш Сірченко.

Стало тихо. А Павло просто, але переконливо й гарчаче почав викладати план найближчої роботи. План простий: завтра вранці всі тутешні мешканці мусять з'явитися сюди, щоб довести до ладу приміщення...

— Що це значить?

— Ш-ш-ш...— пройшов шум по залі.

— Так от, товариші,— голосніше говорив далі Павло,— хто хай ганчірку приносить, хто — білу глину, хто відро. У кожного вдома знайдеться щось.

— Хі-хі-хі! — заглушено почулось із кутка.

— Кому там весело? — гостро схопилася Варя.

Знову в залі стало напружено тихо, тільки пара з півсотні ротів легенькими попільнястими струмками танула в прозорому повітрі...

— Отже, завтра всі, хто хоче вчитись, мусять прийти. Всі! — закінчив Павло.

Савченко, що сидів поруч, радо всміхався й за кожною думкою Павловою злегка кивав головою, мовляв: так, так.

— Далі на порядку денному вибори студкому,— нахненно оголосив Савченко. Він почав входити в роль і поволі, непомітно для себе, захоплювався зборами, наче сімнадцятилітній юнак.— Виставляйте кандидатури, товариші.

— Гриненка, Толю...

— Товариша Сірченка...

— Соню Кравцову...

— Ми проти! Не треба!

— Хведора...

— Юрченка! — гукали деповці.

Виголошені прізвища ще довго в безладді плавали в холодному повітрі, аж доки Павло звів догори руку і галас трохи вгамувався. Тоді до столу швидко підійшла Варя.

— Товариші! Від групи курсантів-комсомольців пропоную таких товаришів,— всі затихли й наїжились у чеканні.— На нашу думку, слід обрати п'ять чоловік.

— Заперечень немає? — молодим голосом запитав Савченко.

— Немає,— докотилося з незаможницького боку.

— Тоді є пропозиція обрати: Сірченка, Гнирю, Юрченка, Сич і Гриненка,— зачитала Варя.

— В цілому будемо голосувати чи персонально? — підвівся за столом голова.

— В цілому, в цілому!..— почувись голоси.

— Чого там волинку розводити!

— Правильно, Варю!

— Голосуйте, а то холодно, померзли.

— Циганський піт пробирає.

— Тихше, братва, припиніть! — вигукнув з-за столу Павло.

З другого кутка раптом вирвався різкий тенор:

— Не треба списків. Вимагаємо персонального голосування.

— Персонального! — лунко розкотилося по залу.

— Тільки в цілому! — гуло у відповідь.

— Що за насильство? — заверещала Соня.— Я протестую!

— Голосую! — вдарив долонею по столу Павло. Він знову перебрав головування від Савченка.

— Хто проти запропонованого списку? — цілком байдуже, ніби його абсолютно це не обходить, запитав Сірченко.

Соня щось хотіла сказати й навіть рота розкрила, але, вгледівши два десятки глибоких гострих очей і напружених облич від комсомольсько-незаможницької частини, знітилась. Більше ніхто не намагався протестувати, і студком обрано більшістю голосів, хоча й при великій кількості тих, що утрималися.

— Збори закрито. Пропоную заспівати «Інтернаціонал»,— сказав Павло й почав:

Повстаньте, гнані і голодні..

Варя й інші прилучилися, і холодне повітря класу задрижало від молодих звуків пісні.

— Ще хвилинку уваги,— звернувся Павло до аудиторії, коли скінчили спів і дехто почав виходити.— Поперше, дехто не співав «Інтернаціонала». Цього щоб більше не було, зрозуміли? По-друге, хто завтра не прийде прибирати приміщення, той не вважатиметься за курсанта. Це до відома.

— Гу-у-у! А-а-а,— знявся гамір. Всі заговорили, за-
торохтіли лавами. Хтось гукав Соню.

З якоюсь панночкою зробилось негарно, і її повели
на повітря.

Комсомольці тісним колом оточили Савченка та Пав-
ла. До гурту підійшов молодий вродливий юнак у гімна-
зичному кашкеті й форменій шинелі з обмотаними сук-
ном гудзиками.

— Я Гриненко,— звернувся він до Павла.

— Добре. Засідання студкому зробимо завтра.

— Все рівно,— відповів той ніяково й швидко пішов
доганяти своїх.

— Ну, братва, здається, наша бере,— радісно промо-
вив Павло, коли в класі лишилися самі комсомольці.

— Я також задоволений, бо тих паничків я не пер-
ший рік знаю. З ними все одно нічого не можна було б
організувати,— вставив і свою думку Савченко.

— Побачимо, як завтра працюватимуть,— пробубо-
нів Федір,— інтелігенти ж усі, ніжні.

Всім стало легко й весело.

Коли виходили з будинку, Варя підійшла до Павла.

— Слухай, козаче, звідки ти?

— А тобі що?

— Отакої, ще й запитує нащо! Звичайно, не для того,
щоб писати тобі любовні листи, коли ти будеш удома.
А втім, справа твоя: не кажеш — не треба.

— Та чого ти козиришся? — запитав її Павло.

— Ну, вибач, браток. Я надто спокійно говорю з тобою.

— Врешті, у чім річ?

— Ну, тоді слухай,— рішуче промовила Варя,— я те-
бе бачила вчора на цвинтарі, бачила, як ти бився з бан-
дитами.

«Ага-а! Он де я її зустрів», пригадав Павло вчораш-
ній наскок банди, комсомольський клуб і швидко обер-
нувся до Варі:

— Тобі сподобалося?

— Ні, я не сказала б, бо так, як ти, багато билось.
Так що ти не думай задаватись.

— А ти язиката,— жартівливо промовив Павло.

— Нічого, так собі,— байдуже кинула Варя вбік,—

але я чула, як ти говорив сьогодні, і врешті прийшла до висновку — не комплімент,— що ти нічого хлопчисько.

— Он як! — здивовано посміхаючись, поглянув на неї Павло.

— Смійся, та не дуже, браток. Не легко тобі буде налагоджувати справу з курсами.

— Це я сам чудово розумію.

— Так отож і я хочу, щоб ти мав мене на увазі. Різні там завдання, нагрузки, доручення й таке інше. Та ти сам знаєш. Оце й усе. А ти, мабуть, уже й вуха розпустив. Ех ти ж...

Посміхнулась вона, блиснула очима й побігла доганяти гурт хлопців, що, здіймаючи галас на вулиці, простували до клубу.

Павло подивився їй услід, радісно зітхнув, потім збив на потилицю кудлату шапку:

— Значить, завтра ремонт.

Далі про себе подумав:

«А Варя Сич товаришка на ять...»

Другого дня, йдучи на курси, Павло забіг до повіткового КСМ порадитись із Мусієм у справі інтернату. Мусія він не застав.

— Приходили хлопці з депо, потягли з собою на ячeyку, там у них класовізм та масовізм і досі розжовують,— сказав йому Микола — «комендант комсомолу», прозваний так за те, що днював і ночував у комітеті, завжди ходив похмурий і заспаний і на всіх гримав за безладдя.

Тоді саме в кімнату ввійшла якась дівчина і стала неспіливо біля столу.

Павло обернувся:

— Товаришка Костюк! Надійка!

Дівчина широко всміхалася, виставляючи ряд блискучих зубів, від неї пашило морозом і юністю. Одягнена в стареньку кофту, замотана великою ковдрою замість хустки і в здерев'янілих од морозу чоботях, вона стояла символом далекого, завіяного снігом села.

Павло зрадів:

— Якими вітрами, Надю?

— Довго розказувати, Павлушко.

— А все ж таки, що пригнало тебе сюди?

— Вгадай.

— Ой, не вгадаю.

— Ну, тоді добре,— раптом серйозно звернулася до нього Надійка,— слухай!..

Вона кинула красномовний погляд у бік Миколин,— той невдало повернувся, потягся і, одійшовши в куток, почав у сотий раз перераховувати рушниці, що стояли під стіною.

— Я приїхала вчитись,— тихо промовила дівчина.

— Молодець,— нестримано перебив її Павло.

— Як ти гадаєш — влаштуюсь?

— Ну, ясно ж, ясно ж, Костючка наша дорога,— радів Павло,— ти, здається, скінчила початкову?

— Скінчила, але, знаєш, моторошно якось... Учитись тут, у місті...

Павло зайшовся гучним сміхом і легко вдарив долоною Надію по плечу...

— Ех, Надю, дурниці! Перші десять років тяжко, а потім, ой-ой-ой, як справа піде. Кому ж тепер учитись, як не нам?

— Так отож, Сірченко, вдома злидні, батько й досі лає мене за комсомол. Я думала, думала й вирішила: дай поїду до міста, буду вчитися, працювати десь, а з Мусієм раніш умовилася — він не заперечував. А то, знаєш, аж чудно: сиджу оце в осередку, а хлопці прийдуть, розпитувати почнуть: «Товаришу секретар, а як оце зветься? Надійко, а що робиться в Австрії?» — й таке інше,— а я не можу відповісти. Соромно, червонію було.

— Нічого,— заспокоював Павло,— все будеш знати.

— А ти ж чого тут огинаєшся? Чула — до Харкова збирався?

— Не вигоріло, Надю, з Харковом. Наш брат, як кажуть, думає одно, а повітком друге.

— Не пустили? — щиро здивувалась дівчина.

— Ні.

— Жалко. А де ж тепер працюватимеш?

— Разом з тобою доведеться. Лишаюсь тут, педкурси організуємо...

— Он як... І сам учитимешся?

— По змозі.

Надійка замовкла. Обличчя її наче закам'яніло, над вигнутими дугою бровами лягло три зморшки. Павло зачарувався нею:

— Чого задумалась, дівчино, га?

Почервоніла, дивиться убік.

— Розумієш, я оце думала... Чи не можна було б мені на оті курси?

— А чому ж? Звичайно, важкувато буде, але держай: не святі ж горшки ліплять! — бадьоро скрикнув Павло.— А втім, не турбуйся про це. Ось підемо, сама побачиш, що нічого вже такого страшного, як тобі здається, немає. Там багато наших комсомольців із села.

— Та я не боюсь, я так... Незручно якось...

— От краще розкажи, що нового в нас на селі? Я, знаєш, як поїхав від вас, довго ще згадував. Бойові хлопці у вашій ячейці, і продподаток мені допомогли зібрати. Як там вони?

— Бач,— перебила його Надійка,— забула сказати. Ониська знав — політосвіта нашого?

— Знав. А що?

— Вбили куркулі за селом на леваді й у копанку вкинули.

Павлові наче хто серце стис долонями.

— Хто ж саме, не знаєш?

— Догадуюсь.

— Коли це було?

— Позавчора. А сьогодні вранці я вже була в ЧК, заявила.

— Так, значить, убито...— тихо протяг Павло.— Ну, ховали, звичайно, як слід, по-новому.

— Аякже! Зійшлося багато людей, труну червоними стрічками уквітчали, дівчата свої віддали. А як несли до ями, Грицько на гармонії грав жалібно так. Воно, може, й не той... Чудно якось — труна і гармонія... Але хлопці домагалися, щоб обов'язково з музикою. А батько та мати плачуть. Сам знаєш, старі.

Непомітно для себе, розмовляючи, Павло й Надійка прийшли на курси. Там стояв гамір і метушня. По великому коридору ходив Савченко й задоволено посміхався в борідку. В кутку Федір до когось прискіпався:

— Не хочете, га? Не хочете? Кажіть!

— Я не хочу, я не м-о-о-о-жу,— в тон йому відповів жіночий верескливий голос.

Вони підійшли до гурту.

— В чім тут річ? — звернувся Павло до Федора.

— Та ось Кравцова підлоги не хоче мити,— хмарно скаржився Федір, зиркаючи спідлоба на Надійку.

Павло глянув убик і побачив Сою, яка презирливо, з викликом дивилася на Федора.

— Даремно турбуєшся, Хведоре,— спокійно промовив Павло, справа ж, здається, ясна: не хоче — не треба. Хай просто йде додому й більше не приходять,— і повернувся до Костюкової.

— Чого це вона викаблучується? — запитала та.

— Працювати не хоче. Інтелігентка, мамина дочка,— стиха незадоволено кинув Павло,— а втім, здається, справа йде гаразд,— додав він,— поглянь...

Справді, у класах з розчиненими навстіж дверима йшла гарячкова робота. В одному з них підтикана Варя з іншими дівчатами мила віконниці, у другому — Федір з хлопцями вже симетрично розташував парти. У кутку стояв Гриненко в незмінній гімназичній шинелі і, скося поглядаючи на Павла та його супутницю, стиха про щось розповідав групі хлопців, переважно міських.

Ще вітер по-старому розгулював по класах, ще мерзли пальці й носи, але життя вже клекотіло в цих холодних, облуплених стінах.

Хлопці-селюки, неповороткі й сильні, пересовували дівчатам столи, носили воду, розташовували лави. З усіх кінців весело лунав молодий сміх і дотепи. Хлопці глузували з панночок, коли якась із них обережно, щоб не забруднитись, двома пальцями брала ганчірку або, мажучи білою ванною стіни, з жахом помічала, що вона забризкувала собі черевики та сукню. Варя метушилася з кутка в кутку.

— Галю, ти отут підмаж трохи, а то чорніє. Та хай стіл хлопці перенесуть. Хведоре, вайло, де ти? Іди поможи стіл переставити! — гукала вона на весь будинок.

— Зараз прийду, не галасуй!

Молода енергія знайшла собі вихід і буяла в кожному кутку, в кожній дрібниці. Важко було встояти проти такого загального піднесення й творчої радості. Павло глянув у клас. Там Соня, постоявши ще з хвилину самотньо в кутку, раптом рішуче підійшла до Варі:

— Дай мені ганчірку, я витру оте вікно.

«Так би й давно», подумав Павло й підійшов з Надійкою до Савченка.

— Ви знаєте, я такий радий, такий радий,— зустрів його той,— бачите, як кипить робота. Просто чудово. Та ми в палац обернемо руїну,— захоплено заговорив він.

— Аякже, обов'язково, товаришу Савченко.— Потім трохи зніяковів, пригадавши наказ Марків поводитися з учителем тактовно.— Вибачте, вас можна так називати?

— Прошу, прошу, чому ж? Я просто захоплений, знаєте...— продовжував Савченко.

— А вчителі як? — перебив його Павло.

— Тугенько, але дехто обіцяв зайти подивитися, умовитися.

— Оце діло, лафа,— нестримно зрадів Павло.— Де ж Надійка зникла? — глянув навколо себе.

Біля нього її не було. Вона побачила, як недалеко одна панночка мазала стіни й не втрималася: маже, що й пальці знати. «Ось я вам покажу, як треба робити. А то цяпаються...» І, швидко підтикавшись, закачавши рукава, підійшла до панночки, відібрала в неї віхоть і широко мазнула по стіні: отак краще буде.

— Приїхала землячка одна моя, початкову скінчила, а вчитись дуже хоче. Комсомолка. Як гадаєте, товаришу Савченко, можна її зарахувати на курси? — знову звернувся Павло до завідувача.

— А чому ж ні? Та ми, трясця його мамі, підгонимо її окремо. Нам що?

— Красота — піду її порадую!

— Авжеж.

— Може б, зараз засідання студкому зробити? Маєте час?

— Безумовно, весь у вашому розпорядженні.

Павло пішов до Надійки і, коли проходив повз гурток, де був Гриненко, завважив, що там усі раптом замовкли й ніяково, спідлоба поглядали на нього.

«Диви, визвірились», подумав той.

Гриненко стояв спиною до нього і вдавав, що не помічає.

— Здоров, Гриненко! — гукнув до нього Павло.

— А-а, здрастуй! — швидко обернувся той.

— Засідання студкому зараз буде в крайньому класі, приходь.

— Добре.

«Що воно за тип? Якийсь чудний, в очі не дивиться, наче вкрав щось!» подумав Павло, простуючи до дівчат.

Голова студкому, Павло Сірченко, вже три дні метушиться по установах. Він усюди вимагає, напосідає, просить, лається, загрожує, доводить. Коли це не допомагає й на свої вимоги він чує одну стереотипну відповідь — «з охотою, але немає в нас» або «є, але ж ми не маємо права», Павло біжить або дзвонить до Марка, той натискує, й справа посувається швидше. Фанери для вікон з великими труднощами довелося дістати на ордер комгоспу на броварні, велику чавунну піч-буржуйку Павло вгледів якось на повітпарткомівському подвір'ї, коли приходив до Марка в справі курсів. Пічка заіржавіла, до половини заросла в землю, але ввечері Павло та Федір з іншими хлопцями на чотирьох перекладених дрюках тріумфально принесли її до свого приміщення. Їх зустрінуто довгими бурхливими оплесками, вигуками «слава!» та різними колективними гаслами. Потім героїню дня любовно поставили в найбільшому класі. Федір, ретельний завгосп, вже заздалегідь облазив усі закутки приміщення і, на велику радість всієї братії, знайшов у складі довгу водостічну трубу. Її швидко приладнали, Варя звідкись принесла жмут паперу, й у розчиненій пащі старої іржавої бабусі-буржуйки весело загоготав огонь.

Правда, трохи диміло з пофарбованої труби, до сліз роз'їдало очі, а все ж таки за півгодини класом пішло приемне тепло.

Біля пічки, наче біля новонародженої, тісним колом стояли хлопці й дівчата, жартували, сміялися, і кожний намагався якомога ближче присунутися до неї, щоб нагріти задубіле тіло.

— Оце добре, бий його нечиста сила!..— тут же радів Савченко.

За три роки руїни й страху він, мабуть, уперше відчув радість праці.

— Добре-то добре, та з пайками тугенько,— кинув до нього Павло.

— Як саме? Не дають?

— Дають, та мало. Двадцять всього, а нам потрібно вісімдесят.

— А на їжі святого Антонія, ясно, ніяка наука в голову не полізе,— похмарнівши, кудись убік промовив Савченко.

— Та падати духом нема чого,— заспокоїв Павло,— Хведоре, ходім лишень ще раз до Борщака, може, щось вибалакаємо.

Продком містився в розкішному триповерховому будинку, в самому центрі міста, на головній вулиці. Коли повновладним господарем міста став пайок, то продком був палацом цього господаря. Міський обиватель мав за велике щастя влаштуватися хоч за попихача, аби тільки служити там, де пишуться ордери на оті всесильні пайки. Панночки були на сьомому небі, коли до них залицялися опродкомівці в галіфе. Отже, не дивно, що коли Борщак, молодий партієць, став на чолі продкому, штати самі собою набиралися. Перший тиждень по ліквідації Врангеля він тільки те й робив, що зараховував на посади та відмовляв. Врешті це йому насточортіло, і він перекинув усю цю роботу на свого секретаря, спритного Ямпольського, колишнього студента комерційного інституту. З того часу застукотіли в напівпорожніх кімнатах «Ундервуди» й «Ремінгтони», гучно загриміли великі підбори друкарниць і стопудовими молотами загупали славнозвісні дерев'яшки кур'ерів.

Життя закипіло. Писалися ордери, спритний Ямпольський давав їх молодому комісарові на підпис, і радянська машинка крутилася.

Але на засіданнях бюро повітпарткому товариші чогось косо почали поглядати на Борщака, а він, молодий і наївний, не розумів, чого їм від нього треба. Марко також уже не жартував із ним, як раніш, а обмежувався лише сухими запитаннями та офіційними директивами.

Місто ж гуло різними чутками про Борщака, що він ніби вкрав собі попівну, живе з нею в розкішній квартирі колишнього справника, вечорами катається з нею на продкомівських рисаках, що його «права рука» Ямпольський виписує своїй родині по два пайки на душу, і ще, і ще. Хтось навіть пустив поголоску, що Борщака бачили, коли він увечері йшов із попівною до тестя, що жив у провулку проти собору. Та як би там не було, якось Марко подзвонив до продкому:

— Хто? Борщак? Зайди на хвилинку!

— Буду.

Марко Колісник, робітник з депо, чорнявий і низький на зріст, ходив по кабінету, тримаючи руки в кишенях галіфе. Проти нього на канапі сидів молодий пухкий і рожеволиций продком, колишній учитель із семінаристів. Хлоп'яча усмішка, що світилася в його очах, зразу виявляла селюка з безмежних наддніпрянських степів.

Він, трохи нервуючись, каже Маркові:

— Чого ти, Марку, від мене хочеш? Я, розумієш, додержуюсь теорії Бем-Баверка. Знаєш — «предельная полезность». От і попівна. За мною пішла сама, красти її я не збирався, до попа також не ходив. Все це тільки звичайні собі обивательські плітки. Ямпольський, здається, тварюка, хоча справу веде добре, а втім, я перевірю склад робітників. А тебе знову прошу: підшукай на мое місце кого-будь, бо не можу я сам за всім додивлятися, навкруги ж самі шкурники та спекулянти.

— Про заміну й мови не може бути. У нас нікого немає, хіба, може, з центра пришлють. А ти мусиш взяти в руки апарат. Отже, чекаю наслідків і раджу тобі як товаришеві: до чорта «предельную полезность», до чорта — і негайно — попівну! Я знаю, що багато вигаданого говорили мені про тебе, але ти сам знаєш, як за нами стежать вороги.

— Добре, подумаю, — почервонів Борщак і тихо вишов від Марка.

З того часу він уже з місяць думав, а хвиля брудного шепоту та базарних вигадок про «продкома» по-старому заливала місто.

В кабінеті в Борщака Павло з Федором застали Ямпольського, який, улесливо заглядаючи комісарові в вічі, щось доводив, підсовуючи списані папери.

— Годі, — припинив його Борщак, уздрівши на дверях хлопців. — Здоров, Сірченку, сідай. Кажі, в чому річ.

— Дозвольте хвилиночку, тут ордерочок треба підписати, — знову, зігнувшись вісімкою, виріс перед комісаром Ямпольський.

— Під три чорти з ордерочками! — люто крикнув Борщак. — Сказано вам, годі! Насточортіло, — і з силою вдарив по столу кулаком, аж виляски пішли по кімнаті, а олівець підскочив із столу і впав на підлогу. Обличчя йому почервоніло з люті, а дитяча наївність розтанула, як дим.

— Підлиза,— ніби виправдуючись, з усмішкою кинув він Павлові, коли Ямпольський кулею вилетів з кабінету.

— Та сідай, товаришу, чого стоїш,— звернувся він до Федора, що досі стояв біля дверей.

Федір усміхнувся.

— Дивись, як ви його... той... добре... по-моєму.

Борщак одними губами ледве помітно всміхнувся, сів на широкий дубовий стіл, застелений червоним, залитим чорнилом сукном і кинув Павлові:

— Ну, кажи вже. Чого тобі ще невістачає?

Довго Борщак не погоджувався давати більше як двадцять пайків. І тільки коли Павло гаряче почав доводити, що на курсах самих комсомольців 23 чоловіка, що, крім них, є неможливі синів чоловіка сімдесят, що він, Павло, здається, немало допоміг продкомові, працюючи на податковій роботі і т. ін., і т. ін., Борщак ударив рукою по поруччю крісла:

— Добре. Даю шістдесят і більше ні одного!

Павло ще намагався сперечатись, але комісар устав і твердо промовив:

— Годі, Сірченку, і так одержуєш більше, ніж слід. Не вдавай з себе казанської сироти.

— Справа, здається, йде на лад,— промовив Федір, коли виходили з приміщення продкому,— от якби ще одну пічку десь дістати, можна було б хоча для невеличкої групи кімнату взяти під житло.

— Правду кажеш, пічку слід дістати, але не можна спинитися на одній кімнаті. У нас чоловіка п'ятдесят не мають де жити.

— То що ж ти пропонуєш?

— Утворити справжній інтернат для комсомольців та неможливі братії, з колективною їдальнею, з самообслуговуванням та ін., на зразок комуни, розумієш.

— Ой Павле! Дай бог, як кажуть, нашому теляті вовка з'їсти.

— А я тобі кажу, що ми свого доб'ємося! — твердо, з притиском відрубав Павло,— не треба тільки носа вішати. А то ж ясно, що тоді ні чорта не вийде. Треба все з бою брати.

— Про мене не турбуйся. Та й інші хлопці радо стрінуть цю ідею, бо майже всі ночують, де прийдеться: у

клубах, у родичів, знайомих, а частина, між іншим, вже в класі біля буржуйки примостилася.

— Та-ак,— задумливо промовив Павло,— не дуже гостинно зустріло нас місто.

— А наука також у руки не дається, тікає від нас, наче з Махном. Вчителів, наприклад, і досі немає. Що, вони, змовились, чи що?

— Савченко їх переконає, з'являться,— заспокоїв Павло.

Хлопці проходили повз повітком комсомолу, і шум голосів та музика, що лунали там, перебили їхню розмову. Яскраве світло електрики золотими пасами падало на брук і освітлювало напівтемну вулицю.

В клубі хтось шалено гуляв пальцями по клавішах, буйно-розгонисті звуки розпирали стіни, проривались на вулицю крізь щілини вікон та напіврозчинені двері й затоплювали собою тиху вулицю провінціального міста.

На фоні освітлених вікон, фантастичними гігантами, всіма напрямками поривчасто рухалися тіні, переважно з безладними великими чубами. Раптом на роялі хтось загравав, приспівуючи:

Гей, по горі, по горі
Та чабан вівці ганяє...

Розхитані клавіші аж загарчали від напруження. Потім сотня молодих голосів вихором підхопила звуки і вмить силою своєю заглушила рояль. Павло глянув у вікно.

— Осередок дено в повному складі. От братва бойова. На ділі молодці й погулять уміють як слід.

— Так-то так,— згодився Федір,— але ж у них, здається, цілий місяць класовість та масовість довелося розгумачувати.

— Це не важно, вони хоч і помиляються, та роблять це природно, без задньої думки. Щождо класовізму та масовізму, то в них просто говорить революційний інстинкт самоохорони. Для нас успіх — це природне. Гидко ж, коли справою починають займатися слиняві інтелігенти, що нарочито ходять в обмотках та шкірятянках, товаришують виключно з «производственными парнишками», а вечорами вдома плачуть мамаші в пелену.

Федір мовчки слухав, дивлячись на освітлене вікно, Павло говорив:

— Або вчора, знаєш, що вчинили наші хлопці з ЧОНу?

— Ні, а що?

— Витрусили в когось самогон, випили весь, а потім почали стріляти вздовж вулиць.

— Ну, та й що з ними?

— Ясно, що виключимо, але ж таких хлюстів багато протиснулося до організації.

Федір припав до вікна й пильно дивився в гурт, пізнаючи знайомих.

— Давай зайдемо,— запропонував Павло,— з Мусієм треба поговорити. Справа є.

— Його щось не видно,— не обертаючись, кинув Федір,— там он Петька, Стьопа, Варя...

— І Варя? — гостро запитав Павло.

— Еге ж,— легко всміхнувся Федір,— ось глянь, як сперечається з Петром, аж почервоніла.

— Ходім на курси! — рішуче запропонував Павло.— Там, певно, хлопці біля пічки чекають, а то підглядаємо тут, наче діти.

І, рвучко повернувшись, твердими кроками пішов у нічну темряву.

Федір догнав Павла, і вони мовчки минали провулки, думаючи кожен своє. Павлові чомусь не виходили з голови тільки-но залишені світлі вікна повіткому, Варя, червона від гарячої дискусії, вся ота буйна ватага комсомольців, і на серці йому стало радісно й тепло. Він прислухався до пружного рипіння чобіт і дивився, як на деревах і дахах будівель смарагдовими іскорками виблискував сніг. Чомусь пригадалася минула зима, коли він в одному далекому хуторі переховувався від денікінців. Ідучи якомсь балкою з рушницею на плечі, він підвів голову й побачив вісім кіннотників з білими стрічками на шапках. Вони про щось жваво говорили, голосно реготались і в перший момент його не помітили. Один рух — і його рушниця глибоко пірнула в глибокий замет. В ту ж мить усі вісім обернулись і вп'яли в нього гострі погляди. Але, побачивши, що назустріч їм іде звичайний сільський парубок, який з цікавою посмішкою

розглядає їхніх коней, вони не зачепили його. Обмежилися лише тим, що один, граючись, легко оперезав Павла по спині нагаєм. А Павло, пропустивши їх на 20 кроків, спокійно витяг з кишені дві «лимонки» і одну по одній послав їх услід білогвардійському роз'їздові. Два могутні вибухи розляглися балкою. Шість білих лишилося на місці, з ними також конало четверо коней, а два, що лишилися живі, помчали вулицею. Та в кінці хутора з садка вискочило з десяток озброєних вилами, обрізами й косами селян, швидко обох кіннотників половили, а коли пізнали, що то куркулі з сусідніх хуторів, тут же їх і розстріляли.

Один момент — не кинь Павло рушницю з плеча, його пронизало б вісім куль. Але через хвилину, кидаючи «лимонки», він почував себе легко й спокійно, наче в руці тримав не сконденсовану смерть, а кісет з тютюном, який треба було перекласти з однієї кишені до другої.

Так і тепер радісно було Павлові, що ворогів розбито, що поволі налагоджується життя, що він, Федір, і Надійка, і Варя, і ще сотні й тисячі вчора ще непомітних істот, сьогодні своїми власними руками будують якийсь чудовий велетенський будинок. Хіба ж не радість для них, що з нічого утворюється середня школа, цей невеличкий осередок, де виховуватимуться нові люди, де трудящій молоді казатимуть досі не чувані слова? Хіба не радість, що не сьогодні-завтра вони, Павло, Федір, Варя та інші, утворять перший у місті інтернат — прообраз комуни, тієї великої комуни, що за неї протягом століть умирали й умирають сотні й тисячі кращих бійців?

Обличчя Павлове видавалося тепер якимсь натхненним, осяяним внутрішнім юним вогнем, куточки губів розповзалися в посмішку, кирпатенький ніс ще дужче зіп'явся вгору, а очі виблискували високосортним антрацитом.

Павлові захотілось теплої дружньої розмови з людиною, що розуміла б усі його пориви й бажання.

— Про що ти замріявся, Хведоре?

— Знаєш, Павле, я думав, як ще довго нам треба боротися, щоб перевернути все на свій лад.

— Але ж ти віриш у перемогу?

— Що за питання? Та ми... Ех, Павлушко,— та ми ж світ перебудуємо. Дай нам тільки освіту, знань дай, а сили в нас — ой-ой-ой!

Вони підійшли до темного двоповерхового будинку курсів. Великою чорною коробкою стояв завмерлий дім, і навіть у класі, де стояла пічка, не світився каганець.

— Мабуть, у клуб пішли хлопці,— кинув Павло,— ходім посидимо, доки повернуться.

Темними сходами почали підніматися нагору. Тоді внизу, на першому поверсі, сильно грюкнули двері й почулися чийсь швидкі кроки. Безумовно, хтось сидів у нижньому класі й тепер поспішав втекти.

Федір вихопив наган. Павло чиркнув сірником, і хлопці в одну мить опинилися внизу. Вони побачили тільки навстіж розчинені двері до класу, але, пройшовши туди, нікого там не знайшли.

— Що тут за чортяка сиділа,— засміявся Федір, ховаючи в кишеню револьвер.— Чи не нечиста сила? — ще дужче зареготався він.

Павло уважно роздивлявся по всьому класу, припалюючи один сірник за другим.

— Та тут, мабуть, біля десятка чоловік було,— промовив Павло, уважно розглядаючи мокрі сліди ніг на долівці. А ось і дівоча нога відбилася,— нахилився він ще нижче.

— Хто б це міг тут збиратися? — промовив Федір.— Треба прослідкувати.

— Тут чимсь пахне не нашим,— похмуро сказав Павло.

Хлопці вийшли на другий поверх і, запаливши череп'яний каганець, почали розтоплювати «буржуйку». А згодом у клас, червоні від морозу, влетіли Варя й Надійка. Вони вже встигли потоваришувати й усюди були вдвох.

— Здорові, хлопці! — скрикнула Варя.— Кого ми тільки-но стрінули, якби ви знали...

— Кого?

— Наш гімназист під ручку з Сонею розгулював, просто восторг.

Коли вчителі почули, що при педкурсах відкрито їдальню, де дівчата з пайків готують смачні обіди, і коли Савченко якось показав одному з них товчену, змашену олією картоплю, вони почали по одному приходити на курси, пропонуючи свої послуги. Савченко радився з Павлом, давав кожному безсторонню характеристику й поволі викладачів підібрали.

Найдовше тримався вчитель співів, колишній керівник «дворцового» хору за царя, великий знавець своєї справи, хвилею революції закинтий у це південне, чуже йому повітове місто. Він перебивався тим, що на хліб обмінював твори геніальних музик незграбним донькам перекупок, а врешті з'явився на курси блідий, виснажений, у бекеші з солдатського сукна, у подраних штиблетах.

Коли він говорив з Павлом, у нього невідомо з чого, чи то з горя, чи з морозу, котилися сльози.

— Знаєте, лишився голий, босий, з дружиною та дітьми. В собор пропонували йти хором керувати. Але я, товаришу, відмовився. З голоду здохну — не піду.

— То що? Згоджуєтесь у нас співи викладати?

— Та я завжди... Я тільки в церкву не хочу. Ви ж розумієте? — благаючи, зазирає він у вічі Павлові, наче боявся, що той не дослухає його. — Гордість. Гордість ста проклята. Все тримався: а може... Ви, я бачу, хороша людина, розумієте мене... Уявіть тільки: царські палаци, хор, розкоші, культура, вчені, поети... і раптом у церкві співати. Ніколи!

— Ви нам про царів не згадуйте, ні до чого це, — гостро перебив його Павло, але пригадав слова Марка про тактовність і трохи зніяковів.

Та Бродський (так прозивався вчитель), здається, не завважив його гострого тону й казав далі, кліпаючи мокрими від сліз очима:

— Але від сьогодні годі. Я переконався. Все ваше нове приймаю. З усім погоджуюсь. Мені аби тільки хор, хор організувати... Не можу далі. Почуваю, що помру без праці. Чув сьогодні, йшли лавами комсомольці, так весело-буїно співали і навіть без регента, і, повірте, не

втримався, заплакав, як дитина. Я згоден, я весь ваш, не відмовте.

— З великою радістю,— потиснув йому руку Павло,— від сьогодні ви наш викладач.

— Вдячний, дуже вдячний,— кланяючись і запобігливо всміхаючись, швидко говорив Бродський,— через тиждень такий концерт закатаємо, що ахнуть усі. Слово честі...

Павло пішов до вчительської й застав там Федора, Варю й Савченка. Варя, радісно посміхаючись, зустріла його.

— Слухай ти, хазяїне,— заговорила вона, весело блискаючи очима,— є хороша новина.

— Що саме? Кажі швидше.

— А те, що зустріла Борщака. Прохав тебе зайти. Обіцяв дати нам 20 пудів картоплі, пуд олії та два пуди пшона. Хоче підтримати їдальню нашу. Он що,— закінчила вона.

Савченко й Федір, посміхаючись, стежили за Варєю та Павлом.

— Оце й усе? — роблено байдуже запитав Павло.

— Ні, не все. Слухай далі. Вчора на загальноміських зборах мене обрано на губз'їзд комсомолу. Сьогодні ввечері виїздимо. Ти лишишся замість мене за секретаря осередку. Я з тиждень пробуду. Ще тобі мало, га? — докірливо й ніжно подивилася вона йому в вічі.

— Досить на сьогодні,— весело сказав Павло,— дякую за новини. Тільки ж гляди, без літератури на курси із свого з'їзду й не повертайся.

— Привезу пудів зо два. Приходь на вокзал зустрічати. Прощайте! — кинула вона до всіх і, поправивши на голові хлоп'ячий кашкет, швидко подалася з учительської.

В інтернаті поки що влаштувалися лише дванадцять чоловіка. Федір написав списка мешканців чіткими друкованими літерами, повісив його на дверях, встановив чергування по гуртожитку, і основу інтернату було закладено. Правда, було зимно в кімнаті, бо надходили люті грудневі морози, а ненажерлива чавунка, поставлена посередині, мало гріла. До того ж, ще нічим було топити, і холодними вечорами хлопцям доводилось до-

гріватися різними фізкультурними вправами, починаючи з невинної «тісної баби» й кінчаючи справжньою французькою боротьбою, що іноді зовсім виводила декого з лав. Розсунуті по кутках ліжка створювали справжній кін для боротьби, борці роздягалися не так для зручності, як для того, щоб не рвати верхнього одягу, і під музику на гребінцях, що її, заміняючи в інтернаті Бродського, організував Юрченко, починалися змагання.

Одного вечора, коли вже боротьба стомила і хлопці лаштувалися до сну, ввійшов запошований снігом Павло.

— Що, братва, холодно?

— Хо-о-олодно,— клацаючи зубами, відповів за всіх маленький і присадкуватий Котигорошок Юрченко.

— Думав я, братішки, і вирішив от що: вугіль дадуть нам аж через місяць, а морози люті, й ми зможемо в мерзляків обернутися.

— Так що ж ти пропонуєш?

— А те, що одягайтесь зараз, підемо палива собі добувати.

— Оце діло! — радісно крикнув Федір.— А то вже я всі трісочки попалив.

— Куди ж ми підемо? — одягаючись, запитували хлопці.

— Ворота тут одні недалечко нагледів. Будинок порожній, мабуть, утік хазяїн. Аж дивно, як до цього часу ніхто воріт не зняв.

— Правильно. Ходімте швидше, а то коли б хтось нас не попередив, тепер часи такі.

Хлопці всі, як один, стояли одягнені, готові рушити за Павлом.

— Чого ви всі солдатами вишикувались? Чотирьох вистачить. Решта лишайтесь і чекайте транспорту та чавунок наготуйте. Через півгодини хіба ж так затопимо,— говорив Павло.

Надворі хурделила метелиця, наче хто велетенськими долонями скажено хапав сніг і люто віяв ним над землею. Чотири постаті, ритмічно похитуючись, несли вулицею широкі дощаті ворота, стиха перекидаючись жартами. Місто спало. Тільки біля бупру яскраво горів ліхтар, та десь далеко на Причепилівці брехали собаки.

В один момент ворота розбили на тріски, запас акуратно приховали під ліжка, а за півгодини чавунку так розігріли, що аж іскри на ній миготіли. Хлопці, умліваючи від тепла і з насолодою потягаючись, лаштувалися до сну.

Швидко колективне хропіння широко розляглося по кімнаті, й тільки від чавунки падав на стіни червоний відблиск.

— Ти й досі не спиш?— повернувся Федір до Павлового ліжка.

— Ні. А ти чого перекидаєшся?

— Коли в кімнаті тепло й шлунок не грає маршу, я іноді думаю про наших дівчат,— стиха говорив Федір.

— Як же саме ти думаєш?— зацікавився Павло.— Дивись, мрієш, мабуть, про якусь невідому чудову панночку, правда?

— Навпаки, не про невідому панночку, а про наших дівчат: про Варю, Надійку, Соню та інших. Яка, по-твоему, з них могла б бути найкращою жінкою? От питання.

— Жінкою чи товаришкою?

— І жінкою, і товаришкою, щоб, значить, усіма сторонами, розумієш.

Павло хвилинку помовчав.

— На мою думку, Надійка,— згодом упевнено сказав він.

— Ти вгадав,— аж підскаочив Федір,— я теж такої думки, бо й справді: про Соню й говорити не треба, просто чужа нам і вередлива міщанка, а от Варя, по-моему, чудовий товариш, але дружини з неї не буде. Я її розумію: вона вся у праці, сьогодні тут, завтра в іншому місці, завжди стріває нових людей, потім якось дивується, коли з нею заговориш про любов.

— А ти хіба пробував?— швидко перебив Павло, і очі його цікаво блиснули в напівтемряві.

— Та ні, так трохі. Між іншим... Колись із клубу повертали.

— Ну, й що ж вона?

— Сміється, каже: «Понапрасну, мальчик, ходишь». А головне,— починає зараз говорити про комсомольську роботу, дисципліну, етику й таке інше.

— Не зрозуміла, значить, закоханого серця! — жартував Павло.

— Ні, я хіба що?.. Я тільки випитати хотів. А от

Надійка ближча й простіша, з нею чомусь тепліше й приємніше говорити. Вона так широко відгукується на все.

— Так то ж золота дівчина. Тільки гляди мені, Хведоре, щоб по-хорошому з нею. Думаю, що свинею не будеш.

— Чудак ти, Павлушко, я тільки кажу, що вона мені подобається, а навсправжки, може, я їй слова про це не скажу. Потому, не до любовних амурів тепер. Так, просто, хотілось почути, якої ти думки про наших дівчат, зокрема про Варю.

— Годі, годі виправдуватись,— перебив його Павло,— спи вже, знаю, в чий город камінці кидаєш.

— Ех,— важко зітхнув Федір і повернувся на другий бік.

А Павло ще довго лежав горілиць і дивився в темну стелю. Йому ввижалася Варя в переповненому делегатами вагоні, весела, жартівлива, з очима, що опалюють вогнем серце й кличуть вперед до чогось бажаного, привабливого. Потім згадав, що завтра вранці не стріне її, й десь у глибині грудей йому боляче защеміло.

А коли заснув, до ранку снилися химерні сни. Наче в кіно перед ним проходили Варя, Федір, Мусій, Марко, чомусь з'явився Гриненко з страдницьким виразом на обличчі, приснився батько, замордований білими в минулому році. І снилося Павлові, ніби прийшов він до нього, якийсь чудний, увесь поголений під католицького попа, сів на ліжку, подивився на нього скляними нерухомими очима й поплив легко, потонувши в хвилях голубого туману. Далі приснився отець Степан, батюшка з його села, що віддав батька-незаможника в лапи денікінської контррозвідки, а потім широкі степи, засніжені хутори й довгі шляхи-перегони, що по них Павло їздив торік з повстанцями.

Він прокинувся. Надворі сіріло. Потріскані шибки зашарувались льодом, у кімнаті знов було хоч собак гони, навкруги розгонисто хропли хлопці, а на обличчі у Федора блукала тиха, дитяча усмішка. Можливо, йому снилась золота дівчина — Надійка. Павло обернувся на другий бік і знову поринув у солодкий сон.

А вранці всі курси шуміли морем балачок. Вночі хтось ограбував льох під будинком, де, крім картоплі, було ще з пуд олії та пуда з півтора пшона. Звичайно, картопля лишилася незачепленою, але олія й пшоно

зникли цілком. Павло негайно скликав надзвичайне засідання студкому. Прибули всі, крім Варі, що була на з'їзді.

Павло лютував. Він допитливим поглядом обводив усіх присутніх. «Ну хто, хто ж?»

Федір густо червонів із люті, а Савченко нервово щипав свою мефістофельську борідку. Тільки Гриненко сидів спокійно, опустивши очі додолу, й механічно колупав пальцем стіл.

У Павла очі, як дві жарини, вп'ялися в байдужого спокійного Гриненка:

— Знав би я, хто посмів шкодити нам, шльопнув би гада на місці!— ударив він з силою по столу, а очима, наче кліщами, вп'явся в Гриненка. Він йому з самого початку здавався підозрілим, а теперішній вдаваний його спокій ще більше дратував Павла.

Всі спинили погляди на Гриненкові. Той звів очі й почервонів.

— Ограбували коли не наші курсанти, то в усякому разі з їхньою допомогою. Бо хто б знав, що ми вчора привезли олію й пшоно до льоху,— казав Павло,— і, безумовно, хтось із міських, бо за своїх хлопців я ручусь.

— Та й де вони могли заховати, коли всі живуть на очах в інтернаті,— додав Федір і, підійшовши до Гриненка, сказав:— Як ти гадаєш?

Той, стримуючи хвилювання, але помітно червоніючи, відповів, ображено посміхаючись:

— А хіба я знаю всіх міських курсантів? Коли ж ти, Хведоре, натякаєш,— ніяково усміхнувся Гриненко,— то даремно: я й ще деякі хлопці цілу ніч готувалися в Соні.

— Не на тебе натякали, але ти мусиш знати, хто з міських курсантів міг би це зробити. Це твій обов'язок як члена студкому. Нащо ж тебе й обрано... А червоніти ніякого чорта!— знову скипів Павло.

— А може, й є якого!— стиха кинув убік Федір.

Савченко ходив по кімнаті й сам собі повторював:

— Ох, неприємна історія. Як це негарно. Скандал...

— Пропоную зробити обшук у всіх курсантів, щоб ні на кого потім не думали. Гриненко з іншими хлопцями хай робить трус в інтернаті, а я та Федір зробимо трус по квартирах міських курсантів. І зробити це негайно ж,

сьогодні. До того я в кожному бачитиму ворога!— відрубав Павло.

На цьому й порішили.

Всі, крім Савченка, вийшли в коридор, де, користуючись із перерви, хлопці й дівчата обурено передавали з уст в уста тривожну звістку про покражу.

До Павла надійшла Надійка.

— Що ж це таке, Павле?

— Нічого, спіймаємо злодія — не солодко буде. Ворогові закаже.

— Повісити паскуду мало,— додав Федір.

Надія стрільнула в його бік великими очима.

— Та ти герой вішати. Краще спіймай — тоді хвались!

Федір почервонів, зняковів і ніжно спідлоба глянув на дівчину.

Але Надія вже поважно запитувала Павла:

— А як же тепер з інтернатом? Може, зовсім слід покинути цю справу?

— Чому? Кімнату ви собі мусите прибрати. А ліжок я сьогодні добуду в шпиталі.

— Молодця будеш,— зраділа вона,— а то вже половина дівчат похворіли, ночуючи в холодних клубах та в класах. Всі тільки й мріють про своє дівчаче царство в інтернаті.

— Тільки глядіть мені, насамперед приймати найбідніших із села. Це вже ваша річ. Я втручатись не буду.

— Не турбуйсь, ми з Варєю хіба ж такий класовий добір зробимо,— відповіла Надійка,— тільки дай нам на сьогодні оцього вайла, хай вікна pomoже залаштувати,— моргнула вона на Федора.

— Та забирай його вже, забирай. Бачу, до чого воно йдеться,— жартував Павло. «Любва...» подумав сам собі.

Шукав когось очима.

Надія взяла за руку Федора, що стояв ні в сих ні в тих, і потягла його вниз, де дівчата влаштували собі інтернат.

Павло нарешті обрав собі двох хлопців із міських і пішов з ними по квартирах курсантів робити трус.

Коли на курсах скінчили навчання, Гриненко підійшов до Соні:

— Ходім.

Вийшли мовчки. Соня швидко озирнулася: вулиця була порожня.

Надходив вечір, і Соні чомусь пригадалося її дитинство...

Цією самою вулицею її, малу жваву дівчину, вперше повів тато до гімназії.

Тато... його вже нема... Він був старий відомий адвокат, мав два власні будинки й чудові ворони жеребці. Вона вже в п'ятім класі... і раптом революція. Спочатку нічого, а потім у тата забрали жеребців і заселили будинки якимись солдатами у свитках та чорних блузах.

І далі пригадувала. Місто захопив Шкуро. Стрункий і екзотичний, з балкона колишньої земської управи він закликав усіх іти з ним за єдину неділиму. І тоді ж, здається, на майдані перед собором гоїдалося кілька чорних страшних силуетів. Бравий генерал виявляв своє «геройство». Татко знову підбадьорився... Працює в осазі*.

А потім Шкуро вигнали, а татка розстріляли в ЧК... Вона стала жити в тітки, і з того часу у неї зненависть до ЧК й до тих, що живуть тепер у їхніх будинках.

Глянула на Гриненка. Той ішов похмурий, замріяний. Може, також згадав про щось. Може, про економію в степу, де він щоліта полював на сільських собак, а може...

Соня щільно притулилася до нього. Тихо почала щось говорити.

— Мовчи!— стиснув їй руку Гриненко.

Назустріч їм ішов гурт курсантів, переважно комсомольців, які щось несли на дрючках: попереду виступав Федір з переможним виглядом: він дістав пічку для дівчачого інтернату.

Трус нічого не виявив. Даремно Павло ретельно нишпорив по всіх закутках, даремно загрожував, випитував — все було без наслідків. Він лютував. Потім пригадав, що сьогодні мала приїхати Варя. Раптом захотілося піти на вокзал, стрінуги її, поговорити по душах, довідатися про новини з'їздівські, кого обрано до губкому. Головне ж, він давно шукав випадку обміркувати з нею делікатну справу — про своє до неї ставлення.

* Білогвардійській контррозвідці. (Ред.)

Але сьогодні було б трохи ніяково стрівати її такою неприємною новиною, як пограбування здобутих нею продуктів.

Він уявляв уже, як вона буде хмурити дуги чорних брів, як глузуватиме і з нього, і з Федора за те, що не ввіймали злодія,— і не хотілося Павлові псувати свою зустріч вислухуванням докорів.

Він одягся й вирішив зайти до повітвиконкому, щоб там діждатися Мусія, поговорити з ним про з'їзд і разом попросити кілька рушниць для охорони льохи. «Інакше в нас і картоплю повитягають», подумав він, шукаючи між хлопцями Федора. Його в кімнаті не було.

— Шукай у дівочій половині,— засміявся Котигорошок Юрченко й лукаво підморгнув.

Павло заглянув у кімнату дівчат. Ті недавно, мабуть, закінчили прибирати й радісними вигуками зустріли Павла:

— Ну, як, голуб'ята, влаштувалися?— спитав Павло.— Ого, та у вас уже й пічка є. Хто це вам?

— Хведір з хлопцями принесли,— відповіло разом декілька голосів.

— От тільки спати ні на чому. Павлушо, дістанеш ліжка?

— Завтра будуть, не галасуйте,— твердо запевнив Павло, прощаючись.

Виходячи, він ще раз обвів очима, але ні Федора, ні Надійки не було в кімнаті.

«Спарувались,— подумав Павло,— мабуть, у клуб десь разом пішли». Стало якось радісно й легко на душі— радісно за Надійку й Федора. Потім пригадав Варю, і йому чогось захотілось заспівати такої зажурної пісні, як співають дівчата пізньої осені на селі, десь на леваді або на вигоні.

«Чи ж догадується вона, чи хоч помічає...— запитував сам себе, прислухаючись до хрумтіння снігу.— Ех, дівчино моя, дорога товаришко...»

Десь на вокзалі протяжно, застудженим голосом прокричав паровик.

Павло здригнувся, мов від сну прокинувся. «Дивись, розманіжився,— спіймав він себе на сентиментальності,— чи не закоханий?» Знов обличчя його стало гверде й уперте, і він, збільшивши кроки, пішов до повіткому.

Там на той час зібрався актив міської організації.

Мусій телеграмою сповістив, що сьогодні приїде й зробить доповідь про з'їзд.

Тому, що невистачало стільців, молодь залила собою столи та вікна, але й це не врятувало становища. Багато комсомольців стояло на проході в дверях, весело гомонили, сміялись і без краю палили. Від тютюнового диму повітря в кімнаті обернулося в суцільну сивосиню хмару.

Павло хотів було протиснутися до столу, але почув, що на плече йому лягла чиясь важка рука.

Він обернувся.

— Марко. Здоров. От добре, що я тебе стрів.

— Хіба є справи? Та ходім на вулицю, погуляємо, доки почнеться в них.

Павлові не хотілося одразу говорити про крадіжку продуктів, і він запитав:

— А чого це ти на комсомольські збори?

— Невже не знаєш? Сьогодні ж Мусій прощатиметься з нами.

— Як саме? Чому?

— Забирають його. Оргінстром губкому буде. Прийшов висловити йому подяку від повітвиконкому. Треба, розумієш...

— Шкода. Люблять його наші комсомольці. Гарний хлопака.

— От тому, що його люблять, що він гарний хлопець, його й забирають в губком.

— А кого ж на його місце садовите?

— Та когось знайдемо. А поки що я наглядатиму.

Марко й Павло повільно ходили по вулиці. Коли їм назустріч попадався хтось і впізнавав секретаря повітпарткому, то обов'язково звертав з дороги, запобігливо зазираючи йому в вічі.

— А ти чув, Марку, що в нас на курсах неприємність маленька?— Павло хотів заїхати здалека, але Марко перебив його:

— Продукти пограбовано?

— Звідки ти знаєш?— здивувався Павло.

— Це не важно звідки. Погано те, що ви не змогли зберегти, а тепер от і клацайте зубами, поки знову виканючите в Борщака. Проспали, одно слово.

— Я знаю, що нас за це бити треба, але що ж поробиш? Хочу оце взяти в Мусія рушниць з десяток.

У нього багато стоїть у пристінках. Установлю нічну варту біля складу.

— Там чи біля складу, чи ні, а озброй своїх комсомольців. Це не завадить. Бо, між іншим, бачив оце?

Марко відчинив теку, витяг з неї якийсь вчетверо складений папірець і подав Павлові.

— Читай.

Павло ковтав очима перші, чітко видрукувані на машинці рядки відозви і не втримався:

— Ах вони ж гади! Сволота нещасна, контра!

— Не гарячкуй, дочитай до кінця,— кинув Марко.

Листівка гуртка анархістів-терористів закликала молодь боротися проти більшовицького насильства, висувала гасло безладдя, а в кінці плювала загрозою: «Стережіться, більшовики, жиди, всі, хто з ними! Іде Кубанець, несе вам смерть».

— Ну, що ти скажеш на такий нумер?— засміявся Марко Колісник.— Шпана та й годі!

— Бити треба таку наволоч,— спокійно відповів Павло,— сильно треба бити, щоб аж пір'я летіло...

— Оці анархісти-терористи не страшні. Це, безумовно, якісь сопляки з гімназистів, але Кубанець дійсно нашкодить нам. Дійшло до того, що заможне селянство, покладаючи на нього надії, зовсім відмовляється платити податок. Та й на місто він щоразу може наскочити. Тому рушниці ти мусиш роздати комсомольцям на всякий випадок, бо, поки надійде до нас частина з фронту, нам доведеться боротися власними силами.

Повертаючи Маркові відозву, Павло ще щось хотів запитати його, але в той час з-за рогу викотилась юрба комсомольців — делегатів з'їзду. Кожен із них тримав під пахвою пакунок книжок, листівок, газет. Найбільше навантажений був Мусій. Він ішов попереду в незмінному жовтому кошушку, підперезаному ремінним поясом, з наганом при боці, в обмотках, тільки на голові замість старої, вухатої тепер пишалася козацька, сіра, з червоним дном шапка. На вокзалі делегатів зустріли комсомольці з депо, і тепер всі разом веселою ватагою простували до повіткому слухати доповідь Мусійову.

«Варя також з ними», з ледве вловимим почуттям ревностів подумав Павло, вгледівши в натовпі, що наближався, знайому червону шаль і веселе обличчя.

— Ходім до приміщення,— запропонував він Маркові. Йому не хотілось стріватися з Варєю тут, на вулиці, в такій юрбі, від якої не можна сховати свого хвилювання: народ такий, що все одно помітить.

В інтернаті саме займалися гіпнозом. Котигорошок Юрченко, раніш умовившись із своїм сусідою по ліжку, тепер дивував увесь інтернат. Навіть дівчата на чолі з Варєю та Надійкою покинули свою кімнату й гуртом перекочували до хлопців дивитись, як Котигорошок гіпнотизує. Звичайно, в спиритичні здібності безжурного, опецькуватого Юрченка ніхто не вірив, але весело було дивитись, як він самозаглиблено засукував рукава, робив надмірно серйозне обличчя, підходив до своєї заздалегідь підготованої жертви, широко розставляв ноги і, наче орел крилами, розводячи над головою жертви руками, переконував замогильним голосом і чомусь поросійському:

— Ви спіте... Ви спіте... Ви уснули...

Голова поволі хилилася на ліжку, ніби справді спала, та, коли колективний регіт прокочувався над загіпнотизованим, він починав спочатку кусати губи, потроху стримано чмихати, а далі, забувши про свої обов'язки «спящого», разом з усіма реготався на всю горлянку.

Невдалому спиритові Юрченкові тепер дихнути не давали:

— Загіпнотизуй, щоб їсти не хотілось,— сіпав хтось за рукав.

— А мене,— щоб зачоти з математики склав.

Котигорошок розгублено всміхався, мовляв, вибачте, сеанс не вдався, а дівчата, розчарувавшись, вирішили йти додому.

— Хіба це гіпноз? Казна-що! Задається тільки: я, я загіпнотизую

— Ходімо, дівчата, краще почитаємо,— галасувала Варя.

Але Юрченко, що, крім гіпнотизерських, мав ще й співочі здібності і в хорі Бродського був на першому місці, не міг обмежитися гіпнозом й запропонував:

— Ей ви, монашки, давайте краще заспіваємо, ніж тікати в свою клію!

— А що ж, давайте! Думаеш, не зуміємо? Починай, Надю, тієї, що ми вчора вивчили. Хай вони підтягають.

Надійка соромливо всміхнулася.

Десять пар хлоп'ячих очей, очікуючи, дивилися на неї, ніби під'юджували:

«Ану-ну. Починай!»

— Крий, Надю, не підривай авторитету дівчачої кімнати,— шепотіла їй Варя.

Надійка кашлянула й почала:

Ой ти, дубе кучерявий,
Лист на тобі красний...

Її сріблясто-дзвінкий і розливчатий, наче ріка, голос вдарив під стелю, потім шарпнувся в фанерні шибки вікон і обгорнув своїми ніжнотонними сумними переживами чубаті комсомольські голови.

Хлопці, переступаючи з ноги на ногу, ближче підступили до гурту, тихо підтягуючи дівчатам, а в зіницях їхніх очей горів вогонь захоплення, а може, принадних спогадів про далекі повстанські степи й нечувані казкові рейди романтичної кінноти, оспіваної гармошкою й цементованої кров'ю неможливицею.

Чому завжди отак, коли чуєш музику або спів, починаєш усвідомлювати, відчувати величність боротьби, шалену красу боїв? Може, тому, що в наші дні боротьби — це чарівна музика часу.

Слова твої ласкавії,
Та чортова думка.
Доки я тебе не знала,
Жила, як голубка...

Звичайна пісня будила такі високовольтні почуття, наче співав її не гурт обірваних і напівголодних юнаків, а щасливі мешканці далеких благословенних країв.

Що далі ширилася пісня, то тісніше збивалися до купи хлопці й дівчата. Кожному хотілося когось стиха обняти, покласти голову сусідові на плече або хоч почувати біля себе лікоть товариша.

Гриненка, що тихо ввійшов до кімнати, ніхто не помітив, і він похмуро, спідлоба поглядав на гурт інтернатців, уважно дослухаючись до пісні.

І коли згодом зворушений співом Юрченко витяг з-під ліжка гармошку і вдарив гопака, а хлопці пішли

в танець навкруги чавунки, закликаючи до гурту дівчат, Гриненко так само стояв осторонь, озираючись по інтернату. Він зайшов сюди вперше, і чужим і ворожим повіяло на нього від цього безтурботного гурту юнаків, від вогневих, задьористих поглядів, від дзвінких голосів і щирої простоти.

Гармошка дійшла найбільшого напруження, коли раптом двері відчинилися і на порозі з'явилися Павло та Федір. Вони були обвішані старими рушницями, а Федір ніс повний кошик позеленілих набоїв.

— Ура-а-а! — пролунало по інтернату, а Юрченко нестримано вдарив похідного марша, далі відкинув від себе гармошку і, схопивши з плеча у Федора рушницю, почав клацать замком.

До Павла підійшов Гриненко:

— Я до тебе, Сірченку, в одній справі...

, — Кажі, — напівздивовано, напіввороже оглянув його з ніг до голови Павло.

— Збирай збори, я прохатиму, щоб замість мене когось іншого обрали до студкому. Не можу я...

— Чому це? Просто, мабуть, не хочеш працювати — так?

Гриненко мовчав.

— А втім, я не заперечую. Силувати не будемо, — кинув Павло, звертаючись до гурту. Слідом за ним до гурту підійшов і Гриненко.

А там саме Федір сперечався з Варєю. Вона стиснула брови у вузол і уважно розглядала рушницю, а Федір, витягнувши наган, підійшов до неї.

— Варваро-великомученице, тримайся, викликаю тебе на дуель.

Саме тоді до них наблизився Гриненко.

Тоді Варя ніби між іншим:

— Ти, Хведю, нашого брата не злякаєш дуеллю. Не таке бачила. Виклич краще Гриненка, — всміхнулася вона в його бік.

Той почервонів, як рожа, і аж піт виступив йому на обличчі.

Він бачив, що всі дивилися на нього напружено, чекаючи відповіді, і видно було, що він переживав велику внутрішню боротьбу: обернути все це в жарт, чи... чи...

— Давай і на дуель, — раптом рішуче сказав він Федорові.

— На чому ж, козаче, бажаєш битися: на шабляках, пістолях чи кулаках?— жартував Федір, стаючи в позу і удаючи з себе героя із старих українських п'єс.

— На пістолях,— в унісон йому вставив Юрченко і, швидко всунувши в руки Гриненка свого «Смітта й Вессона», вже міряв дванадцять кроків з одного кутка великої інтернатської кімнати у другий.

Всі стояли скуті незрозумілим почуттям і не знали: чи це черговий інтернатський трюк на зразок гіпнозу, чи це щось серйозніше, чи сміятися варто, чи не давати хлопцям продовжувати цю небезпечну гру.

Тільки Павло, побачивши, як спокійно витяга Федір нагана, підійшов до Варі й промовив:

— Ходім у коридор, поговоримо. Дурня валяють хлопці!

Варя метнула на нього красномовним поглядом:

— Чекай, подивлюсь на розв'язку цієї історії,— моргнула в бік Гриненка, який, то біліючи, то червоніючи, перекладав з руки в руку «Смітта й Вессона».

Руки йому тряслись, наче у пропасниці. Він підвів очі й побачив Варю й Павла, що пильно дивилися просто на нього, фіксуючи своїми поглядами кожен його рух. Далі перевів очі на Федора, що вже чекав команди, ставши біля «буржуйки» й повертаючи в руках нагана. Тоді Гриненко пригадав, що в нього під шинеллю є та-кож наган, але він не може скористатися з нього, бо права на нього не має. «Смітт» же й «Вессон» обіцяли мало приємного.

Напруження зростало. Дехто вже підганяв Юрченка, що порядкував дуеллю.

— Та швидше отам жеребки давай!

Хлопці аж роги розкрили, спостерігаючи кожен рух дуелянтів.

А врешті ніхто не знав — було це в жарт чи насправжки.

Коли Федорові випало стріляти першому, всі радісно з полегкістю зітхнули.

— Здавайся, браток, однаково вб'є,— сміялися хлопці в обличчя оторопілому Гриненкові.

— Та поховайте револьвери, чого ви стоїте, мов півні, повирячувавши один на одного очі,— обізався хтось з доброю порадою.

— Котигорошок, шкварни краще гоп...

Але Юрченко у відповідь урочисто скомандував:

— Раз, два...

Всі завмерли і вп'ялися очима у Федора.

— Три!— рвучко випалив Юрченко.

Федір підвів руку з наганом, націлився у блідого закам'янілого Гриненка, а потім, усміхнувшись, скерував цівку трохи вище й вистрелив.

Куля вдарила півметром вище над головою Гриненка й лишила після себе велике темне око на сірій стіні. Запахло спаленим порохом, засивів димок, усі були задоволені, що дуель скінчилася благополучно.

Тільки Федір вгледів лютий блиск Гриненкових очей і не встиг він заховати в кишеню свого нагана, як пролунав другий постріл, такий раптовий і непотрібний.

Всі дивилися на Федора: в нього випав із руки наган, а з пальців тонкими струмками збігала на долівку кров.

Дівчата метнулися до нього з водою, і схвильовані Варя й Надійка, бліді й злякані, намагалися спинити кров, хусткою перев'язуючи руку вище кисті.

Федір змушено всміхався дівчатам.

— Не турбуйтеся, дурниця, пальці всі рухаються. М'якиш прострілено. На те й дуель,— намагався говорити він спокійно, але очі світилися хворобливим вогнем, та обличчя аж позеленіло від болю.

До Гриненка підійшов Юрченко і, люто вирвавши з рук у нього злощасного «Смітта», процідив крізь зуби:

— Котись звідси на легкому катері, доки в зуби не дав. Гадюка!.. Жартів не розумієш!..

Гриненко, блідий, зігнутий, не дивлячись ні на кого, попростував до дверей.

Федора одягли, щоб повести до лікаря, що викладав на курсах гігієну й санітарію і мешкав поблизу інтэрнату.

Бродський виявив себе прекрасним організатором. Усю свою енергію й знання він вклав у справу утворення хору. Уважне ставлення до співів самих курсантів піддавало йому величезної охоти до праці.

Особливо він був зворушений, коли одного разу,

йдучи на курси, Савченко сповістив, що на засіданні студкому ухвалено дати йому подвійний пайок.

— Ой, яка радість!— скрикнув Бродський.— Хто ж це так погурбувався мною?

— Товариш Сірченко... Дізнався від когось про ваш скрутний стан...

— Невже? Мені якось не віриться,— всміхався Бродський. Потім, помовчавши трохи, з жалем сказав:

— Вибачте, Іване Федоровичу, але мені трохи незручно. Я свиня...

— Та що ви? З якої речі?— здивувався Савченко.

— Ні, таки свиня... справжнісінька свиня... Я спочатку, бачите, думав, що вони не можуть цінити нашого брата. І взагалі... грубі, черстві... жорстокі... Що їм до музики, співів... Варвари... і таке інше. А тепер мені якось соромно... Вони таки справжні люди. Йй-богу, правду кажу, ви не всміхайтесь, я живу емоціями... Я бачу, що вони поведуть за собою всіх. От хоча б цей Сірченко... Це ж просто... Та я ніколи не чекав від більшовиків такого...— мимрив Бродський.

— Даремно, даремно... Всі ті, кого революція зсунула з шляху, довго стояли збоку, здивовано й ображено дивилися на жорстоку боротьбу, неспроможні збагнути цієї великої епохи.. Всі були грішні — і ви, і я, і ще тисячі, сотні тисяч таких, як ми. А про Сірченка ви даремно були такої думки. Це чудовий організатор. Ви гляньте, як він зумів уладити курси, інтернат, притягти вчителів, дисциплінувати курсантів. По трісочці, по клаптику звідусіль вирвати й зліпити пристойну середню школу... Та хіба тільки він? А Хведір... а Варя Сич — секретар осередку. Це ж зовсім нові люди, і життя їхне зовсім відмінне від нашого.

Ще довго Савченко запально говорив, а Бродський, дивлячись йому в рота широко розкритими очима, слухав і, стверджуючи, похитував головою.

Тієї ночі він довго не міг заснути.

Лютневі морози дошкуляють. Може, тому, що вже швидко весна, і під золотими сонячними батогоми доведеться морозам знігитись, збавити пихи і, врешті, ганебно втекти на далеку північ.

Доки ж ще їхнє право, і вони поспішають якнайповніше скористатися з нього. В крижані шори взято ріки й дерева, а на розлогих степах голодним вовком шугає вітер.

Павло не скористався з зимових «канікулів» і лишився в місті. Вдень працював у продкомі, куди його, допомагаючи Борщаківі, послав Марко, а ввечері неодмінно йшов до комсомольського повіткому. Там у молодім шумі й галасі швидко минав час. Іноді Варя, новий політосвіт повіткому, вголос читала газету або книжку, іноді приходив військком і починав глузувати з комсомольців, що вони не вміють як слід стріляти.

Тоді тут-таки набирався гурт охочих, хапали рушниці, і військком починав немилосердно «крутити» хлопців на всі боки: праворуч, ліворуч, кругом, учив стріляти стоячи, з коліна, лежачи. Піт виступав на засмалених лицях комсомольців, але бажання довести військкомові, що вони «можуть», змушувало їх паритися з рушницями, бо там за містом, у хуторах, ще гуляли банди, використовували незадоволення куркулів, погрожували місту несподіваним наскоком.

Сьогодні Павло йшов до клубу з метою стрінутися Варю і врешті одверто поговорити з нею. Його дратувала ця байдужа активістка та її неухважність до його почуття, яке тепер уже не покидало його. Він пригадував окремі її слова, погляди, аналізував їх; що ж вона, врешті,— за чи проти? «Чорт її розбере», вирішив він і попростував порожньою вулицею.

Синій вечір розправив крила над тихим містом, обивателі зачиняли на прогоничі вікна, де-не-де вже засвітилися ліхтарі, і лунко розлягався в повітрі гул паротягів у депо.

Павло йшов, схиливши голову, і думав, що вже ось швидко повернувся з села хлопці й дівчата і знову на педкурсах буятиме життя, знову навчання, інтернатські безтурботні вечори, півфунта хліба на добу й безмежне юнацьке дерзання: дайш і ніяких цвяхів.

Потім згадав, що Варі вже не буде на курсах, повітком захопив її всю з ранку до вечора. Насунувши на очі кепку, в розстебнутій шкірятянці, вона бігає з осередку в осередок і, мабуть, швидко зовсім забуде про курси.

«Таке наше життя: сьогодні тут, завтра там,— подумав Павло і тут же по-хазяйському вирішив:— А на сек-

ретаря осередку доведеться висунути Хведора, авторитетний хлопець...»

— Сірченку, куди топаєш?— Хтось металево-різко і разом по-товариському ніжно продзвенів перед самим носом Павловим.

Підвів голову. Зрадів:

— Варя!

— Може, до клубу, то ходім разом.

— Ходім...

Павло мовчки натиснув на очі шапку, незграбно повернувся:

— Слухай, Варю, збирався поговорити з тобою...— почав і гостро глянув просто їй у вічі.— А про що — ти, напевне, сама догадуєшся...

Замовк і пильно стежив за чітким Вариним профілем.

Та не виявила ні здивування, ні радості, навіть голови не обернула до Павла. Ніби він збирався говорити не про своє почуття до неї, а про якусь чужу й непотрібну дрібницю. Далі спокійно подивилась на Павла й лагідно промовила:

— Дай цигарку, Павлушо.

В голосі її Павло відчув чи тугу за чимсь принадним і недосяжним, чи незадоволення його настирливістю.

Мовчки запалила, глибоко затяглася димом, тихо почала:

— Так от, Сірченку, я тебе прекрасно розумію... Ти здоровий, молодий хлопець... Правда ж. Ну от... Тобі треба дружину...

— І товаришку,— нетерпляче перебив її Павло. Його дратували Варин спокій і розважливість.

— Ну, безумовно ж...— підвищуючи голос до пафосу, казала далі Варя.— Ти ж комуніст... Але й людина...— повільно тягла вона.

— Ну!— насторожився Павло...— Далі!

— Далі. Слухай,— рішуче обернулася до нього Варя.— Ні сьогодні, ні завтра я тобі нічого певного сказати не можу...

З розмаху кинула в сніг недокурок.

— Чому?— тихо запитав її Павло й аж зігнувся від несподіванки.

— А тому, любий Павлику, що нема часу тепер амурами займатися. Просто не до того. Розумієш?— ніжно й з глибоким почуттям заговорила Варя.— А по правді

кажучи,— тихо казала далі,— ти хлопець хороший, мені подобається... Тільки ж зрозумій: плодити дітей тепер, коли не сьогодні-завтра, може, знову фронти, банди, голод... Коли двадцять годин на добу треба засідати, виступати, готуватися до доповідей, ходити на нічну варту. І взагалі кинь про це, Павлушо, кинь!— взяла всна його за руку й струснула, наче хотіла витрясти з нього важкі думки.

Павло пішов мовчки, дивлячись убік, ніби не чуючи слів Вариних. Він зрозумів одно, що вона не жартує, що слова її — це голос всієї її істоти, але в глибині душі він згоджувався з нею, і йому було навіть приємно, що справа обернулася таким способом. Він їй подобається... але тепер не час... І справді, як він міг надіятись... коли тепер так багато вимагається від кожного... Не до кохання. Що ж, зачекаємо, стиснемо зуби, в роботі знайдемо забуття.

— Між іншим, Павлушко,— вже без ніжності, а з металевими нотками в голосі промовила Варя,— кого гадаєш на секретаря свого осередку обрати? Час уже подумати про це,— додала серйозно.

— Думали й надумали. От тільки як повітком.

— Кого?

— Хведора.

— Правильно... Я також хотіла порадити саме його,— бойовий товариш.

— Хороший хлопець,— обізвався й Павло, намагаючись підтримувати розмову, але вона чогось не клеїлась.

— А як тобі в повітпродкомі — не сумно?— після хвилинної мовчанки знову звернулася Варя.

— Нічого... Тільки, на мою думку... десять відсотків співробітників треба в розход пустити...

— Бач, який ти гарячий, у розход та в розход. Час би вже й «у приход» декого залучати.

— Не гарячий, а це потрібно. Ти не знаєш, яке там підлизування, крутість, безгосподарність.

— Знаю, Павлушко, але треба менше балакати, а більше діла робити.

— Будь певна, що я теж не для меблі там сиджу... і стежку до відповідної установи добре знаю.

Підходили до клубу. Там уже хтось награвав «яблучко», і стінами блукала незграбна тінь «коменданта» Миколи.

Повернувшись пізно вночі до інтернату, Павло здивувався: там стояв шум, і луна від молодих голосів гучно розкочувалася порожніми вихолодженими кімнатами.

Тільки тепер він пригадав, що завтра вже почнеться навчання, і, мабуть, хлопці та дівчата почали з'їжджатися.

І справді: в інтернаті знову забувало життя. Хлопці й дівчата із близьких сіл вирішили повертатися до міста пішки — купую веселіше, мовляв... Вирішили й пішли.

Тепер вони, червоні від морозу, в засніжених чоботях, розв'язували свої торби, розставляли ліжка, хтось уже вовтузився біля знаменитої рідної чавунки. Котигорошок, заклавши руки в кишеню, спокійно походжав поміж ліжками, меланхолійно спльовуючи після цигарки, а Надійка, ганяючи хлопців із кутка в куток, підмітала підлогу огризком віника.

— Здорово, бурса! — гукнув Павло, радісно всміхаючись. — Ну, як дома гулялося? Диви, як підгодувались... а Надійка яка товстюща, — жартував Павло.

Він несказанно зрадив, побачивши своє товариство в такій жвавій праці і веселому настрої.

Легенькою хмаркою вилетіла з голови Варя, і молодий колектив рідних, близьких йому людей знову захопив його з усіма мріями, планами, думками.

Його вмить оточили і, перебиваючи одне одного, розпитували про міські новини, про комсомольську організацію. В молодих очах світилася радість зустрічі.

— А Хведора нема? — глянув навкруги Павло.

— Я його бачила вчора на Призових хуторах. Казав, що за три дні буде. Волосний комітет затримує, — вивалася з натовпу Надійка й раптом зашарілася аж до вух.

Павло ніби не помітив цього й далі розмовляв з хлопцями.

Далі хтось, клацаючи зубами, вніс пропозицію розтопити чавунку, другий додав, що нічим топоти, згодом веселим натовпом пішли добувати палива.

За півгодини в чавунці гоготало полум'я, і життя інтернатське знову потекло своїми берегами. Котигорошок витяг гармошку, пройшовся пальцями по ладах — і розлилися по кімнаті стримані хвилюючі звуки. Але не встиг він розійтися, як до нього хтось підійшов і рішуче взяв музику за руку:

— Годі вже тобі, заважаєш слухати.

У кутку, розташувавшись на ліжках, хлопці й дівчата слухали доповідь Павла про внутрішній і міжнародний стан, про життя повіту, про дискусію в комсомолі, про наскок банди і т. ін. Боячись прогавити хоч одно слово, слухачі його аж губами ворухили від напруження.

Знадвору почувся постріл, що голосною луною розлігся по вулицях. У відповідь сонні вулиці відгукнулися дружним гавканням собак, які ще довго потім тривожили місто. Вартові бупру розважалися.

А другого дня вранці, коли в класах курсів по-старому зашумував натовп, Павло одвів Надійку до лікарні. Ще вночі її схопила пропасниця, вона довго сиділа біля зовсім захололої чавунки і чекала ранку. Бліда й зігнута, куталася вона в тоненьку ряднину, але її ще дужче трясло й ламало.

Що передумала за ніч ця тиха селянська дівчина, яка вперше почула себе людиною, новою, бадьорою, самостійною й вільною у своїх вчинках,— знають тільки вбоге ряденце та холодні стіни кімнати.

Павло одвів її до гарнізонного шпиталю й лишив там, незважаючи на гострі заперечення головлікаря. Коли лікар побачив, що з рішучим Павлом даремно сперечатися, він оглянув хвору, незадоволено щось мимрячи собі під ніс.

Потім вийшов у почекальню й байдуже кинув Павлові:

— Запалення легенів... Простудилася десь.

Павло мовчки вийшов на вулицю. Чомусь до болю шкода було Надійки. Згадав, що вона в драній свитині йшла пішки в таку завірюху, і йому до сліз були зрозумілі й ясні причини її хвороби...

— Злидні. Тяжкі одвічні злидні!

На розі двох вулиць, звідки можна було звернути й потрапити на курси, його зупинив Гриненко.

— Здоров, товаришу Сірченко!

— Здоров, коли не жартуєш. «Треба-таки цього типа відправити в ЧК,— подумав про себе.— Дуже щось підозрілий він». І глянув услід гімназистові, що, вбравши голову в плечі й заклавши руки в кишені, зникав за рогом.

«З отаких паничків і анархісти-терористи набираються», подумав він, згадавши листівки, що йому показував Марко.

На курсах спокійний і поважний Савченко розробляв з іншими вчителями розклад лекцій. Він урочисто стиснув Павлові руку.

— Ну, знаєте, я радий, що ми таки дотягнемо цього року заняття до кінця, а то, знаєте, вже три роки намагались відкрити курси, і нічого з того не виходило... А тепер уже діло йде до весни. Ніщо нас не залякає... Аби лиш усе як слід було.

— Ого, тепер і нам море по коліна. Спочатку було важкенько,— відповів Павло Савченкові, скидаючи з себе шинель.

Щось за тиждень Павло сидів у Марка. Той уважно вислухував його доповідь про тимчасову роботу в продкомі, щось записував собі в чорну книжечку і знову ходив по кабінету й слухав.

Нарешті він спинився проти Павла. Подивився на нього якимось глибоко-глибоко своїми чорними очима і, взявши за плече, запитав:

— Що ж, друже, не забув про губпартшколу?

— Смієшся, чи що?— відповів Павло.— Чекаю не дочекаюсь командировки. Швидше б уже...

— Я свого слова додержу,— кинув Марко і, знову розкривши записну книжку, промовив зовсім іншим, черствим і холодним голосом: — Ну далі, що цікавого в продкомі?

— На мою думку, Ямпольського в першу чергу треба перевірити. Щось він дуже очима пряде, коли я, бува, починаю в його папери заглядати.

Марко знову мовчки записав щось, потім підвівся і, сміючись, промовив:

— А тепер провалюю у свою республіку бурсацьку. Мені роботи до біса.

Павло всміхнувся, натяг кашкета і стиснув Маркові руку.

— А ти б до нас коли заглянув... Подивився б.

— Часу нема, браток, але колись, безумовно, навідаюсь.

Павло вийшов і хотів іти на курси, потім згадав, що в госпіталі лежить Надійка, рішуче повернувся й попростував до повіткому.

«Треба дістати їй повідло,— подумав він,— а то охляне, бідна...»

Тоді вже сонце сміливішало і вступало в одверту боротьбу з морозами. Сльозилися блискучими сльозами дахи будівель, липкий і вогкий, насичений водою, повільно танув сніг, і довгожданий гість — весна — подавала про себе першу радісну звістку.

Павло швидко піднімався на другий поверх сірого будинку, що колись завсяя приватною гімназією Машкевича, а тепер коротко, чітко й гостро: ЧК.

В уяві обивателів це було якесь фантастичне пекло, резиденція сатани, де людей ріжуть на шматочки, печуть на вогні або живих закопують у землю.

Про ЧК та її голову — присадкуватого блондина Каргалова — по місту ходили найнеймовірніші чутки. Їх розносив заляканий міщух, пошепки, боязко озираячись, передаючи різні жахи про чезвычайку, про її темні й таємні льохи, про матросів, що розстрілюють, і ще багато дечого.

Тому не дивно, що сірий будинок на розі обходили другим боком вулиці, спідлоба позираючи на вартових, що впевнено відмірювали кроки біля підвальних вікон.

Тільки дівчорі було байдуже. Майже щодня на вулиці чулись бадьорі задирукваті голоси:

Офіцерик молодой,
Куда топаеш,
У чека попадьош,
Пулю слопаеш.

Довгим напівтемним коридором, наче білими черваками, вкритим недокурками, Павло прямував до кабінету Каргалова. Звідти до нього долітав гострий високий тенор предчека.

Павло гаразд не розчув, що саме говорив Каргалов, бо його слова глушив чийсь густий скрипучий бас.

Відчинив двері, увійшов. По кабінету з кутка в куток ходив латиш Каргалов, низький, білявий і з блакитними юнацькими очима, хоч і мав понад сорок років. Біля столу Павло вгледів якогось велетня в сіряку, в кудлатій баранячій шапці, і ще помітив, як гість уважно стежив за кроками предчека. В червоних порепаних руках велетень вертів пужално.

Видно було по всьому, що цей високий селянин привіз голові ЧК якусь звістку.

— Що за шум, а бійки нема?— промовив Павло, вітаючись з Каргаловим і скося зиркнувши на дядька.

— А, до чорта жарти!— гостро відповів схвильований чекіст.

— В чім же річ?— знову запитав Павло.— Можна мені знати?

— Прошу, прошу... читай... Можна!

Предчека швидко підійшов до столу, вхопив там якийсь папірець і втиснув у руки Павлові.

Той уп'явся в написане очима і прочитав:

Голові повітчека.

27 лютого вночі на Призові хутори налетіла банда Кубанця, захопила весь продзагін в кількості 8 чоловік і всіх порубала на шматки. Забито також олексіївського комсомольця Федора Миколюка, що випадково ночував на хуторі. Банда в кількості 30 чоловіка зникла в напрямку на Гримайлівку. Банду викликали місцеві куркулі Юхтовий та Штанько.

Секретар Олексіївського волкому РКП(б)

Кандиба.

Павло зблід, далі почервонів, потім рвучко підійшов до Каргалова й запитав очима, моргнувши в бік дядька.

— Привіз товариш Кандиба...— нетерпляче відповів предчека.— Але що з того... Все одно ні чорта не зробиш.

Павло аж підскочив:

— Як ні чорта? Негайно треба карний загін послати... Як ні чорта? І це говориш ти, Каргалов!

— Я те саме йому казав, не слухає,— обізвався басом Кандиба.

— І обидва ви ні чорта не розумієте!

Спинився перед ним Каргалов:

— Мабуть, чули, що вчора закінчився П'ятий Всеукраїнський з'їзд Рад? А те, що на з'їзді ухвалено оголосити амністію бандитам, які добровільно з'являться до нас?

На Павла та Кандибу це повідомлення зробило таке враження, наче під ними розступається земля і вони ось-ось проваляться в безодню.

— Ти жартуєш, Каргалов? Яка амністія може бути? Та їх знищити до одного!—з брелом витискував Павло.— Хведора... Хведора... гадюки, вбили...

— Ох, товариші, думаєте, мені легко?— промовив предчека, сідаючи на своє постійне місце за столом і відкинувши назад своє біляве волосся.— Але й помстою багато не досягнеш. Нам треба будувати республіку, треба міцнити союз з селянством, треба мирної творчої роботи. Це так, товариші, хоч і боляче з цим погоджуватись, особливо мені, але це так!

— Що ж тепер робити?— знову басом заgrimав Кандиба.— Вони нас різатимуть, а ми їм у зуби дивитимось... Видушити поганців треба, до одного видушити, як курчат!

— Почнемо переговори з Кубанцем завтра ж... коли не погодиться здатись, за тиждень у пень знищимо. До речі, Н-ський полк цими днями прибуває до нас. Сили вистачить!

Кандиба встав, випростався на весь зріст і почухав пужалном свою широку спину.

— Глядіть, щоб, поки сонце зійде, роса очей не виїла...

Павло нічого вже не чув. Убивство Федора схвилювало його, роздратувало і в той час тяжко пригнобило. Пригадав свого друга на курсах в інтернаті, далі згадав Надійку. «От тобі і навчання, і кохання,— подумав він.— Ні, таки Варя має рацію: не час».

Коли ж вийшов на вулицю, то почув, що його охопила лють.

«Як же так? Кому амністія, за що?..» Серце наче кліщами стиснуло. Ішов у ЧК поговорити за Гриненка, але звістка про вбивство Федора всього заповонила. Лють, нестримна лють і бажання помсти опанували його.

Непомітно для себе зайшов аж до кінця міста, на цвинтар, де колись у перший день свого перебування в місті бився з бандою. В кишені муляв наган.

Раптом обличчя Павлові налилося кров'ю, рука автоматично вихопила бойового блискучого револьвера; насупроти — дуб старий, кремезний, а під ним напіврозвалені могилки. Спочивають там мертві, і байдуже їм до всього.

Раз! раз!.. бах! бах!.. бах!

Пече руку наганова ручка.

Летять тріски з дуба, відскакує кора...

Далі постояв, всміхнувся кривою посмішкою, непомітно для себе, звичайним рухом вклав в кишеню наган і, схиливши голову, пригноблено поплентався на курси.

IV

Погожого теплого дня хоронили Надійку. Вона тихо померла тоді, коли надходила весна, коли над містом уже прокурликали перші журавлі, а звільнена від снігів земля парувала.

Павло нікому не сказав про вбивство Федора, щоб це не дійшло до Надійки, яка завжди запитувала, чи повернувся Федір на курси і чому він не зайде до неї. І от якось уночі невблаганна смерть перемогла. Зморений голодом організм не витримав.

Востаннє Павло заходив до неї з Варєю. Жвавої, веселої дівчини з червоними щоками наче й не було. Ложала бліда, виснажена. Глибоко запали їй очі, і на восковому обличчі світилися вони, як дві жарини. Варя принесла їй синеньких пролісків з гаю, поставила на столику в склянці.

— Чого ви турбуєтесь, товариші мої любі? Мені й так добре,— ось швидко видужаю... А там знову інтернат, ячейка, а надворі весна... Швидше б тільки підвестися з цього ліжка. Ой, як тепер хочеться жити, яке миле, радісне здається мені життя!

Павло слухав, опустивши голову, а Варя непомітно змахувала з широких вій сльозу.

— Я так каюся, що не вміла як слід жити,— важко дихаючи, казала Надійка,— не вміла... Ой, коли б видужати...

Очі їй блищали хворобливо-радісним вогником, потім знов тьмарились, а вона говорила:

— Вітайте там хлопців, дівчат... Хведора... А ти, Павлику, передай привіт моему осередкові на селі... Знаєш. Як вони там самі?

А тепер її несли довгою міською вулицею на цвинтар, і байдуже було Надійці, що весело грали на дахах сонячні промені, що під ритмічні звуки жалібного маршу

за її маленькою червоною труною, уквітчаною первоцвітами, коливались схилені чубаті голови комсомольського натовпу.

Надмогильні слова Савченка, Варі, Павла...

Жалібний марш... і журавлиний клекіт угорі.

Потім глухий стук об труну — і все...

Надійки нема, як немає й Федора.

А місто тільки-но оживало. Комуносп почав ремонтувати спорожнілі будинки; два суботники, влаштовані повітпарткомом, допомогли затрамбувати повивірчувані гранатними набоями баюри на головній вулиці, і щодня гулко розливались у дзвінкому весняному повітрі голоси вантажників, брязкіт заліза та перегуки молотків.

На курсах життя йшло по-старому. Але тільки на перший погляд. За коротку зиму багато дечого змінилось, дещо зовсім зникло як застаріле, віджиле, і багато-багато з'явилося нового, досі невідомого для курсантів. Вже не було вечорами в інтернаті «нумерів», як-от гіпноз або дуель, не ходили вже буйною ватагою шукати в темних вулицях палива. У льоху курсантів лежало досить картоплі, а надворі вздовж вулиць дзюрчали струмочки, і «буржуйка» втратила свою магічну силу. З центра кімнати її переносили в куток, і вона чесно виконувала тепер роль нічного столика для Юрченка.

Частіше весняними медовими вечорами молоді зосереджені голови схилялись над книжкою й лишалися в такому стані, аж доки голубий ранок не заглядав у вікна.

Швидко кінець року, а там зачоти, і хто-хто, а комсомольці мусять найкраще їх скласти.

В кутку інтернату самотньо стояли рушниці, ними вже менше цікавились, і Павло збирався віднести їх до військкомату. Він чув, що переговори з Кубанцем ідуть на лад.

Зараз тільки закінчились лекції, й інтернатська братія, примружуючись від сонячного променя, що бив у шибки, поспішала в їдальню.

Котигорошок не витримав:

— Ну й сонечко ж світить, матері його гарба вареників та віз сметани! Оце вже досі все село на полі.

— Ох, тримайте мене, впаду... Котигорошок про вареники згадав,— зареготався хтось у гурті.

— І якого б я біса гикав,— огризнувся Котигорошок.— Сам, дивись, спить і ковбасою та салом снить... Мовчав би краще!

Молодий сміх відлясками пішов по подвір'ю.

— А знаєте що, хлопці? Увага! — звернувся Павло до гурту.

— Що?

— Кажі, говори, балакай!

— Слухаєм!

— Є пропозиція: як тільки підсохне трохи, зробити екскурсію в гай, що на богданівському шляху. Згода?

— Згода!!! — відповіло разом кілька голосів.— Ідея на ять!

— Самі хлопці чи з дівчатами? — похмуро позираючи спідлоба, запитав Котигорошок. Він погано почував себе в жіночому товаристві, бо завжди йому доводилось утримуватись, щоб чогось не бовкнути.

Загинати Юрченко, що й казати, вмів непогано.

Та ухвала була одноголосна:

— Тільки з дівчатами! Веселіше буде.

Але не все ще було ясно. Хтось трохи згодом запитав:

— Як ти, Павле, думаєш? Самі інтернатці підуть, чи всіх запросимо?

Павло хвилину подумав:

— Всіх треба запросити обов'язково. Побачимо, чим вони дихають поза межами курсів. І взагалі відштовхувати їх не можна, але й розсмоктуватись серед них не слід.

— Правильно!

— Дайош! Подивимось, як колишні гімназисти гулятимуть — трам-та-рарам,— не стримався Котигорошок.

Всі засміялись.

— Гляди, браток,— пожартував Павло,— щось ти говориш одно, а робиш друге. На Соню очі рвеш. Не прикидайся, видно!

Ці натяки найбільше дратували Котигорошка.

— Хто, я?.. я? На Соню? Та краще з шапки вб'юся, ніж із нею забалакаю... Я з нею, з білокопитою?.. Що ти, жартуєш, чи справді? — прискіпався він до Павла.

— Та відійди, я пожартував. Не кокошся!

Та дотепи й сміх молодий не вгавали, аж доки шумну юрбу проковгнули розчинені двері інтернатської їдальні.

«Треба буде й повітком запрохати на екскурсію. І Варю...» думав Павло, стоячи в черзі за обідом.

— Де ти завіявся, хлопче? — зустрів Павла на міських партзборах Марко. — Чому носа не показуєш?

— Часу не було... Товаришку хоронили. До зачотів готуюсь та про Харків мрію, — усміхнувся Сірченко.

— Ну, ну! Живи. Мрій, — відповів Марко. — Я мушу дякувати тобі за допомогу...

Павло здвигнув плечима:

— За яку?

— За продкомівську... Твої характеристики справдилися.

— Що саме?

— Цієї ночі Ямпольського розстріляно. Систематичне грабування... Офіцер шкуровський... Мерзота!

Марко Колісник аж сплюнув і нервово підсмикнув портфель під пахву.

— Куди ж Борщак дивився? — запитав Павло.

— Що там Борщак... Обкрутили, заплутали хлопця. Я теж винен, що раніш його не зняв, — промовив Марко. — А втім, я порушив справу про виключення його з партії й певен, що доб'юся свого.

— Отакої!.. — здивувався Павло. — Я ж давно говорив, що туди треба когось із робітників посадити, а то повітпродком називається, а не зумів сволоту в руках тримати. Засипався!

— Здається, вже час починати, — скосив Марко очима в бік натовпу. — Заходь, колись докладніше поговоримо. — І, протискаючись крізь натовп, він попростував до столу.

За хвилину його міцний, усім знайомий голос прозвенів, покриваючи гамір:

— Товариші! Прошу уваги! Починаємо!

А в той саме час, аж зелений від безсонних ночей, Каргалов шифрував у губернський центр:

«Кубанець згоден привести свій загін у 80 шабель. Вимагає гарантій, що не заарештуємо його. Взавтра їду до нього сам».

Дядько Микита довго збирався до міста. Хотів поскаржитися Павлові на своє лихо селянське. З того часу, як забрав бандит коня, злидні стали йому за повсякденні в'їдливі гості.

Доки стояли люті морози й снігами занесло шляхи, дядько Микита, мовчазний, щодня ходив до зборні, безупинно смоктав доморослий тютюн, спльовував і люто лаявся собі в бороду, коли хтось згадував про Кубанця.

Тоді йшов і ганьбив незаможників за лінощі, за пасивність, взивав їх тетерями, тюхтіями, пропонував організувати загін для боротьби з Кубанцем, але ті безсило розводили руками, чухали потилиці й безнадійно тягли своєї одвічної пісні:

— Воно б конешно... Слід було б... Тільки як же воно ото...— і так щодня.

А весна вже прийшла, розбудила всіх, запарували поля, хазяї почали готуватися до сівби.

Далі дядько Микита не міг утриматися.

— Як же — тут усі будуть сіяти, а я очима лупатиму? Чорта лисого!

Потім згадав свою булану й невилазні злидні і твердо вирішив:

— Поїду до Павла, або коняку виклопочу в городі, або гвинтівку дістану та й собі в якогось куркуля відберу коня... Годі...

І сьогодні дядько Микита простував вулицею міста до педкурсів, щоб побачитися там із Павлом, порадитись, що робити.

Своїм хазяйським оком він помітив, що місто дуже підлаталося за зиму, що де-не-де вже біліли нові огорожі й число розбитих вікон помітно зменшилося.

Він несміливо зупиняв перехожих і запитував, як пройти йому на педкурси.

— До Павла мені треба... Сірченка...

Йому здавалося, що кожний у місті повинен знати його небожа.

Перехожі дивилися на нього з усмішкою, але дорогу на курси показували.

І раптом дядько Микита закам'янів. Він звів очі і вгледів: назустріч йому йшла якась дівчина у плисовій шапочці, весело щебетала, а поруч неї він — той самий панок, що восени забрав у нього булану.

Дядька Микиту наче пропасниця люта вхопила.

— Де булана, сукин ти сину?! — заревів лютим звіром і, піднявши пужално, кинувся до молодого панка.

Все скоїлось в один момент: панянка скрикнула й затулила очі руками, юнак зблід, але раптом зірвався з місця й кулею перелетів через паркан...

— Держіть його, ловіть арештанта! — галасував дядько.— Бандит, розбійник... віддай булану!..

До нього приєдналося ще кілька чоловіка. Ті, що перестрибнули огорожу, вгляділи сіру шинель на другому подвір'ї і з галасом подалися за нею, плутаючись поміж будівлями.

Ще якомсь поміж двома будівлями вітрилом майнули поли шинелі, і панич зник безслідно.

— Дайте мені його, сукиного сина, я його з землею змішаю! — лютував дядько Микита, аж пужално дрижало разом із руками.

Тоді хтось обізвався:

— Ану, вернімось назад... Може, в тієї шльонки дізнаємося, що воно за птах.

— В ЧК б його, живодера, трам-тарарам,— додав другий,— там би швидко в розход пустили.

— Не журись, дядюшко! — підійшов хтось до нього.— Піймаємо колись. Не втече свого...

Повернувшись на те місце, де вперше зустрів юнака з дівчиною, дядько Микита нікого вже там не застав, тільки гурток хлопчаків, що поперевисали через огорожу, з цікавістю стежив за гонитвою.

Павла дядько побачив аж під вечір, коли той збирався йти до Марка.

— Ну, як вам наш інтернат? — з радістю тиснув старому руку Павло.— Та чого ви так насупились, що скоїлось?

Дядько Микита докладно розказав Павлові про зустріч на вулиці.

— Цікаво, у віщо він був зодягнений? — перебив Павло аж надто детальне дядькове оповідання.

— Шинель така, як раніш у станового була, з гудзиками, пообшиваними сірим сукном.

— А картуз?

— Синій, з білими смужками.

— Та ну? — аж підскочив Павло.

— Що ну? — із надією в очах глянув дядько Микита.

— Нічого, нічого, кажіть далі,— знову спокійно промовив Павло,— а вона?

— А я її як слід не розгледів. Помітив тільки, що височенька, а на голові щось — на лопух скидається, картуз не картуз, а так чорт батька зна що.

— Так, так,— промовив Павло,— а коли ж ви додому збираєтеся?

— Та я б і сьогодні чкурнув, аби тільки довелося кобилу розшукати, бо без тягла, ти ж сам знаєш, як без рук. А воно ж весна...

— Гаразд. Лишайтеся тут, тільки не виходьте без діла надвір, щоб менше людей вас бачило, а про коняку завтра поговоримо, може, що вийде.

— Дивись уже сам, тобі видніше, тільки без коняки життя нема... Сіяти швидко треба. Земля парує.

— Не турбуйтеся. Посієте...

Павло вдягся, поклав у кишеню наган і вийшов.

Дядько Микита сам лишився в інтернаті: всі хлопці були на комсомольських зборах.

«Дивись, і живуть же собі гуртом. І нічого, порядчок є», подумав дядько, розглядаючи поставлені в ряд ліжка.

Вночі Гриненка й Соню заарештували й відвели в ЧК.

Годині об одинадцятій уночі їх обох захопили вдома у Гриненка. Вони ніби готувалися до лекції, перед ними на столі лежали розкриті книжки, і, коли до кімнати ввійшов Павло з трьома працівниками ЧК, вони чомусь раптом швидко почали їх закривати й складати до купи.

Та було вже пізно. Павло взяв одну книжку й струснув її над столом. Звідти вишило декілька невеличких папірців, друкованих на машинці. Чекіст узяв один аркушик і вголос прочитав: «Анархісти-терористи...» Павло пригадав листівку, яку показував йому Марко, і не міг стриматися.

«Ах ви ж, гади», різнув очима Гриненка й Соню.

— Гниль ви нещасна, а не терористи... Забрати їх, падлюк, щоб не смерділи,— обернувся він до чекістів.

Тоді саме один з них виволік з-під ліжка друкарську машинку й вилаявся:

— Гниди, навіть підпільну друкарню завели.

— Одягайся,— скомандував другий.— Швидко!

Гриненко, блідий і розгублений, і Соня з переляканими очима, навіть не намагалися що-будь сказати, тільки тихо ворушили губами.

Мовчки вдяглися, і під гавкання собак їх повели до сірого будинку, де колись була жіноча гімназія Машкевича, а тепер страшна для обивателів ЧК...

Спочатку Гриненко намагався заплутати справу, та коли дійшла черга до Соні і та побачила перед собою вперте лице чекіста та маузер на столі, вона розрюмалась і виявила і про листівки, і про пшоно та олію, і навіть дала прізвища тих, хто ще з ними тримав зв'язок.

Вона ніяк не сподівалася, що терористична романтика може так швидко й неприємно скінчитися.

Гриненко врешті також був змушений признатися про організацію гуртка.

Одно лише він заперечував — це зв'язок з Кубанцем та пограбування коня в дядька Микити.

Вранці Павло забіг у ЧК, знайшов того, хто допитував заарештованих:

— Ну як? Довідався щось?

— Дівчина, здається, щиро кається, а він упертий, спідлоба тільки поглядає. З ним довго доведеться вовтузитися!

— Притиснеш як слід, заговорить!

— Будь певен!

Павло, прийшовши в інтернат, заспокоював дядька Микиту, але той сам не втрачав надії на те, що конячину він таки добуде собі.

І ось одного весняного ранку вони в'їхали до міста. Та тепер не зачинялися вікна на прогоничі, не ховалися обивателі по закутках, а виходили за ворота подивитися на бандитів. Були спокійні, бо попереду великого, різномастого, з голови до п'ят озброєного загону, поруч із похмурим, схожим на цигана Кубанцем, на гнідому жеребці бачили знайому спокійну постать Каргалова.

Загін цей більше скидався на ватагу розбійників, ніж на військову частину.

Розкішна, але без ладу розвішана зброя, одяг, що починався з полотняної сорочки й кінчався дорогими

френчами та жіночими манто, обличчя, то безусі й тупо-жорстокі, то бородаті, заховані в себе,— все говорило про те, що нелегко було Каргалову привести їх у місто.

Дехто із загону кидав зухвалі погляди в натовп, але ніхто вже не лякався їх. Була проста цікавість, та чомусь, коли загін проїжджав вулицями, багато очей приковувалося до постаті предчека. Другого дня Павло зайшов до Каргалова. Той зустрів його веселою посмішкою й сильно потиснув руку.

— Ось бачиш — справу скінчено. У повіті банди більше не існує.

— Так-то так, тільки що ти робитимеш з отакою зграєю? Вони ж не звикли до дисципліни.

— Нічого, це справа другорядна. Прикрутимо поволі. А тебе що загнало до мене?

Павло розповів про Гриненка, про «анархістів-терористів», про арешт. Не забув і про дядька Микиту та його булану.

Каргалов серйозно слухав і раптом нестримно зареготався на весь кабінет.

Павло вирячив очі.

— В чім річ?

— Ха-ха-ха! — не вгавав предчека.— Чудак ти, Сірченку, говориш мені про все з таким виглядом, наче відкриваєш нову Америку або від твого Гриненка залежить існування Радвледи.

— Так чому ж ти регочешся, не розумію?..— дивувався Павло.

— Та тому, що про цих гнилих «анархістів» я ще з літа минулого року знаю й стежу за ними. Це ж просто діти, пацани... ха-ха-ха, бавляться в політику... молоко-сосо...

Але раптом предчека став серйозним, як завжди.

— А от про їхній зв'язок із Кубанцем не знав. Це справді новина. Та тепер ми ж маємо змогу це встановити. Кубанець усе розкаже,— промовив Каргалов і гукнув у двері секретареві:

— Коля, поклич до мене Кубанця. Він у коменданта.

Чути було, як заскиглив телефон і Коля викликав до телефону бандитського отамана.

Той швидко увійшов — похмурий, зашнурований у ремені, поблискуючи своїми агатовими очима. Він не звик сидіти на місці, його дратували мовчазні кімнати

ЧК, де кожен знає своє місце, де є чітка незламна дисципліна. Великим тягарем налягло на нього місто з його сірими кам'яними будівлями. Тягло туди — в степ, в байраки, на волю. Але... у місті стояла регулярна частина, що прийшла з-під Перекопа, і Кубанець це прекрасно відчував...

Павлові довелося стримувати себе, щоб не вихопити нагана й тут же не відплатити за Федора... за всіх...

— Є одна справа,— звернувся до колишнього бандита предчека.

— Яка? — блиснув той очима в бік Павла.

— Нам стало відомо, що ви тримали зв'язок з однією організацією анархістів у місті.

— Було, не одмовляюсь. А що з того? — байдуже кинув Кубанець.

— Вся організація сидить заарештована, це між іншим,— дивився просто в циганські очі Каргалов,— мені ж потрібно знати, хто саме з них виконував роль зв'язкового.

— А був тут один гімназист якийсь, чи що... Клятий, сволоч! Все умовляв на місто наступати. Колись аж стукнути його хотів, так він мені насточортів... А на Призових хуторах мертвих на шматки рубав. Особливо одного комсомольця. Довго знушався над живим. Нащо вже мені, і то гидко стало. Запінився, гадюка, штрика шаблоюкою попід ребра та все промовляє, наче божевільний: «Оце тобі дуель! Оце тобі пшоно, олія!» Не знаю, до чого це він казав. Божевільний гад, не інакше. Трохи я його тоді в земельний комітет не відправив... Барахло...— розтягаючи слова, байдуже закінчив Кубанець.

Каргалов хитав головою: «Так, так...» А коли глянув на Павла, той тремтів, а очима, наче двома багнетами, вп'явся в незграбну постать Кубанця.

А коли той, заціпаючи ногами стільці, вийшов своєю характерною для кіннотника ходою з кабінету, Павло схопився й підійшов до Каргалова, збираючись щось говорити.

Голова ЧК, мабуть, вгадав Павлові думки, бо мовчки й спокійно витяг із шухляди аркуш паперу, де було написано кілька прізвищ. Усміхаючись, показав пальцем на одно з них і твердо промовив:

— На колегії вимагатиму розстрілу. Гадаю, що всі

зо мною згодяться.— Сказав і звів очі на Павла. Той хвилювався.

— Я б його не просто розстріляв, а ще погрався б трохи так, як він із Хведором...

— Заспокойся, Сірченку. Ми ж не банда Кубанця.

Дядько Микита повертався додому на своїй буланій.

Сьогодні вранці, коли він зайшов у стайню, де стояли коні Кубанцевого загону, булана радісним іржанням привітала свого старого господаря.

Тепер дядько почував себе так, наче знайшов когось близького, рідного, якого вважав за безнадійно втраченого.

Він їхав полем, дивився, як на чорних чорноземних смугах вовтузяться люди, і думав: «Стійте, стійте... Завтра й ми із своєю «бандиткою» виїдемо на поле.— І любовно погладив блискучу шию буланої.— Все-таки є правда на світі», подумав він, аж заспівав щось собі під ніс задоволено й тихо.

Котигорошок метався по інтернату і мрійливо виспівував:

Прощай, мила, чорна галка,
Розлучатися з тобою жалко.

— Чого ти розходився? Швидше манатки збирай! Через годину вирушаємо.

— А все-таки якось не хочеться кидати інтернат, братву, курси,—із смутком у голосі заговорив хтось у кутку.

— Не журися. За чотири місяці знову стрінемося.

— Ну, братва, виспались після вчорашнього? — запитував в одному гурті Павло.

— Ех, та хіба в такі ночі спати можна! — обізвався хтось, і тихий сум забринів у голосі.— Та ми після вечірки до ранку в інтернаті співали, гомоніли. Як же спати, коли останній вечір? На чотири ж місяці розлучаємось! Що ти, Павлику, жартуєш, чи що: «виспались»...

Та Павло й сам не спав цілу ніч. Після вчорашньої прощальної вечірки, після бучних промов і привітань, коли буяв безмежний юнацький захват, коли поважні

педагоги раділи й жартували. мов малі діти, коли Варя, вітаючи курсантів від повіткому, залила святкову залу металевими дзвіночками свого голосу — хіба можна було спати?

Було радісно й чогось ніби жалко. Радів з усіма, що перший рік учоби закінчили, що піде завтра на село бойовий загін будівників нового життя.

Було сумно, що нема Федора, Надійки, що вже завтра й інші роз'їдуться, і лишаться самі лише порожні інтернатські кімнати та «буржуйка» — мовчазний свідок прекрасних і тяжких курсантських буднів.

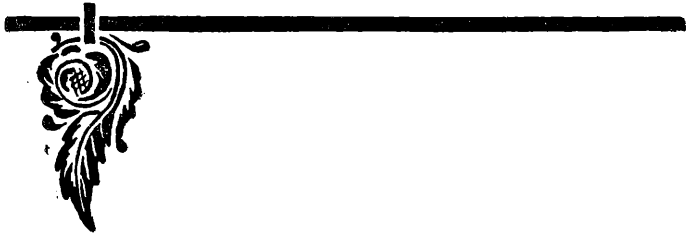
Він лишається в місті. Тут Варя... партробота, життя молоде, змістовне, захоплююче...

І знову робилося радісно й хотілося всіх обняти, співати, кричаги на цілий всесвіт.

Пригадалася ніч... Приваблива, зоряна. Деревом повні. Ніжна теплінь обгортає серце... Десь Юрченко виспіває з дівчатами. І тієї ж ночі після вечірки на його коротке й виразне: «Ну, коли ж?» — Варя тепло обняла його:

— Тепер можна й це питання поставити на порядок денний!

Оповідання

СЕРГІЙ КОВАЛЬ

I

дного разу, це було влітку 1919 року, мені довелося випробувати прудкість своїх ніг. Не скажу, щоб це була первина, але тоді мені здавалося, що я не біжу, а лечу, що жита понад шляхом — то не жита, а сріблясте море.

А місяць, як на лихо, розкішною перепічкою викотився з-за горба й спинився серед неба, виграючи переливним промінням. Я тоді прокляв його, взивав нахабою, зрадником і просто контрреволюціонером. Бо справді: я біг, землі під ногами не чув, іноді падав у жито, прислухався — а він світить так, що моя велетенська полохлива тінь простяглася аж до обрію.

Чорта пухлого такої ночі втечеш од денікінської кінноти! Але я уперто тікав, бо, признатися, страшенно не хотілося помирати. Та й з якої речі? Мені 17 років, тільки вчора я попросився з своїм старшим братом, командиром ескадрону. Од'їжджаючи, він дав мені браунінг другий номер і наказ:

— В руки не давайся. Коли припече — тікай у Водяну до Коваля, він знає.

— А ти коли повернешся?

— Не турбуйся, швидко назад будемо.

Брат стьобнув коня і помчав до ескадрону, що ген на крижі строївся в похід. І я вірив, що наші таки швидко повернуться.

Це було тільки вчора, а сьогодні я вже чую тупіт копит по твердому шляху. Три кіннотники карного загону женуться за мною.

Щось разів зо три я падаю в жито, тоді тінь моя ховається, і острах на хвилину зникає.

Коли ж добіг до балки, що поросла чагарником, я зовсім вибачив місяцеві його ганебну зрадницьку роботу. Тут мене й цілий ескадрон не злапає. Я вибираю найгустіший кущ і влаштовуюсь на спочинок.

Десь на крижі заіржала коняка, гулко пролунав постріл, отдаючись луною в балці, і я, знесилений, заснув під тихий шум зеленого листя.

На ранок у Водяній я розшукав Коваля і мав з ним приблизно таку розмову. Він, високий, незграбний, з копою чорного волосся на голові, з хитрими примруженими очима, стояв передо мною, як величезний стовбур, і казав:

— Ну, шкет, що з тобою робити? Малий ти дуже і на коняку не злізеш.

Він був правий, бо я хоча й мав 17 років, але зросту був дрібного, а проти велетня Коваля я був подібний до хлопчиська, що дивиться на дзвіницю.

Проте це не зашкодило мені гордовито чвиркнути через губу і, не відповідаючи на дражливе запитання Ковалева, промовити до нього байдужим, повним гідності тоном:

— Дай, браток, спочатку закурити.

«От так хрукт!», мабуть, подумав той, але лагідно, одними очима всміхнувся і сказав, витягаючи засмальцьований кисет:

— Ну, на, закурюй.— Мовляв, що з таким тобою робити.

І тільки тоді, як я засмигнувся і випустив просто в широке підборіддя мого майбутнього товариша пасмо диму, тільки тоді я спокійно витяг з кишені братовий подарунок і, примруживши око, одмовив спокійно:

— Бачиш, що робитиму те, що й ти. Якого ж чорта?

Клацнув собачкою й знову поклав револьвер у кишеню.

— Молодець! — важко лягла залізна рука мені на плече.— Оце й я розумію. Одразу видно, що у брата пішов.

— Да,— похопився я,— трохи не забудь: я ж іще оратором можу бути, промови говорити, розумієш, щоб, значить, проти буржуазії.

Коваль реготався:

— От гад, в агітатори моститься, ха-ха-ха!

Признатися, я трохи почервонів, бо пригадав, як позавчора, заховавшись у клуню, я уявив себе великим промовцем, ні в якому разі не меншим за того, що приїздив з братом до нас в село перед відступом червоних. І хоч у клуні мене слухали тільки горобці на бантині і ніхто не кричав «ура» й «дайош», проте мені здавалося, що в мене навіть якось сильніше й гучніше виходить: «Хай живе революція!»

— Ну, добре, ходім! Чудило ти,— кінчив сміятися Коваль.— Подивимось, що з того вийде.

І ми пішли.

Відтоді півроку я нерозлучно їздив з повстанським загonom, що ним керував Коваль.

За цей час ми встигли облітати чотири повіти, знищити шось зо три денікінських загони, перекинути три ешелони з вантажем для білого фронту, двічі розгромити в'язницю у великому селі, де сиділи наші заложники, і ще багато дечого.

Замість браунінга я мав уже два нагани. Надійніше якось. Та й Коваль чомусь їм віддає перевагу. А в справах бойових для мене він був непорушним авторитетом.

Безсонні ночі й повсякчасне нервове напруження зовсім переродили мене. Я виріс, трохи витягся, схуд, почорнів і наче постарішав на п'ять років. У всякому разі, повагу до себе з боку Коваля і всього загону здобув,

бо при всякій нагоді, коли ми хоч на три-чотири години спинялися у якомусь селі, Коваль збирав селян і говорив мені:

— Ну, валяй, твоя робота. Агітіруй.

Я вилазив на стіл або просто, не встаючи з коня, виголошував палку промову, що завжди починалась одними й тими словами:

— Вже скоро півроку (або три місяці, або п'ять, дивлячись коли виступати доводилось), як червоні відступили. А гляньте, що зробили за цей час білі? Вбивство, розстріли, грабунки, заложники!

Я захоплювався, трусив кулаками, тіпався, од лютості хапався за наган і не говорив, а рубав слова. І тільки коли з-за кряжа витикалася ворожа розвідка й розлягалось три перших сигнальних постріли, я, похапцем вскакуючи в сідло й вихопивши наган, блискав ним у повітрі і вже на бігу, наздоганяючи загін, обертався і кидав селянам останні слова:

— Але знайте, що ми ще прийдемо, чекайте нас, прийдуть червоні,— і пришпорював свого вірного побратима.

Коли ж небезпека минала, Коваль мені казав:

— Будеш-таки, стерво, колись путящим агітатором. До діла говориш.

Їздили отак ми з ним, аж доки, затримавши останній потяг денікінський, ми побачили, що ген-ген далеко за ним їдуть наші червоні ескадрони. Дзвінкого зимового вечора ми з'єдналися й погнали білих далі. Дорогою від односельчан довідався, що брата вбито під Орлом. Посумував трохи, а потім заспокоївся на одному: «Віддячу».

А через кілька днів із Ковалем мені довелося розлучитися. Його призначено командиром ескадрону якогось полку, вночі він виїхав, навіть не попрощався зо мною.

Я лишився з хлопцями, що по-старому дражнили мене агітатором.

Минуло з того часу шість круглих, як бублик, років. І куди вони закотилися так швидко й непомітно? І де тепер мій хрещений бойовий батько Коваль? Де він?

Мабуть, не впізнав би мене, коли б зустрів, бо я вже комсомолець, активіст, і швидко таки, мабуть, стану справжнім агітатором.

Скінчив губпартшколу в столиці й пішов, як кажуть, на практичну роботу. Ну, хто з нас не знає, що то значить практична робота, з її повсякденними засіданнями, нарадами, доповідями, тезами, виступами, підшефними частинами, стінгазетами й далі, далі.

Отак я мотався щось із два роки, аж доки оточенням не вдоволив мого давнього бажання.

Якось, коли з запальними гарячковими очима, з напівпошматованим портфелем під пахвою, я вскочив до кабінету секретаря, щоб попрохати якісь тези, той сповістив мені байдуже й сухо:

— Радій, Сашко. Посилаємо тебе на ліжковий секретарем осередку. Триста чоловіка комсомольців. Щоб шанувався, а то звідти швидко можуть наладити.

Я підстрибнув:

— Нарешті буду працювати на виробництві!

II

Гора з горою, кажуть, не сходиться, а людина з людиною зійдеться.

Я одчиняю двері й остовпів:

— Коваль! Сергій!

— Саша! Агітатор!

Ми тиснули один одному руки і, як звичайно в таких випадках, мовчали. Мабуть, у кожного воскресали в пам'яті минулі дні буйного повстанського життя, може, кінематографічною стьожкою пробігали в кожного перед очима шість років розлуки. Ми мовчали й дивилися один на одного, тепло посміхаючись. Може б, ми довго перебували в такому непевному стані, коли б на нас уже не почали звертати увагу робітники, що тут же, використовуючи ранкову перерву, снідали.

— Да,— врешті заговорив Сергій,— оце ж воно й є, як то кажуть,— сім год не бачились, зійшлись — і поговорить нема про що.

— Завжди так буває,— додав я весело.

— Але як ти сюди попав?

— Секретарем комсомольського осередку, брат, буду в цьому заводі.

— Красота! — гукнув Коваль на весь клуб.— А я тільки щось з півроку, як з села. В райкомі секретарював. А це перекинули на виробництво.

— Хіба проштрафився?

— Ні, сам попрохав. А втім, про це колись поговоримо,— махнув він рукою.— А поки що я тут член бюро, а головне — б'ю молотом. Знаєш, повернувся до основного фаху. Пригадуєш Водяну?

— Ще б пак!

— Так от добре, що будем разом. Будеш мені іноді допомагати. А то, знаєш, читаю газетку чи книжку, надібаю якесь слово незрозуміле — і ні в зуб ногою. А ти ж у мене агітатором ще колись був! Пригадуєш?

Ми обидва весело сміялись.

— Да, тоді життя було,— знову почав він.— А тепер сум...

Різкий електричний дзвінок, що сповіщав кінець перерви, заглушив його останнє слово.

Робітники хутко згортали пакуночки і, на ходу доїдаючи сніданок, густим натовпом посунули до дверей. Дзвінок настирливо дзеленчав.

— До вечора! — кинув мені Сергій і зник у дверях.

Швидко я розшукав секретаря комсомольського осередку, прийняв од нього справи і, йдучи додому, думав над словом, що його не доказав Сергій.

Сумно. Ясно ж, хіба легко йому, що п'ять років не вилазив з сідла, облітав всі фронти, помітити тепер велике творче буяння в його дрібницях!

Пригадую, він прекрасно водив наш загін у бій. Радістю сяв, коли ми перемагали. Його ковальська рука ніколи не давала промаху. Шаблюка його, наче в'юн, шугала в натовпі ворогів. А міцний голос молотом бив:

— Крой, братва! Ні кроку назад!

А тепер він ніяк не хоче зрозуміти (а може, не в силах), що кожний удар його молота отут на заводі більше вартий, ніж десять помахів шаблюкою.

Звичайно, я доведу йому це сьогодні ввечері, але ж, мій любий товаришу командир, темними ночами ти, мабуть, ще досі мрієш про вітрові наскоки на ворога, буйні пориви революції, її переможну тріумфальну ходу.

Сумно тобі тепер, чому? Хіба не помітив, не добачив за невковирним і брудним риштованням чарівного будинку, що з мільйонами таких, як сам, ти його будуєш?

Ні, не те. Мабуть, селянські гаї та степи безкраї й досі ллють у твою широку розхристану душу свою неосяжність, безмежність, стихійність.

Не сумуй, любий мій командире, будуть ще грози, будуть велетенські бої, і невідомо, коли прийде кінець нашому перепочинкові.

Але твердо ми знаємо одне: прийде час — і знову візьмемось за шаблюки, повстанемо буряною лавою, і це буде востаннє. І ще твердо знаємо: перемога — наша. Бо в нас залізні ковальські руки й могутня воля.

III

Чому ж сьогодні Коваль блукає містом похмурий, зігнутий, наче на рамена йому хтось поклав важкий тягар? Я з самого ранку стежу за ним, дивлюсь, як його висока, трохи зігнута постать маячить головними вулицями міста, іноді зупиняється біля якоїсь вітрини, потім знову рушає з таким виглядом, наче перед ним стелеться нескходима путь, а він за всяку ціну мусить її пройти.

Я знаю його давно — шість років тому в повстанському загоні і ось вже три місяці у місті щодня ми зустрічаємося з ним, завжди уперто дискутуючи якесь питання.

Та сьогодні я боюся, що його обурення хлюпне через край, врешті десь на розі серед вуличного натовпу він урочисто розігне свою могутню спину, розправить плечі, і доведеться мені тоді заспокоювати його, одводити десь у завулок і вичитувати цілу лекцію про поведінку комуністів серед публіки.

А почалося з того...

Якось вранці я примчав до нього. В руках у мене тріпалась свіжа газета, а з неї нахабно дивились великі й охайно розташовані літери заголовка.

— Чого ти наче опечений? — вирячив на мене очі Сергій. Він тільки-но одягся і, мабуть, лагодився іти на завод.

— Читай! — всучив йому газету.

Великі літери заголовка Сергійовим голосом глухо проказали:

НЕЧУВАНЕ НАХАБСТВО ТВЕРДОЛОБИХ.
НАСКОК НА РАДЯНСЬКЕ ТОРГПРЕДСТВО В ЛОНДОНІ.

Пальці нервово пожмакали газетний лист, і він впав на підлогу, як зайва, нікому не потрібна річ.

Я хотів щось сказати Сергієві, на язиці у мене вже вишикувалась ціла зграя лайок і обурення на адресу наших заморських «друзів», але...

Сергій якось загадково посміхнувся, мовляв, «знаю, що робити». Далі миттю вихопив з-під подушки наган—пам'ять 19-го року—і, не сказавши ні слова, довгий і незграбний, швидко-швидко вибіг на вулицю.

Я намагався наздогнати його, запитати — куди? чого?

Але заспокоївся, вгледівши, що він повернув на майдан, де стояв довгий триповерховий будинок окрпарткому.

Справді, він рішуче одчинив важкі двері і, переступаючи разом по троє східців, помчав на третій поверх. Мені треба було йти на роботу, я постояв трохи, повагався, потім рішуче пішов у свій осередок.

Того ж дня увечері випадково на зборах я зустрів оргінстра окрпарткому й запитав:

— Був у вас Коваль?

— Приходив вранці. Ледве заспокоїв його.

— Чому?

— Просився, щоб негайно послали в Китай. «Поїду, каже, найменш два десятки англійців положу». Та ще як гарячиться! Настояє, лається. Не розуміє, що це не так просто.

— Що ж ви йому порадили?

— Радити нічого було. Якраз позавчора на бюро ухвалено послати його на відповідальну господарську роботу в один з округів. ЦК прохав. Ми й висунули його кандидатуру. Прекрасний же парень, не видасть, не розкладеться.

— Резервуар революційної енергії і класового чуття,— додав я.

— Так-то так, та іноді надто буряно буває в тому резервуарі, небезпечно.

— Цілком з тобою згодний. А цікаво, що він на вашу пропозицію?

— Категорично одмовляється. «Хочу, кричить, справжню революцію робити! Насточортіло копатися в дріб-

ницях і мовчки дивитись, як навкруги пухнуть животи і в'язи, запливають салом обличчя, а поруч під ногами тисячі безпритульних, півголодних злидарів, сиріт, ображених. Дайош Китай!» вимагає — і кришка.

— Нічого, заспокоїться. Поїде.

— Мусить поїхати.

IV

Мені вже насточортіло стежити за ним. Він он блукає собі, і байдуже йому, що я, по горло зайнята людина, мушу гаяти час. Он він щось довго дивиться в якусь вітрину, нерухомих, монолітний.

А надворі ніч. Там, у вечірній сутині, привітно чи іронічно — не розбереш — блимають мільйони вогників. Темна даль здається пасткою величезної прірви, що в ній хтось необережний і розхристаний розсипав оті напівживі рухливі цяточки-зорі. Там, угорі, мабуть, одвічний спокій і чарівна музика, а тут, на вулицях міста, цього гамірливого, стоголосого велетня, суцільний контраст.

Особливо це помітно вночі, коли присадкуваті ляльки-вітрини одягаються в огнесайне вбрання, а гострі шпилі радіомачт дерзко пнуться догори.

Контраст тоді втілено в кожную цеглину бруку, в кожний метр асфальту, в кожний розпачливий зойк сирени.

Безпритульні й напарфумовані свині, владний подих машини і жалюгідний вереск фокстротної музики, п'яної й сумної... А над усім — одвічний таємничий спокій мільйонноокої ночі.

Але я ніколи-ніколи не проміняю гамору голубих днів на синій спокій небес.

А втім, про Сергія. До речі, він он рушив од вітрини й на розі люто плюнув. Я його розумію. Мимо пропливла якась пані, що нагадує шаплик. Та добре, що тільки плюнув, а от на тому тижні трохи не вскочив я з ним у халепу.

Ішли ми якось майданом, що в центрі міста. Сперечалися про рушійні сили китайської революції, «незлим, тихим словом» згадали Чемберлена, а далі і Польщу вкрутили в гурт наших суперечок. Не дивлячись на всі

мої агітаторські здібності, Сергій (стихія, нутро, інстинкт) незламно стояв на своєму:

— Терпіти такі образи далі — просто злочин. Бити їх треба одразу. Бити і плакати не давати. Вихором би промчати над світом. Знаєш, — обертався він до мене, і очі його світилися таким знайомим мені блиском, — про мене, так тепер під три чорти треба послати дипломатичну ввічливість. Дорогу Ворошилову — і ніяка гайка!

Я гаряче заперечував, захоплювався, доводив, та чи слухав мене Сергій?

Навкруги нас шумував празниковий натовп. Такого сонячного дня місто завжди, наче нарочито, випльовує на майдан і вулиці все своє населення, і шумлять тоді вулиці, вирують, ніби море під осіннім вітром.

Одчайдушно галасують газетчики, різко вигукуючи «небывалиє новості». Десь розчавученим цуцням заскиглила сирена, а он чорним лахміттям майорить безпритульний, боязко озираючись.

А за ним, тю-тю-тю, справжнє полювання. Міліціонер надривчасто свистить, неймовірно роздуваючи щоки. Якась пані верещить, тупцює ногами, що нагадують тумби, обшиті внизу блискучою шкурою. Натовп збільшується.

— В чім річ? — запитую одного стороннього глядача.

— Гребінець витяг з голови в отої корови, — спльовує той. — А вони, сволочі, ладні півдня ганятися за хлопцем.

Я глянув на Сергія. Над бровами йому лягли глибокі зморшки. Ніби якийсь скульптор ретельно вирізьбив їх з сірого каменя.

— Шпана нещасна, гребішка їм шкода! — вилаявся Сергій, дістаючи з кишені сірника.

Раптом аж надто смердючий дух ударив мені в лице.

Поперед нас годованою качкою випливла якась поважна пані. Та вона не нагадувала мені людини. Вірніше — це був шматок м'яса, загорнений в мануфактуру.

Під рукою в неї раював маленький білий шпіц, що пушистим хвостом своїм майнув перед нашими обличчями.

Не встиг я навіть обернутись, як розпачливий зойк вдарив у вухо. Б'ють когось? Ріжуть?

Ні. Нашій пані зробилося недобре. Вона репетувала, безпомічно махала обрубками, що виконували роль рук,

виставляла напоказ низку золотих зубів. Її шпiц плигнув он комусь на плечi, скавучить, дзигною вертиться, але де його розкiшний хвiст? Замiсть нього, пушистого, лишилася тiльки чорна латка, з якої голубий димок струмками танув угорi.

— Що це, невже твоя робота? — питаю Сергiя.

— Ходiм мовчки! — блимнув вiн на мене i спокiйно поклав сiрники до кишенi.

Почав збиратись натовп.

Знову сюрчок мiлiціонера. Про безпритульного давно вже забули — своїм галасом панi покриває увесь майдан i найближчi вулицi.

— Хулiгани, хулiгани! Ах, мой бедний Пупсiк!

Оточили її, запитують:

— Хто ж, хто?

— Де фулiгани?

— Тето не iнакше, як безпритульнi, — безапеляцiйно рiшає хтось. В цiй метушнi я беру Сергiя за руку i, роблено серйозно щось йому доводячи, тягну з собою в провулок.

Там ми зустрiли безпритульного, що, почувавши себе в безпецi, уважно розглядав трофей.

Вiдчитував я тодi Сергiя щось годин зо двi. Але всi мої докази розбивались об його уперте:

— Що тобі, шкода шпiца? Дивись, який м'якотiлий! Там тисячi десь гинуть, а йому шпiц... Шляпа ти, ось що!

— Я згоден, що шпiц — дурниця, але що за методи, я тебе питаю? Це ж таки справдi хулiганство. Та ти знаєш, що тобі ще за Морозова може влетiти?

— Що ти менi з Морозовим! Хай не має звички читати записки, що не йому адресованi. Я ж доповідачевi послав запитання, а не йому. Чому нiхто з товаришiв не спробував розпечатати? А йому закортiло. Дряннi! Таких iнтелiгентiв вчити треба.

— Треба. Але не так, як ти.

— Як там я! Всього тричi вдарив по його нiжнiй мордi портфелем. Не послухав, ну, й получил. А про КК не турбуйся, мене вже викликали.

— Ну?

— Тому, що обидва виннi, справу припинили.

Я нiчого не мiг сказати, тiльки плюнув собі пiд ноги й подумав:

«Ех, браток, підсвідомість у тебе переважає, інтуїція».

Мовчали ми тоді дуже довго. Думали кожен своє.

v

Сьогодні його знову викликали в окружком. Пропонували їхати, і знову Сергій odmовився. Він чомусь рішив, що у нас нема чого вже робити, що навкруги гниль і розклад, і взагалі, як кажуть, втратив перспективу.

Він ретельно вичистив наган і регулярно щодня ходив в окружком та в ЦК, вимагаючи, щоб його послали в Китай.

Сьогодні також він почав своєї, але секретар окружкому, суворий і твердий, вислухавши його, спокійно, наче з книги вчитав:

— Товаришу Коваль! Ти знаєш, який нині відповідальний час? Дисципліна перш за все. В Китай ти не пойдеш. Таких, як ти, і тут треба. А тому востаннє кажу: або ти позавтра виїздиш на округ, або квиток на стіл. Пойняв? Завтра чекаю відповіді. Все — кінчив.

Я не знаю, як Сергієві, а мені здалося, що це був судовий вирок, який не підлягає апеляції.

— Що ж ти після цього заспіваєш? — звернувся я до Сергія.

Але він схопився з місця і, щось бовкнувши секретареві, швидко вискочив з кабінету. Коли ми опинилися за дверима, я щось обережно почав казати йому, але Сергій мене рішуче перебив:

— Ша! Годі! Насточортіло! Все одно по-його не буде,— кинув він у бік кабінету секретаря.— Він думає, що я не зрозумію, що треба їхати, що партдисципліна й таке інше. Та коли ж я не можу отак сидіти без справжньої роботи!

— Але ж...— почав я.

— Іди ти під три чорти! — обернувся до мене Сергій.— І більш не веди ти серед мене культосвітньої роботи. Сам знаю, що роблю. Щоб до вечора я тебе не бачив!

Відтоді я цілий день блукав за ним. Ну й ролька, нічого сказати!

— Ну, надумав щось, рішив? — зустрів я його другого дня вранці.

— Ні чорта. Ще подумаю,— глухо відповів Коваль, і вузькими завулками ми попростували в центр. В лице нам ударив збентежений галас міста.

Мимо пролетів газетчик:

— «Комуніст», «Вісті», «Харьковський пролетарий»!

— Вбивство нашого повпреда в Варшаві!

— Убито товариша Войкова!

— Газету! — гукнув Сергій. Безпритульний хлопчисько миттю опинився біля нас.

— Пожалуста! — суче газету, робить якийсь загрозливий рух у повітря і люто шепоче:

— Убили, гади. Вони і батька мого в двадцятому році вбили. Швидше б вирости, щоб на коня. Відплатив би їм, занудам!

Одною рукою рву в Сергія газету, другою шукаю гроші хлопцеві.

Знайшов чотири копійки. Треба п'ять.

— Що робити? — питаю його.

— А, пустяк! — хлопець махнув рукою.— Вистачить.

Знову тривожний голос його б'ється об кам'яні мури, потім важко і дзвінко падає на брук.

— «Комуніст», «Пролетарий»! Убили товариша Войкова!

Сергій якось раптом почорнів, знітився, потім звернувся до мене й вимовив. Ні, не вимовив, а буквально видавив з себе:

— Ну, що, не казав я тобі, бити їх, гадів, треба. Бити сьогодні ж! Швидше кінчати! Або ми їх, або вони нас.

Останні слова Ковалю не прозвучали, а тріснули сухо й коротко, як постріл або гілка в лісі.

Я мовчав.

Ми виходили на головну вулицю, що веде до майдану. Місто гуло якимсь тривожним гулом. В його повсякденній гамірливій музиці вчувались якісь нові, до сьогодні не чувані ноти.

— Убили посла Войкова! Газета «Комуніст»!

На Театральному майдані монументально стояв міліціонер з червоною паличкою, піднімаючи її, вказував комусь:

— Проїжджай, проїжджай, не затримуї!

Сунуть стрункі лави, майорять у повітрі прапори, і все туди, на майдан, де над рожевим будинком тріпоче прапор.

На мітинг, на протест!

Ми з Сергієм ідемо за лавами, і я думаю про те, що центр міста з людьми подібний до лазні, де не знаєш, хто поруч тебе,— друг чи ворог.

І я певен, що серед оцих бездоганно зодягнених, бай-дужих громадян багато є таких, що радіють:

«Ага, так вам і слід, одним менше стало».

Поруч мене тяжко й уперто мовчить Сергій, а я дивлюсь на товсті карки й думаю:

«Врешті, це ж намул, що зникне при першому пориві могутнього потоку».

А майдану немає. Є море голів, ліс знамен, що по-бідно полощуться над натовпом.

Стоїть загрозливий гул. Вітер розносить палкі слова промовців.

Море хвилюється, ніби хоче вирватись з кам'яних об'ємів міста і могутнім шквалом ударити в межі і кордони.

Сергій розгубленими очима шукає в натовпі своїх з заводу.

— Ходім до наших,— кажу йому й тягну за руку туди, де стоїть мій осередок. Велетень Коваль, слухняний, як дитина, йде за мною, і ми поринаємо в натовпі.

Я почуваю, як у мене наростає всередині якесь невиразне почуття. Як мене захоплює масове піднесення. Мене вже фактично немає. Натомість рухлива частка чогось великого, суцільного, урочисто-сильного.

Промовець скінчив:

— Коли треба буде, дамо одсіч! Хай живе Червона Армія!

— У-ра! Ура-а, ура-а-а-а!..

— У-р-ра-а! У-у-у-р-а-а-а-а!..— довго й гулко розлягається над містом.

— Дайош! — затріпотіли прапори.

— Г-у-у-у-у-у-у...

І знову й знову. (Хай слухає Захід).

Я дивлюся на Сергія.

Ще вчора примерклі очі блищать, як дві жарини. Він захоплено кричить разом з усіма й усміхається не

своєю іронічною, а якоюсь чужою, позиченою радісною посмішкою. І я помічаю, що лід, який окутував Ковалеве серце, починає танути.

А натовп вирує. Буря оплесків. Урочисто-могутні звуки музики. І знову:

— У-р-а-а-а!

— Смерть гадам!

— Дайош Польщу!

— Війну!

В чім річ? Чому не вгамовується звукова буря? Чому гуде розмаїтий натовп?

На балкон вийшов один із керівників республіки. Низенький на зріст, вже старенький. Тюрми, в'язниці завчасно сказалися на ньому. Стримано всміхається, рукою просить заспокоїтися. Хочє говорити. Не дають. І знову площа:

— А-а-а-а-а!

— Слава-а-а-а!

— Дайош! — кричить захоплено й радісно біля мене Сергій.

Він знову стає таким, як я його пам'ятаю в 1919 році, коли він мчав в атаку попереду свого ескадрону.

Долітають з балкона окремі слова. Наче на токарському верстаті мозку виточені. Такі важкі, карбовані:

— Товариші, перед небезпекою... спокій... дисципліна, витриманість.

Промови не чути. Вона відривчастими шматками падає в натовп і запалює його.

Сергій біля мене. Він їсть очима промовця й безупинно плеще в свої з мозолями долоні. Звук виходить такий, наче б'ють одна об одну дві дошки.

Лопотять прапори, квітне над майданом музика, а з балкона летить:

— Не піддамось на провокацію! Наша відповідь: єдність, уперта праця, марудна, але велика... над господарством... над будівництвом соціалізму... коли треба, Червона Армія дасть відповідь тверду й рішучу, а поки що спокій, праця, дисципліна! Хай живе...

Не втримались, не дослухали:

— Ура-ра-а-а!

То не «ура», а грім розкотистий, зловісний.

— Відплатимо! Не вперше давати панам по шії! — гукає хтось біля мене.

— Догребемось колись,— каже мій сусіда.

— Відплатимо за Войкова,— одгукується навкруги тисяча голосів.

Я обводжу очима натовп: де Сергій?

Ага, ось він іде мені назустріч.

Обличчя йому сяє якимсь незнайомим для мене огнем. Я вперше бачу його таким. Він радісно хапає мене за руку, тисне її, одверто й просто дивиться мені в очі, сміючись, каже:

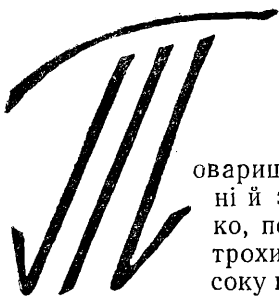
— Ну, агітаторе, твоя правда. Годі дурня ламати. Господарником — так господарником. На зло Чемберленові і всім нашим ворогам. Приходь завтра виряджати на округ.— І знову усміхається й тисне мою руку.

Я ще уважніше вдивляюся йому в лице й пригадую: воно зараз подібне до того, яким було в 19-му році, коли командир загону Сергій Коваль якось вів сто чоловіка повстанців на триста п'ятдесят шкуровців.

Ні, не те. Сьогодні воно ще урочистіше, ясніше й якось внутрішньо красивіше й глибше.

НАД ЯМОЮ

I

оваришка Роза в божевільному здивуванні й захваті. Вона стоїть на порозі, широко, по-чоловічому розставивши струнки й трохи тонкуваті ноги, і дивиться на високу військову постать біля столу.

«Він чи ні?»

І вся товаришка Роза — юнак чарівний. На ній шапочка-кубанка, біла, з червоним денцем. З-під шапочки на лоб виповзли й принішкли чорні кільця підстриженого волосся. На смуглявому кругловидому лиці кирпатенький ніс-«кнопка» і сліди тривожних безсонних ночей. Вартування в штабі, безконечні степові перегони в розхитаній чотириколісній інвалідці-тачанці, пороховий та цигарковий дим лишили по собі матовий колір

шкіри та дві ледве помітні зморшки під великими темними очима. Оті бісові очі завжди виграють і стрибають в'юнкими пташенятами. Темні крильця брів тріпочуться і злегка бентежать тиху поверхню чорних озер.

Товаришка Роза завідує санітарною частиною групи військ, носить на боці невеликий браунінг, у кишені — партквиток і кожному каже «ти». У бій вона виступає разом з усіма, спочатку ретельно випускає у ворога обоюм за обоюмою, а коли браунінг і кишені спорожніють, обертається і швидко шугає очима у всі кінці: чи не впав десь поранений.

Від того й очі у товаришки Рози такі неспокійні, метушливі. Але тепер вони раптом широко розкрилися й захололи на широкій спині, що нахилилася над штабним столом. За столом сидить ще чоловіка з п'ять командирів і комісарів, бойових друзів Рози, але їх не помічає вона. Ота клята й дорога потилиця, чисто виголена, м'язиста й рухлива і настобурчений комір шкірятки!

Невже за півтора року Роза могла їх забути?

А втім, усе може статись. Бо тепер дев'ятнадцятий рік і надворі травень. Недалеко Чорне море, і від нього приносять вітри солонкувату вогкість і тупі дальні громи ворожих гармат.

А півтора року тому була Москва, Жовтнева завірюха, натовпи червоногвардійців у Раді робітничих і солдатських депутатів Симоновського району і юнкери в «Метрополі».

Це було, здається, тільки вчора... Але ото ж, безумовно, він. Рвучко наблизилась до столу. Усі підвели обличчя.

— Сідай, Розо!

Тоді й він звів очі від карти і запитливо глянув на товаришів. Раптом відчув на плечі легкий удар і обернувся.

— Левадо, друже!.. Здоров... Чого ти до нас? — у радісному захваті вигукнула Роза, торсаючи його за рукав.— Де бував, признавайся? Яким чином на Південному фронті? Ну, кажи ж!

Левада, високий, чорнявий юнак у синьому потертому галіфе, в блискучій шкірятянці і з незмінним кольтом на боці, здивовано й ніяково усміхаючись, поволі звівся на ноги.

— Роза! І ти тут... От зустріч! — сказав він спокійно, але всміхнувся так широко, що виставив напоказ присутнім два разки дебелих блискучих зубів. На темному фоні загорілого лица зуби здавалися перламутровими. Далі мовчки, з усмішкою дивились одне на одного.

— Сім років не бачились, зійшлись і поговорити ні про що,— засміявся чорнобородий начштабу.— Стоять, повилуплювали очі...

— А ти, папашо, помовч... Хіба не бачиш, кого зустріла?.. Це, брат, стара любов, ще з Москви. Тільки чого ти бомбами обвішався? — звернулась вона до Левади.— Чи не на допомогу нам приїхав? Ми тут збираємось Григор'єва укоськати. Зрадив, шкура куркульська...

Роза так люто вдарила нагаєм по столу, наче на ньому лежав наново спечений отаман.

— Не плещи, Розо! Про все мені відомо... А приїхав я інспектувати військо Григор'євського напрямку.

— Диви, яка шишка! А що ж ти тут робитимеш? — далі сміялася Роза.

Згадав Левада: завжди в скруті вона чомусь подитячому загонисто регочеться...

— У всякому разі не зубоскалитиму,— раптом похмурнів Левада.— Поїду сьогодні ж до Григор'єва... Я йому покажу...

Роза тепер мовчала, знаючи рішучість і впертість Левади. Йй було трохи соромно за свою пустотливість, і очима вона шукала собі співчуття в товаришів.

Тоді важко підвівся чорнобородий. Задуманий, пройшовся він по великій залі першого класу, де містився штаб, сплюнув у куток і повернувся до столу.

Присутні чекали, що він скаже. Роза застигла, принишкла, тільки очі знову швидко заметушилились, застрибали по похмурих обличчях товаришів, і світився в них вогник захоплення та напруженого чекання.

— Дурницю,— тихо промовив чорнобородий і байдуже махнув рукою.— Дурницю говориш, товаришу Левадо! — раптом голосно й запально скрикнув він.— Тільки наївний може вірити в силу агітації серед озвірілих ворогів. Це юнацькі мрії, фантазія,— закінчив він, і глузлива посмішка скривила його загоріле, обвіяне вітрами обличчя.

— Правильно каже Кононов,— підтвердив хтось із гурту.

— Ні чорта правильного... Чудаки ви всі, і ти, Кононов. Ви ведете цілу армію проти бандита, ви ставите на карту життя багатьох тисяч товаришів, а я хочу сам один спробувати розкласти його військо. Мені не первина бути у ворожих руках. А загину — то вам до того мало діла. Он що. А раз я вирішив поїхати, то й поїду! — уперто й переконано закінчив Левада.

Роза вже не мала сумніву, що так воно й буде, як хоче отой чорнявий, високий інспектор, бо хіба він коли одмовлявся від своїх планів? В цьому вона не раз мала змогу переконатися.

Кононов сидів і далі глузливо посміхався. Він уперше зустрів Леваду, і його дратувала напористість цього чорнявого стрункого хлопця. Він підвівся і сказав владно й похмуро:

— Отже, кінчаймо розмову. Ми не дозволимо вам виконати вашого плану. Досить з нас того, що в Григор'єва сидять заарештовані наші кращі політробітники. Це божевілля, а не план...

— Може б, трохи обережніше, товаришу,— бовкнув Левада, і обличчя йому налилося кров'ю.— Я не з тих, що підіймають великий камінь на муху, я, знаєте, людина не горда. Крім того, не підлеглий вам.

Роза бачила, як гостро глянув Левада на Кононова, потім на хвилинку затримав свій зір на ній, і в цигарковім повітрі запахло передгрозям.

— Чи не думає товариш Левада нас залякувати? — ображено заговорив присадкуватий, повний і чисто виголений командир кінного полку.

— Нікого я не лякаю, але ви не маєте права затримувати мене! — лютував Левада.

До Кононова швидко підскочила Роза:

— Папашо, не затримуй! Хай іде! Я його знаю, ідола! Слово честі, папашо!.. Не скандаль з ним...

Левада раптом приладнав біля пояса гранату і кинув просто в лице мовчазним командирам:

— Отже, негайно мушу виїхати. Прошу мені паровоз...

— Добре, товаришу,— відповів Кононов,— ви поїдете, але за свої вчинки й за наслідки відповідаєте самі. Паровоза вам дадуть.— Сказав і вийшов з приміщення.

— Може, хто хоче зо мною? — звернувся Левада до оторопілих товаришів.

Напружена мовчанка тривала недовго. Її порушив гуркіт стільця і молодий хлоп'ячий тенор:

— Я.

До Левади підійшов низенький, блакитноокий і зовсім юний хлопчина. Він недавно прибув на фронт і нетерпляче чекав нагоди виявити себе на справжній роботі. Праця в політвідділі абсолютно не цікавила його.

Левада потиснув йому руку і привітно всміхнувся.

— А не боїшся?

— Що ти... З тобою ні чорта не страшно... Тільки щоб начальство відпустило.

— Не турбуйся...

— Колю, ти серйозно їдеш? — запитала Роза.— Гляди ж, там «цикорію не ламай»,— сміялася вона.— А може, і я з вами? Візьмеш, Левадо?

— Ні, мені таких балакучих не треба,— похмуро бовкнув той і повернувся до дверей.— Прощай, повернись — побачимось.

Сказав і вийшов услід за Кононовим.

І невідомо, чи жаль, чи образа на черстве, зашкарубле серце Левади, чи такі милі спогади про Москву й Жовтневі дні, чи, може, щось незвичайне й глибоке, зворушливе хвилювало Розу. Вона дивилась у велике вокзальне вікно і бачила весну на розлогих зелених ланах. А на пероні грала гармошка і великими натовпами тинялися червоноармійці. Роза схилилась на підлокітник, сперлась на долоні і тоскними очима фіксувала бурхливе життя вокзалу, що тимчасово став польовим штабом армії.

Коли ж гаряче травневе сонце стало над осоками, до перону, важко чмихаючи, підкотив паровоз з одним обідраним і знівеченим товарним вагоном.

І ще бачила Роза Леваду в шкірятній куртці, з великою зіркою на грудях та незмінним кольцом при боці. Була зоря й на кашкеті в інспектора, і мав він такий вигляд, наче їхав приймати парад, а не агітувати бандитів.

Разом з ним у вагон жваво вскочив і товариш Коля, молодий блакитноокий політробітник.

Левада щось прокричав у натовп, махнув кашкетом,

а через хвилину прощальним поглядом Роза проводжала самотній, обшарпаний темночервоний вагон, що мчав у блакитну ранкову степову, таку тривожну й невідому даль.

— Товаришу, дайте сірничка, — злегка хвилюючись, сказав Коля, коли паровоз вилетів у степ.— Курити хочу.

— Забудь, браток, про «товаришів». Ми тепер «добродії». Розумієш? — дружньо вдарив Колю по плечу інспектор.— Так-то, товаришок...

II

Левада раптом відчув, що становище його далеко гірше, ніж спочатку йому здавалося.

Він ішов, оточений натовпом, безнадійно п'яним, екзальтованим, до краю розхристаним.

Спереду нікого не було, і бачив Левада рівну вулицю, що вела в центр. Весняне сонце ще не зайшло, але західний край неба палав, наче хтось густо й розмашно вимазав його суриком.

«Чудовий вечір», подумав він, і в думці люто вилаявся.

Левада не обертався назад. Та він добре знав, що його пильнують десятки очей, а в спину скеровано кілька револьверних дул. Про втечу й думати не доводиться.

Поруч, блідий, з блискучими очима, з посинілими губами, йшов Коля, і нагадував він середньовічного християнина-фанатика, що свідомо приносить себе в жертву.

«Уже готовий до смерті, браток», байдуже подумав про нього Левада і голосно сказав:

— Добродії, курнути немає?

Він обернувся, і спочатку в око йому вдарив тільки червонуватий відблиск сталі (сонце одсвічувало на шаблях) та п'яно-похмурі обличчя. Той, що йшов спереду, високий, у котиковому дамському манто наопашки, в жовтогарячих з темними плямами штанах, на запит Левади глухо пробурмотів:

— Арештованим розговарівать не полагаеться.

— А як на мене, так можна дати йому. В чом дело, ги-и-ик,— п'яно похитав головою другий, маленький,

щуплявий, з рудим чубом і з обличчям, сплюснутим з боків. Йому, мабуть, на роду написано було писарчукувати десь у волості, але зрадлива доля кинула його у вир громадянської війни.

Він ледве тримався на коротких, тонких ногах.

— На, товариш добродій, кури, не ображай вніманія, ги-и-ик... Потому, што он хоч і взводний, а тьомний — ги-и-ик...

Він не витяг коробки з цигарками (ще розхватають!), а за старою писарською звичкою засунув руку в кишеню і щось довго там нишпорив. Нарешті червоними, брудними пальцями висмикнув цигарку і подав Леваді.

— Добродію, паліть та чвиркайте — ги-и-ик... Козак запорозький розрїшаєть. Да-а!

— Одійди, гнида... — похмуро проказав взводний. — Не твоє діло.

— Що значить — не моє, подозвольте? Ги-и-ик... Ми за що боремося? За вольние совети, ги-и-ик... Значить, все вольние... а ти паразит, ги-и-ик...

Левада жадїбно затягався димом і скося поглядав на зігнуту постать товариша Колі. Чув у себе за спиною:

— Тринда вон правду каже, розтуди-туди, — втрутився в суперечку третій з натовпу, — потому що, що ж... вольние...

— А ти ще попаякай мені! — не підвищуючи голосу, огризався високий.

Але вгамувати «вольного» було не так-то легко. Він відчув себе свідомим борцем за вільні ради, і Левада чув:

— Тринда, цей понімає а ти високий аж до неба, а...

— Мовчи, гадиюко, бо вдарю! — Взводний матюкнувся смачно, з притиском. Він не любив, коли хтось натякав на його зріст.

Знову заговорив Тринда.

— Ти ні чорта не розумієш, ги-и-ик... Примером, два государства воюють, ги-и-ик... І вдруг заміреніє нада сделать. Тоді одно государство посилає до другого приставателя... І тетого приставателя ніхто не зачіпаєть, потому закон такой есть, ги-и-ик... Так і тут здесь...

Левада наїжачився... Вслухається... Мислі запрацювали електричним мотором... Гостро, чітко. Хіба спробувати?.. Заговорити?.. Бо хто й зна, де їхній штаб, та чий доведуть їх до штабу. Востанне затягся, зім'яв у пальцях

недокурок і кинув під ноги. Чув, як за спиною виникає суперечка. Уже встряли нові голоси...

Лють до «комуни» трохи вгамувалась, і кожний хотів доказати, що він теж неабищо...

— Примерно, комуністи — одно, а ми друге. Но приставителі імеють право приїжджати, ги-к...

— Конешно... Хіба разві що?

— Разві, разві... Мовчи, занудо! — бовкнув високий. — А то як двигну, так...

Тринда обурювався:

— Що? Вольним гражданам рота затикають? Ето ти, брат, брось. Сам батько Григор'єв говорив, що ми імеєм право опроси розсуджати, ги-к...

— Пойнятно, імеєм, потому що боремось ми за одну удею (він чув десь про ідею, але вимовляв це слово по-своєму), а комуністи за другу удею, а приставителям приїжджати можна. Даже в германську війну в 17-му році...

— Верно, браток! Ти в нас дока.

— Конешно, хіба разве що?

— Таке, чорти батька зна що: ні сіла ні пала, дайте, дядьку, сала. Захопили людей і ведуть.

— Застав дурака богу молитися...

У натовпі наростало незадоволення. Левада штовхнув ліктем Колю, і йому здалося, що той здригнувся, наче збуджений зі сну. Сам же хутко обернувся до натовпу:

— Добродії, не сперечайтесь... Ведіть мене до отамана. Ми з ним воювали проти німців, він мене добре знає. Що я предстваник, то це правда, і що ви мене арештувати не маєте права — також факт. Про це все я донесу самому Григор'єву, і вам за це нагорить. — При цьому Левада метнув погляд у бік високого в манто, що, розставивши ноги і нахиливши голову, спідлоба похмуро дивився на арештованого, наче баран на нові ворота.

— Не казали ми тобі — облиш, не заводься! — докірливо промовив хтось з гурту.

— Так йому й нада, тьомному! — махнув рукою Тринда.

— Та то ще положим... — Високий спантеличено дивився на всі боки, і рука чухала потилицю. Йому остаточно не подобалась ситуація. «Цей комуніст говорить

так, наче йде не під розстріл, а до тещі в гості, та й Тринда щось натякає про представників, а Тринда — відомий пройда, він усе знає. Дивись, і справді вскочу в якусь халепу; хай йому чорт!» думав він. А Левада далі казав уїдливо, дивлячись просто між очі високому:

— Що ж, ходімо, чи що, а то я не знаю, де штаб. Проведіть!

— Та штаб недалеко. Он там за вуглом, будинок двоповерховий. Ото й він,— глухо промимрив високий.

— Язик до Києва доведе,— розважно хтось вставив.

— Ідіть у штаб, ги-и-ик, добродію, і передайте поклон самому батькові, г-и-к, від усієї братії нашої, г-и-к. Правда, братва?

— Правильно, що й казати, верно. Ідіть! Марш!

— Тільки смотріть, щоб не повертали нашого отамана на комуну, а то, г-и-к...

У цей час з-за рогу викотилась і йшла просто на них п'яна ватага григор'євців у найрізноманітнішим одязі. Свитка, кожух, шинель, бекеша, жупани, жіночі пальта. Усе співало, вигукувало, витанцьовувало. Гармоніст у гусарській уніформі йшов попереду і, схиливши набік голову, розтягаючи гармошку до одказу, вигукував:

Ой яблучко — о, да! —
С виду красное!
Ой мамочка — о, да! —
Жисть опасная...

Здіймаючи золоту пилюгу, вибивав закаблуками п'яний підстаркуватий уже дядько.

— Ех, яблучко... Трам-тарарам з яблучком.

Він так ретельно гунав чобітьми, наче хотів пробити товсту кору земної кулі.

Левада сіпнув Колю за рукав:

— Ходім.

Потім вдавано спокійно до високого:

— Ну, що ж, тоді ми підемо до штабу, а отаманові я все-таки доповім...

Та раптом гармошка замовкла.

— Стоп, братва! — гукнув хтось з нового гурту.

— Чого там, грай!

— Крой, братішки, бога нет.

— Дайош яблучко! — галаснув засапано той, що танцював, але обернувшись, він раптом спинився проти

Левади і швидко заморгав очима, мовби йому хтось підносив до них запаленого сірника. Зірка на шкірятянці інспектора виблискувала проти сонця черволавим світлом.

— Ге, мать-перемать, чого й досі не скинув комуніі, братішка! — поточився він на Леваду. Рука шарпнулася до зірки. — З м'ясом вирву жидівський знак.

— Одійди! — похмуро штовхнув його високий у манто. — Не лізь не в своє діло! А то...

— Як це не моє діло... Та я, їдрі його... — розмахував руками перед обличчям молодого інспектора надміру запальний танцюрист.

Тоді високий взяв його за плечі і, одвівши два кроки вбік, почав щось казати йому над вухо. Та даремна була його обережність. Все одно Левада нічого не почув би, бо дві п'яні ватаги, з'єднавшись в одну, зчинили такий галас на вулиці, що галки злякано здіймалися з дерев і летіли далеко в присмерки чорноземних степів.

Знову вдарив гармоніст.

Високим фальцетом приспівував Тринда:

Я на бочке сижу — да,
Бочка вертіться,
Записавсь у комуну,
Махно сердіться...

— Давай круг!

— Ех, яблучко, заграничне!..

— Роздайсь, море, жаба лізе!..

— Та ще й зелена!

— Га-га-га!..

— Ги-ги-ги!..

— Тю-фі-і-ть!..

Хтось свиснув довго, пронизливо.

Знову хтось дрібно вибивав «яблучко», і на Леваду ніхто не звернув уваги.

Інспектор бачив тільки, що високий щось доводив експансивному танцюристові, а сам скося й сердито зиркав на Леваду. Танцюрист тільки кивав головою, а врешті, коли високий одхилився від його вуха, важко промовив:

— Он воно що... Так, так... Чого ж ти зразу не сказав? Ми, конешно, розуміємо. Приставитель, значить...

Потім, обернувшись до Левади:

— Ізвініте, простіте, товариш... Обшибка проізошла.

Танцюрист п'яно всміхнувся і швидко зник у натовпі.

Тоді до Левади підійшов високий і сказав з прихованою безсилою злістю в голосі:

— Ідіть самі в штаб... Он там за вуглом, а мені ніколи,— і, повернувшись, бовкнув собі під ніс:

— Приставитель...

Тепер тільки інспектор почув себе в тимчасовій безпеці і згадав про Колю. Глянув навкруги — його не було. Невже втік хлопчина?

Ще раз оглянувся: нема.

Користуючись з того, що всі захоплено дивились на танці, він, не помічений ніким, обійшов гурт, але Колі ніде не побачив.

«Положим, і краще зробив, що втік, аби тільки не вскочив десь... А я й сам якимсь упораюсь...»

Непомітно дійшов до рогу, де треба було повертати в штаб.

Зупинився. Напружено завагався:

«А може, облишити цю історію?»

Стояв на розі, мов укопаний, і думав. До нього долітали безформні шматки пісні і верескливі ноти гармошки...

З поля йшов дух молоді трав і свіжої ріллі.

Інспектор рішуче зсунув на потилицю кашкет, попрубував пальцем, чи на місці зірка, і, на ходу застібаючи шкірятянку, попростував до освітленого штабного будинку.

Ідучи, наспівував свою улюблену пісню, що завжди чомусь лізла в голову в небезпечні моменти:

Як був собі святий Лазар,
Премудрий стрілець...
Та й вистріляв горщик масла,
Коробку яєць.

Співав він її з повстанцями в лісах Черкащини, коли був у них отаманом і мав довгу чорну бороду... Це було торік. І билися тоді з німцями та гайдамаками не на життя, а на смерть... Де тепер його хлопці?.. Соколи були...

Самого Григор'єва не було. У штабі Левада застав Петренка, колишнього народного вчителя, а тепер помічника самого «батька».

Левада добре пам'ятав його високу мамулювату постать, незграбно посажену, підстрижену по-козацькому голову і світлі сірі очі. Густі чорні брови сходилися на перенісці і надавали всьому обличчю суворого вигляду.

Ще коли Григор'єв був червоним, Левада зустрічався з Петренком, багато сперечався з ним, але так і не знав, що думає цей неповороткий і скупий на слова хлопець.

Невже він свідомо зрадив?

Левада стояв у напівтемному коридорі, де тинялись вояки, і чекав, доки його покличуть. З дверей вийшов дебелий вартовий і сказав урочисто, розділяючи слова:

— У-вой-діть!

Інспектор переступив поріг і побачив за столом знайому вахлакувату фігуру.

— Здоров, Петренку! — голосно проказав Левада і, підійшовши до столу, простяг руку.

— А-а! — протяг той, потім поволі витяг руку з-під столу, послав її назустріч інспекторівій, але раптом одсмикнув її і заховав знов під стіл.

— Сідай, кажи! Цікаво, чого це до нас велика комуна приїхала? — з неприхованою іронією протяжно сказав він, сковзнувши поглядом по зірці на грудях Левади. Густі брови, мов два хробаки, заворушилися: погана ознака.

— Ти ще питаєш чого? — спалахнув інспектор. — Це чорт зна що! У такий момент розкладати армію... Зрадники ви з своїм «батьком», от що! Стріляти таких командирів, як ти та він...

Петренко слухав мовчки і час від часу іронічно зиркав на зірку.

— Чого ж мовчиш? Язык затягло, чи що?

— Я дивуюсь, яким чином ти добрався сюди.

— Ганьба... Твої «хоробрі» повстанці трохи не шльопнули мене на вокзалі.

— Шкода, — з ледве помітною байдужою усмішкою кинув Петренко, заглядаючи чогось під стіл.

В очі Леваді він ні разу одверто не глянув.

— Та то неважно... Чорт з ним! Раз мати родила, раз і помирати. Тільки скажи мені, чого ви хочете з твоїм «батьком»? Що ви збираєтесь робити? — гарячився інспектор і аж перегнувся через стіл у чеканні відповіді.

Петренко також повільно підвівся на ноги, підсмикнув кобур нагана і сказав рипучим густим голосом:

— Хочемо ми, щоб не управляли нами жиди та кацапи, щоб Радянська влада, тільки без комуністів. Пойняв?

— Далі, далі... Що ж робити думаєте? Воювати з червоними, га? Оце номер!

— Що далі робити будемо, цього я тобі не скажу, а що з тобою зробимо, це не таємниця. Ми тебе, брат, розстріляємо. Пойняв?

— Стріляйте. Діло просте... Сьогодні ти мене в земельний відділ спровадиш, а завтра на тебе з «батьком» добра душа найдеться... Тільки ж гади ви...

Левада зблід, і очі його стрибали з одного кутка в другий.

«Треба тікати!» В голові ворушилось:

Як був святий Лазар,
Премудрий стрілець...

«Ні, мабуть, не втечеш... Ах, тисяча чортів! Щасливий Коля!.. А там Роза й хлопці чекатимуть... Мабуть, таки доплигався...»

Та й вистріляв горщик масла.

— Бодня! — гукнув Петренко, дивлячись у куток. — Бодня! Туди твою мати! Заснув там, чи що?! — вигукнув він сердито, і чорні хробаки пад сірими блискучими очима ворухнулись і скарлючилились у симетричні кільця.

У дверях стояв збентежений Бодня, а з-за його спини виглядало кілька пар цікавих облич:

— Слухаю!

— Обшукати його, — вказав очима на Леваду, — і посадити в той самий вагон, що й комісар сидить... Одна дорога.

— Так тошно!..

Леваду кинулись ретельно обшукувати, а він тільки

вп'яв очі в Петренка і стиснув зуби так міцно, що сині жили напнулися на висках, мов туго натягнуті струни.

— Оце й усе? — прохрипів він в обличчя отаманові.

— Усе... Ведіть його. Та глядіть мені...

Кілька чоловік витягли з кобурів револьвери і, тримаючи їх напоготові, тісним колом оточили інспектора.

— Шагом марш!

Гулаючи чобітьми об підлогу і товплячись у двері, юрба випхнула його в коридор, а далі й на вулицю.

— Надивляйся, хлопче, на світ божий, уночі в розход... З вашим братом, комуністом, розмови короткі...— без будь-якої злости сказав Бодня, коли Леваду вивели на темну пришишку вулицю.

— Не патякай, браток, не тебе ж шльопатимуть,— відповів інспектор і замовк.

Йому востаннє захотілося надивитись на темне небо, відчувати приємний лоскіт вогкого вітерця, що йшов із степу, і все це здавалось йому сьогодні якимсь надзвичайним, новим і чудним.

«Ще недовго... а завтра вже амба... Буде байдуже... Ні, таки за товаришами правда... Даремно сварився... Треба було послухати Кононова... А тепер — каюк!..»

Безладно стукали підбори чобіт по бруку. Було тихо серед вартових. Вони мовчали, і тільки в одного,— це чудово чув інспектор,— шкварчала цигарка...

Тоді із степів ударив вихор і повіяло вогкістю.

— Дощик буде...— сказав один ззаду Левади, і в голосі його вчув інспектор тугу за своєю нивою.

— Да, це б для озимини он як добре було б.

— Ярина тоже дощу просить...

Вартові згадали, мабуть, село, домівку, і голоси їхні стали теплішими, людянішими.

Леваді хотілось обернутись і заговорити з ними про засіви, про сінокоси, про худобу, але позад себе він почув знайомий сиплявий голос:

— Бодня, куда ето приставителя сопровождаеш?.. На ночлег, чи што лі?

— Не твоє діло. Іди собі,— досадливо відповів Бодня.— Не чіпляйся!

— Цей п'янюга Тринда завжди вплутається не в своє діло,— невідомо кому тихо сказав Бодня.

Левада бачив, що з Триндою був і високий у манто.

Вони вдвох звернули до одного двору, і інспектор чув, як бубонів високий до Тринди:

— В розход повели твого пристаителя, от, брат!

На гаряче лице інспекторові впало кілька великих крапель. З темного хмарного неба на молоді засіви падав золотий дощ.

І відчув Левада, що життя все-таки надзвичайно чудове, привабне, як усмішка милої. А вмирати йому ще зовсім рано. Він такий молодий, жити... та жити... «А може, ще й поживу? — думав він, збиваючи рукавом шкірятки краплі з очей.— Ніч велика, можна втекти абощо...»

І ще чув, як біля одного двору Тринда й високий взводний спинились, і взводний почав гатити кулаком у ворота.

Коли з двору хтось обізвався, Тринда вигукнув:

— Тьотка, пусти від дощу заховатися, а то так жрати хочеться, що аж переночувати ніде.

Цією формулою, модною тоді, він висловив бажання і свої, і високого взводного.

IV

...Москва.

Дощі, мряка й темні осінні ночі.

По вулицях сюди й туди мчать ваговози, що нагадують великих рухливих їжаків. Багнети-ікла тремтять і погрозово ворущаються. Ваговози зникають у темних завулках, а вслід їм дзижчать кулі. Невидимі стрільці полюють на страшних ваговозів.

У «Метрополі» засіли юнкери, і ніяк їх не вибити звідти...

Тоді з Воробйових гір обізвалась батарея, і затремтів старий величний Кремль...

— Який жах, який жах, вони обстрілюють Кремль... (Це в обивательських закутках).

— Крий, товариші!.. Бери на цілі!.. Хай живе революція! (Це там, на Воробйових горах, це всюди на ваговозах, у завулках).

Начальник Червоної Гвардії Рогожсько-Симоновського району — молодий робітник заводу «Динамо», розпатланий, стрункий і чорноокий. У руці — кольт, на плечі — карабін.

Він стоїть на ганку комітетського будинку без кашкета. Вітер грається чорнявою чуприною. Рука з кольтом рубає повітря вздовж і впоперек.

— Комаров, веди десять чоловіка на Іллінку!.. Охороняти ворота... Хутко. Марш!

— Слухаю, товаришу начальник!

— Решта слухай команду! По чотири стройся!.. Товаришу Павлов, ти поведеш на Театральну... Швидше... Я дожену!

Павлов, матрос, всміхається й кидає чітке:

— Єсть!

Він ніяк не при звичається до піхотної служби і ходить розкарякою.

Колона стріється.

До молодого розпатланого начальника підбігає юнак і захекано рапортує. На лобі в нього піт:

— Товаришу Левадо, чи то пак товаришу начальник, з центрального району просять патронів, негайно просять... У них там...

— Годі... Ясно... Зараз вишлемо!..

— Товаришу начальник, дозвольте мені піти з вами на «Метрополь». Я... я... вмю за раненими ходити.

Що це? Дівчина в гімназичній синенькій сукні, чорноволоса, кучерява, з великими очима...

— Ім'я, прізвище?

— Роза Ріскіна... Я все знаю... Леніна читала, Маркса, Плех...

— Точка!— різко перебиває начальник.— Павлов, у твоє розпорядження сестра Ріскіна.

— Шагом марш! Вперед, товариші!

— У мене і бинти, і марля, і йод... усе є,— лопотіла похмурому Павлову Роза.

Це було глухої осені сімнадцятого року. Були дощі й мряка, а серце співало весняним птахом.

І тому, що боротьба, перемога, і ще тому, що очі в сестри Розі такі великі-великі й ніжні, і дивились ті очі на нього, червоногвардійського командира...

«А тепер весна, справжня, буйна й запашна українська весна... Недалеко на станції в штабі струнка Роза... а я тут, у цьому загратованому мішку... Не дуже гостинно зустрів мене «батько» Григор'єв», гірко подумав він.

Під боком у Левади хтось ворухнувся, кашлянув, потім зтяжно зітхнув... Левада знає, що то ворухиться

військком полку товариш Острик, маленький, щуплявий чоловік з гостренькою русавою борідкою. Ще Левада згадав, що десь у Києві у військкома є дружина й двоє дітей: хлопець і дівчинка... Колись уночі на фронті розказував... Та хіба не все одно? Знову зітхнув Острик.

«Перед смертю не надихаєшся», згадав чомусь прислів'я інспектор і знову стулив очі. Швидко ніхто вже не зітхатиме...

— Хай уже нас тут захопили, а тебе чого нечиста принесла? Сам у халепу вскочив. Дай закурити!

— Пізно вже жалкувати, друже... Я тільки оце згадував сімнадцятий рік у Москві, і так мене потягло на волю... Що буде, а тікати спробую. З-під куль спробую... Однаково... Так чи інакше...

— Я теж...

— Руку, братище...

У темряві зустрілись холодні пальці двох комунарів і тихо хруснули від останнього дружнього стискання.

— А найбільше жаль, що вмираємо ми якось подурному, безглуздо...— затагнувшись, тихо говорив Острик.— Учора ще були рідні, близькі, ніби поважали, вірили... а сьогодні штовхали, коли садовили у вагон, прикладами і били нагаями.

Острик хрипло кашлянув.

— Наволоч,— коротко одрубав інспектор.— «За удею борються» (він згадав Тринду). За «удею»,— з лютою іронією проказав він.— Ех, вішать би на сухих гіллях таких отаманів, «батьків»...

— Одне тільки мене заспокоює — що ця авантюра швидко скінчиться. Не сьогодні-завтра ті ж самі хлопці, що посадили сюди нас з тобою, поведуть на розстріл свого «батька»...

— Можлива річ... І знаєш — що я помітив, коли, приїхавши сьогодні сюди, виліз із вагона і опинився віч-навч з натовпом озброєних п'яних зрадників? Вони галасували, вимахували голими шаблями, націлялися в мене з наганів і матюкалися... Коли ж я заговорив, шаблі, войовниче підняті догори, одна по одній почали опускатися дотолу, нагани машинально вкладалися в кобури, а на байдужих і розгніваних обличчях уже знаходила собі притулок розгубленість, цікавість і навіть захована віра. Та тоді підійшов новий гурт п'яних, і знову

несвідома лють, матюки, погрози... Мене повели. Але я певний одного: дали б мені змогу один день вільно поговорити з військом, і Григор'єву б довелося сидіти отут замість нас...

— Навряд чи... Знаєш, село...— втомлено й байдуже промовив Острик.

— Ти правий, але ж за нами йде більшість біднішого й середняцького селянства, треба тільки зуміти розтлумачити їм, що до чого...

— Трудно. Ти йому стріляй в очі, а воно тобі: дощ іде.

— Я пригадую, торік,— продовжував інспектор.— Мені довелось організувати повстання проти гетьманщини на Черкащині... А там ліси, байраки: для партизанських наскоків кращого місця не пошукати... Та ти знаєш цю місцевість.

— Ще б пак...

— Так от, було в мене, братухо, п'ятдесят шабель, і всі, як один, селяни. Позаростали всі, патлаті такі, з бородами, а була переважно молодь. Мене звали батьком. Спочатку незручно було, бо який же з мене батько? Двадцять три роки мав, правда, носив бороду довгу, чорну, мов справжній лісовий повстанський отаман... Темними ночами, десь на лісовій галявині, ми годували коней, пряжили сало на вогнищі і пили самогон. Іноді доводилось зуби класти на полицю: всяко бувало. Часто, сидячи біля вогнища і попихкуючи цигаркою, я розказував своїм «дітям» про Москву, про завод, про революцію. «Ні, ти, батьку, про комуну нам що-небудь», цікавився хтось з гурту. І я розповідав. Але жодного слова, незрозумілого для них, жодної думки плутаної. Спрощував пояснення так, що тепер згадати соромно. Я розказував їм, що при комуні буде надзвичайна техніка... Усе, що забажаєш, можна буде зробити машиною. Наприклад, прокинешся вранці, надавиш гудзик, тебе машина бере й кладе в шаплик з гарячою водою, надавиш другий — витягає з шаплика, обгортає білим простирадлом, витирає тобі лице, голову, все тіло. Надавиш третій гудзик — перед тобою стіл, білою скатертиною застелений, а на столі всяка їжа дорога, вина, яблука, цукерки... Коли я доходив до цього місця, в голодних, брудних, по три місяці не митих хлопців слинка текла, а очі мрійно мружились. «Швидше б уже комунна!» Правда,

поволі я привчав їх до справжнього розуміння комунізму, і коли мені треба було підбадьорити братву, я натхненно розповідав їм все, що знав про комуну... І вони слухали, ковтаючи кожне слово, захоплено дивлячись мені просто в рот, мовляв: «Кажі, кажі ще...» І я казав... Після того нашому загонові не страшні були втриє сильніші ватаги німців чи гайдамаків, не стомлювали стоверстові переходи за добу. Хлопці знали, за що йдуть у бій... А то якась пика п'яна: «за удею», а насправді ж ніякої ідеї, крім барахла та горілки. Ех, мати його в пуп... Якби оце мій загін — вмиль би втихомирив «батька».

Левада замовк... Острик сидів, мов закам'янілий, і цигарка між пальцями давно потухла. Він, мабуть, про щось думав і не чув інспекторових слів.

Раптом зайшовся надривчастим хрипучим кашлем, що, здавалось, усе перевертав усередині цього маленького, лагідного, побитого прикладами військкома.

— Знаєш, Левадо,— крізь клекіт харкотиння промовив Острик,— я твердо вирішив утекти. І втечу. Тільки виведуть з вагона, буду бігти. Ніч темна, може, й не влучить куля. От і поживу ще, повоюю... Бо, знаєш, як жити хоч...

— Команда, стій!

Понад вагоном простугоніли чоботи і брязнули шпори біля самих дверей.

— Прийшли,— байдуже кинув інспектор.

— Прощай,— сухо сказав військком,— хто зна, кого першого.

— Не турбуйсь, може — обох разом.

Тимчасом загримів засув, і важкі двері теплушки поволі почали сунутись на іржавих коліщатах, впускаючи в душний, переповнений арештованими вагон хвилі свіжого повітря. Біля дверей рухались темні силуети, щось стиха гомоніли, потім терпко клацнув замок рушниць і блимнув сірник.

Левада чув шарудіння папірця в руках старшого, та ще привокзальні тополі од вітру листом шелестіли.

— Військком Острик!..

Вагон завмер. Левада відчув, як Острик раптом засовався на місці, ніби розшукуючи щось у темряві.

— Я,— промовив він тихо, опершись рукою на плече інспекторові, і замовк. Рука була холодна, мов залізо, і злегка трусилась.

— Виходь швидше...

Левада впіймав у себе на плечі злегка тремтячі пальці, гаряче потиснув їх:

— Прощай!

— Іду... іду,— чужим голосом говорив Острик, незграбно переступаючи через ноги товаришів.— Я вже... іду...

— Інспектор Ле...— потух сірник, і вартовий не доказав прізвища.— Виходь, та швидше...

«Он як», подумав Левада, а вголос сказав:

— Не підганяй, встигнеш, не на весілля ж.

П'ять похмурих постатей з рушницями в руках мовчки одступились від дверей, даючи місце інспекторові, що сповзав додолу. В одного з них Левада помітив лопату, і все стало надзвичайно ясним, зрозумілим. Стояв поруч Острика і бачив п'ять багнетів перед грудьми та одинокий ліхтар на пероні. Знову цуценятами завищали коліщата дверей, загриміло залізо засува і став на своє місце вартовий.

— Вздовж колії — марш!

Почуваючи на спині огидний, мов гадюче жало, дотик багнетів, Левада йшов, нахиливши голову і час від часу поглядаючи на маленького, щуплявого військкома з блискучими очима і русявою гостренькою борідкою. Десь на запасній лінії прощально вигукнула «кукушка» і тупо брязнули буфери.

Саме тоді в степу стомленого і мокрого, як хлющ, Кольо надибав червоний роз'їзд.

У

І чого така довга путь до ями? Швидше б уже кінчали абощо. А то ведуть і ведуть кудись у степ, і невідомо, чи довго ще їм ступати по вогкій землі, застрявати в коліях і з хвилини на хвилину чекати команди: «Стій!»

Далеко ззаду лишився самотній станційний ліхтар, замовкла й «кукушка», і в темряві тільки одноманітно

дзенькали шпори старшого та чвакала під чобітьми багнюка.

Дошу вже не було, і клоччя хмар, чіпляючись за верхів'я високих дубів, похапливо мчало кудись у густий морок весняної ночі.

Невідомо, як собі думав Острик, але інспектор ясно бачив, що втекти їм майже неможливо. Багнети впиралися просто в спину і нагадували засудженим, що про них не забули...

«Ех, контрапуп вашу матю,— нишком лаявся Левада.— Волинять...» — і вголос:

— Закурити можна?

— На місці закуриш, не розговарюватьь...

— Чи ба, який строгий, «не розговарюватьь»... Гадюки!

З вартових ніхто не промовив більше ні слова.

Підходили ближче до лісу, і раптом старший заметушився:

— Ліворуч, ліворуч. Завертай. Марш!..

Мокрою, грузькою ріллею, спотикаючись, ішли понад лісом. Левада побачив перед себе невеличкий яроч з темним, мов сажка, дном, а над вухом хтось невідомий шепотів: «Ті-кай! Ті-кай!» — «Хто б це? Острик?» Глянув на нього. Щуплявий військом ішов, похиливши голову, наче шукав на темній ріллі якихось таємничих знаків. Хто ж це стукав у вуха «Ті-кай! Ті-кай!»? Спускались на дно ярка, і ноги почали грузнути ще глибше. «Ага, то стукає лопата об рушницю. Солдат просто погано приладнав її, от і виходить: «Ті-кай!» А насправді, куди ж тікати? У спину багнет — і точка... А втім, побачу. Буде змога — спробую... Не вдасться — значить, амінь». І стало інспекторові чомусь до всього надзвичайно байдуже... Не почував ні жалю за життям, ні страху перед смертю. Спускався в яроч і думав тільки одне: «Швидко кінець або — або... воля». Та ще думав про Острика, що той, напевне, і не спробує тікати... Куди йому... Хотів навіть заспівати, але тут раптом перед очима побачив бугор свіжої землі, а за ним зловісно чорніла широка кругла яма... «Значить, копати не доведеться, викопали вже».

— Стій. Прийшли,— глухо почулось ззаду.

Один з конвойних зітхнув... Клацнув затвор у другого...

— Гриценко, дай вогню...

— Потім запалиш... Швидше кінчати треба.

— Давай тужурку,— хутко, придушеним голосом звернувся до інспектора Гриценко.

Левада поволі й байдуже зняв:

— Бери.

Глянув на Острика і не впізнав його. Він стояв в одній білизні, і гостренька борідка його тріпотіла, як пташка. Його вже роздягли, і він то повертав лице до Левади, то дивився на дно ями...

— Сідай та чоботи скинь... Чого вовтузишся?— почав сердитись один і злегка штовхнув Леваду в плече.

«Ага, добре,— майнуло в інспекторовій голові.— Скину чоботи, з охотою скину... Тільки як ви мене наздоганятимете...»

І раптом залунав пронизливий крик. Левада підвів очі...

Шарпаючи на собі білизну, якимось трагічно й смішно мотаючи головою, кричав Острик. Два великі незграбні селюки тримали його, маленького, за руки, а він поривався бігти і люто скреготів зубами... Його з силою посадили на землю.

— Диви, мале, а беручке... Утекти ще хотів... не, брат! — бубонів один, тримаючи за плечі військкома.

— Бийте! Стріляйте! Сво-о-ол-очі!.. Б...і! Бандити!..— вже не кричав, а хрипів поривчасто й зморено Острик.

— Підожди, підожди, «успокоїшся»...

Левада вже зняв один чобіт і кинув його в гурт. Його на льоту впіймав один з команди.

— Добрі чоботи, комісарські,— сказав він,— ану там, швидше другий... Чоботи добрячі...

І, скидаючи другий чобіт, інспектор не почував страху... Навіть руки не трусились... Працювали добре.

«Зараз скину чобіт — що буде...»

З набряклої ноги мокрий чобіт ніяк не хотів злазити, і, смикаючи його, Левада раптом, несподівано для самого себе, а ще більше для інших, в такт рухам рук, стиха завів:

Як був собі святий Лазар,
Премуд-рий стрі-лець,
Та й вистріляв горщик ма-сла,
Короб-ку яець.
Та й піднявся свя,,

— Йй-богу ж, він... Ось прислухайсь, голос його і пісня та сама. Я ж казав...

Один з солдатів захоплено заговорив другому:

— Ось послухай, Павле... Та це ж наш отаман!

Левада прислухався: «Що таке?.. Про якого отамана мова йде?» Павло нетвердо заперечував:

— У нашого отамана борода була до пояса, а цей молодий...

— Слухай, як твоя хвामилія?— штовхнув рукою Леваду в плече той, що говорив про отамана.

— Левада. А що з того?

— Отамане!— несамовито закричав солдат.— Батьку! Та що ж це таке? Хіба забув Черкаський ліс?.. Ми ж були у твоєму загоні... Павле, а що, не я казав? Та це ж він завжди співав «Лазаря» і розказував про комуну... Вставай, отамане! Розтуди його наліво...— весело скрикнув хлопець.— Павле, давай йому чоботи назад!..

— А ви теж хороші... Отамане, отамане... батьку... а трохи-трохи не шльопнули «батька»,— повільно, з владними нотками проказав Левада.

— У чім річ?— нарешті обізвався старший, що весь час стояв мовчки.— Годі вам розп'якувати. Кінчати пора.

— Кого?.. Нашого отамана?.. Та ми швидше тебе, гада, кінчимо, самі поляжемо, а його не дамо!..

— Павле, бери на мушку Гриценка! Начальство найшлося, в бога... Христа...

Скоїлось усе в одну мить.

Павло підскочив до Гриценка, і той, розгублений і спантеличений несподіванкою, випустив з рук рушницю.

— Бери, батьку,— всунув її в руку Леваді Павло.

— А тепер, хто хоче розстрілювати нашого отамана— виходь!— командував перший, що його звали Федір.

Тепер і Левада пізнав своїх колишніх повстанців. Це ж вони любили слухати його оповідань про комуну.

Павло вже стояв у войовничій позі і навів рушницю на Гриценка. Той раптом зблід і заговорив суконним язиком:

— Та що ти, Захарчук, брось дурня строїть, хіба я що... Не моя ж воля... Мені приказано... Начальство ж...

— Плювать, нема в нас начальства, крім нашого отамана,— гарячився Федір. Ті два, що тримали

Острика, мовчки стаяли й похмуро дивились то на Гриценка, то на інспектора. Про військкома вони забули, і він сидів зігнувшись.

— Стійте, товариші!— владно заговорив інспектор.— Не треба!— Легко взяв за плече Павла.

— Тут ніхто не винен... Ні Гриценко... ніхто... Винні ті, що ведуть вас, що накази вам дають...

— Ну да...— з полегкістю сказав Гриценко.— Хіба я що... Мені ж наказано...

— А ти їм розкажи, батьку, про комуну, так, пойнятно, як нам, знаєш, у лісі розказував... На, закури!— захоплено говорив Федір.

— Воно, конешно, що правда, то правда... Розказати як слід нікому... І виходить, що й ті правильні, а ті мовби неправильні, а нам темно, як у лісі,— бубонів Гриценко.

Хтось накинув на плечі інспекторові його шкірянку, а поруч, зворушений, тремтячий від радості, Острик натягав своє чорне галіфе...

— Ходімо з цього яру...— сказав інспектор, і всі покірно, наче по команді, пішли за ним.

— Ну і стреча!— сміявся Федір.

— Стреча, дійствительно,— погоджувався хтось.

— А я слухаю, голос знайомий і пісня його, а бороди нема...

— Недогадливий, бороду ж можна поголити...— вставив Павло.

Розташувались під кушем на сухому хмизі, і в запашну весняну північ інспектор говорив хлопцям про комуну.

Вони слухали, роззявивши роти, ніби боялись пропустити хоч одне слово... Рушниці лежали, як непотрібне дрюччя. Після теплого весняного дощу п'янив дух зеленої трави і торішнього прілого листя... Десь далеко, мабуть, на станційному подвір'ї, проспівали перші півні, і тоді Гриценко сказав:

— Ти добре говориш, отамане, але порадь, що робити... Мені наказано, крім вас, розстріляти до ранку ще п'ятьох з того вагона. Та тепер я вже не хочу... Будь воно прокляте... Ось список...

Він витяг з кишені клаптик паперу і зробив рух, ніби збираючись порвати його.

— Стій!— схопився Левада.— Так не можна. У мене є план!

— Кажи, батьку. Усе зробимо...

— Я обіцяю вас усіх перевести до червоних, вам нічого не буде...

— Оце добре!— разом сказало три голоси.

— Добре... тільки треба випустити й тих п'ятьох... Зараз усі вернемось на станцію... Ми з Остриком підождемо за насипом, а ти, Гриценко, підеш з хлопцями до вагона, забереш усіх п'ятьох, ніби на розстріл, і виведеш у поле. Ми з'єднаємось і всі разом навпростець підемо в Новоукраїнку... Там наші...

— От придумав батько... Красота!..— підскочив Павло.

— Більш нічого не лишається тобі, Гриценку, робити... іти назад до Григор'єва тобі не світить... За те, що нас випустив, по головці не поглядять... Дивись сам!..

— Та що там... Я згоден, ходімо,— твердо сказав Гриценко і звівся на ноги.— Тільки поспішаймо, а то швидко розвидняться почне...

— Ходімо... Як був собі святий Лазар...— не втримався Павло.

— Годі, годі,— спинив його Левада.— Наспіваємось, як до своїх доберемося...

— Знаєш, Льонько, чудесно вийшло... Чудесно...— всміхався Острик до інспектора.

Люди пірнули в густий передранковий туман і швидко розтанули в ньому...

А перед світанком, коли вмите дощем небо прояснилося на сході і вогкістю дихала земля, лишаючи сліди по росяній траві, ішло одинадцять постатей. П'ять з них були озброєні рушницями, а один, шуплявий, з гостренькою борідкою, йшов попереду, мов старий досвідчений вожак, і надто маленьким він здавався проти високих його попутників.

— Коли б там батько тільки не засипався,— заговорив один, запитливо дивлячись на маленького.

— Не з таких він... Викрутиться...

Одинадцять постатей звернули балкою праворуч і зникли в напрямку Новоукраїнки...

Згодом по балці широко й протяжно розляглося:

Як у-мру, то похо-о-вайте-е-е
Ме-е-не-е на-а моги-и-лі...

Живі люди співали про смерть тоді, коли сонце виходило з-за гори і на широкій землі починався бурхливий день...

Але пісня не дисонувала природі. Вона тільки підкреслювала радість життя, боротьби й перемоги...

Саме тоді Левада з документами Гриценка розшукав у місті кількох комунарів, і на горищі в одного робітника, що жив на околиці, відбулось засідання тут же утвореного підпільного комітету більшовиків.

Хазяїн помешкання увійшов у сіни і кинув на горище свіжу відозву:

— Читайте... знайшов на вокзалі... Наша.

Левада розгорнув і прочитав:

— «... зрадник Григор'єв дійшов до того, що розстрілює комунарів, які були в його частинах, а сю ніч, за чутками, розстріляно інспектора бойового участку товариша Леваду, посланого для переговорів з Григор'євим... Смерть зрадникові»... і т. д.

— Ого-го-го! Встругнули!.. Це не інакше, як Коля наробив там репету. Ну, уявляю собі їхні здивовані обличчя, коли замість одного Левади до них прийде одинадцять чоловіка... А ввечері й я майну туди.

Левада по-юнацькому буряно радів і не ховав від товаришів своєї радості. Сміявся заливчастим молодим сміхом...

— Не іржи, мов жеребець... По місту гуляють григор'євці... Почують — не помилують.

Інспектор згадав Розу, Кононова, Острика і перестав сміятись. Хотілось швидше туди, до своїх. Говорив серйозно, але очі розсипали бризки молодої іскристої радості.

Н а т у с к

П о в і с т ь

Розділ перший

В

ін машинально перегортав на столі папери і час од часу кидав вичікувальні нетерплячі погляди на жовту коробку телефону, що нагадувала скриньку для скарг. Коробка висіла біля вікна і, зиркаючи на неї, секретар щоразу бачив ріг церковної огорожі і латку прив'ялого споришу.

Умліваючи від спеки, двоє підсвинків меланхолійно чухалися об стовпи конов'язі.

Рідкодуб іноді й собі виглядав у вікно, не кидаючи стежити за рухами секретаревих пальців. А пальці у того були короткі й неповороткі. Рідкодуб думав про те, що тепер саме почався сінокіс і, мабуть, тяжко буде скликати селян. Тимчасом зовсім несподівано задзеленчало

в «скриньці для скарг». Секретар швидко схопився з-за столу і, зачіпаючи стільці, підбіг до телефону. Тепер тільки Рідкодуб помітив, що ліва нога секретаря трохи коротша за праву і, коли він поспішає, вся його важка ведмежа постать ритмічно похитується маятником: вправо — вліво. Обома руками вхопивши трубку, ніби тільки-но спійману слизьку шуку, секретар густо забуновів:

— Райпартком слухає! Хто говорить? Шевелівка! Хто-хто? Ага, Карась. Слухаю, слухаю. Що там у вас? Погано? Це не новина!.. Далі, далі. Що? П'ятдесят три пуди за п'ятиденку?.. Ти жартуєш, Карасю? Далі, далі... Нема хліба? Брехня, хліб є, треба натиснути! Кажеш, агітація?.. Говоруха? Годі. Повторюю старий наказ... Ти чуєш? Хто там перебива, тисяча чортів?! Ага, чуєш. Ну, от... За дві п'ятиденки, що лишилися до першого серпня, ти мусиш дати дві тисячі пудів... Так, так, дві тисячі і ні фунта менше! Ти мене чуєш?.. Це все, товаришу Карась... Точка!.. Я вішаю трубку.

Трубка жалібно дзенькнула і захиталась на гачку, а секретар все ще стояв спиною до Рідкодуба і дивився у вікно. У просвіт поміж постаттю секретаря та луткою вікна бачив Рідкодуб посмужений стежками майдан та ще посміюхи, що безтурботно купалися в шляховому пилу.

«Дошу, дошу треба, аж кричить», думав Рідкодуб. Але що так вабить секретарів зір там, на порожньому гарячому майдані? Чому він, не обертаючись, ніби сам до себе проказує:

— У Сніжкове ти не поїдеш... Чуєш, товаришу дорогий?.. Зараз паняй у Шевелівку... Інакше ми сядемо на мілке... Сніжкове зачекає.

Потім, різко похитнувшись на правій нозі, важко схилився на ліву, обернувся і просто в обличчя Рідкодубові і поглядом і словами в'ївся:

— Відколи в партії?

— З дев'ятнадцятого.

— Село знаєш?.. Працював коли?

— Дитинство провів там, немовби знаю...

— Це добре.

Секретар з полегкістю зітхнув і вже зовсім відмінним, втомленим і лагідним голосом проказав:

— Тоді що ж я тобі можу сказати?.. Ідь, працюй... Кооперація там слабенька. Підтягнеш. Партійців нема..

Один лише голова сільради кандидат партії... Змобілізуй комсомольців, стережись різних провокацій від куркулів... Там їх багато, і не одного вашого брата довелось назад до Харкова одсилати. А втім, тебе не вчити... Сам, мабуть, добре розумієш... Ага, до речі,— скривився в усмішку секретар,— перед тобою був один уповноважений в Шевелівці. Двох днів не попрацював — зняти довелось...

— Чому так швидко?

— Анекдот з ним трапився. Зроду не був на селі, приїхав, почав з дядьками розмовляти, ну, й ускочив у халепу. Панок такий, з чотирма пузатими чемоданами приїхав...

В цей час знову задзеленчав телефон, і секретар, струснувши з себе млявість, почимчикував до трубки, кинувши на ходу Рідкодубові:

— Ну, паняй... Щодня дзвони. Телефон там є. Вечорами дома буду.

Рідкодуб почав згортати плакати, потім зазирнув у туго напханий портфель (не забути б чого!), і раптом у нього виникло несподіване бажання довідатись, чи жонатий секретар, чи є у нього дружина, діти.

Чому саме це його цікавило,— він і сам добре не знав, але йому здавалося, що це питання набирає зараз особливої ваги.

Останніми роками часто трапляється Рідкодубові: влізе в голову якась настирлива дурниця і не дає спокою, аж доки в роботі забудеш про неї.

Пильно зміряв трохи зігнуту над трубкою секретареву постать, та хіба в нього на спині вичитаєш відомості про родинний стан? Спина як спина — широка і, напевне, міцна, коротка засмалена потилиця чисто виголена, і її щільно облягає комір білої сорочки.

«Мабуть, жонатий,— вирішив собі Рідкодуб, підводячись з стільця і замикаючи портфель.— Треба їхати...»

І, вже сідаючи на воза, з розчиненого вікна він чув густий, напористий секретарів бас:

— Сніжкове? Га? Що? Триста пудів?.. Це чорт зна що!.. План треба виконати, хай хоч каміння з неба! Держава чекати не може! Карпенків там трусонить. У них ще вагони хліба!.. Трусили вже? Нема? Не може бути!.. Вам людину? Нема... Поїхав до Шевелівки... Тяжко? Знаю... Тримайся. Завтра сам до вас прибуду.

«Бач, як це все просто і ясно,— думав Рідкодуб, уможовчуючись на возі,— вчора ще сидів в окрпрофграді, підписував папірці, бігав на різні комісії, наради, погоджував, ув'язував, а сьогодні їду до якогось невідомого мені села виконувати хлібозаготівельні плани».

Опанувало знайоме почуття легкого, нервового збудження і твердої самовпевненості.

— Значить, у Сніжкове?— спитав підтоптаний дядушка, висмикуючи з-під себе батіг.

І, почувши, що їхати треба не в Сніжкове, а в Шевелівку, він жодним словом чи рухом не виявив свого ставлення до зміни напрямку. Хіба йому первина, чи що? Щоразу отак: присилають оце позавчора на конюшню райвику: «Охріме, запрягай, повезете уповноваженого на Булахівку». Запряжеш, прийдеш, а вони вже перерішили: не на Булахівку, а на Сидоренкову. Лихо з ними та й годі!

Візник втопив грубі чорні пальці в гушавину руської бороди, розправив її, насунув на очі старого, непевного кольору кашкета, цмокнув, сіпнув віжками, і віз злегка похитнувся й заторохтів. Конячина дуже сумлінно вимахувала одночасно і головою, і хвостом, відбиваючись від уїдливих мух, що хмарою штурмували її худі ребра.

Од'їхали вже далеченько від райвику і мали звертати в бокову вулицю, що веде в широкий степ. Тоді Рідкодубові почулося, що хтось гукає їм услід.

Оглянувся. Справді, шляхом мчав юнак і молодим захеканим голосом кричав:

— Охріме Петро-о-овичу!.. Та заждіть же!.. Това-а-а-ришу!

— Спиніть, дядю, здається, хлопець за нами гониться,— взяв Рідкодуб візника за плече.

Охрім Петрович примружив очі, руба приставивши долоню до чола (сонце просто в очі).

— Та це ж Санько Никонорів... Тп-р-у! Стій, лиха личина... Завідуючий кансамолом він у нас... Бідовий, кат би його не взяв!.. Он ба, жеребцем вибрикує... Тпру... сатана!— сіпнув віжки.— Та швидше там,— гукнув він назустріч «завідуючому комсомолом».— Коня муха б'є, стояти не хоче.

Секретар комсомольського райкому, високий хлопчина в солдатському галіфе, в сандаліях на босу ногу

і в картатій англійській кепці з велетенським козирком, кулею мчав до воза. Від спеки йому змокріло чоло.

— Драстуйте, товаришу!— з розгону вхопився він за полудрабок воза і, дивлячись просто у вічі Рідкодубові, швидко рапортував: — Я секретар тутешній комсомольський. Почув, що їдете в Шевелівку. Там у мене ячейка... Шевельнути її треба... Але краще злізьте на хвилину з воза,— таємниче підморгнув він у спину візникові.

Рідкодуб легко виплигнув з воза, а секретар, вхопивши його за рукав, тяг убік з виглядом великого конспіратора:

— Що за секрети?— сміючись, дивився на нього Рідкодуб.

— В чом дело, товаришу?!— цілком серйозно відповів Санько.— Не можу я при безпартійних політичні таємниці розповідати... Як ви цього не розумієте!

— Правильно... Так що там у тебе... Кажі...

— Діло таке, товаришу... Ячейка в Шевелівці функціонує, а політичної лінії і активності нікаторої. Культурний рівень низький... Треба піднять на должную висоту. В чом дело? Ви самі розумієте. Щоб була ячейка на великий палець... На ять, одно слово.

Рідкодуб бачив, як захоплено виголошує Санько, «завідуючий комсомолом», такі слова, як «функціонує», «активність», «політичні таємниці», «должная висота», і вирішив:

«Будуть з хлопця люди, коли не надто захопиться циркулярною тріскотнявою. А в окрузі писати циркуляри — мастаки. Як понаписують іноді, так сам автор потім не добре, що він хотів сказати. А циркуляри ж ті повинні читати тисячі чубатих Саньків у галіфе».

— Так ти ж там, товаришу, підтримай братву... А то в них і досі селянська ідеологія і дрібновласницькі інстинкти... Серйозно, факт!

— Добре, добре, можеш спокійно спати, товаришу секретар: я вже подбаю, щоб якось перебороти у твоїх хлопців дрібновласницькі інстинкти... Я їх у хлібозаготівлях використаю,— закинувши ногу на воза, говорив Рідкодуб.

— І лекцію їм прочитай про бога абощо.

— Можна й про бога, аби час... Ну, бувай! Поїхали, дядьку.

Санько помахав рукою, потім почухав потилицю, спідлоба зиркнувши на Рідкодуба, і раптом заговорив усміхаючись, з відтінком сорому в чорних красивих очах:

— Закурити нема часом?

— Є... На, закурюй...

Санько обережно витяг з коробки одну цигарку, а в той час цвѳохнув батіг і віз заторохтів, знявши сизу куряву.

— Дякую!— гукнув хлопець.

У відповідь Рідкодуб хитнув головою.

Гуркотливий віз вихопився з вузької вулички.

Перед очима тепер послався широкий, рівний і рухливий під вітром степ.

Одцвітали жита, викидали колос пшениці, а густі, голчасті ячмені переливалися темнозеленим морем. А геть далі, аж он на балці, косять сіно, і видно Рідкодубові лише ритмічні помахи блискучих кіс та безладні рухи загрібальниць...

Ще великими гуртами літали і цвірінькали горобці, причаївся десь і тоненько видзвонював цвіркун, а повітря густо напоєне духом молодої трави, житніх ланів, волошок, чебрецю та степових полинів. Майже нікого не зустріли на вулиці хутора, що в нього вїхали, спустившись у вибалок: десь, мабуть, усі на полі.

Біля крайнього двору напоїли коня, самі з насолодою понापивалися свіжого холодняку, і знову сухоребра конячина Охріма Петровича ледве-ледве потрусила, водночас не забуваючи одганяти мух, що з кожною хвилиною нахабнішали.

А коли через годину віз опинився на кряжі, візник протяг руку з пужалном і сказав не обертаючись:

— Бачите, он гай на горі, а нижче купол церковний...

— Де?.. Ага, бачу, бачу, ну, то що?

— Ото вона сама, Шевелівка... Но-о, задумався, Барин!— цвѳохнув батоном Петрович.

Барин веселіше потрусив з гори.

Рідкодуб пильно вдивлявся в обрій, бачив там гостряк шевелівської церкви, а думав про те, яких же способів ужити, щоб план виконати, як підійти до справи. Далі згадав про не розказаний секретарем анекдот, що стався в Шевелівці з його попередником, і вирішив, що, власне, довго думати нема про що. В усякому разі, анек-

дота з ним не трапиться. З селянами він уміє розмовляти, знає їхнє горе й радості й уже чого-чого, а не сплутає озимої з житом або ячменю з вівсом... В скрутних становищах бував багато разів, не первина... А от тільки як там в окрпрофраді... Мабуть, позапускають справи, що тоді за рік не розплутаєш... А культвіддільська робота тепер хіба ж такої до себе уваги потребує?.. Вимоги робітництва нечувані, людей невістачає, по деяких клубах панує халтура, шарлатанство...

Далі думками перенісся в велику залу засідань окрпарткому. Вчора зійшлося їх там чоловік з триста. Сиділи й уважно слухали інформацію секретаря про хід подій на найвідповідальнішому фронті... Слухали, ловили кожне слово, бо була це не лише інформація,— був це водночас і наказ: як вести наступ, щоб при найменшій витраті сил дійти найкращих наслідків.

А наказ складався лише з трьох простих, яскравих, всім відомих пунктів:

1. План хоч би що виконати.
2. Союзу з селянством не порушити.
3. Незаможник і середняк — проти куркуля.

Розділ другий

Останні місяці Шевелівка зустрічала й виряджала не одного представника не лише з району, а й з округу.

Отже, приїзд Рідкодуба нікого не здивував. Не було балачок і про те, що він став на квартирі у Бойка, бо вже здавна так повелося: прибуде хто до Шевелівки — обов'язково стає у Бойка.

Жіноча частина шевелівської людності твердо була переконана, що дівчата Бойкові — Хрестя та Олена — не інакше, як закопали на воротях кашу, і тому їхнього двору ніхто не минає. Інші просто говорили, що приїжджих приваблюють вродливі дочки Бойкові та ще нестара, весела й балакуча їхня мати.

А Рідкодуб потрапив до них дуже просто. Зовсім несподівано візник спинив коня біля крайньої хати й сказав;

— Оце вам і квартира буде... Всіх ваших сюди завозю... І Барин уже звик. Сам іноді спиняється...

А чим Рідкодуб відрізнявся від інших? Нічим або майже нічим, і тому Бойчиха, висока, огрядна жінка, без зайвої балаканини і торгу погодилася влаштувати його в себе. Вона керувала господарством цілком самостійно і від чоловіка ніякої санкції на свої плани не потребувала.

Так Рідкодуб оселився в Шевелівці.

Це було лише годину тому, а вже зараз він з головою сільради Карасем простував до крамниці споживчої кооперації.

— Це не секрет, товаришу,— голосно й переконливо доводив йому високий, кощавий Карась, повільно переставляючи довгі ноги і закручуючи догори пишного білявого вуса.— Це не секрет, що ІПО працює погано. Я вже скільки разів натискав на Свириденка: голова ти, кажу, чи не голова? А коли голова, то чого у тебе план не виконується? Це ж не секрет, кажу, що тобі до першого липня лишилось десять днів, а заготовити треба дві тисячі пудів, а ти по двадцять пудів, і то на силу велику заготовляєш щодня.

— А якої ж він співа?

— Ого, то хитруватий чоловічок. Все збіднюється: і неписьменний я, і нерозвинений, і бідний, і загнаний... Що хитрий, то хитрий, це не секрет,— вже тихше закінчив голова сільради, бо вони наближалися до крамниці.

Там на ганочку, як завжди, сиділо кілька чоловік селян. Це переважно з тих поважних хазяїв, що мають дорослих дітей, які вже самостійно господарюють, лишивши батькові тільки загальний нагляд та право втручатися лише у виключних випадках.

Обтирають спинами стіни сільради та кооперації й деякі бідаки, що ніяк не зіпнуться на ноги...

Але всіх їх приваблює сюди єдине непереможне бажання: почути якусь новину.

Забачивши Рідкодуба з головою сільради, селяни принишкли... Всі, мабуть, радісно відчували, що з самого ранку огинаються тут марно. Така очікувана всіма новина з'явилася в особі Рідкодуба.

— О, вже нового прислали!— дійшло до вух уповноваженого. Говорив це моложавий селянин, дивлячись

кудись угору, ніби йому ні до чого немає ніякого діла. Але в тоні його відчув Рідкодуб таку неприховану ворожнечу і безсилу злобу до тих, хто послав його, а найбільше до нього самого.

«Це не секрет», подумав Рідкодуб улюбленою формулою Карасевою.

— Добрий день, громадяни,— спиняючись перед ганком, навмисне голосно проказав він ї, боячись, що його привітання лишиться без відповіді, поспішив запитати:— Голова в крамниці?

— Здоров, здоров, товаришу,— обізвався з кутка низький, в полотняних штанах і сорочці, чорнобородий селянин.

— А де ж тому голові бути? Він у нас як часи,— вже жвавніше заговорив моложавий, той, що констатував факт присилки нового уповноваженого.

— А це ж... хто такий?— сіпнув Карася за полу один з дядьків.— З району чи з центра?

— Один чортів батько... Звідки б не приїхав... все на нашу мужицьку шию,— похмуро заговорив чорнобородий. Говорив він повільно, наче виголошував вирок. Голос його звучав переконливо й авторитетно. Вже уповноваженого й голову сільради ковтнули крамничні двері, але очі всіх і досі скеровані були їм услід.

Тепер розмова зійшла на певний шлях. Тема є, настановлення чорнобородий дав, чого ж іще треба?

— Казав кум Бойко, що цей уже з самого центра приїхав, велика шишка.

— Диви, лихая година, як узялися за нас... Ще, чого доброго, сам Петровський приїде...

— Атож, влучив пальцем у небо... Є коли ото Петровському роз'їжджати по селах. У чоловіка, мабуть, заботи, заботи тії, як води в морі: черпай не вичерпаєш, думай не передумаєш...

— Та хіба він сам за всім додивляється... Мабуть, тільки чай з булками п'є та на ахтанабілі сюди та туди по рівній доріжці гасає, а помічники всім розпоряджаються.

— Е, не кажи, Микито Архиповичу. В тебе он хоч і хазяйство на мазі, і син парубок, а й то щодня стогнеш: і того немає, і те не так, а государство, брат, штука сурйозная. Політичеськая справа. На помічників не дуже довіриш. Різні бувають...

Микита Говоруха — дядюшка собі на умі. Він найзаможніший у Шевелівці, але ходить у полотняному, по-важно гладить зашкарублюю рукою густу чорну бороду і страх як не любить, коли хтось натякає на його заможність. «Бо часи ж які тепер настали: все тиснуть і тиснуть на нашого брата-хазяїна. Люди піднімаються проти нас, у СОЗи, колективи йдуть. Добре йому, невмищаві, патякати про государство, коли в нього й шеляга нема за душею,— сердито блимнув він з-під густих брів на молодого русявого селянина — комиза шолудива. Сиділо б собі та слухало, що старші говорять, а то й собі туди ж... Ех, нема на вас закону доброго...»

І Микита Говоруха аж плюнув спересердя, але змовчав... Від гріха далі. Тимчасом з лавки вийшов Рідкодуб, за ним тупцював голова споживкооперації Свириденко. Середне на зріст, сухорляве, залякане, з рідкою борідкою і маленькими гострими очима було це створіння. За Свириденком, мов дзвіниця за халупою, переступав через сходи Карась. Поли його незмінного парусового плаща розвівались, мов крила, і був Карась дуже подібний до велетенської щуки, що полює на дрібного оселедчика — Свириденка.

— Диви, чи не до правління повели його?— поцікавився хтось у гурті.

— А то ж куди? Кому-кому, а кучому дістанеться...

— Гляньте, як зігнувся, наче хтось кулака над ним підняв.

— Гірше... Думаєш, цілуватиметься з ним отой, що попереду, з портфелем?

— Роги правитиме, по очах видать,— вставив чорнявий.— Ба, як ступає, наче землю міряє. Такі спуску не дають.

— Еге, це не Зиков... Того тільки прислали, а він уже до дячихи в садок. Пройда був...

— Не хвали, бо перехвалиш на свою голову... Всі вони хороші, вік би їх не бачити!— не стерпів Говоруха.

— А ви, дядьку, не дивіться! Хто ж вас силує?— з іронічною усмішкою огризнувся русявий незаможник.

— Говори... балакай... Плеще казна-шо... Мовчав би краще...— пробубонів собі під ніс Говоруха, а русявий встав на ноги, потягся і промовив позіхаючи:

— Чого ото Микола Ступ попід дворами никає?.. Собак дратує.

— Хату хоче після завтрього топтати... Людей запрошує...

— Що вже й штука хороша оце хату, клуню чи повітку топтати... Там потоптався чи ні, а підбилося сонце на полудень, тобі й чарка біленької і закуски: їж — не хочу... а то, як добрий хазяїн, ще й гармоніста запрохає... До півночі іноді догуляєш.

Русявий страшенно любив розповідати. Спочатку щось років зо три він на всі лади переповідав про свої пригоди під час громадянської війни, а потім, коли всі власні й чужі спогади були вичерпані, йому доводилося жититися з випадкового матеріалу.

Але й при такому непевному стані він почував себе в своїй ролі.

— Он на тому тижні Войтенкові клуню топтали,— захоплено продовжував русявий.— Так повірите, вся вулиця зійшлася... Правда ж, що й робили на совість. До обіду стояла клуня готівенька... Вкривай — і все. Зате ж як гульнули... Щось відер з двоє білої видули та пива дюжин п'ять... Під кінець до того допилися, що старого Войту в яму з глиною вкинули, а бабі Орині в пазуху глечик кислого молока вилили. Сміху було...

— Еге, в цьому році щось багато стройться... Кого не візьми, кожний щось збирається топтати — як не хату, то повітку, не повітку — то клуню... Вторгує кооперація на горілці, що й казати.

— Атож... Учора знов дві підводи привезли...

— Чому б не будуватися... На полі зеленіє, коли господь не допустить граду — їсти буде що...

— Народ оживає... Аби тільки не хлібозаготовщици оті.

Всі так захопилися оцінкою перспектив свого економічного стану, що не помітили, як до гурту нечутно дрібними, непевними кроками підійшов блідий і розгублений Свириденко. Він голосно й глибоко зітхнув і важким клунком впав на сходи поруч Говорухи, що сердито чмихав у гушавину вороної бороди.

Свириденка оточили тісним колом.

— Ну, що? Якої співає?.. Ти чого зблід?.. Мов глина.

— Ф-ф-у! — ще раз зітхнув щуплявий голова кооперації, пробігши очима по натовпу.— Всяких я бачив уповноважених за ці два роки, а такого вперше...

— Що, сердитий, строгий? Кричав, мабуть, гримав?

— Де там! Він тільки спитав: скільки за сьогодні заготовили?

— «Шість пудів», кажу. «Шість пудів,— здивовано глянув він на Карася.— Гаразд,— каже, потім до мене:— Щоб завтра мені було сто шість пудів. Чуєте?» — «Чую,— кажу, але де ж я їх візьму? З коліна видовбаю?»—«Де хочете,— зовсім спокійно сказав він тоді.— Завтра мусить бути щонайменше сто пудів. Кооперація повинна дати. Розумієте? Мусить бути—і ніяких балачок». Сказав оце та так виразно глянув на мене, наче нанизав серце моє на два списи. Побачив я, що каюк мені, братці!...— тихо закінчив Свириденко.

Потім рвучко схопився на ноги, замахав, немов у пропасниці, руками, заверещав на всю вулицю:

— Люди добрі, допоможіть, не підведіть під монастир. Ну де ж я візьму хліба того?.. Порадьте, добрі люди... Загонить же він, в трактарари загонить.

А «люди добрі» сиділи собі, байдуже похнюпившись, ніби розпач Свириденків був дитячий жарт. Глухі вони були й сліпі до чужого лиха.

Вже давно перестав стогнати й верещати Свириденко і сидів сумирний і зігнутий, ображеною сиротою притулившись до поручнів.

Нарешті хтось з гурту обізвався:

— Що й казати, положеніє... незавидне... Хіба за товар сто пудів уторгуєш?

І жоден з гурту не сказав більше ані слова співчуття Свириденкові. Кожний, мабуть, думав про те, якою мірою зачепить його виконання плану і чи не можна, бува, яюсь і на цей раз лишитися не поміченим комісією. А що Свириденко ото скиглить— так він же голова... На те й обирали.

Голова ж трохи заспокоївся і вже тихо, сам до себе, говорив:

— Дав строк до вечора... Сказав: «Іди, товаришу, думай, звідки взяти, а ввечері приходь до мене: вдвох порадимось...» Тільки що ж я вигадая своєю дурною головою? Качан же капустяний у мене на плечах.

— Як слід попроситися у нього треба; мовляв, так і так, хоч убий, а хліба нема.

— Верно, верно, так йому й кажи... Що ж у нього— ніякогого сознания нет, чи що?.. Должон же він увойти в положеніє.

Свириденко тупо, заперечливо похитав головою, далі ще нижче схилився, безнадійно махнув рукою і глибоко зітхнув.

— Навряд чи допоможе... Дуже напористий... З розговору чути — не жартує.

Розділ третій

У вишнику, на купі скошеної лободи, сидів Рідкодуб, дивився на темні силуети дерев, смакував цвіт бузини, жадібно дихав п'янкими пахощами полину і вслухався в далекі відголоси пісні, співаної десь аж на третій шевелівській вулиці.

Мимо стара Бойчиха прогнала з попасу корову і на ходу кинула Рідкодубові:

— Чуєте, як лементують? Понапивалися. Хату Гуцалові сьогодні витоптали. І наших дівчат учора запрохував — не пустила, хай баштан доповнюють...

— А що вони п'ють — горілку чи самогонку?.. — несподівано для себе поцікавився Рідкодуб.

— Де там самогонку! Тепер її ніхто не гонить. Строго за неї. Горілку п'ють. Та вона й смачніша.

Стара, погейкуючи на корову, зникла в чорній гущавині садка, а Рідкодубові пригадалася своя далека батьківщина й рідне степове село... Там, на Дніпропетровщині, загубилось воно серед рівного, безкрайого степу над невеликою річкою. Таке собі звичайне, як тисячі других сіл на Україні. А в тому селі жив селянин; не жив — мучився: ні конячини своєї, ані плужка, в наймах ходив усе життя і тільки й спромігся, що на власну халупу. Ходив і він, маленький Семен, з батьком по економіях та багатих селянах. І поденним, і строковим — всяко бувало. Так і звикли всі бачити їх укупі: старий за плугом ходить, малий погоничує, або старий на воза подає, а малий топчється, викладає снопи, щоб більше взяти. І все чуже, чуже...

«І коли вже цьому край буде», думав хлопчина, потім обливаючись на чужій роботі.

А ввечері приходили додому, і, стомлений та лютий, батько без усякого приводу давав болючих штовханів матері.

Прийшла війна, батька взяли, і більше він не повертався: десь упав на Стоході-річці і не підвівся...

Пішов тоді Семен світ за очі. По великих містах бував, з заводу на завод переходив, знову вертався до економії, знову тікав в обійми міських кам'яниць, а мати пішла полідтинню чужих собак дражнити.

А як же вона мріяла свою корівку мати, щоб вечорами заганяти її, ласкаво погейкувати, як ото стара Бойчиха.

«Так, значить, п'югь горілку», враз випливили слова старої і затуманили собою все, думки перевернули сторч. Спогади розтанули, наче в густу лободу пірнули, а натомість виросло кляте запитання: «Що ж вигадати? Вже вечоріє. Незабаром може прийти Свириденко і; звичайно, нічого не придумав. Але що я, я що йому радитиму? Якими такими способами витягти до кооперації ті лишки, що заховані далеко під дванадцятьма замками, в найнеймовірніших закутках?..»

Тоді саме з двору до садка нечутно ввійшла висока, смуглява, в підтиканий спідниці дівчина і, жартівливо збиваючи сапою вершки щиріці, вп'яла свої великі сині очі в Рідкодубову потилицю. Семен оглянувся і пильно подивився на дівчину: він чув від Карася, що дівчина у Бойка — вогонь, але, як завжди, мало йняв віри словам... Тепер він бачив перед собою пишну, струнку дівчину і, не боячись вкинутися в шаблон, вирішив, що вона таки нагадує гнучку чарівну тополю. «Тільки ж котра це з них, старша чи менша?.. Адже їх дві... Меншу звуть Олена. Але ж дівчина справді хороша», думав Рідкодуб, намагаючись глянути їй у вічі, що їх уперто й соромливо ховала вона.

— Семене Михайловичу,— нарешті сказала дівчина.— Мати вечеряти кличуть.

— Добре, дякую... як вас?

— Олена.

— Дякую, Оленко,— підводячись, лагідно промовив Рідкодуб,— дуже дякую, зараз піду. Тут так хороше й тихо...— І він сам не впізнав свого голосу: такий він раптом став м'який і нутряно теплий.

— Подякуєте, як повечеряєте.

Дівчина підкинула вгору брови і виразно зиркнула на Рідкодуба.

— Сумно, мабуть, у вас, Оленко, правда ж?

— Вам, може, й сумно буде — ви з міста, а ми звикли — нам весело.

— Де ж ви так розважаєтесь,— мабуть, на дубках?

— Коли на дубках, а коли в сільбуді, а найчастіше на вигоні біля Говорушиного вітряка. Там завжди вулиця збирається. Гармошка, танці, хіба ж таке гульбище... Ось приходьте лишень...— вже зовсім одверто й не соромлячись звернулася Олена до Рідкодуба.— Жалкувати не будете...

— З радістю, але спочатку ти, Оленко, мене до сільбуду проведеш. Добре? Мені там треба декого побачити. А на вулицю встигну...

— Після вечері підемо...

Вечеряючи, Рідкодуб ознайомився з усією родиною Бойків. Старий, виявилось, перед цим теслярував і тому, сідаючи вечеряти, важко кречав, стомлено поглядав на родину, а особливо на нового мешканця. А все ж таки які протилежні темпераменти мали старий та стара: Бойчиха була балакуча й моторна, а сам господар мовчазний і неповороткий. Дивлячись на цю зворушливу пару, Рідкодубові проти волі пригадався «Сорочинський ярмарок» і його герої — Солопій Черевик та Хівря.

Щодо старого, то, мабуть, саме з Бойка й списав Гоголь свого Черевика — так вони були подібні один до одного. Але стара була куди добріша і стриманіша від лютої Хіврі. Тільки зріст, комплекція та керівна роль в господарстві поєднували її з класичною гоголівською героїнею.

Старша сестра Оленчина, Христя, на зріст була трохи нижча за свою сестру, здавалася огряднішою, але вродою подібна до меншої: ті ж густі, мов намальовані, чорні брови, ті ж безмірно глибокі й ясні сині очі.

Ще за столом сидів шестилітній Павлуша, симпатичне, аж надто розсудливе для свого віку хлоп'я, сирота; Бойки взяли його виховувати від якихось далеких бідних родичів.

Оце й уся родина. Невідомо чому, але Рідкодуб відчув себе так добре біля цього родинного столу, де панує встановлений роками лад, що на хвилину забув і про хлібозаготівлі, і про свої випадкові й солодкі спогади там, у садку, під вишнями.

— Оце вам тут спати доведеться, Михайловичу,—

одчиняючи двері у невеличку кімнату, промовила стара.— Вікно виходить у садок, можна й не зачиняти на ніч... коли не боїтесь...

Ступивши через поріг, Рідкодуб аж поточився з несподіванки: його зустріла така густа й різюча хвиля пахощів, вона так приємно залоскотала ніздрі, що не стримався Семен і, всміхаючись, запитав стару:

— Що воно пахне? Не доберу.

— Та тут всього дівчата понаставляли: і любистку, і кануперу, і м'яти... За хатою росте його лиха година зна скільки.

— Значить, отут доведеться мені спати... Чудесно... Просто ідилія та й годі...

Рідкодуб почав перебирати речі, деякі потрібні витягаючи з чемодана і розставляючи в кімнаті. Між іншим, витяг він великого чорного стеера — бойового револьвера, що з ним пройшов колись денікінський і врангелівський фронти. Притертий, почорнілий стеер незмінно викликав зливу спогадів, і Рідкодуб заглиблено вдивлявся в нього, нерішуче перекладаючи з руки в руку: покласти до чемодана чи тримати на всякий випадок під подушкою? Потім глянув у розчинене вікно, побачив там морок, густий і таємний, згадав, що спатиме біля вікна, і рішуче клацнув замком стеера, перевіряючи його боездатність. Механізм працював чітко. Всі дев'ять куль по черзі м'яко заходили в ствол, а звідти їх автоматично викидало пружиною. Заряджаючи обіймицю, Рідкодуб не долічився одного патрона. Було дев'ять, стало вісім. Глянув у ствол — немає. Значить, десь на долівці або закотився під ліжку.

Поставивши лампу на стілець, довго шукав Рідкодуб загубленого патрона, але даремно. Він, мабуть, припишк десь у жмуті зеленої прив'ялої трави, що нею була встелена долівка, і чекав, доки його свого часу розшукає хтось інший.

— На дубках он біля двору Свириденко сидить. До вас прийшов,— стала на дверях і схилилась на лутку Оленка.— А коли хочете в сільбуд, то недовго там з ним. Підемо...

— Хіба кортить? — виходячи з хати, запитав Рідкодуб.

— Потанцювати охота! — засміялася дзвінко й широко дівчина.

«Але що ж я скажу Свириденкові, що надумаю? — стугоніла думка нахабно й рішуче.— Горілку п'ють, мов коні,— з незрозумілою люттю подумав він,— горілку, бач, жлуктять, а хліба державі нема...»

І тоді зовсім несподівано Рідкодуба осяяла думка... І як він тільки раніше до цього не додумався?.. Це ж так просто... Правда, нема з цього приводу розпоряджень центра, але є категорична директива партії — хліба для робітників добути. Виконуючи її, можна серед інших спробувати й цей спосіб. Аби тільки довести місцевим кооператорам, що хліб у шевелівців справді є.

Сідаючи поруч принишклого й заляканого Свириденка, Рідкодуб стримано-веселим голосом запитав:

— Надумали чогось?.. Кажіть... Слухаю...

Занив, забелькотав, ковтаючи слова, Свириденко:

— Що ж думати, товаришу Рідкодубе... Вже все передумали... Ну, а завтра ще піду по дворах — може, щось зберу...— сам не вірячи в свої слова, тарабанив загнаний у суточки голова кооперації.

Нарешті, вичерпавши весь арсенал виправдань і доказів, він зіщулився й замовк, наче від обуха, чекаючи натиску від уповноваженого.

— Ось яка справа,— схопився тоді Рідкодуб.— Слухай краще сюди, товаришу! З твого ходіння по дворах ні чорта не вийде... Та й взагалі — яке може бути ходіння? Не просимо ж. Для держави купуємо... А ти краще от що... (Тут голос Рідкодуба став жорсткий, скрипучий, і слова важко падали на голову Свириденка). З завтрашнього дня жодної пляшки горілки за гроші! Тільки за хліб. Чуєш?!

Свириденко, огорошений і тоном, і змістом Рідкодубових слів, хвилину по-дурному кліпав проти місяця віями, а потім його прорвало:

— Всі ж будуються. Кожному для случая треба горілки... Де ж хліба набрати, і обратно ж біднота... Нема розпоряджень з райспілки. Я не знаю, хіба ж можна?

— Жодної пляшки за гроші, чуєш?.. Тільки за хліб. Доки виконаємо план, біднота потерпить не пивши... Не повмирають... Розумієш? Щождо райспілки, не турбуйся — я відповідаю,— закінчив Рідкодуб.

Свириденко закам'яніло мовчав. Він уявляв уже собі, як завтра забунтуються в крамниці шевелівці, почувши про такий наказ уповноваженого.

— Волненіє в народі піде...— ледве чутно прошепотів він. Рідкодуб не почув його пророцтва. Він простяг руку оторопілому кооператорові:

— Можете йти спати. Всього вам найкращого. А я, мабуть, ще сьогодні в сільбуд загляну,— говорив Рідкодуб, підводячись і шукаючи очима Оленку.

Розділ четвертий

Завідувач сільбудинку, обережно вживаючи театральної термінології, розповідав Рідкодубові про п'єси, що він хотів поставити їх силами свого драмгуртка. Правда, обережність не врятувала його від безмежної плутанини. Так, наприклад, він уперто плував «репетицію» з «репутацією», «сцену» з «стенією»; режисер, за його термінологією, звався просто «старшим», а суфлер — «тим, що в будці сидить».

Порожня, до шалівки обідрана зала колишньої монопольки, вікна, навхрест позабивані дошками, плутане белькотання завсільбуду про хороші наміри драмгуртка — все це справило на Рідкодуба недосить приємне враження. Справді, де вже тут культосвітня робота, коли сам зав — безнадійно обмежений хлопчина, а сільбудинок схожий на напівзруйнований покинутий сарай! Тільки й радості було в тому сільбуді, що низенька сцена, а на ній стара, в кількох місяцях пошматована декорація. Крізь густий шар пилу Рідкодуб вгледів незграбний краєвид села з церквою на майдані, двома, ніби вітром зігнутими, тополями, та колодязним журавлем.

— Вчитель у нас був... Ото його робота... Ділок на всі руки,— пояснював зав.

Тут же сиділа Оленка і дивилася по черзі то на Рідкодуба, то на млявого і неоковирного Гаврющенка — зава сільбуду. Вона ніяк не розуміла, що примушує таку поважну людину, як Семен Михайлович, так серйозно розмовляти з Гаврюшкою. Ще два місяці тому, коли Гаврюшка вперше приїхав у Шевелівку, деякі хлопці й дівчата, а особливо Оленка, зраділи: от тепер закипить робота в сільбуді... Вже чого-чого, а драмгурток хіба ж такий втнемо. А Гаврющенко в першу чергу пішов до ставка, де збиралася вулиця, і вистріляв у воду всі сім

патронів, що були в його нагані. Тоді ж всі вирішили, що з ним каші не звариш, і почали звати його не товаришем Гаврющенком, а просто Гаврюшкою.

Останнім часом Гаврюшка тим уславився, що кожному зустрічному показував порожнього нагана і питав, чи нема в нього часом патронів.

— Не повезло нам з завсільбудом,— говорили шевелівці.— Так подивися — хлопець, і молодий, і з лиця нічого, а от у голові младенці... Не всі дома, одно слово.

Рідкодуб спитав Гаврюшку:

— Бібліотека є у вас?

— Аякже, — гордо відповів Гаврюшка.— Опридільонно...

— Скільки в ній книжок?

— Двісті, а може, й триста,— всміхнувшись, відповів Гаврюшка.— Не знаю, може, й триста двадцять... Не читав...

— Цікаво, які п'єси маєте...

— Ого, п'єс у нас сильно буде багато много.

— А саме?

— Олено, як ота зветься, которую ми хотіли ставити? — безпорадним голосом спитав Гаврюшка.

— «Степовий гість»...

— Еге ж, так, «Степовий гість».

— Та й годі?!

— Оленко, які ще?

— Та що ти — Олено та Олено? Забув, як звуть, чи що? Ну, є «Боротьба» Степового, «На перші гулі», «Бурлака».

— Опридільонний факт — «Бурлака» Степового й «На першу боротьбу». Факт... Все є.

Рідкодуб вслухався в слова Гаврюшки, і йому здавалося, що вони дуже пасують і до обшарпаної зали з перехрещеними вікнами, і до трафаретної декорації, і навіть до того затхлого духу пустки, що важкою і густою хмарою плаває навкруги.

— Сюди, мабуть, ніхто ніколи й носа не показує,— сам до себе промовив Рідкодуб.

— Поміляєтесь, іноді хлопці та дівчата заходять... Буває, що надворі дощ, а пожирувати кортить, от і залітаємо сюди. Поспіваємо, потанцюємо, нагуляємося — й додому...

Говорячи, Оленка дивилася на Рідкодуба лукаво й наче трохи насмішкувато: «От, мовляв, як у нас, не те, що там, у центрі. Живемо, розважаємось...»

Гаврюшка вирішив, що обов'язки ретельного зава перед гостем з центра він блискуче виконав, і тепер сидів на сцені, поклавши руки собі на коліна, і, широко розкривши блідосірі, що нагадували молочний кисіль, очі, ледве помітно сам собі всміхався тихою внутрішньою усмішкою.

«Очевидно, толку з нього — як з козла молока. Треба якось братися до справи», вирішив Рідкодуб.

— Так от що, товаришу Гаврющенко... Завтра у нас субота, здається. Ну, от і добре. Як почне вечоріти, приходь сюди й принось з собою всі свої п'єси... Обов'язково... Ще не забудь засвітити лампу й на вікно поставити, щоб видно було, а то в цю пустку й не зайде ніхто. Оце й усе... Зрозумів?

— Добре, хіба мені важко, чи що? Зроблю все... Хвакт,— покірно погодився Гаврюшка, навіть не поцікавившись, для чого це потрібно Рідкодубові.

— Решту ми самі проробимо. Правда, Оленко?

— А що ви хочете — збори якісь провести в сільбуді? Влітку збори в школі відбуваються,— резонно зауважила дівчина.

— Хочу зібрати молодь, а ти мені в цьому допоможеш... Зберемося, поговоримо, а там, дивись, виберемо якусь п'єсу, та й поставимо на страх ворогам. Єсть таке діло, Оленко, га?

— А чому ж? Я ще й Пашку Сидоренкову приведу... Вона колись грала в гуртку, ще як учитель був. І Марійку Нечесу теж. Ми б завжди радніші, та нікому було почати...

— Чудесно... тоді дома понамальовуємо оголошення, розвішаємо біля сільради та кооперації. Хай читає народ та бачить, що сільбудинок таки працює.

На вулиці в розпачі шарпалася гармошка. Грали чи «страданіє», чи «кирпичики» — зразу не вловив Рідкодуб, а Оленка раптом жваво схопилася на ноги і з задьористою усмішкою глянула на уповноваженого.

— Ех, і гуляють же! Чуєте, як Васька Плотник на грає... Аж ноги трусяться... Побіжу потанцюю.

Хотілось Рідкодубові вхопити її за руку, затримати і щось сказати таке хороше, товариське. Може, вона не

пiде на вулицю, лишиться з ним. Далi згадав, що проти нього сидить мовчазний i покiрний Гаврюшка — махнув рукою Оленцi:

— Бажаю успiху.— А сам всiм тiлом до Гаврюшки: — Що ж, товаришу, працювати треба... Як ти гадаєш?

— Звичайно, треба, опридiльонно, треба... Хвакт...

«Страданiє», очевидно, зростало. Гармошка шаленiла. Чути було, що гурт наближається до сiльбуду.

«Можливо, Оленка сюди всiх затягне... Це було б непогано. Молодь треба змобiлізувати, щоб допомогла. А так, самому — звичайно, тяжкувато», думав Рiдкодуб.

Та гармошка востаннє «страдонула», бравурно взяла найвищий тон, рiзко зойкнула i стихла.

Тодi зчинився галас, смiх. Верескливи дiвчачi альти та дисканти переплiталися з хлоп'ячими тенорами та баритонами, хтось загоготав, мов табун гусей на вигонi.

— Гл-гл-гл! Го-го-го!

Рiдкодуб згадав свої парубоцькi лiта, сувору наймитську долю,— i стало терпко в грудях i холодно—спинi.

— Ти комсомолец? — звернувся вiн до Гаврюшки, аби не сидiти мовчки.

— Комсомолец, а хiба що?

— Нiчого, так собi... А скажи, Гаврюшко, там i комсомольцi є? Отам, де гармошка?

— Опридiльонно... Всi, як один. Комсомольцi тут — главнi парубки... На гармошку грає Васька Плотник— комсомолец... Найкраще танцює польку — секретар ячейки Колька Стрепет, виводчиком спiває Стюпка Говоруха — член бюро... О! — гордо пiдняв Гаврюшка палець догори.— Комсомольцi тут неабиякi... Шибайголови всi. Хвакт.

На вулицi молодий високий задьористий тенор саме почав:

Скавав козак через долину,
Через широкi поля.

— Чуєте? — промовив Гаврюшка.—Починає Стюпа... Ну й голос у нього, як у артиста... От менi б такий... Скiльки б ото дiвчат на селi з ума позовдив... Ги-ги-ги... Хвакт.

Могутнiй вибух голосiв заглушив масивний блазнюватий смiх Гаврюшки:

Скавав козак — в руцi хустина,
Виднiлась з поля далина.

— Співають у вас непогано,— тихо сказав Рідкодуб, підводячись, щоб іти додому, і ловлячи серед буряної зливи голосів знайомий Оленчин альт.

Та двері широко відчинились, і вихід заступив йому Карась. Тепер порив голосів з вулиці був сильний, наче норд-ост з моря, і здавалося, що він злегка гойдає широкі поли Карасевого парусового плаща.

— Чого ви тут у темряві, Михайловичу?.. Я б і не знайшов вас, та Оленку зустрів... Сказала... А, і Гаврюшка тут?! Здоров, хлопче-молодче!

— Хочемо п'єсу поставити. Оце розпитував завсільбуду, як і що.

— По правді вам признаюсь, Михайловичу... страшенно сам люблю на сцені виступати,— хорошим таким голосом проказав Карась, вмощуючи своє велетенське тіло на приступці біля порога.— Ще як у солдатах був — привчився, а то якось і тут виступав. Це не секрет... Було мені за це від старої, слова нет, та нічого,— приємно всміхнувся Карась і раптом схопився:— Ей, Петре, де ти там? Заходь... Зо мною голова КНС. Хоче з вами познайомитися. Заходь, Петре, товариш Рідкодуб тут.

Через поріг обережно переступав чоловік, середній на зріст, сухорлявий, в широких, не на нього шитих штанах на випуск і в грубесних юхтових черевиках. Непевного кольору сорочка вбгата в штани, лице все геть-чисто виголене, а на голові, з'їхавши трохи набакир, спочивало кепі. Щось молоде й наївне було в одвертому обличчі голови КНС, хоч і мав він років під сорок. Вітаючись з Рідкодубом за руку, він м'яко потиснув її, не зводячи добрих карих очей з уповноваженого.

— Надовго до нас?— заговорив нарешті Костенко, показуючи міцні, злегка почорнілі від махри зуби.— На місяць? Оце добре... А то у нас товари... борба... курку... наступало... а у нас біднота — вівці та й годі... забит... несозна... Хоч кричи... ряту...

«В чім річ?— здивувався Рідкодуб.— Чому він ковтає закінчення слів? І говорить так швидко, наче змагається з кимсь на число випущених за хвилину слів».

А пояснювалося це дуже просто: голова КНС починав захоплюватись, а це означало, що кінець слів він не встигне вимовити.

Після контузії отаке з ним сталося.

Карась схилився, мовчки крутив білявого вуса і на-

хилом голови ніби стверджував гарячкову, схвильовану мову комнезамника.

Рідкодуб захоплено слухав куці, немов одрубані, слова незаможникові про класову боротьбу на селі. До цього часу такі слова йому дуже часто доводилося чути на окружних та всеукраїнських з'їздах, але урочиста обстановка з'їзду згладжувала їх гостроту і безпосередність. Там переважала теоретична, загальна сторона, а тут Костенко шматки серця рве з словами.

Запалюючи цигарку і даючи прикурити голові КНС, побачив Рідкодуб на лобі й під теплими карими очима його мережу глибоких зморшок і тут же відзначив, що напівміський костюм, а особливо комсомольська кепка, надзвичайно молодять Костенка.

— Позавчора як зчепили... Трохи до ножі... з Говору... не дійшли... Ми, бач, хочемо товариств... спільно... обро... землі Завгороднянська,— незаможник швидко жбурляв слова, мов розпечені кулі,— а Говоруха контра: не дамо, каже, землі переділяти... Вам, ка... скільки не давай... все дно толк... чорт матиме... Ледацюги!

— А що це за дядюшка... заможненький? — звернувся до Карася Рідкодуб.— Щось я про нього вже не раз чував...

— Хм, заможненький... Справжній куркуль... Це не секрет... Головний закопйорщик тут. Його в районі добре знають... Там такий на язик гострий, і закони всі краще за декого з нас второпав, газети читає щодня... Це не секрет... Вчора я ка... йому: «Микито Архипович... Як вам не стид... У вас же син комсо... сознательн... актив... а за старий режі... агітації... розводите...» А він мені: «Яке маю діло до сина?... Хай там як хоче, а я сам собі хазяїн... Ніхто мені не указ...»

— Так ото його синок так виводить доцільно?

Карась хитнув головою:

— Ото ж він самий і є... Там такий співун та грамотій, колись у двокласній школі вчився, та не довчився. Це не секрет...

Рідкодубові здалося, що у Костенка якимось скажено зашкварчала цигарка, і він засовався по сцені, немов по гарячій сковороді.

— Комсо... я б такого комсомо... вигна... к чорто... матері...— пробубонів делве чутно насуплений комнезамник.

Карась промовчав це зауваження, а Рідкодуб підвівся на ноги:

— Завтра ввечері придивлюся, що воно за комсомольці у вас... З ними, бачу, чимало треба попрацювати... Вийшли на ганок...

Червнева ніч дихала ніжною прохолодою і зажурно колисала село. Тихо, аж трохи сумно... Тільки з Завгороднівки долітає далекий відгомін пісні та шляхом прогуркотів запізнений віз. Просто перед себе Рідкодуб бачив темносиню химерну гору з гострою шпичкою, що впиалася в розтоплену смолу ночі... То церква, обкутана аж до купола чорним лахміттям ясенків. А далі, праворуч, самотній і фантастичний снить шестикрилий Говорушин вітряк, і здається, що крила його ось-ось затріпотять важкими пропелерами, здіймуть навкруги бурю і понесуть у небесну глибину велетенського неоконічного птаха.

А небо справді таке жахливо синє, а зірки — це ж пустотливі золоті пташенята.

З-за садків неповороткий місяць нарешті таки вистромив свій гострий писок і вже забризкав сріблястими каскадами живого молока верхів'я ближніх пірамідальних тополь.

В щілині сільбудівського вікна цвіркун пряде безкоштовно золотаву нитку вечірнього смутку:

— С-ю-ю-ю-ю! С-ю-ю-ю-ю!

Монотонно і чітко, немов точно вивіреним музичним інструмент-автоматом.

Рідкодуб стояв на ганку, на всі груди пив цілющу прохолоду й дивувався: як тонко пахнуть тут кетяги білої акації, що чарівними матовими ліхтариками звисали на сільбудівський ганок.

І помітив Рідкодуб, що й місяць сьогодні не такий по-міському анемічний, а повновидий, ясний і футбольно тугий.

Карась щось неможливо довго нишпорить по безмежних кишнях своїх, мабуть, шукає там кисета з тютюном, а комнезамський голова то знімає кепку, оголяючи лискучий проти місяця череп, то знову натягає її на очі, думаючи, мабуть, про щось рідне й близьке.

А втім, невідомо, про що саме думав тоді незаможник Костенко, тільки щось дуже пильно вдивлявся він

в густий бузиновий кисіль неба, і в карих очах йому відсвічувались жартівниці-зорі.

— Вже, мабуть, пізно. Додому б час, щоб не турбувати хазяїв.

— Вони довго не лягають,— поспішив заспокоїти голова КНС.— Їхні дівчата щовечора допізна на вулиці.

— Що ж, тоді на добраніч,— простяг руку Карась.— Значить завтра вранці на Очеретянку? Треба там розкачати народ; за цю п'ятиденку хоч би тобі пуд для сміху вивезли, а то ні зернини. Вредний люд... Це не секрет.

— Заходьте тільки раніше. Щоб холодком.

— А ви близько десь мешкаєте? — звернувся Рідкодуб до Костенка.

— Я вас проведу додому,— тихо відповів той.— І діло у мене до вас маленьке.

— Ходімо,— погодився Рідкодуб, думаючи, що, мабуть, голова комнезаму збирається розповісти щось про Карася або про кооперацію: це ж так можливо, що в них є якісь між собою непогодження. Цікаво, що саме, про яку справу хоче говорити Костенко.

Йшли деякий час мовчки, відчуваючи, що під таку ніч найважливіші слова гублять свою глибину і зміст. Такими ночами ніжна пісня, музика або ліричний вірш куди краще промовляють, ніж звичайні прозаїчні слова.

Наближались до Говорушиного вітряка, і Костенко, плутаючись, запинаючись і немилосердно ковтаючи закінчення слів, заговорив перший.

— Товаришу Рідкодуб... Знаєте... Я вас хочу просити... Я вам хочу прочитати вірші про... Кирпатські гори... Ще як був на війні — попанисував...

— Хіба? — здивовано зупинився Рідкодуб. Цього він, у всякому разі, не чекав від Костенка.

— Мого сочиненія... У мене й про Леніна є, і про комнезам...

— Що ж, читайте, я з охотою послухаю... Тільки темно зараз...

— А ми присвіtimo... Сядьмо отут під млином,— і, не чекаючи згоди, витяг потертого, вдвоє складеного зшитка, креснув зажигалку і, перегорнувши аркушик, глухо, побожним голосом попередив:

— Про Кирпати дома забув... Завтра прочитаю... А про Леніна ось трохи є. Слухайте.

ВОЖДЬ МИРОВОГО ПРОЛЕТАРИАТУ

Родився ти в сім'ї робітника,
І сам ти робітник,
Як виріс — став біля станка,
І пролунав твій крик.

Рідкодуб не знав, чи сміятися йому, чи журитися, і дивився, як немилосердно чадить зажигалка.

Другий вірш теж присвячувався Ленінові, написаний був російською мовою і починався такими словами:

Спи, родной самоучитель,
Спи в земле сырой.
Образ твой нам будет мститель,
Когда все пойдем у бой.

Прочитавши, Костенко все ще не тушив зажигалки, і Рідкодуб помітив дрібні краплини поту на його чолі. Потім на нього вичікувально й запитливо блимнули двоє карих очей: «Ну, як?»

— Знаєте, поговоримо про це завтра. Справа серйозна,— кинув Рідкодуб, коли Костенко безнадійно дмухнув на вогонь і вперся підборіддям в сухі груди.

— Добре, я тільки хотів прочитати,— покірно, без тіні образи відказав він.— А про мене — як завтра, то завтра.

Рідкодуб випростався, став перед зів'ялим поетом і подав на прощання руку.

Саме тоді старий Микита Говоруха вийшов замішати коням і, побачивши під своїм млином вогник, сердито пробурчав:

— Знов юрбу під млин завів... Скільки разів казав клятому хлопцеві: не води вулиці під млином, бо сплять, чого доброго. Та йому хоч стріляй у вічі.

Довго ще кляв свого сина-комсомольця старий Говоруха, а Рідкодуб тихенько, щоб не розбудити хазяїнів, входив до своєї маленької чепурної кімнати. Назустріч йому божевільно пахло канупером, любистком і холодною м'ятою.

Розділ п'ятий

— Ходімо, чи що? Тут недалеко... Три версти холодочком — незчуємося, як і там будемо.

Карась стояв серед двору в тому ж незмінному плащі, але сьогодні під пахвою він тримав вуглий, засмаль-

цьований парусиновий портфель. Він завжди брав з собою цю ознаку влади, коли вирушав до іншого, підлеглого йому села. В даному разі портфель був потрібний, як ніколи. По-перше, справа передбачалася дуже серйозна й гаряча, а по-друге, Очеретянка — село не з простих. Хоч і невеличке воно, всього п'ятдесят чотири двори має, але мороки з ним Карасеві більше, ніж з Шевелівкою.

Рідкодуб, на ходу застібаючи комір сорочки, очима шукав по подвір'ю хлудини. Він добре знав експансивну вдачу сільських псів і тому вирішив неодмінно озброїтись зручною ломакою.

— Дядю, дядю!.. Ось нате... Така замасна...— всучив йому в руки маленький Павлуша удвоє більшого за себе костура.

Вийшли на край села, і з степу назустріч їм повіяв приємний вітерець. Ніби шовковою серпанковою шаллю повимало їх степове повітря, чисте, як сльоза, з ледве вловимими хвилями чудодійного мережаного повітря моря.

— Озима цього року непогана... Добряча...— зауважив Рідкодуб.

— Якщо градом її не виб'є... Бо у нас завжди не так, як у людей. Коли не те, так те. Оце, приміром... посієш: зійде — лучче бить не нада... Дивишся, дощу місяців два немає. Вигоряє все до кореня... Це ж не секрет... А то, дивись, вже ніби зовсім добре: і одкрасувалися хліба, і колос викинули, наливається він, а ниви, як очерета, стоять, густі та високі, а тут тобі — раз! Найшли хмари, вітром холодним понесло, вдарив град — і прощайся з нивкою... і це не секрет... Скільки разів отаке траплялося.

— А цього року не трапиться.

— Якби-то!.. А ви, може, самі з селян?

— Атож, з самих справжніх. Хоча, правда, років з п'ять працював на заводах. А хіба що?

— Знаєте, Михайловичу, я вам просто скажу: це зразу видать. Це не секрет... У всякому разі, не будете розпитувати селян, скільки крашанок несе куриця на добу.

Рідкодуб засміявся.

— Хіба хто цікавиться цим питанням в Шевелівці?

— Та був недавно один уповноважений з центра... В окулярах, як блюдце завбільшки... Директор якоїсь виставки, чи що... Маленький такий, шуплявий, а сидорів привіз з собою аж чотири... Сміху було... Приходить ото якось увечері до сільради, а там же, звісно, дядьків завжди — не протовпишся. Ну, й надумав показати перед селянами, що він теж неабищо. Хоч і з міста, і в окулярах, а на сільському господарстві розуміється. Сів він за стіл та й питає:

— Як живете-можете?.. Який у вас бюджет?

Повилуплювали очі дядьки: що воно за птиця, отой бюджет.

— Прибутки та витрати,— пояснив тоді директор.

— Оце друге діло,— вихопився тоді Микита Архипович. А він у нас язикатий та зугарний, за словом в кишеню не лізе.

— Це Говоруха?

— Еге ж, він... Прибутки, каже, у нас звісно які... Що вродить... держава забирає, а самому тоді хоч попідвіконню.

— Ви тільки про те, що вродить, говорите... А побічні прибутки. Від корів, свиней, овець, курей...— наступав окуляристий.

— І таке вигадаете — від курей,— огинався Говоруха, а всі напружено слухали, хто кого в цій суперечці переможе... Тишина така стала в сільраді...

— А хіба кури прибутку не дають? — починав гарячитися уповноважений.—Що ви мені очі замилюєте? Скільки куриця крашанок на день приносе? — прискіпався він до Говорухи.

Як почули це селяни — так і зашарудів, наче ящірка по стерні, стриманий смішок. Глянув на бідноту і бачу: дехто, мов рак, став червоний. Люттю блиснули де в кого очі. Соромно. А Говоруха моргає селянам, мовляв: «Тихше, я далі буду говорити». Знов стало тихо.

— Коли як,— серйозно й поважно відповів тоді Говоруха.— Коли двоє принесе, а коли й трое.

Тепер на рогових окулярах перехрещувались десятки вичікуючих, ображених, глузливих і просто цікавих поглядів. Ще дужче почервоніли незаможники і низько поскиляляли голови, а Петро Костенко кулею вилетів тоді з сільради і гостро виматюкав невідомо кого.

Двобій тривав далі.

— Скажіть, будь ласка,— невгавали рогові окуляри,— яка крашанка більша — та, що вранці куриця принесе, чи та, що ввечері?

— Як на мене,— повільно смакуючи слова, тяг Говоруха,— так ранішня крашанка куди більша за вечірню.

Тут уже важко було стриматися... Бачу я, тікають з хати незаможники, чмихають собі в бороди куркулі, мнуться ні в сих ні в тих середняки. Почуваю, що неприємність велика буде, подзвонив у дзвінок, почав якогось обіжника вголос читати, щоб зам'яти це діло... Ледве стримав людей, не допустив до колективного реготу. Ну, а по селу, звичайно, поговор пішов. Дітвора почала дражнити сердешного директора. Вулицею пройти не давали: «Яечник,— кричать,— почім яйця?» Це не секрет. А що вже куркулі на цьому заробили — так і казати нема чого.

Рідкодуб згадав тепер, про який анекдот натякав йому секретар парткому, і раптом відчув всю глибину відповідальності, що лягла на його плечі, відколи він опинився в Шевелівці.

— З вами, бачу, цього не трапиться... Ви, видать, добре знаєте селянське життя.

Рідкодуб мовчав. Він бачив на схилі балки симетрично розташовані чотирикутники садів, довгі похилені ожереди торішньої соломи, почорнілої від дощів, і геть нижче голубіли та червоніли бляшані дахи очеретянських хат. В думці порівняв Рідкодуб цю картину з тими, що йому часто доводилося бачити, під'їжджаючи до сіл, і йому здалося, що там над балкою лежить не село, а якась велика поміщицька садиба.

— Живуть очеретянці, мабуть, непогано,— тихо кинув він.

— Живуть добре. Це не секрет... Поселилися вони тут після століпінського закону. Все великі, міцні сім'ї... До війни у найбіднішого з них було не менше, як п'ятнадцять десятин... Добре живуть, сукині сини... Зате ж і мороки мені з ними тепер... Я ж до війни наймитував у них. Так шість років і ходив строковим від одного до другого, аж доки на фронт не забрали. У половини очеретянців перебував. Це не секрет... Знаю кожного, хто з чим і борщ варить... Ну, тільки, повірите... Причаїлися собі в балці і живуть своєю республікою. За десять

років Радянської влади жодного революційного свята не святкували, ніяких демонстрацій, сільбудів, нічого не визнають. Зате батюшка в них у пошані... Це не секрет... Оце якось, перед Першим травня, прийшов до них, скликав усіх,— розпинаюся, агітую, так, мовляв, і так: велике свято трудящих, по всьому світу відзначають його. Приходьте всі в Шевелівку, щоб, значить, взяти участь у демонстрації. І що б ви думали? Хоч би один сукин син прийшов... Отакі вони... Це не секрет... Про них і район і округ знає. Когутів — таких уже мало де побачите. Вимирають.

Входили в рівну широку вулицю, що густо поросла споришем і в усіх напрямках порізана була коліями. Люто гавкали пси. Проводжала їх очима, здивовано поклавши пальці в рот, замузнана голомоза дівора.

— Підемо вниз. Вони вже два роки збираються ставок копати, та ніяк не зберуться. А ставка їм треба, аж кричить... На случай пожежі — увесь хутір вигорить, з колодязів води не настачиш.

Карась на хвилину спинився і підняв палець догори: — Чуєте, лементують... Значить, зібрались...

Проминувши ще кілька дворів, Карась і Рідкодуб завернули ліворуч і пішли просто вниз. Вони вже бачили верхів'я верб і осокорів, що росли в балці, а знизу йшла приємна вогкість і чувся різноголосий лемент та брязкіт металу.

«Ану, побачу, якої заспівають мені глитаї», майнуло в голові Рідкодуба, і він випростався, розправив плечі, вище збив на потилицю кепку.

— Та їх тут немало — мабуть, увесь хутір,— скинув він погляд на Карася, і цей довгий білявий голова сільради здавався тепер таким близьким і рідним Рідкодубові.

— Багато ще їм лишилося вивезти? — запитав він його.

— Пудів дев'ятсот... З їхніми достатками це раз плюнуть, а вони все відтягають, хитрують, по родичах возять хліб, по чужих селах переховують... Хоч ти їм стріляй у вічі... Ось побачите, вони вам пропонуватимуть сочевицю, горох та квасолію... а пшениці — у кожного засіки тріщать... Сволочний народ... Це не секрет... Сильно сволочний...

— Що треба зробити — зробимо. Не падай духом, Карасю!

А внизу їх уже помітили, і шум голосів поволі став ушухати...

Наближаючись до гурту, що, озброєний лопатами, вилами та сокирами, насторожено вдивлявся в Рідкодуба, Карась почув чийсь стриманий іронічний бас:

— Смирно! Равняйся... Уже йдуть...

— Начальство до нас!

— Держися, хлопці!

— Можна стояти вільно,— усміхаючись, відповів Карась,— не старий режим.

— А нам, синку, однаково,— вихопився наперед і сперся руками на лопату низький кислоокий дідок...— Чи старий прижим, чи новий прижим — однаково жмуть мужика... Все дай та дай...

Знову вибухнув галас, на цей раз скерований проти Рідкодуба.

На ньому схрещувались тепер невидимі колючі промені очей, йому межі очі жбурлялися гарячі кострубаті слова.

— Правильно, Олексю Петровичу!.. Верно!.. Не надаєшся!..

— Скоро останню сорочку зніме пролетарія! — як древній пророк, потряс костуром сивобородий велетень.

— Без штанів ходитимемо... Он ба, латка на латці,— ввійнув холошею латаних полотняних штанів незграбний довгорукий чоловік і сплюнув просто під ноги Рідкодубові.

— Не збіднюйтеся, Онуфрійовичу... Штани полотняні, а в конюшні два жеребці, як змії,— посміхнувся Карась.

— Не твоє діло. Не крадені, своїм трудом нажиті,— похмуро бовкнув Онуфрійович і непомітно зник у натовпі.

— А це вже новий приставитель, чи що?

— Так, так, це не секрет, представник з центра,— солідно відповів Карась, підсмикуючи портфель...

— З центра? Отакої!

— А хвинарі дома забув?

— Ги-ги-ги!

— Видать, сурйозний!

— І простий, і без очків!

— А спитай його, чи не знає він яєчника з хвинарями. Той леж із центра був.

— Товариші, тихше... Дайте мені пару слів сказати,— підніс руку Рідкодуб.

Досі він стояв мовчки, наче вріс у землю, і тільки очима фіксував колотнечу в натовпі.

— Кажіть, ми вже наслухались... Щодня слухаємо.

— Все дай та дай, а щоб на! — то немає.

— Так і до самошествія можна додаватись.

— Ги-ги-ги!.. Го-го-го!..

— А можна, слова нет. Можна.

— Всім не настачиш!

— Самі вже старцюємо, годі!

— Товариші, спокійствія... Що ви, наче на базарі! Дайте ж провести збори! — вже терпкіше і голосно гукнув Карась.

Та заспокоїти збуджені пристрасті було не так просто. Доводилося чекати, доки весь запас дотепів і злоби буде вичерпаний і найзавзятіші крикуни потомляться — лише тоді можна буде щось робити.

І справді, що далі, то менше вигукувалось образливих слів і голоси ставали глухими, пригамованими. І хоч більшість уже похмуро мовчала, ззаду ще деякий час стримано чмихкотіло.

Хтось навмисне голосно, з викликом кахикнув, і десь дзенькнула лопата. Нарешті трохи втихомирились. Карась витяг з кишені дзвінок і задзеленчав.

— Загальні збори Очеретянської громади оголошую відкритими. Давайте голову й секретаря... Тільки швидко, а то вже пізнуvато...

— А ви поменше б балакали, а то вам тільки дай... До смерті заговорите.

— Хай Тимошенко йде, та тільки й діла!

— Степана Христича треба обрати!

— А як на мене, то Овдієнка Никанора слід!..

— Годі вже, люди добрі! Починайте!

— Запишіть ще Лук'яна Реву! Неодменно!..

— Та він же тьомний, неграмотний!

— І Миколу Германа!

— Оце верно... цей грамотій!

— Та не дрюкований!

— Підвести чорту. Чого там воловодитися! Всьо-рамно...

— Годі впольне... довільно!..

— Голосуй, Макаровичу, і всьо дело!

Карась знову задзеленчав.

— Голосую. Хто за Тимошенка? Прошу підвести руку.

— Раз, два, три. Вісім... п'ятнадцять... так.

— Проти? Нема... Хто утримався? Нема. Одноголосно.

— А секретарює хай Герман. Він письменний чоловік, оце усе, і голосувати не треба. Правильно я, старий, кажу? — вихопився Онуфрійович.

— Верно... Хай писарює Герман!

— Конешно, тільки йому!

— Озраженій не буде!

— Сідай, Миколо, на чому стоїш, та пиши.

— Голосувати будемо? — голосно гукнув Карась.— Чи, мо... не треба?

— Не треба! Нащо воно! Діло кажуть!

— Починайте вже абощо.

— Тихше, громадяни,— знову вигукнув Карась, поделенчав, доки натовп стих, потім передав дзвінок Тимошенкові.

Рижовусий вугластий дядько, з великою русявою куделею на голові, сірокий і лагідний, широко розставивши ноги, урочисто без зупинки (не вперше головує, звик!) проказав:

— Громадяни, заспокойтесь... Сьогодні у нас такі питання: перше — доклад представника з центра, товариша Рідкодуба, і друге — про ставок... Більше нема?

— Нема-а-а!

— І цього досить!

— До півночі вистачить!

— Аби тільки слухали!

— Тоді слово має представник з центра товариш Рідкодуб.

— Рідкодуб, гм... хвамілія наша, руська...

— Один грець!..

— Тихше!..

Рідкодуб поволі підвівся на ноги, зняв картуза, звичним рухом провів рукою по стриженій голові і обвів натовп пильним поглядом звужених темносірих очей.

— Товариші очеретянці... Я не буду говорити про міжнародне становище. Ви чули. А от хочу розповісти вам, що думаємо робити ми в своїй країні. Ми з вами,

робітники й селяни, що під керівництвом партії свого часу розбили всіх ворогів!

Зосереджені, загрубілі, бронзові від сонця, закошлатані бородами й вусами лица бачив перед себе Рідкодуб і почував, що говорить шаблонні слова, що його промова не доходить до серця.

В них, що муром стоять перед ним, своя тисячолітня мудрість, своя невмируща теза: «Мужика всі обдирають...»

— Ми, товариші, заводимо плановість, організованість. Постачання селу краму, робітникам — хліба.

Рідкодуб зробив паузу, підбираючи влучні слова.

Тоді помітив: в натовпі хитнулася одна густа чорна борода, пошерхлі губи заворушилися, як два хробаки, оголяючи міцні почорнілі прикорні зубів.

— Ви, товаришу, довго не балакайте!.. Воно нам аж ні до чого. Ви нам зразу кажіть, скільки вам пудів вивезти і на коли — о!

Борода захолинула в чеканні.

«Друг, чи ворог?» вагався остовпілий Рідкодуб. Та коли побачив, з якою хитрою котячою злістю блиснули очі в чорнобородого, його прорвало:

— Гаразд! — твердо й гостро одрубав він. — Слухайте! Говорю коротко і ясно. — Рідкодуб наче одкушував кожне слово від міцного ланцюга думки і кидав у натовп... Вилиці йому з кожним словом рухалися мініатюрними млиновими жорнами.

— До першого липня Очеретянка мусить вивезти... дев'ятсот пудів і ні фунта менше!.. Попереджаю, ці дев'ятсот пудів, хоч тут що, будуть вивезені — розумієте? Хай хоч тут земля провалиться!.. Мені відомо, хто злісно приховує хліб, і жартувати я не збираюся. От і все!

— Ви скінчили? — здивований з несподівано короткої доповіді звернувся до Рідкодуба голова.

— Так... — І, скориставшись з тиші, Рідкодуб проказав: — Пропоную таку резолюцію: заслухавши слово товариша Рідкодуба, загальні збори селян Очеретянки ухвалили: до 1 липня виконати цілком червневий хлібозаготівельний план, для чого обрати повноважну комісію в складі трьох осіб.

Тоді з натовпу висмикнулася волосата загоріла рука:

— Дозвольте опрос, запитання.

— Просимо... Запитуйте...

— Хай представник з центра скаже, де взяти хліба, коли немає!

— Еге, хай скаже!

— Конешно, хай скаже, а то що ж!

— Брати всі розумні, а робити нікому!

— Ніяк не нагодуєш.

— Як у прірву... Сип — не насиплеш...

— Дай список очеретянців! — штовхнув Рідкодуб Карася під бік.— Швидше дай. Дуже добре... Де він тут? — водячи пальцем по списку, бурмотів Рідкодуб.— Ага, ось!

— Товариші, увага,— підніс він руку.— Я дам відповідь громадянинові Христичу.

Тривожно зайшовся дзвінок. Лемент поволі спадав, входив у береги, наче вода після весняного розливу.

— Знаєте, де хліба взяти, дідусю? — з їдкою усмішкою промовив Рідкодуб. Всі захолюнули, наїжачились. Рідкодуб відчував дотики гострих поглядів, і здавалось, ніби невидимі голки жалять його.— Так-от, запряжіть коні, поїдьте в Сніжкове і там у зятя візьміть ті півтораста пудів, що ви на тому тижні одвезли. Вистачить і вам до врожаю, і державі буде з чого продати...

Якби в Очеретянці раптом з землі виріс довгожданний ставок — це б не так приголомшило селян, як відповідь Рідкодубова...

Про те, що на тому тижні Христич одвіз до зятя три вози хліба, знали лише деякі хуторяни, але звідки довідався отой булькатий з центра? Ні, таки їх кругом пальця не обкрутиш. І Христич, прибитий відповіддю, почав чомусь дуже ретельно лопатою обчищати чоботи від багноки, загубивши очі під ногами своїх сусід. Та даремно він чекав насмішок. Глузувати з нього не збиралися, бо ніхто не був певний, що і його таємниці не відомі вже Рідкодубові. Всі невпевнено тупцювалися на місці, намагаючися не дивитись один на одного. Тоді голова проказав упалим і притишеним голосом:

— Мабуть, запитань більше не буде? Я голосую за резолюцію товариша Рідкодуба. Хто за неї, прошу піднести руку.

Натовп стояв кам'яною глибою... Жодна рука не вискочила вгору.

— Голосуй, хто проти! — штовхнув голову під бік схвильований Карась.

— Ну, тоді хто проти? Піднесіть руки!

Знову тиша і жодної руки.

Зігнувшись над списком, Рідкодуб і Карась вибирали склад комісії... Вибрали двох найнезаможніших і Хриistica. Рідкодуб тоді випростався і сказав весело й грайливо, з легкою усмішкою на лиці:

— В комісію пропонуються такі: Овдієнко, Христик, Герман...

— Заперечень нема? — звернувся голова до зборів і раптом закричав: — Ей, та куди ж ото ви, Степане Охримовичу, збори ще не закінчились.

Всі обернулись і побачили білу полотняну спину Хриistica. Старий лис, пригинаючись у високому бур'яні, швидко простував у лози.

— А лови його, лови! — гукнув Карась.

Натовп загув, зареготав. Хтось свиснув, тукнув.

— Тю-тю... дременув!

— Мов жеребець!

— Диви, змалився, старий собака!

— Улю-лю-лю!..

— Комісії злякався!

— От тобі й старий!

— Іч, як п'ятами накивав!

— Чужими руками хоче!

— Та ми його тепер і на печі знайдемо, не сховається!

Рідкодуб і Карась разом з усіма реготали з вихватки хитрого Хриistica...

— Хто за оцей склад комісії? — крізь сміх звернувся голова зборів. Тепер дружно підскочили вгору десятки рук з розкаряченими пальцями.

— Рахувати не треба, одноголосно, — констатував Карась.

— От і добре. Хай працюють. Завтра ж почати роботу! — вигукнув Рідкодуб. — Ходіть до кожного, хай везе, скільки треба. Тепер за все комісія відповідатиме. Розумієте?!

Щоб не розхолодити веселого настрою селян, зразу ж вихопився голова сільради:

— А тепер можна й про ставок...

Васько Плотник — упертий хлопець. Як ушпиниться в своє — тяжко його вговорити. Проте Оленки це не обходить. Її завжди покійно слухає Васько, і воля її для нього закон.

От і зараз: до сільбуду, що вабив жовтими освітленими вікнами, веселим натовпом підійшли шевелівські хлопці й дівчата. Була субота, лише недавно старі бабусі поприходили з вечерні, сонце вже впало й загубилось десь далеко у верхів'ях очеретяного гаю.

— Васю, повертай до сільбуду,— підскочила й сіпнула за рукав гармоніста Оленка.

Той різко обірвав «страданіє».

— Нам і надворі добре,— підозріло подивився на Оленку, ревниво думав: «Чого їй так приспичило до того сільбуду?..»

Потім згадав, що сьогодні він конче мусить поговорити з Оленкою, і, перекинувши ремінь гармошки через плече, Васько Плотник рішуче чвиркнув крізь зуби: це означало, що упертість його похитнулася.

— Ну, добре вже... Ходім...— роздільно проказав і ступив на сходи. А за ним, звичайно, мов гуси за вожаком, гегочучи, посунула вся ватага. На сцені за столом схилились над лампою три голови. Шестеро рук перегортали кілька засмальцьованих, зачитаних до одказу книжок.

Рідкодуб сказав секретареві комсомольського осередку, високому чорнявому трактористові, Миколі Стрепетові:

— Погано ти, браток, працюєш... Щось не чувається комсомолу в Шевелівці... Чи хоч загальні збори збираєш?

Завзятий танцюрист ще нижче схилив голову над столом, мнучи в промаслених руках якусь п'єсу.

— Сам знаю, товаришу, що погано. Та хіба з нашим народом можна що-небудь зробити?.. Один туди тягне, другий сюди, а того, щоб усім в одно, щоб, значить, організація, цього, я повинен заявити, нема.

— Мені про ваш осередок казав Санько.

— Що там Санько! Добре йому в райкомі сидіти. Там і райпартком під боком, і партійців більше... Там кожний розумний буде... А як мене ось запроторили за

двадцять верст від району в найглухіше куркульське село — і наводь їм політику. Б'юся, б'юся, а воно ні чорта з того й не виходить.

Рідкодубові здалося, що справді Микола щиро чимсь незадоволений, щось не дає йому розгорнутися, показати всю роботу в Шевелівці.

Запитав тепло, по-братньому, ласкаво дивлячись просто в чорні очі Миколині:

— Мабуть, хлопці у тебе в осередку слабі? Тяжко, мабуть, з ними, правда ж?

Товариський тон Рідкодуба зачепив найщирішу струну Миколиного серця, і тракторист тепер заговорив швидко й запально:

— Що слабі, то це півбіді, аби лінія була правильна. А то, розумієте, півроку живу я в Шевелівці, півроку працюю секретарем осередку — і досі не знаю, на кого можна важити. З восьми чоловіка тільки чотири з бідноти, це — я, Васько Плотник, Івась Литвиненко та ще ось Гаврюшка, а решта всі середняки, а два навіть куркульські сини. І як тільки вони опинилися в комсомолі — сам чорт не добере... Ну, й босякують, нічого робити не хочуть, а коли утворювалось Завгороднянське товариство спільного оброблення землі, на сході половина комсомольців голосувала проти. Казав я про це кілька разів Санькові, а він почухає потилицю, потреться, помнеться, скривиться: «Да, говорить, ситуація погана». А що таке ситуація — я не розумію, а спитати в нього соромно, — вибачливо всміхнувся Микола. — Або ще каже: «Втягай нові сили, зараз перед нами стоїть проблема зросту за рахунок наймитської, незаможницької та кращої середняцької молоді». Знову ж таки, нащо «проблеми» у мене слабуватو діло, але щодо зросту — й сам добре розумію. Тільки ж подумайте самі, товаришу, хто ж з бідноти запишеться до нас, коли ми й досі ніякого діла не показали? Навіть проти СОЗу деякі голосували... Хіба це наша лінія?

— А ти ж пробував щось робити, щоб виправити лінію? — сухо перебив його Рідкодуб.

— Та що там пробувати, коли я говорю одне, а Говоруха — друге, а він грамотний, начитаний. Його краще слухають. А потім нас лише три, Гаврюшка завжди утримується, а їх чотири. Голоси за ними. Ось я понімаю так, товаришу уповноважений. Хоча б і комсомол... Іздю я,

приміром, на созівському тракторі. Там у мене все вивірено, вчищено, на сонці золотом блищить... Напоїш його бензином... Пустиш мотора, а він кулеметом вистукує: тра-та-та... тра-та-та. Красота та й годі, товаришу Рідкодуб. Самого починає трусити радісна лихоманка, наче той мотор. Руки пружинами, очі пронизують простір... І пішло... Оглянешся назад, а там так і ріже, вивертає, розпанахує цілину... От, я розумію, життя, революція. Тут уже з борозни не звернеш. Лінія вірна, пряма. Сидиш ото, тримаєш руля, нюхаєш перегар бензиновий і сам собі думаєш: «Отут я справжній секретар. Тут кожний гвинтик у мене перед очима, я знаю, де що треба зробити, підгвинтити, підмазати, щоб працював мій «Інтернаціонал» чітко, без перебоїв. Як на мене, товаришу Рідкодубе,—тихим і захопленим голосом продовжував Микола,— як на мене, то й комсомол — це теж могутній людський трактор. Він мусить зорати, розворушити цілину, щоб нові родилися люди, щоб життя було гарне таке, легке, ясне, по-машинному організоване і трохи щоб перегаром бензину припахувало... Страшенно люблю дух бензиновий.

— А поки що перегаром горілки смердить,— додав Рідкодуб.— Це ти правильно, Миколо, говориш, але й у тракторі окремі частини псуються, ламаються, починають шкодити моторові, і ти їх сам або лагодиш, або вставляєш зовсім нові. Правда ж, товаришок?

— Совершенно верно,—зрадів секретар комсомолу.

Йому подобалось зрозуміле порівняння Рідкодубе.

— На мою думку, у вашім осередку треба одноразово робити і перше й друге, і лагодити старе, і добувати нових частин. Ти мене розумієш?

— Хе! Розумієш! Ще б не розуміти, коли так понятно говорите без проблем і ситуацій. А скажіть, ви довго тут пробудете? Цікаво знати.

— Може, місяць, а може, й два. Не знаю, Миколо. Наді мною теж є тракторист, а я тільки маленька гайка у моторі. Так-то, братухо...

— Я бачу, що з вами можна напролом іти... І підемо,— переконано заговорив Микола.— Удвох підемо... На пару, значить... А там ще людей підберемо. Потому з вами нічого не страшно. Верное слово.

— Правильно, брат, підемо напролом. Другого шляху нема.

Під час розмови забутий обома Гаврюшка нишпорив щось поза сценою, гуркотів там лавами, дерев'яними колодами, і тонкі вутлі дошки під його кроками тужно на всі лади рипіли, пищали, немов живі істоти, щипані гарчими плоскогубцями.

Він перший почув гармошку і лемент на вулиці, виїшов з-за куліс до столу і сказав у куток байдужим пісним голосом:

— Уже надійшли... з музикою.

По-молодецьки збивши набакир картуз, з незмінною гармошкою через плече і цигаркою в зубах перший увійшов Васько Плотник, білявий, трохи клишоногий і присадкуватий хлопчина років двадцяти. На цілу голову вища за нього йшла Оленка в білій тонкій сукні, що щільно облягала її стан і відтіняла глибоку синяву очей.

Затримавши на ній увагу, Рідкодуб незчужся, як майже всю залу заповнили хлопці, дівчата і навіть підлітки, що завжди так сумлінно супроводжують гармошку.

До Рідкодуба нахилився Гаврюшка:

— Можна починати читку п'єси. Кого покликати?

— Нікого. Не можна так зразу. Хай погуляють, потанцюють, а потім я з ними поговорю. Не тільки діла, що п'єса. Зрозумій, товаришу!

— А-а-а... тоді, конешно, діло ваше... А коли ж всегаки репетиція?

— Завтра ввечері. Збери тільки тих, хто взагалі колись грав на сцені. Всіх не клич — заважатимуть.

Побачивши, що Гаврюшка похапливо збирає докупи розкидані по столу книжки, а високий Микола-тракторист легко, по-танцюристському сплигнув зі сцени, Васько вирішив, що прийшов час йому показати себе, і, перекинувши через плече ремінь, поклав ліву ногу на праву, а рухливі пальці торкнулися білих гудзиків клавіатури. Хвилина — і вже в холодній залі залунала безконечно довга і піднесена мелодія.

Врешті на мить замовкли голосники, а Васько, схлившись білявий чуб аж до міхів, шкварнув польку-«ласточку». Її, оцю «ласточку», найбільше любила шевелівська молодь. В першу пару, здіймаючи пилюгу і широко розвіваючи сукнею, пішла Оленка з трактористом. Обох їх громадська думка шевелівської молоді визнала за перших танцюристів, і вони завжди акуратно користалися з цієї, неабиякої на селі, честі.

Зачіпаючи одна одну, вигукуючи й висвистуючи, в колі закружляло ще кілька пар...

Рідкодуб сидів близько гармоніста і тільки тепер відчув утому. Згадав очеретянські збори, розмову з Миколою Стрепетом, і йому раптом захотілось опинитися в себе дома, де стара Бойчиха щовечора дає йому теплого з-під корови молока, а у вікно густим потоком ллється дух любистку й холодної м'яти. Але враз одігнав ці думки Рідкодуб: він же й досі не говорив з комсомольцями. Треба ж, нарешті, знати, що воно за народ. Може, справді доведеться розігнати половину осередку.

Гармошка шаленіла. Васько так широко й ретельно розтягав міхи, так швидко перебирав пальцями, що, здавалось, ось-ось вона лопне від напруження і навіки замовкне під здивовані вигуки присутніх.

Кинувши погляд по залу (коли взагалі цей сарай можна було назвати залом), Рідкодуб помітив багато нових облич. Підлітки, хлопчики й дівчатка шкільного віку, хто як зумів, повисли на підлокітниках вікон, на перевернутій догори суфлерській будці, плутались попід ногами в старших. Біля самих дверей на порозі стояли кілька поважних дядьків. Вони не протискувалися наперед, а, витягнувши шиї, через голови попередніх спостерігали танці.

В гурті дівчат Рідкодуб помітив чорноброву Христю. Молодий тугий огірок нагадала вона йому. Поміж чоловіків, шукаючи когось очима, стояла висока огрядна Бойчиха. Мабуть, раділа стара дочками своїми.

Загонисті звуки польки розпалювали танцюристів. Ноги їх рухалися прудкіше, обличчя червоніли від натуги, очі горіли захватом, і, дивлячись на танки, навіть найстаріші і найбайдужіші з присутніх кидали лузати насіння і так з роззявленим ротом, з лущинням на нижній губі пильно спостерігали пари.

Гарячіші й молодші не втримувалися:

— Ех-ха!

— Васько-о-о, дайош... Переграй їх, а то тебе перетанцюють! Вони такі.

— Колька, братішка, не позор комсомолу. Оленка тобі дасть сто очок вперед.

— Ну й ну, так-то й дасть!

— Лахва, хлопці! Диви, як Свирид вигвинчується...

— Мордуються, падлюки, іч, як,— прогудів хтось со-
лідно і схвальню.

— Шкура на них ходором ходе!

— Мов з гадючих спинок...

А Васько, під'юджений вигуками й божевільним ру-
хом тіл, спочатку присвиснув у такт гармошці, потім
закричав різким фальцетом:

Соловки да Соловки,
Дальняя дорога,
Сердце ноет от тоски,
На душе тревога.

Рідкодуб згадав про комсомольця Говоруху, і йому
захотілось побачитись, поговорити з ним. Почав придив-
лятись до хлопців. Хто ж з них виводчик? Але жодне з
присутніх облич нічим не нагадувало того члена бюро,
заводія й активіста, що про нього йому говорили Гав-
рюшка та Микола Стрепет.

Мабуть, немає, не прийшов. Почув, що хтось його
злегка сіпає за рукав. Оглянувся. Поруч нього на лаві
сидів щуплявий і завжди хитро-вибачливий Свириденко
і чомусь приховано весело дивився на Рідкодуба. Тому
спочатку навіть здалося, що голова споживчого товари-
ства, мабуть, трохи «під градусами», та коли Свириденко
заговорив, Рідкодуб негайно зрікся своєї підозри.

— Гуляєте у нас, товаришу уповноважений? Дра-
стуйте вам,— простягаючи руку, сказав голова коопера-
ції,— а я оце ходив до вас на квартиру. Не застав нікого.
Павлуша сказав, що тут.

— Є щось нового? Кажіть,— нахилився до розмовни-
ка Рідкодуб.

Йому якнайшвидше хотілося почути про наслідки
свого вчорашнього розпорядження. Чи не помилився
часом?

— Біда, та й тільки, матюків і мені, і вам перепало
за сьогодні— не сощитати.

— Хіба?

— Аякже: з самого ранку приходить один, другий:
«Горілки б там десяток пляшок. Хату сьогодні топче-
мо».— «Ні, кажу, годі. Несіть хлібець».— «Як так?»—
«А так: несіть хлібець— одержите горілочку. Таке роз-
порядження від уповноваженого».

— Ну, й що ж?— ледве стримуючи нетерплячку, за-
питав Рідкодуб.— Лаються?

— Було там і вам, і мені, всього було — і мати, і перемати, і розмати... Але я не піддався, наказ ваш виконував. Наматюкалися досхочу, а під вечір привезли все-таки мішечки. Не можна ж людей підводити. Цілий же день топчуться.

— Скільки пудів?

— Сто шістдесят два! Он як!

— Бачите, товаришу Свириденко, значить, хліб знайшовся. А ви мені вчора що казали?

— Та я хіба той? Я хіба проти? Мені що прикажуть, я те й роблю... а сідати на висидку хоч би й кому не охота.

— Треба взятися до діла як слід, то й сідати не доведеться.

Свириденко задоволено всміхнувся, а Рідкодуб звівся на ноги.

— Вони, мабуть, не скоро натанцюються. Ходім покуримо абошо.

Витяг коробку цигарок «Декабристи», розкрив перед Свириденком.

— Беріть!

— За це спасибі,— посилаючи пальці між цигарки, задоволено сказав голова кооперації.

Стали на ганку. Прикурили. На дзвіниці гучно вдарило десять.

— Це добре, що сто шістдесят пудів,— тихо сказав Рідкодуб.— Але цього недосить. Треба далі натискати. Горілка тут не допоможе. До цього способу я вдався лише, щоб довести вам, що хліб таки є у шевелівців. Завтра продавайте її за гроші, але натискати треба далі. Чуєте, Свириденко, далі! Атож...

Несподівано нічну тишу сполохав розпачливий верескливий галас:

— Ой, боже ж мій! За що ж це? Ой, не буду!

Кричала, очевидно, дівчина, і здавалося, що вона десь тут зовсім близько. Від несподіванки обидва мовчки запитливо Perezирнулися.

Крізь плач і хлипання почувся хлоп'ячий голос і ляскання долоні по чомусь м'якому.

— На! На! На! Оце тобі за дурака!.. На! На!

Долоня ляскала методично й гучно.

— Ой, не буду! Йй-бо, не буду! Не бий!

Швидко метнувся з ганку Рідкодуб. Інстинктивно

помчав за темний ріг сільбудинку і не помилився: там низенький парубчак, одягнений у галіфе і кепку, притиснув до стінки середню на зріст дівчину в білій ситцьовій кохтині і, тримаючи її одною рукою за волосся, другою намагався вдарити по щоці.

— Ти хто? — різко сказав Рідкодуб, вхопивши за руку парубчачка. — Чого розоряєшся? Пусти дівчину!.. Чуєш? — дужче стис і потяг до себе парубкову руку. Той злякано скривився, захитався на ногах.

— А тобі яке діло? — вириваючись з цупких рук, похмуро і злякано бовкнув хлопець.

Одну тільки мить Рідкодуб думав, що йому зробити із сійманам, і тоді глянув на дівчину. Її вогкі, заплакані очі вп'ялися в нього, і в них прочитав Рідкодуб здивування, подяку й сором.

— Хто він? — звернувся вже до дівчини. — За що бився? Чому мовчиш?

Дівчина, затуляючи мокре від сліз і червоне від ударів обличчя, тихо прошепотіла:

— Комсомолец такий... Стьопка Говорухівський... Дураком його назвала, а він і почав... Тільки ви йому нічого не робіть. Пустіть...

Так он воно що! Значить, він таки зустрів сьогодні Говоруху... Ну, гаразд, і проказав зовсім спокійно:

— От що, хлопче, тобі треба прохолонути в кутузці. Шагом марш!

Говоруха злегка шарпнувся і хотів, мабуть, щось сказати, але похнюпився, знітився і глухо пробурмотів:

— А ти, Пашко, начувайся... Я тобі згадаю...

— Іди, іди, не нахваляйся. Іч, який, — вставив і своє слово Свириденко.

В холодній Рідкодуб мовчки обшукав Говоруху і, знайшовши за поясом у нього довгий австрійський багнет, передав його вартовому.

— Завтра віддасте голові сільради, а мене зараз пустіть до телефону.

Через п'ять хвилин в сільбуді всі вже знали, що Говорушиного Стьопку заарештував Рідкодуб і посадив у холодну. Оленка з дівчатами вибігла знайти Пашку Сидоренкову, але дівчина городами втекла додому. Дочку незаможника Сидоренка поважали: вона була тиха, розумна дівчина, часто виступала на сцені, і тому всі обурено реагували на вчинок Степана.

— От сукин син... босяцюга! За що ж він її?
— А ще хазяйський син! Багатого батька. Грамотний.
— Кансамол, одно слово,— підсумував хтось з кутка.

— До чого тут комсомол! — вихопився тракторист.— За таких ми не відповідаємо.

А Рідкодуб сповіщав секретаря райпарткому про перший день своєї роботи, про збори в Очеретянці, про арешт Говорухи...

— Справи у тебе, видати, непогані,— стомленим голосом відповідав у телефон секретар.— Бажаю успіху й надалі. А про хулігана скажу Санькові. До мене його не присилай. Сам прикрути як слід. Подерж у холодній абощо. Без нього є над чим голову ламати. Головне — хліб, хліб, хліб!

— Розумію, розумію! Бувай!

У сільбуді тимчасом гулянка розклеїлася. На всіх вплинув арешт Говорухи, якого всі досі боялися зачіпати. Крім того, було вже досить пізно, і молодь почала розбиватися на пари.

У кутку безнадійно закоханий Васько Плотник напосідав на Оленку; всі вже звикли до цього. Майже щовечора він одводив її в куток і гаряче переконував, щоб погодилася одружитися з ним.

Вона ж знизувала плечима, жартувала, сміялася і прохала Васька почекати ще трохи.

Тоді гармоніст похмуро й мовчки підходив до гурту, і його гармошка шалено, до хрипоти нарізувала польку. Оленка танцювала з трактористом.

Так було майже щовечора, але сьогодні Рідкодуб зібрав усіх присутніх комсомольців і до перших півнів розмовляв з ними під Говорушиним млином... Багато дечого нового почув від них уповноважений і, роздгаючись перед сном, подумав, що працювати в Шевелівці не так уже й легко, як це йому на перший погляд здалося.

Розділ сьомий

Санько Шутів був сердитий на весь світ. Насупивши брови, йшов він вузьким асфальтовим тротуаром і спідлоба зиркав на великі блискучі вітрини церобкоопівських

крамниць. Ще б пак не ображатися хлопцеві!.. Два роки секретарює він у комсомольському райкомі, закинутий далеко від столиці, а в окружкомі ніякої до цього уваги! Торік просився вчитися — відмовили. Обіцяли на цей рік задовольнити його прохання, тепер знову чомусь відмахуються. Правда, оргінстр і сюди й туди, а секретар, так той в одну шкуру:

— Ні в якому разі! Паняй, працой! Теж мені в діяцтво вкидаєшся! Ще молодий, встигнеш повчитися.

Боляче Санькові. Цілий рік, закопавшись у книжки, вивчав він однаково уперто і випадки рівності трикутників, і десяткові дробы, і граматику української мови.

Мріяв: «Вступлю на робфак, три роки помучусь, а там і дійсний студент, закінчу, буду інженером, будуватиму мости, залізниці. Тоді принаймні видно буде користь з моєї роботи, а так — що воно: все збори та збори, засідання, наради, з'їзди, інструктивні виїзди по осередках, ось уже два роки кручуся, як муха в окропі, і не видно цьому ні кінця, ні краю. Все віддавай організації, а собі нічого».

Мрія стати інженером так опанувала його, що іноді, натомившись за день, з головою чавунноважкою, засинаючи, він бачив себе зовсім в іншому, химерному оточенні: навкруги залізний брязкіт, шум, галас, ритмічний стукіт моторів, мов заведені механізми, сюди-туди сновигають у трудовому танку робітники, такі слухняні, меткі, готові виконати кожний його наказ.

«Оце да! — думає уві сні Санько.— Оце організація! Тут не те, що на пленумі райкому, припустім. Ти їм доводиш одне, а вони своє. Демократія... Отут справді будується соціалізм, а там — пусті балачки...»

І молодий, у форменому одягу інженер мрійливо, з ледве помітною усмішкою, задоволено, поважно гладить густий молодий вус. Йому приємно згадати, що колись, років десять тому, і він був гарячим комсомольським активістом і вважав себе за справжнього творця нового, соціалістичного суспільства... Ах, яка наївна була молодість!.. Справжня творчість ось саме тут, у цьому галасі, гуркотняві машин, в математичній точності його інженерських проєктів.

Коли ж прокидався Санько і бачив у себе на столі календар, а на ньому вздовж і впоперек розписано справи, що чекають на нього, йому спочатку ставало моторошно,

потім байдуже до всього і хотілося знову втопити голову в подушку, щоб сон тягся далі.

Тільки в задушливому вокзалі, стоячи в черзі за квитком, згадав Санько, що й на цей раз забув поговорити в окружкомі про шевелівський осередок, а там же справді становище загрозливе. Говоруха заарештований за хуліганство, Микола Стрепет знає тільки свій трактор, а куркулі не сплять. Старий Говоруха — зух! Насилу, насилу вдалося утворити там СОЗ.

«Треба буде якось виїхати туди абощо», вирішив Санько, і тут же знову шевелівський осередок хутко вийшов з голови, як людина, що купила квиток, виходить з вокзалу на перон.

А тимчасом у далекій Шевелівці за столом голови сільради сидів Рідкодуб і перегортав список мешканців села. Спершись одною рукою на стіл, а другою на спинку стільця, над ним схилився Карась, а голова комнезаму вмовстився на підлокітнику і сердито зиркав на старого свого ворога Микиту Говоруху, що важко зліг грудьми на стіл. Його густа й широка, трохи кучерява чорна борода задерлася догори, а залитий чорнилом і порізаний ножами стіл жалібно скрипів від тиску Говорушиних грудей. А може, розхитаний сосновий стіл не витримував важких, мов земля, слів Говорушиних, що йшли з глибини хазяйського нутра.

— Звільніть малого,— дивився кудись убік старий.— Сіно стоїть, косити на часі, а сам же я куди здатний? Будь ласка, товаришу з центра, сознайте нашу селянську жисть...

Говоруха, розумний і бувалий дядюшка, вимовляв протяжно, іноді свідомо плутаючи, слова. Хотів здаватися простим, забитим, неписьменним трудівником-хліборобом.

— Воно вроді й верно. Заробив — відповідай... Ну, одсидів сутки — й годі, проти нічого іметь не імею. Пустіть, товаришу уповноважений.

Рідкодуб нарешті одірвався від списка.

Пильно глянув між густі брови Говорушині, а той скосив очі вбік — не витримував.

— Троє суток повинен одсидіти,— холодно й терпко сказав Рідкодуб,— а втім, звертайтеся до голови сільради. Я зовсім в іншій справі викликав вас.

Говоруха всім тілом повернувся до голови сільради.

— Макаровичу! Ви ж знаєте мого Стьопку... Він же активний... вроді комуніст... а що дівчину вдарив — то хіба тут що таке? Звісно, діло парубоцьке. Може, щось набрехала. Воно й дівчата тепер такі. Звільніть на милость... Сіно ж перестойтись...

— Післязавтрього ввечері звільнимо, Архиповичу. Підожде сіно,— в тон йому відповів Карась.

З підлокітника швидко й гаряче заговорив голова комнезаму:

— Звільніть! Звільні... такого фуліга... тре... місяців на три, а ви — звільніть! І не сором вам... Звикли знущати... з нашого брата... Годі, минулося... Хай посидить, попари... Щоб знав, як над дівчиною знущатися!

Костенко різко махав рукою, наче він одрубував куркулям довгі зажерливі пальці, а Говоруха ледве помітно іронічно всміхався собі в густу бороду.

Рідкодуб звів на нього очі і прочитав на зарослому волоссям обличчі стільки презирства й зневаги до слів неможликових, що йому важко було не кинутися на старого лиса.

— Я з людьми прийшов розговарювать, а не з тобою. Прошу не вмешуватись. Без тебе тут вода відсвятиться. Найшовся теж — начальство. Сиділо б собі та слухало...— з прихованою зненавистю просіяв крізь бороду Говоруха, не обертаючись до Костенка. Той швидко засовався на підлокітнику, хотів, мабуть, вигукнути щось, але Карась вдарив долонею по столу і рішучим голосом сказав:

— Ну, годі, Архиповичу, баляси точити! Прикусіть трохи язика, а то він у вас дуже довгий. Краще скажіть, чому й досі не вивезли двохсот пудів хліба, що розкладено на вас?.. Це ж не секрет, що хліб у вас є.

— Знову за рибу гроші. От лихая година! Та де ж у мене ті двісті пудів узялися? Що я, поміщик який, чи що? Он уже самим їсти нічого. Повірите, товаришу, учора стара послід з закутків повимітала, та оце тим і живемо, а ви — двісті пудів... Що це, надсмешка, чи що? — зовсім щиро дивувався Говоруха. Вслухаючись в інтонацію його слів, спостерігаючи переконливі жести та незрозуміло-здивовані рухи пліч,— тяжко було не повірити в його слова.

— Нема ж у мене, люди добрі, ні фунта. От хоч убийте тут. Мені вже всьо равно з голоду вмирати. Ходімо хоч

і зараз подивитесь. Де у мене хоть десяток пудів знайдете? Я хіба що... Торік же вивіз.

— Громадянине Говорухо! — різко перебив його Рідкодуб.— Давайте довго не балакати. Сьогодні у нас п'ятниця, здається? — звернувся він до Карася. Той, стверджуючи, хитнув головою.

— Так от, п'ятниця,— казав далі уповноважений.— До понеділка щоб нам були квитанції на двісті пудів. Чуєте? В понеділок уранці ви принесите нам документи, що ви вивезли двісті пудів. Зрозуміли? Оце й усе. Лякати я вас не буду, кричати й переконувати теж не маю наміру, але попереджаю, що панькатися не збираюся. Запам'ятайте оце собі і йдіть. Хлопця випустимо лише післязавтрього. Точка!

Говоруха слухав мовчки, здивованими очима поглядаючи то на Карася, що одвернувся від столу і дивився у вікно, то просто в різко окреслений рот Рідкодубові.

— Де ж я візьму їх, товариші? — благально-сльозливим голосом проказав Говоруха.

— Вам краще знати.

Рідкодуб згорнув список і поклав його в шухлядку.

— Пішли, чи що? — глянув він спочатку на ручний годинник, а потім на Костенка.— Там, мабуть, уже зібралися. Ходімо, Карасю.

Лишивши розчавленого, принишклого Говоруху сидіти за столом у товаристві сторожа, всі троє вийшли з сільради й уздовж широкої вулиці пішли туди, де на горбі в садках сховалося кілька безладно розкиданих хаток. Там живуть созівці, що їм доповідатиме Рідкодуб.

Дорогою голова комнезаму непомітно витяг з кишені вдвоє перегорнутий зшиток і всунув його в руку Рідкодубові.

— Ага, добре! — зрозумів той і так само непомітно поклав його до своєї кишені. Костенко соромився прозаїчного і черствого Карася, що коли й цікавився мистецтвом, то лише театральним і до віршів голови комнезаму ставився досить-таки скептично.

Інша річ Рідкодуб. Він освічений, з центра, він зуміє поцінувати його, Костенкову, працю.

— Сількорів у вас багато? — перегода запитав Рідкодуб Карася.

— Так що й не чути...— трохи подумавши, відповів той. —Ото ще взимку, правда, коли вчителі тут були,

один з них іноді пописував, а так, щоб з селян, так не було нікого. Це не секрет.

— А чому б тобі, Костенку, не спробувати? Га? — звернувся Рідкодуб до незаможника.— Візьми й напиши до «Радянського села» про свій СОЗ. Рискни, не бійся.

— Сумнів бере. Бува, не пропечатають, а тільки сміятимуться.

— Пропечатають, аби цікавий матеріал був.

— Про СОЗ, верно, слід було б по газетах пропечатать,— вставив і Карась,— хай би всі знали, що шевелівці не сплять, ворухаться.

— Рано ще писать. Хто зна, як воно з прирізкою буде.

— Дурниця, тяжче було трактора в Говорухи одвоювати, та взяли ж. Так і з прирізкою. Покричать, побунтують та й замовкнуть. Це не секрет. Я оце в райвіку просив. Обіцяли нам у першу чергу надіслати землеміра.

— Коли б то вже справді! Одхватимо собі шматочок десятин на півтораста і, як тільки звозять збіжжя, запустимо туди «Інтернаціонала» ...Хай собі розгулює. Тільки держись! А то яке ж товариство спільного оброблення, коли одного земля під Очеретянкою, другого під Минківкою, а третього аж біля Олексіївки. Хіба це діло?

Рідкодуб і Карась одразу погодились, що справді це не діло, і кожний путящий СОЗ повинен мати землю при купі.

Було сонячно, тихо... Видно було, як хвилюється і мчить кудись на північ ледве помітне мережливе повітря... В такі дні в хатах позачинювані віконниці, собаки, висолопивши довгі рожеві язика, ховаються в холодок, полюють там на мух, а залишена на господарстві дітвора цілими годинами кисне у брудному ставку.

І раптом над селами і степами війнула тінь. Сонце заблудилось за хмарами, з поля подуло приємним холодком, і вітрець, вогкий і ніжний, ледве помітно ворухнув поли плаща голови шевелівської сільради...

— Буде дощ,— авторитетно зауважив Костенко, і, ніби стверджуючи його слова, на сухий курний шлях впало кілька перших великих крапель. Товариші пішли швидше і, врешті, «на рисях» подалися туди, де від вітру потужно вигиналися й шуміли високі та густолисті созівські осоки.

Розділ восьмий

Минуло п'ять днів. Рідкодуб кидався з хутора на хутір, з одного кооперативу в другий, всюди несучи з собою організованість, міцну волю і натиск. Дивлячись на нього, завзятіше працювали Свириденко, Карась, Костенко і комсомольці.

А проте справа з хлібом стояла далеко не блискуче... Після успіху першого дня у Свириденка знову щодня збиралося всього п'ятнадцять-двадцять пудів, і Рідкодуб бачив, що при такому темпі плану не виконати.

— Погані діла, Карасю,— якось сказав він голові сільради, слухаючи звіти комісій, що ходили по дворах, виконуючи постанову загальних зборів.— Зовсім діло погане, доведеться садовити декого.

— Це не секрет. Посадити одного-двох злісних куркулів треба буде. Для острашки.

— Інакше ми самі сядемо на мілке. Верно говорю,— рішуче вставив і свою думку голова КНС.

Щоранку сходилися вони втрьох, наче члени польового штабу, слухати безпорадні і мляві звіти комісій, гарячилися, гримали, давали поради, а коли лишалися самі — довго мовчки курили, а потім тихо і втомлено радилися, яких заходів ужити, щоб вчасно-таки виконати план.

І майже завжди доходили одного висновку: треба одного-двох злісних приховувачів хліба заарештувати й відрядити до бупру. Це, безперечно, справить відповідний вплив і на решту заможних селян.

Коли ж справу ставили практично: хто саме є той злісний приховувач, кого треба арештувати,— ніхто з трьох не міг чогось певного сказати.

— Говоруху ще можна потрусити. У нього хліб є... Хвакт! — пропонував Костенко і починав тинятися від одного до другого вікна великої кімнати сільрадівської, спостерігаючи, як у високій лободі та щиріці вовтузиться дітвора, лаштуючи собі куреня.

— Трохи треба почекати. Хоч ви собі що кажіть, а двісті пудів таки вивіз. Це не секрет. Хто зна, чи ще у нього є хліб. Ми думаємо, що є, а воно, може, й нема. Треба напевне знати, а тоді вже й брати за глотку.

— На одному Говорусі не виїдемо, хоча б у нього ще двісті знайшли. Треба всіх заможних організовано

трусонути. В наступ на них, як на фронті. От би діло було. А так що ж...

— Ворушили вже їх, аж набридло. І агітатори приїздили, і загальні збори скільки разів скликали, і різних актів безліч. Це не секрет. На зборах ніби все як слід, ухвалюють виконати план, виявити приховувателів, та що вам казати, ви читали протоколи, самі бачили. А дійде до діла, ніхто не вивозить.

— А Омелько Гуць, та не сукин син,— скипів Костенко,— глитаюга ж на всю сотню. Опридільонний гад! Приходить до нього до двору комісія: «Вивозь покладене на тебе, Омельку Йосиповичу». А в комісії два незаможники: Гаврило Струна та Іван Головобородько. Подивився він на них звіром зацькованим і поплентався в комору. Чекає комісія. Думає — пішов дивитися, скільки збіжжя у нього є, щоб відповідь ділову комісії подати. Аж ось він виходить, гадюка, на пиці усмішка лисяча, а в руках коряк житнього борошна.

— Нате,— каже,— товариші комісія, на осударство. Підтримати готовий, але більше не можу — не маю.

— Та чи не тварюка, сукин син!..

— А що комісія? — поцікавився Рідкодуб.— Не плюнула йому межі очі?

— Плюнути не плюнула, тільки сказала: «Знаєш що, чоловіче добрий, ми не жебраки. Борошна коряками не збираємо; їж сам, щоб тебе черви та шашлі з'їли».

— Нічого, ми за нього візьмемося. Хліб і в нього є. Це не секрет. Не може цього бути, щоб у нього якихось пудів сто, а то й півтора ста не знайшлося зайвини.

— Тоді, товариші, почекаємо ще день-два. Подивимось, які наслідки комісії, а потім візьмемося за деяких, та так візьмемося, що аж чортам нудно стане,— підсумував Рідкодуб, а сам собі думав: «У таких справах гарячковість шкідлива. Сім раз одміряй — раз одріж».

— Верно! Чого там з ними в піжмурки грати! — хвилювався Костенко.

Кому-кому, а голові комнезаму добре залили за шкуру сала всі оті говорухи, гуці та степаненки. Ясно, що не міг він спокійно згадувати про них.

Рідкодуб вийшов з сільради і, попрощавшись з Карасем та Костенком, пішов уздовж вулиці, перебираючи в думках всі засоби, що їх можна було б ужити в своїй роботі.

Агітація? Ні до чого. Хіба мало агітували селян його

попередники, та й він сам на кожному кроці пояснював суть і значення хлібзаготівель.

Постанови? Їх було більше, ніж треба, але вони так і лишилися хорошими документами, що в той же час не давали жодного кілограма зерна.

Натиску на куркуля від усієї незаможницької та середняцької суспільності — оцього саме в Шевелівці досі не було. Розкачати слід народ. Але як тяжко протиставити, наприклад, бідняка Марченка його сусідові глитаєві Степаненкові?.. Щороку Марченко позичає в Степаненка пуд-два до врожаю, а розумний і хитрий Степаненко в таких випадках, позіхаючи та почухавшись з півгодини, помнеться, потреться, а потім позичить: «На вже. Так тому й бути. Де ж вам, бідним, позичити, коли ваше господарство про вас не турбується».

А хіба один Марченко? Багато їх на селі, що, може, й бачать ворога, відчувають його на власнім карку, та сказати щось безсилі.

Ще один рішучий захід мав у запасі Рідкодуб. Це арешт злісних приховувальників хліба, опис та продаж з торгів їхнього майна — словом, все те, що має назву надзвичайних заходів. До цього заходу Рідкодуб вирішив удатися лише в крайньому разі, коли всі попередні не дадуть більш-менш помітних наслідків.

Думаючи так, Рідкодуб простував вулицею без певної мети, час од часу підводячи очі, і вдесяте, втридцяте спостерігав на собі або ненависні, або байдужі, лише зрідка привітні погляди зустрічних шевелівців.

Якось несподівано в думці порівняв себе до солдата на фронті — тільки фронт цей куди заплутаніший і складніший від бойових фронтів громадянської війни.

Згадалося: чотири роки літав на вороному, командував ескадроном, а потім і полк водив у шалені наскоки, і ніколи не дрижала його рука, не зривався голос, коли гукав слова команди, не заїдала клята туга. Було тоді все просто і ясно: червоні, білі. Білих треба знищити. Він — червоний, а звідси всі його обов'язки й права. Тоді шукати ворога не доводилося. Стояли один проти одного два табори, що жили єдиним пекучим бажанням: знищити ворога!

І твердо знав тоді Рідкодуб, що доля його і мільйонів таких, як він, залежить від розв'язання простого питання: хто — кого?

А ось тепер, сьогодні, хіба не стоїть це питання? Пригадав першу зустріч з головою комнезаму Костенком. «У нас тут боротьба», казав той і, безперечно, був правий. Справді, хіба в Шевелівці не висить у повітрі оте «хто — кого»? Хіба Карась, Костенко, товариство спільного обробітку землі, незаможники, кілька комсомольців з Колькою-трактористом на чолі не є фронт, що йде в наступ на говорух, гуців, степаненків?

Але як іноді тяжко буває знайти ворога в цьому морі дворів, двориків, хат і хатинок!.. Як часто буває, що в одній особі тісно переплутались і дружні, і ворожі поривання й дії! Взяти хоча б Стюпку Говоруху: комсомолец, письменний, активний, працює в сільбуді і в той же час б'є в обличчя дівчину, носить австрійський багнет, не хоче коритися постановам бюро осередку, спокійно вживається з батьком — запеклим глитаєм.

«Тут з плеча не рубонеш», згадав кавалерійські наскоки Рідкодуб і, почувши стук сокири об дерево, глянув праворуч. Ага! Васько Плотник ремонтує шкільний ганок. Ще вчора договорив його Карась на цю роботу, і хлопець тепер, засукавши вище ліктів рукава і широко розставивши ноги, тесав короткий товстий обапол. Лезо сокири блискало на сонці, від кожного удару деревина, мов жива, крєктала, і покоцюрблені білі тріски падали під короткі й дебелі, трохи вигнуті, Васькові ноги.

«Гарний кіннотник був би з нього», подумав Рідкодуб, помітивши кривизну піг Плотника, і попростував до нього. Хотілося з ким-небудь одвести душу, поговорити по-товариському, порадитись. Повсякчасне напруження давало себе відчувати і потребувало певної розрядки.

— Майструеш, Васю? Здоров був, товаришок.

— Еге ж. Драстуйте й вам.

Васько випростався, витер рукавом спітніле обличчя, кинув на купу трісок сокиру і, весело глянувши на Рідкодуба, сказав:

— Закурити б оце, а то аж вуха попухли не куривши.

— Давай покуримо, щоб дома не журились.

Посідали на обаполі, від якого гостро пахло смолою і сосною живицею, і закурили, пускаючи в прозоре повітря блакитні димові струмочки. Перед тим, як розтанути, струмочки ті перепліталися, розпливалися в найдивовижніші візерунки, і мимоволі очі курців стежили за їх повільним умиранням.

— Та тут роботи надовго,— сказав Рідкодуб, оглядаючи напіврозвалений трухлявий шкільний ганок.

— Днів за три зроблю. Мені аби матеріал увесь був.

Рідкодуб почував, що не з того почав він розмову з теслярем. Десь у глибині наростало тепле почуття до цього роботяшого комсомольця, що вдень ходить з пилкою та сокирою по хатах, заробляючи на прожиток і собі, і вдові-матері, а тільки сонце зайде — грою своєю веселить молодь. Це ж він, тихий і лагідний Васько, щовечора, награвшись досхочу, відводив од гурту Оленку і з благальними жестами говорив завжди одне.

Рідкодубові здавалося, що Оленка не любить Васька, але певність чомусь була, що рано чи пізно, а впертий тесляр своє візьме. Серце Рідкодубове сповнилося товариської приязні до хлопця. І хотілося сказати білявому гармоністові щось приємне, підбадьорюче.

— Ти ж гляди, приходь увечері до сільбуду. А то, знаєш, без тебе якось сумно буває,— серйозно сказав Рідкодуб.

— Не смійтесь, товаришу,— соромливо хитнувши головою, всміхнувся Васько,— народу вистачить.

— Широ кажу, не сміюсь. Ти, здається, виступав раніше на сцені?

— Бувало, пробував,— байдуже махнув рукою Васько.— Та які вже з нас артисти? Так собі, аби за суфлером повторяти вмів.

— Нічого. Приходь післязавтрього в сільбуд, зробимо репетицію. П'єсу вже вибрали.

— Яку? — жваво поцікавився тесляр, а допитливий вичікувальний погляд його свідчив, що хлопцеві далеко не байдужа назва п'єси та стан театральних справ у Шевелівці. Тільки трохи соромиться міської людини, а то б він розповів багато дечого з цієї галузі.

— «Боротьба». Коротенька сучасна п'єса. Думаю, що пройде в нас.

— І стрілянина, мабуть, там є? І «Інтернаціонал» в кінці співають? Правда ж?

— Звідки в тебе таке переконання?

— Я ж торік усі п'єси в Гаврюшки поперечитував. Знаю добре. Як тільки нова п'єса, то вже обов'язково стрілянина і в кінці «Інтернаціонал». Дуже цікаво получається,

— Наполовину ти, Васю, вгадав. Стрільянини в п'єсі скільки завгодно. Цілий фронт на сцені доведеться відкривати, щождо «Інтернаціонала», то його в кінці, уяви собі, не співатимуть.

— Шкода! — з жалем промовив Васько. — А ми давайте так зробимо, щоб все-таки заспівати. Воно якось так до речі получається, а іноді аж мурашки поза спиною бігають. Так і хочеться вигукнути якесь таке сильне й правильне слово, щоб усі його підхопили. Єй-бо, правда!

— Подивимося на репетиції, як воно там. Може, й заспіваємо.

Васько Плотник був приємно зворушений такою увагою до нього від представника центра.

«Простяга чоловік. Якби такого нам у Шевелівку — в три шота б збили пиху говорухам», думав він, а вголос додав:

— Добре ви таки вкрутили Стьопку. Після висидки вовком на всіх дивиться. Вчора вийшов на вулицю, нахвалявся на Пашку: спіймаю, каже, кишки випустю. І співати не співав. Не получається в нього. Не слухають його. Покрутивсь, покрутивсь і подався кудись.

— Ех, Васю, не в тому справа. Провчити хоч кого можна, а от хліба треба, багато хліба, а його не везуть. Сказати, не було б — так ні, хліб є, хоч і далеко захований, а є. У куркулів особливо. Га? Як ти гадаєш?

— Звісно, у них. Я вже, не бійсь, не приховую, бо їсти треба. Що заробиш, ото й мого... Єй-бо, правда. Воно, конешно, є у нас такі, що горох та квасоллю про людське око ідять, а в землі сотні пудів гниють. Отаких щоб потрусити.

— Звідки мені знати, Васю, де він, той хліб, захований? В кожний двір не підеш трусити. Це, браток, справа слизька. Без цього треба. Тільки в крайньому разі.

— Я, конешно, розумію, що до чого, — поспішно погодився Васько. Потім помовчав з хвилину, пильно подивився на блискуче лезо сокири і, підвівши голову, спитав: — А Говоруха скільки вивіз? Мені цікаво.

— Двісті пудів.

— Тільки двісті? — здивовано перепитав Васько. Рідкодуб нашорошився.

— Тільки. А хіба в нього більше є?

— Та я так собі, не знаю. Я чомусь думав, що він більше вивезе,— ухиляючись від прямої відповіді, мимрив Васько і раптом почав уважно стежити за сонечком, що виповзло, мабуть, з щілини в обалолі і простувало тегер з одної стружки на другу.

Та від пильного погляду Рідкодуба не могла сховатися та несподівана ніяковість і невластива Васькові нещирість у голосі, коли він відповідав на останнє запитання Рідкодуба.

А Плотник вагався. Якось півтора місяця тому Стьопка запрохав його до себе, і старий Говоруха запропонував зробити кілька соснових засіків.

За ціну скупий Говоруха майже зовсім не сперечався, але ставив умовою, щоб Васько нікому не говорив про свою роботу.

— А то знаєш, сину, які тепер люди? — роблено ласкавим і напівобразливим голосом казав тоді Микита Архипович.— Засічки, скажуть, робить, значить, хліба багато має, а як насправді, так де там той, сину, хліб у нас узявся! Аби самим хватило дохарчуватися.

Цілий тиждень у зачиненій (щоб ніхто не бачив) клуні майстрував Васько Плотник великі засіки Говорухам. А повечерявши, йшли з Стьопкою на вулицю, і той регулярно, щодня, попереджав:

— Ти ж гляди, не пробалакайся. Користі тобі від цього ніякої, а ворогів наживеш.

— Воно мені, Стьопо, ні до чого. Мое діло майстрове — зробив, одержав гроші — і кришка. А там хоч ви золотом їх насипайте,—охоче запевняв товариша Василь.

Пригадував тепер ці слова тесляр і відчував, що не так воно вийшло. От він же таки комсомолец, а Говоруха на всю губу глитаї. Може, справді нові соснові засіки вщерть насипані хлібом, закопані в землю і, може, гниють без діла, а тут ось Рідкодуб, Карась, Костенко, Стрепет Колька, незаможники всі за кожний пуд думають: звідки його взяти?

А з другого боку, і Стьопка ж — товариш, комсомолец, і дуже просив мовчати. Дивно якось воно виходить.

Рідкодуб бачив, що Васько бореться з якимсь настирливим бажанням, і тому мовчки сидів, зрідка зиркаючи на замислене обличчя парубка, що опинився на слизькому.

Напружену мовчанку порушив Рідкодуб:

— На мою думку, Васю, у нього ще, ой-ой, скільки хліба лишилося. Як ти гадаєш? Га?

— У кого це? — стрепенувся хлопець.

— Та в Говорухи ж... Микити Архиповича.

— Гм... хм... як вам і сказати... Я теж думаю, що є, а чи багато, то хто й зна... Може, пудів з триста буде,— уявивши шість глибоких засіків, несподівано для самого себе випалив Васько. Раптом він зрозумів, що пробалакався, але одночасно відчув приємну, радісну полегкість. Підсвідомо вимовлені слова про Говорушин хліб з одного маху розбили попередню психічну роздвоєність і захищеність Плотника. Так влучний поворот ключа одмикає кайдани, і вони з грюкотом падають на землю. В'язень випростовується, потягається, і захлинається йому серце радістю. Васько Плотник розумів, що тепер він розповіє Рідкодубові про все. Рачкувати годі.

Ні, він тепер до кінця буде одвертий. Він же комсомолец, а не хто-небудь. Не з Говорухою ж йому, врешті, кашу варити та дітей хрестити. «Попросити тільки Рідкодуба, щоб спочатку нікому не говорив, від кого довідався, а втім, хай що завгодно буде,— зовсім байдуже вирішив Васько.— Годі вже Стьопки того боятися. Знайшлися й на нього люди», майже з побожною гордістю подивився він на уповноваженого.

І Васько докладно розповів про засіки. З його слів не можна було робити висновків про те, скільки хліба в Говорухи, але засіки, майстровані в таємниці від людей, безперечно, мали своє певне призначення. Коли ж Рідкодуб міцно і вдячно потиснув руку Василю і, почастивавши його цигаркою, пішов додому, той з полегкістю, щось наспівуючи, знову взявся до роботи, широко розмахуючи сокирою і глибоко заганняючи її в м'яке тіло соснового бабола.

«Сьогодні ж увечері викличу Говоруху. Цікаво, якої заспіває старий собака, коли натякнуті йому на засіки. А втім, краще буде до часу помовчати. Момент підходящий по всіх разом ударити!» думав Рідкодуб, наближаючись до Бойкового подвір'я.

— Семене Михайловичу, вам лист якийсь хлопчик приніс, — зустріла його на хвіртці Оленка.

-- Від кого?

— А я знаю хіба? Прочитайте. Не встигла розпитати навіть, чий він... Всунув у руку і дременує скільки духу. Мабуть, з Завгороднівки, бо туди чкурнув.

Рідкодуб здивовано тримав у руці сірий цупкий саморобний конверт і втретє читав досить-таки оригінальну адресу:

ПОЛНОМОЧЕНОМУ ХЛІБЗАГОТОВЩИКУ
В СОБСТВЕНИ РУКЫ

Оленка стояла тут же, ліктем спершись на ворота, і не спускала очей з рук Рідкодуба. Вона стежила, яке враження справить на нього лист.

«Може, це Пашка або Одарка Гуцівська,— тривожно думала дівчина.— Щось вони обидві очей не зводили з нього тоді в сільбуді, коли вибирали п'есу».

Звичайно, Оленка була далеко від ревнощів, але жіноче самолюбство було глибоко зачеплене. «Ну як-таки, справді... Такі вірні подруги, а од неї ховаються, мабуть, бояться, щоб не одбила», вже без образи на дівчат подумала Оленка, наближаючись до Рідкодуба, що сидів на дубках і заглибився в лист. Вона прекрасно знала собі ціну і поки що не боялася конкуренції в Шевелівці.

— Що там пишуть? Дивись, чи не ночувати запрошують? — поцікавилась дівчина, сідаючи поруч Рідкодуба.

— Ти ж письменна: прочитай. Це не секрет, як каже Карась. А ночівлею тут, здається, не пахне.

Оленка розгорнула жовтуватий клапоть паперу і повільно вголос почала читати незграбно підроблені піддруковані літери:

ПРИКАЗУЄМО ТОБІ, НИМЕДЛИНО УИХАТЬ
ІЗ ШЕВЕЛОВКІ БО ВСЬО РАМНО УВБ'ЄМО

Атряд чорного Ворона

— Значить, і вас не забули,— промовила Оленка, повертаючи папірця Рідкодубові.— Диви, чи не отряд... Скільки в нас квартирувало хлібзаготовників — майже всі одержували такі записки. Вночі хтось у ворота встромляв. Аж чудно, ей-право... «Атряд».

— Звичайно, дурниця,— з спокійною усмішкою промовив Рідкодуб, ховаючи в кишеню погрозливу ноту від невідомого «атряда».

— Вікна на піч ви все ж таки зачиняли б,— глибоко й серйозно подивилася на нього дівчина.

— Нашо, Олю? — з ледве вловимою тугою вирвалося у Рідкодуба.— З садка так гарно пахне. Треба надихатися, поки на селі. У місті інше повітря.

Розділ дев'ятий

— Доброго здоров'ячка, товаришу полномочений,— почулося з порога сільради.— А ми вас з самого ранку шукаємо.

Рідкодуб перед цим дзвонив у райпартком, давав відомості про свою роботу, а звідти йому незадоволено відповідав секретар:

— Слабо, слабо, товаришу Рідкодуб, натискуйте... Окружком сльозам не вірять...

Ці слова й досі гули у вухах, і Рідкодуб похмуро одвів голову від столу.

— Ага, нарешті. Драстуйте,— холодно кинув він.

На порозі стояла очеретянська комісія. Спереду, тримаючи картуз на животі, з ноги на ногу переступав Христинич і стривожено з-під густих з сивиною брів зиркав на Рідкодуба. А той пригадав ганебне дезертирство цього дідугана з загальних зборів очеретянської громади під час виборів до комісії.

Ледве втримався, щоб не всміхнутися.

— Сідайте, товариші... Чого ж стоїте?

— Та ми постоїмо, може, більші виростемо,— скромно, за старою звичкою, вставив другий член комісії, опецькуватий неповороткий дядько середнього віку, з довгими вусами вниз, на прізвище Овдієнко. Третій, найбільш з них зодягнений і найвищий на зріст, мовчки підійшов до столу.

— Чи сідати, то й сідати.

Герман почував себе куди вільніше за двох своїх односельців. Коли розташувалися, Христинич засунув руку собі за пазуху і щось довго там нишпорив. Здавалося, що пальці його заплуталися в густому чорному волоссі грудей і він ніяк їх звідти не виплутає. Рідкодуб терпляче поглядав на збліднілі і навіть удавано-страдницькі обличчя членів комісії,

«Мабуть, ні чорта не зробили... Сидить кожний, наче з кислцею в роті...»

Нарешті Христич витяг з-за пазухи засмальцьований, складений учетверо, нерівно розлінований олівцем аркуш паперу і несміливо, одними пальцями підсунув його Рідкодубові... Інші два стежили за аркушиком, наче в ньому захована була страшної сили вибухова речовина...

— Ну, що там у вас?

Рідкодуб розгорнув папір і поклав його перед себе.

— Так, список усіх очеретянців... У-м-гу... Зібрали, значить, лише вісімдесят сім пудів? — спитав він Христича.

Хвилина важкої, зловісної мовчанки.

— Прошу,— спокійно проказав Рідкодуб, одсовуючи папір до Христича.— Беріть собі ховайте в пазуху,— категоричним жестом ствердив він, підводячись з-за столу і дістаючи телефонну трубку.

Комісія нервово засовалася біля столу.

— Товаришу... Ми всі сили, конешно, приложили... До кожного зверталися... От хоч вірте, хоч ні,— якимсь плаксивим тоном почав виплутуватися Христич.

— Не в силах ми, верное слово говорю,— перебив його Овдієнко.— Народ несознательний... Кажуть — нема... Що ж його, за горлянку візьмеш, чи як?

Заговорив Герман:

— Потому нема хліба. Йому доказуєш, що треба, а він тобі: йди, каже, к такой матері, звинить за вираженіє, йди від мого двору, поки по зашийку не дав.

— Це одно, а то таки й на самім ділі хліба нема,— тяг своєї Овдієнко.

— Таке, хоч нас оце забирайте, куди хочете везіть, а більше зібрати несила наша.

Голос у Христича ставав усе плаксивіший, нещирий, відразу було Рідкодубові слухати його.

— Годі! — гостро сказав тоді уповноважений і рішуче задзвонив.

З роззявленими від несподіванки ротами дивилася комісія на телефонний апарат, ніяково кліпаючи очима.

— Райвиконком... Будь ласка... Так, так... Голову райвику! Голова? Говорить уповноважений по Шевелівській сільраді. Так... так... Рідкодуб. Ну от, справа проста: прошу дозволу на негайний арешт очеретянської

комісії за бездіяльність і злісне невиконання постанови загальних зборів громади. Не заперечуєш? Ну, ясно ж. Гаразд! Бувай!

Рідкодуб повісив трубку, чомусь довго давав «одбой» і врешті спокійно сів за стіл.

— Чули? — звернувся він до комісії.— Доведеться вам завтра їхати до району. Понятно?

— А жнива ж як? — дурнувато всміхнувся Овдієнко.— З неділі косити можна...

— Товаришу, що ви з нами робите! Та хіба ж ми винні? Ми б радніші... Хіба можна ж отак із старими людьми? — хлипав Христич.

Навіть очі у нього стали вогкі, ось-ось заплаче.

— За народ, виходить, страждаємо,— трагічно сказав Герман і підніс на рівень очей брудний кострубатий палець.

— Іть ми ж тут ні при чому, звиніть за вираженіє, товаришу... Ми ж комісія... Люди темні...

— Вас попереджено, що комісія відповідає за виконання плану... Нічого з себе казанських сиріт удавати! — запально відповів Рідкодуб.

— Будьте любезні, хоч і самі з нами ходітьте, побачите, що ніхто не хоче вивозити, а ми за всіх страждай... Хіба це по закону? — вже зовсім придушеним і надривчастим голосом вів своєї Христич. Тепер по земляному обличчю його, розпливаючись по зморшках, текли великі сльози.

Ця гра дратувала Рідкодуба. Такого неприхованого лицемірства він не чекав навіть від Христича.

— А дайте лишень список, скільки ви самі вивезли?

— Десять пудів, товаришу, як один фунт! Останнє позмітав, від рота одірвав та вивіз на осударство... Потому треба... Хіба я разві не пінімаю?..

Христич був найбагатший в Очеретянці, мав вітряк на два камені, четверо коней, пасіку. Рідкодуб знав, що й хліба у нього чимало. Навіть крім тих півтораєта пудів, що їх Христич одвіз на схованку в Сніжкове, у нього ще кілька центнерів заховано десь. Про це в обох селах ходили чутки...

— Так от що, дядьку. Я вже не згадуватиму вам того, що ви ховаєте хліб по чужих селах. За це за одне вас слід би посадити місяців на три. А тепер слухайте сюди, товариші комісія. Завтра у нас кінчається остання п'яти-

днівка. Щоб дев'ятсот пудів було вивезено. З кого ви їх візьмете — вам видніше. Шождо вас,— гостро глянув він на Христича, який повільно витирав рукавом мокре від сліз волосате лице,— то справа вже давно вирішена: або двісті пудів, або на один рік на висидку. Більше не додаю ні слова. Можете йти!

Христич мовчав, сидів кам'яно-нерухомий, і здавалося, що слова Рідкодуба одскакують від нього і важко падають під стіл.

Хвилину чути було лише напружене дихання. Рідкодуб курился.

Тоді заговорив Овдієнко:

— Ось ходімо лишень з нами, товаришу. Самі побачите, що воно за люди. Тепер саме вони біля ставка... Поговоріть ще раз з ними абощо.

Цю думку енергійно підтримав і Герман:

— Пожалуста, товаришу, не одкажіть! Вас вони, може, і послухають. Ви чужий чоловік... Вроді від власті, а від нас їм і за вухом не свербить... Клятий народ пішов. На вредність усе робить.

Один момент Рідкодуб вагався: «Йти чи ні?»

Потім вирішив, що одмовлятися ніяк не можна. А то, чого доброго, комісія подумає, що він не певний своїх сил.

— Ходімо! — рішуче сказав він, підводячись з-за столу.

— Оце... добре! — зрадів Герман.— З вами й нас краще слухатимуть. А то жисті нема...

— Для нашого народу палиці ще треба,— почав філософувати Овдієнко.— А без палиці нічого путнього не вийде. Кожний сам по собі живе.

Христич мовчав.

Герман уважно дивився на дебелу коротку потилицю Рідкодуба і думав про напористість уповноваженого та про лисячу вдачу Христича.

«Мабуть, не допоможуть старому сльози. Когось іншого, а цього не обдурить, не такий», вирішив він, натягуючи кашкет.

Коли сходили з очеретянської гори, бачив Рідкодуб: внизу, в колі, що його утворювали високі дуплясті верби, метушилися люди.

Там же безладно сюди й туди повільно пересувалися навантажені свіжою вогкою землею і порожні вози.

На сонці виблискували гнучкі поперечні пилки; вони верещали в'їдливо й істерично, а по схилі великими, важкими трамбовками спітнілі дядьки, हेкаючи за кожним ударом, утрамбовували глейкий чорнозем. Його возами підвозили й перевертали на купу грабарі. Трохи осторонь ритмічно й гулко вигупували дерев'яні довбні, глибоко вганяючи в землю гостро затесане дрюччя.

Тиждень не був Рідкодуб, і тепер його здивувала картина гарячкової колективної праці. Це тим було приємніше, що вже п'ять років Очеретянка збиралася викопати ставок. Оце зійдуться, було, галасують, лаються, іноді й до бійки доходять... Нарешті, погодяться вийти всім на роботу, з кожного двору по одному робітникові й одній коняці. Умовляються, голосують. А другого дня, дивись, з п'ятдесяти дворів вийде лише сім-вісім чоловік, та й у тих або лопата поламана, або коняка захворіла, або розвора на возі ненадійна.

— Лихо та й годі. Нікоторого сознання,— казав Карась.

Але всі добре розуміли, що без ставка далі жити — квіт... Стоїть неможлива спека, з степу прилітають суховії, і не доведи лиха година пожежі — жодна хата не врятується. Цеберками та з колодязів не погасиш.

Тямив це й Рідкодуб, коли з комісією спускався в балку, наближаючись до гамірливого натовпу.

Помітивши його, дехто кинув роботу, користуючись з нагоди, щоб відпочити, а дехто, спідлоба зиркнувши на уповноваженого, раптом з якоюсь упертістю, настирливістю і навіть запалом починав копати, бити довбнями. Цим вони ніби говорили Рідкодубові й комісії: «І чого б ото я ходив тут, лазив, заважав?.. Бачите, працюємо, і нема часу теревені з вами правити».

А в натовпі вже прошелестіло стримане шамотіння, що в міру того, як Рідкодуб наближався, зростало, ширилось, загрожуючи вилитися в буряний шум, галас. Вже до слуху долітали то гострі й колючі, то в'їдливо-насмішкуваті, то стримано-глузливі репліки. Кожна з них, наче багатом, без жалю біла Рідкодуба в обличчя, але він тільки міцніше стиснув щелепи й трохи почервонів від глибокого внутрішнього напруження. Намагався привітно всміхнутися та в ту ж мить відчув, що усмішка його подібна до усмішки засудженого на страту.

«Справді, що тут смішного», вирішив Рідкодуб, і враз

обличчя стало твердим, вугластим і бронзовотемним. Дивився просто в очі зустрічним, а вуха напружено ловили:

— Тпру, стара... Хіба не бачиш — начальство йде?

— Сурйозний сьогодні, як турецький бог... Аж страшно. Стій, булана!

— А ти бачив турецького бога, дурноверхий?

— Не бачив, та кажуть.

— Диви, диви, а он і комісія тупцює.

— Заховалася за його спину... Ко-мі-сі-я!.. Хе-хе-хе!

Тепер говорили, сміялися всі. Кожний вважав за свій святий обов'язок сказати щось гостре, образливе, або хоч зареготати голосніше, ніж звичайно.

Звісно ж: чорт ладу не пита, аби шум був.

А шуму справді було більше, ніж самому чортові треба.

Рідкодуб зрозумів, що казати їм промову, заспокоювати їх під цю хвилину — значить ще дужче розпалювати пристрасті, підливати масла в огонь. Стояв мовчки й самозаглиблено, з надзвичайною увагою стругав кишеньковим ножиком довгу лозину. Його байдужий вираз обличчя і вільна поза ніби говорили: «Покричіть ще трохи, побалакайте, а ми тимчасом послухаємо, почекаємо... Поспішати нам нема куди».

Рідкодуб не помилився. Ще густо в повітрі плавала злість, насмішка, а уповноваженого та комісію обкутував непроглядний туман ненависті, і здавалося, що їм ніколи не виплутатися з того туману.

І раптом у долині спалахнув і залунав аж геть у вербах нестримний розложистий регіт. Кожний, хто обертався і розкумекував, у чім справа, негайно забував за Рідкодуба й прилучав своїй сміх до гурту.

В чім річ? Що скоїлося?

Рідкодуб піднявся навшпинячки, щоб углядіти причину такої незрозумілої веселості. Стояв він на горбі під старою розлогою вербою, і йому видно було невеличке коло, утворене живою людською стіною, а в колі, струшуючи з бороди землю і витираючи рукавом обличчя, ніяковів пристаркуватий селянин. Він мав вигляд людини, яку тільки-но відкопали з землі.

Насправді ж було так: кинувши кілька гострих слів на адресу уповноваженого, один з селян сів під схилом і почав вертити «козячу лапку». На свіжому насипі стояла повна каталажка глейкої землі. Коняку шалено біла муха.

Довго й даремно тварина хитала головою і хльоскала по ребрах хвостом, а коли великий гедзь ужалив її просто під черево, вона не встояла, зопалу рвонула вбік, переднє колесо підвернулося під каталажку, вперлося в розвору, і каталажка пішла перевертом під схил, засипавши холодною вогкою землею селянина, що вже збирався припалювати незмінну «лапку».

Це стало за несподівану розрядку найвищого напруження дядьків. Брудне обличчя селянина, що, спльовуючи і кленучи коняку, вигрібався з-під землі, було напівперелякане і смішне. Лаявся він художньо й від щирого серця, і це швидко зробило його центром уваги натовпу, а лихо, що з ним трапилось, невичерпним джерелом сміху і дотепів.

З цього інциденту вдало і вчасно скористався Рідкодуб. Він і собі пристав до роз'ятреного сміхом гурту, вставив кілька дотепних зауважень, від яких регіт вибухнув з новою силою, а коли відчув, що дехто вже тверезіє й обличчя стають серйозніші, враз скочив на насип, набрав повні груди повітря і кинув голосом терпким і міцно-переконливим:

— То-ва-ри-ші!

Нараз усі зиркнули на нього, і не встиг хтось роззявити рота і навіть подумати, як Рідкодуб уже говорив голосно, твердо і повільно, кожне слово посилюючи жестом, що нагадував рух руки, коли вбивають цвяхи в туге, жилаве дерево.

— Товариші очеретянці! Я вас слухав довго і жодного слова не говорив проти. Тепер прошу вислухати мене. Я прийшов повідомити, що комісії вашій загрожує арешт. До цього призводите ви самі, що замість дев'ятисот пудів вивезли лише вісімдесят сім. Це нечувана річ! Завтра останній день установленого терміну. Якщо плану не виконаєте — слідом за комісією сядуть ті, хто ховає хліб у землі. Понятно? Я сказав усе. А тепер можете давати запитання,— закінчив Рідкодуб.— Тільки не всі разом, а по черзі.

Рідкодуб бачив перед собою багато таких нахмурених і навіть суворих поглядів, що тяжко було уявити, як оцей самий натовп хвилину тому міг так весело і гулко сміятися.

Всі мовчали і лише зрідка скося зиркали один на одного, або всі разом на Рідкодуба та комісію, що знову

була вже на улюбленім своїм місці, за спиною уповноваженого.

На цей раз загального галасу так-таки й не вийшло. Мовчанку порушила комісія.

— Та вже постараємося... самі бачимо, що тут не шуточки... — похмуро за всіх відповів Христинич.

А Овдієнко додав:

— Всі сили положимо. Аби щоб добре було. справа, іть, осударственна.

Він любив висловлюватися абстрактно і трагічно високим штилем.

Ідучи додому понад високими шевелівськими житами, відчував Рідкодуб приємну втому і тиху, ледве вловиму радість... Золотіли житні ниви, і легкий вітрець стиха гойдав їх. За очеретянським гаєм ховався червоний диск сонця, а повітря було міцно напоєне духом волошок, чебрецю, ромашки і ще чогось тонкого, ніжнього й лоскотного. В такі вечори кому не хотілося співати тихої, сумної пісні або гукнути на все поле щось сміливе й захватне?..

Ні, такі чудесні літні вечори в українських селах!

Розділ десятий

Погано почався день для Рідкодуба... Вранці, коли сонце зазирнуло в його кімнату і ніжно лоскотало заспане лице, коли так захотілося перекинутися на другий бік і знову хоч на хвилину заплющити очі, він почув несамотній дитячий галас.

Плакав Павлушка.

Рідкодуб згадав чомусь своє дитинство, і йому здалося, що так гірко й розначливо він плакав лише тоді, коли губив щось найдорожче для себе. Колись нишком від батька й матері він ціле літо рубав дрова вчителєві. Одержавши за це півкарбованця, він негайно ж здійснив свою давню дорогу мрію — купив за четвертак кишенькового складаного ножика. Ножик був справді надзвичайний. На всій вулиці — та що на вулиці! — на всьому кутку не було такого. Біла рогова колодочка, гладенька й блискуча, мов дзеркало, два ножі: один великий для хліба, кавунів та твердого дерева, другий маленький, що ним дуже зручно робити сикавки з болиголови та свистки

з верби... Цей ніж, пригадав Рідкодуб, підніс його авторитет серед хлопців на незмірну височінь. У його товаришів очі горіли заздрістю й рученята трусилися, мов у пропасниці, коли Семен урочисто витягав з кишені ножика, повільно розчиняв його і починав перед захопленими очима хлопців різати хворостину. Ну й різав же бісів ножик... Наче вогонь! Візьмеш ото, приставиш лезо навкіс до хворостини — р-р-аз — і нема. Та що там і казати, не ножик був, а хазяйство!

І треба ж було якось у неділю піти на річку купатися... А там дівтора з усього села, та розбишакувата така. Побачили ножика, насіли, бити почали, весь берег виволочили ним, у багнюку всього вимазали і, врешті, таки відняли ножа. Що ж, не було кому Семена обороняти: то все хазяйські сини, а він старченя якесь та й годі. Отоді тільки так люто кричав і плакав Рідкодуб, як репетує сьогоднішні шестилітній бойківський Павлушка.

Бідний хлопчина так часто й надривчасто хлипав, що нічого не второпав Рідкодуб, хоч Павлушка, очевидно, і намагався розповісти старій Бойчисі причину свого безмежного горя.

Зате стара галасувала на весь двір:

— Як казала я тобі, сукин ти сину, не ходи до отих шибеників, не водися з ними... Так хіба ж ти коли слухав мене, урвиголово!

Ще голосніше й трагічніше заридав хлопець, намагаючися слово якесь вимовити. Але його заглушив різкий ображений голос старої:

— Ото не лізь не в свою компанію... Вони багатії, їм усе можна, а ти сирота...

Через лемент надворі ще довго не міг заснути Рідкодуб, але чому саме так репетував Павлушка — він так і не довідався ні тоді, ні наступних днів. А справа була дуже проста й звичайна: кілька днів тому в його кімнаті Павлушка знайшов жовтий блискучий патрон з білою, наче срібною, кулькою... Два дні гордо показував його Павлушка своїм приятелям, а сьогодні вранці, на вигоні, біля гусей, Говорухівська дівтора відняла у нього патрон. Коли Павлушка почав галасувати, малі грабіжники через городи повтікали в балку, що густо поросла молодим берестом і бур'яном.

Поснідавши, Рідкодуб пішов до крамниці споживчого

товариства. Там завжди вешталось кілька селян, що приносили з собою новини з усіх кінців Шевелівки.

Так само в кооперативі можна було довідатися й про загальний настрій селянства, бо ніде так одверто й неприховано не виступає дрібновласницька психологія селянина, як саме в крамниці. Там стикаються його інтереси з інтересами держави. Там на конкретному випадку, на вартості кіло цукру або пари юхтових чобіт, будуються цілі теорії про взаємовідносини робітничого класу з селянством, про місто й село, про кооперацію й приватника, і ще й ще безліч зовсім несподіваних, а іноді й не позбавлених певної оригінальності «теорій».

Хай мені вибачать адепти чистого мистецтва за такий суто публіцистичний відступ у творі, що скромно претендує зватися художнім. Але я в даному разі цілком погоджуюся з моїм героєм, комунаром Рідкодубом, який, ідучи до крамниці, думав:

«От би куди звернутись нашим письменникам, що бажать вивчати й писати про село. Саме в сільській кооперативній крамниці більш, аніж деінде знайшли б вони для своїх творів найбагатший матеріал...»

Але що ж справді діється в цьому «фокусі» сільської економіки?..

Ще здалеку почув Рідкодуб надто голосні розмови, що, зливаючись, створювали враження гусячого гелготіння. У тому галасі своєю різкістю і гарячою безперейнятністю виділялися жіночі голоси.

Наблизившись, Рідкодуб побачив, що вся крамниця заповнена була рухливим, балакучим натовпом жіноцтва різного віку, темпераменту й соціального стану.

Річ у тім, що вчора пізно ввечері Рідкодуб дав Свириденкові розпорядження продавати членам комнезаму, за довідкою Костенка, привезені вчора головні хустки в першу чергу і за гроші. Решті ж населення — за хліб. І от тепер вирує і клекотить суперечка в невеличкому приміщенні крамниці.

— І чого б я ото лізла поперед батька в пекло! Іч, яка моторна!.. Тільки що прийшла, а вже біля самого прилавка.

— Ой матінко моя, до чого ж таки люди є безсовісні! Ну, ніякого тобі порядку не хочуть знати!

— Ех, кумасю моя рідна, хіба для них порядок? Їм усе можна... їхня власть... Комнезамницька... Он ба, як

записку суче прикажчикові! Понаписував їхній присідатель, щоб його списало вздовж і впоперек.

— А вам завидки, що не ви спереду! Минулося, постоїте в черзі. У вас робити є кому.

— Диви, яка пашекувата! Та я з тобою поруч надвір не сяду, не те, щоб у черзі стояти. Позаводили черги, самі й стійте в них.

— Не стійте, якщо вам не подобається, хто ж вас силує? Ідіть собі додому. Нам більше лишиться.

— Ач, яка розумна! Хіба з нею збалакаєш?.. Язика вчепило, як сучці хвоста...

— У вас розуму не позичатиму. Заткніться, тітко, не рипайтесь!

— І таке, боже мій, пішло... Та одне одного дошкуляє... Нема того, щоб змовчати,— жалілася невідомо кому стара Говорушиха.— Ти йому слово, а воно тобі десятеро...

— Забудьте, забудьте, бабусю! Мовчали,— нічого не помагає: набридло мовчати.

— Та хіба з ними збалакаєш, хай їм язики повсихають...

— А вам би хотілося, щоб вік на вас робили та ще й мовчали?! Ні, тітусю, дулі з маком. Та не пріться лишень без черги, ви ж, здається, після прийшли, а вже вместилися біля прилавка.

— Та вони тільки других вчити беруться, а самі, мов ті свині,— ні ладу, ні до ладу не знають.

— Тьху на тебе, безстиднице! Чи в тебе батька-матері не було, що виросла така вертихвістка?

— Були, та в наймах у таких, як ви, і віку свого дожили... Дуже ви їх жаліли, по-божому.

— В комуну як підеш, сукина дочко, там і будеш язиком калатати... Розпустилася... Це тобі не на комнезамському зібранні...

— Ану, полегше, тітко. Комуна вас не чіпає, не чіпайте й ви її,— обізвалася нарешті висока виснажена жінка, дружина голови комнезаму Костенка.

Вона щовечора слухала захоплені оповідання чоловікові про СОЗ, що в майбутньому має стати комунуою, і була твердо переконана, що її чоловік каже правду.

Та й як йому не вірити? Два роки був на фронті, а два в полоні... Багато світу бачив, людей чужосторонніх зустрів.

І ще пригадала Костенчиха збори земельної громади два місяці тому. Тоді її чоловік вийшов на ганок, провів шорсткою долонею по голоному черепу і сказав до сірого, мовчазного натовпу дядьків:

— Товариші, згадайте двадцятий рік! Тоді нас закликали до партії, а ми не йшли. Тепер багато з вас хотіли б вступити до партії, але не всіх партія прийме до себе. Так само і з колективом. Сьогодні ви недовірливо ставитесь до СОЗу, не вступаєте в нього, а буде час, коли всі захочете в наш СОЗ. А час той уже недалеко. Гляньте, заворушилася кругом біднота. Валом до колективів іде. У Клевцовій СОЗ перейшов на комуно. В Панасівці другий СОЗ утворено, в Григорівці півсела колективізовано. Куркулів збираються виселяти.

Тоді (пригадала Костенчиха) в сірому натовпі ворухнулося кілька постатей, розмірено наблизилися до ганку, підвели догори чорні від бруду долоні:

— Пиши мене!

Так два місяці тому в Шевелівці утворено СОЗ.

Тимчасом колотнеча поміж бабів не вгавала.

— Чия б гарчала, а твоя б мовчала,— докоряла комусь огрядна восьмипудова Степанчиха.— Як старцювали раніш, так і старцюватимете... Не врятує вас советська власть. Нерадивому скільки не дають — все одно толку не буде.

— А таки не буде, бо в церкву ходити забули, в бога не вірують...

— Хіба це люди? Дияволи якісь! І карі на їх господньої нема,— вплаталася в розмову Гуциха, тимчасом протискаючись до прилавка.

— Там уже чи дияволи, чи ангели, а ви, тіточко, до прилавка не суньтєся,— одтискаючи її, втрутилася в розмову жінка Карася — весела, вродлива цокотуха.

— Вони, кумо, святі та божі всі такі. Так і дивляться, де б нашого брата обдурити. І бога свого не бояться.

— Хіба це люди? Авцихристи якісь... Свят, свят! З ними тільки гріха того наберешся,— причитувала Гуциха.

— Нічого, тіточко, ось одріжемо собі землю. Не будемо вам заважати,— весело сказала Карасиха,— ми гуртом будемо, а ви самі собі.

— Так-то й одріжете. Не діждете! — як сірник, спалахнула Говорушиха.

— А хіба що, може, ваша милість не розрішить? — глузливо запитала Костенчиха.— Візьмемо й одріжемо... вас і питати не будемо.

— Ну, язика ж у бісової віри дочок!.. Сам архіерей з ними б не збалакав,— усміхаючись, сказав Свириденко, підходячи до Рідкодуба.— Лихо з ними та й годі.

— А ви скажіть продавцеві, хай строго додержує порядку. Спочатку по записках коннезаму.

— Та він знає. Тільки хіба з жінками порядок навеш?

— Рогачами виженемо й вас, і ваших землемірів,— долетіло до вух Рідкодуба, коли він виходив з крамниці...— Знайшлися розумаки... Землю переділяти...

— І переділимо, ось тоді побачите!

Рідкодуб знав, що мова йшла про наступний приріз землі товариству спільного обробітку, і тут же вирішив, що справа ця надзвичайно відповідальна і до неї треба як слід підготуватися.

Але, прийшовши до сільради, він пересвідчився, що готуватися вже запізно. Був саме понеділок, а в папірці, що йому з радістю показав Карась, значиться, що землемір приїде в середу. Лишалось два дні.

— Значить, до району доведеться поїхати в четвер. На поділі треба обов'язково бути,— вирішив Рідкодуб і тут же почав радитися з Карасем про готування до прирізки. Треба було зробити так, щоб і землю одрізати, і від хлібозаготівлі не відвернути уваги населення. Згодом прийшов Костенко, а з ним і Микола Стрепет. Тепер уже вчотирьох до самого обіду радилися вони, обговорювали до найдрібніших деталей усі справи шевелівські, а об обідній порі Рідкодуб довго й настирливо вигукував у засмальцьовану трубку допотопного телефону:

— Мені секретаря райпарткому!

Ідучи обідати, біля Говорушиного млина він зустрів заплаканого Павлушу. Хлопець ніяк не міг заспокоїтися, що його так жорстоко скривджено. На привітне запитання Рідкодуба, чого він галасував уранці, Павлик нічого не відповів, тільки похнюпився, затулив очі рукою і тихо пішов у напрямі до церкви. Біля церковної огорожі паслися Бойкові гуси, і Павлуші була доручена відповідальна робота: стежити за ними, щоб, чого доброго, не залзли в шкоду.

У хаті стара Бойчиха готувала обід.

— Оце, Михайловичу, тільки що з кооперації. Ну й лихо з нашими бабами. Що вже ж і клятї, нечисті душі... Як зняли колотнечу, аж небу жарко. Ті, що з записками, кажуть, вроді їхня перша черга, а ті, що за хліб — собі не хочуть уважити... Насилу я добилася — купила-таки дівчатам по хустці. Буде що ради неділі на голову нап'ясти.

— А ви ж на чийй стороні були — на незаможницькій чи, може, з Говорушихою та Степаненчихою?

— Диви, звідки ви знаєте, що вони там були?

— Заходив, слухав балачки їхні.

— Мені що? Мое діло маленьке... Я й сказати до ладу не вмюю... За нас, спасибі їм, Карасиха та Костенчиха застоювали. Теж уміють слово сказати. Балакучі, сукині дочки! Понасобачувалися від чоловіків.

— А хлібець за хусточки все-таки понесли? — запитав Рідкодуб, сідаючи за стіл.

— Понесли-то, понесли, нічого не поробиш... Треба. Ну, тільки й вашого брата згадували там, аж слухати страшно було.

— Хіба? Добрим чи поганим?

— Вбивати, кажуть, абощо треба отих уповноважених. Може, їх менше їздитиме до нас... Спокійніше, мовляв, буде. Отакі-о клятї баби.

— Плещуть язиками, бо робити нічого, — сердито бовкнув старий Бойко, вмощуючись на покуті. — Стара, налий там чарчину.

Стара дістала з мисника надпиту пляшку гіркої, обережно налила келишок і поставила перед чоловіком.

— А ви так-таки і не покуштуєте? — спитав Бойко Рідкодуба. — Воно що не кажіть, а пользительно перед обідом чарчину перехилити.

Цю пропозицію старий Бойко робить Рідкодубові щодня і завжди без наслідків.

— Спасибі, не хочу звикати, а то тоді так зап'ю, що горілки у вашій кооперації невивстачить, — пожартував і сьогодні Рідкодуб.

Старий Бойко всміхнувся, потім покректав трохи, поморщився і, заплющивши очі, перехилив чарку. Далі витерся рукавом сорочки, крякнув і взявся за ложку.

А згодом, повівши долонею від грудей до живота, сказав з насолодою:

— Ну й пішла ж, бісова кров, мов брехня по селу!

Обідаючи, Рідкодуб бачив, як у двір, високо піднякані, з сапами на плечах, увійшли Оленка та Христя. По той бік шляху дівчата доповлювали баштан, а тепер простували на город.

— Дівчата обідали, мабуть, що й у хату не заходять? — запитав Рідкодуб старої.

— Атож... Хай сьогодні ще картоплю за садком обгорнуть.

Рідкодуб, углядівши Олену, згадав, що на сьогодні призначена репетиція, і чомусь стало приємно при згадці, що ввечері в сільбуді він зустріне повно молоді.

Васько Плотник без жалю розтягатиме гармошку, а Колька-тракторист сидітиме зігнувшись і мовчки смалитиме цигарку, аж доки з місця не зірветься Оленка. Тоді й він, одкинувши недокурок і збивши на потилицю кашкета, підлетить до неї і вітрова полька заповнить всю його увагу.

Васько по-старому нарізуватиме до сьомого поту, а відтак, стомившись, підійде до Оленки і настирливо домагатиметься від неї відповіді:

— Так чи ні?

Насправді ж сьогоднішній сільбудівський вечір почався з невеликого конфлікту.

— Ламається на макарони, а з кармана лапша сиплеться, — обурювався Колька, — спочатку роль Павла взяв, а тепер Петра йому давай... Завжди ти, Стьопка, на просьбу здаєшся!

— У мене погано вийде Павло, я вже знаю, а Петра зроблю на ять. Ось тоді побачите, — уперто, не дивлячись ні на кого, наполягав на своєму Степан Говоруха. Після холодної він став мовчазний, похмурий, зовсім відмовлявся виводити на вулиці, але роль Петра в п'єсі «Боротьба» взяти погодився.

Рідкодуба він не помічав, наче його не було в Шевелівці, і тільки іноді зиркав на нього гостро і злісно.

— А як Васько, чи згоден мінятися? — бачачи, що переконати Стьопу неможливо, запитав Колька Стрепет.

— Мені все одно чи Петра, чи Павла, аби вистава пройшла добре, — швидко погодився Василь.

З кожним днем його все більше вабив Рідкодуб, і він тепер всюди намагався довести йому, що Васько Плотник, дарма що не дуже грамотний та начитаний, а діло

добре розуміє. Він, Васько Плотник, знає, як треба поводити себе в таких громадській ваги справах, як готування вистави. Він же не Стьопка Говоруха... він комсомолец справжній.

— От погано тільки, що часу дуже мало. Роль велика, переписати не встигну,— тільки й сказав він покірно на запит свого друга-тракториста.

— Нічого, під суфлера жаритимеш,— підбадьорював той.— Тобі не первина.

Рідкодуб вирішив улаштувати виставу в Міжнародний день кооперації, а до шостого липня лишалося всього кілька днів — тому й вибрав він цю невеличку триактну п'єсу.

П'єса була простенька і змістом, і формою, вона не вимагала спеціальних декорацій, дії проходили в хаті і в лісі, а зробити на сцені ліс для шевелівських художників — усе одно, що раз плюнути. На це вони мастаки. Нарубають у байраці гілля, повтикають у щілини поміж дошками, потрусять долівку травсю — маєте справжній гай, та такий, що й Петрицький або Меллер позаздрили б.

Так званий реквізит теж легко можна було дістати. П'єса показувала боротьбу між двома братами — Петром і Павлом. Павло — бандит, дезертир. Петро ж — комуніст, червоний командир, що приїхав у своє село ловити дезертирів і серед інших спіймав свого брата-бандита. Ясно, що такий зміст потребував рушниць, револьверів, червоноармійського одягу і обов'язково великих чубів для бандитів. Все це хлопці й дівчата обіцяли добути і вже сьогодні почали радитися, хто й що саме повинен принести на виставу. На дівчачу долю завжди випадало постачати рушники, скатертини, посуд, рогачі й усе інше, що мало падати порожній сцені вигляду заможної селянської хати. Цю місію вони охоче взяли на себе й цього разу.

Ну, а хлопці, звичайно, дістануть мисливських рушниць, їх у Шевелівці скільки завгодно. Збереглося де в кого й червоноармійське вбрання. Правда, воно було притерте, заношене, давно вже втратило свій захисний колір, і від частого прання стало навіть білим, але то дурниця... Аби були блискучі мідяні гудзики з серпом і молотом та червоні петлиці на комірі. Цього вже було цілком досить для того, щоб Петро в такій блузі нагадував справжнього червоного командира часів 1919 року.

От тільки револьверів бракувало. Був порожній наган у Гаврюшки, але що з нього толку, коли жодного патрона в ньому нема. Треба ж було дурному його власникові без ніякої потреби вистріляти всі патрони.

— Хіба тільки для хворми начепить,— розчаровано казав Івась Литвиненко.

В цей час всі поглядали на Гаврюшку докірливо й насмішкувато...

Правда, Рідкодуб дасть свого стеера. Це добре, у нього напевне цілий заряд. З нього можна буде так пальнути, що шибки в сільбуді забряжчать. Тільки хто й зна, кому довірить свою «машину» Рідкодуб.

Ще деякий час воловодилися дівчата, не погоджуючись одразу брати ролі. Їх захоплено умовляли Оленка та Паша, що глибоко вірили в успіх вистави і старанно готувалися до неї. Іноді й Рідкодуб ставав їм на допомогу, переконуючи якусь надмірно соромливу дівчину.

— Диви, як запишалася... Наче старостів приймає!— кепкували з таких хлопці.

— Не чіпайте, вона хоче, щоб їй поклонилися.

Звичайно, такого одностайного громадського натиску дівчина не витримувала і врешті погоджувалася взяти роль. Після довгих і гострих суперечок, після надмірного галасу й зайвої молодечної метушні справа ніби налагодилася.

Ролі розподілили, на суфлера урочисто коронували маленького білявого комсомольця Івася Литвиненка, і нарешті, виявилось, що бракує лише так званого художнього керівника. Одноголосно, крім Стьопки Говорухи, що весь час похмуро мовчав, усі запропонували Рідкодубові взяти на себе цей обов'язок. Раніш учитель показував, що й до чого, а тепер хто ж візьметься, як не він? Не доручати ж, справді, таку важливу справу Гаврюшці... Він хоч би лампу та гасу добув, і то було б добре.

Рідкодуб ніколи не грав на сцені, але для того, щоб бути добрим головнокомандувачем, не завжди обов'язково починати з рядового солдата. І він погодився.

Отже, можна було починати репетицію.

Гаврюшка приладнав лампу посеред сцени, Івась Литвиненко, суфлер з трирічним стажем, уже сів на стіл і розкрив зачитану до дірок книжку. По сцені, чекаючи розпоряджень Рідкодуба, нетерпляче сновигали дійові особи. На обличчя їм відразу лягла свідомість узятого

на себе обов'язку і печать ледве вловимого стриманого хвилювання.

Гаврюшка поважно підійшов до так званої «рампи» і, прокашлявшись, урочисто проказав:

— Товариші, репетиція починається... Прошу сидіти й не розговарювать, потому мішать будете... Хто не хоче, може вийти. Остальніе не робіть безпорядку.

У залі загуркотіли лави. Рідкодуб розташував дійових осіб для першого виходу і, одійшовши трохи вбік, моргнув Івасеві Литвиненкові:

— Давай.

Розділ одинадцятий

Вранці з Карасевого двору вирушила процесія. Складалася вона переважно з дорослих чоловіків, але, придивившись пильніше, можна було помітити з десяток молодиць. Чималенько було й дівчорі. Вона замикала процесію, і здавалося, наче вона взяла на себе обов'язок галасувати й говорити за всіх. Чоловіки виступали статечно, не поспішаючи, стиха перекидаючись словами.

Так раніше ходили з хресним ходом. Але созівців не можна було запідозрити в надмірній релігійності; причина урочистості й поважності була зовсім інша.

Попереду проводирем виступав, тримаючи під пахвою тоненьку теку, високий, худорлявий, у форменому кашкеті, високих юхтових чоботях і френчі кольору хакі,— молодий безвусий землемір. Поруч нього веселий і балакучий Костенко ніс на плечах великий жовтий штатив, а з другого боку Карась обережно, щоб не пожмакати, обома руками тримав плани шевелівських земель.

Обернувшись і глянувши на натовп, Рідкодуб запитав голову КНС:

— А де ж Микола?

Тракториста, справді, в натовпі не було.

— Лишився трактора чистити. Якась падлюка сюніч мотор піском засипала. А ми ж хочемо завтра й оранку почати. Готується наш тракторист.

Минули останні подвір'я. Підійшли до балочки і стали перед невеличкою вузькою дощаною греблею. За балочкою починався шевелівський степ, що одинині ставав ареною боротьби СОЗу й куркулів.

А йому, степові, ніби й діла ніякого нема до цього: хай собі б'ються, сперечаються, а він далі лежатиме, безкрай і байдужий, мовчки витримуючи на грудях своїх і дитячу дряпанину маленького парокінного плужка, і глибоку, аж до маслаків, рану, що лишає по собі важке немолимо-напористе чавунне страховище...

І дивне якесь оте гуркотливе створіння. Коли воно поведе грудьми степовими, не чути тоді ні протяжного погейкування, що нагадує розпачливі зойки, ні сердитої лайки, ні частого нервового гупання істика по худих конячих ребрах, ні глибоких зітхань, ані монотонного упертого чухання потилиці.

Тільки чітко, безперебійно вистукує, наче клацає велетенськими зубами, та іноді сердито фуркає отой неповороткий кінь. Зате ж як тихо тоді на шевелівських низах... Ніби зовсім нема живої душі в степу.

Тільки іноді розкотиться, задзвенить на просторі високий молодий тенор:

Ге-е-й, по-ослалась шлях-доріженька,
Широкая та убитая,
Ге-е-й, ге-ей, широкая та й убитая,
Вой-да слізеньками перелитая.

Вурчить машина, басом акомпанує молодому співцеві, а він ще голосніше, ще захопленіше вигукує:

Тута пройшов та й некрутський набір,
Попереду комісар,—
Вой-да комісар молодий.

Хіба знає степ, що восени Миколі-трактористові йти на призов і йому жалко прощатися з своїм братом залізним? Хто зна, чи матиме в армії такого сильного й слухняного...

На горбочку, що по той бік греблі, розташувалися созівці. Над розгорнутою картою схилився землемір, а через його плече, фіксуючи найменший рух його пальців, уп'ялися в карту десятки широко розкритих цікавих очей. Враження було таке, наче то не землемір, а якийсь всесильний маг, чудодій, що на пожовклій карті-оракулі вичитує кожному його долю.

А в цей час шевелівською вулицею, охляп на коняці, шалено мчав юний вершник. Коняка летіла скоком, і дванадцятилітній простоволосий хлопчина, що сидів на ній, наче обрубаними крильцями, вимахував ліктями рук, а

ситцьова сорочка його пухирилась від швидкого бігу. Тільки велике нещастя могло примусити хлопця отак гнати коняку.

Микола Стрепет саме голічерева лежав під трактором, стиха мугикав пісню і загвинчував гайку. Він уже уявляв себе бравим червоноармійцем з рушницею на плечі. І раптом вухо почуло стукіт кінських копит по пересохлому шляху. Виглянув з-під трактора на вулицю. Здивовано знизав плечима:

— Чого це Свириденків Петрусь так літає? Нещастя, мабуть, якесь.

Знову зручно вмовстився під трактором і згадав, що, коли місяць тому на загальних зборах стояло питання про нарізку землі созівцям, старий Свириденко та ще кілька чоловіка трохи стола президії не перекинули. Та воно й не дивно. Найкращі їхні ділянки мають перейти созівцям. Свириденків Петрусь, мокрий і брудний, підлетів до Говорушиного двору.

— Дядьку Микито! — гукнув він на Говоруху, що порався на піддашині комори.— Дядьку Микито, ось ідіть швидше сюди... Та швидше, дядьку!

— Що там таке? — важко сперся на ворота Говоруха.

Ворота жалібно заскрипіли.

— Приїхав уже... ділять... Щоб я вмер, ділять...

— Хто приїхав, кого ділять?.. Кажі толком, хлопче. Іч, засапався.

— Та землемір же приїхав!

— Хіба? Де ж він? — жвавіше вже запитав Говоруха.— Де, га?

— На полі з комуною... ділити пішли...

— Не брешеш, правду кажеш? — раптом насупився, похмурнів старий.— Ділять, значить?

— От накажи мене бог, ділять,— переконливо й розмашисто перехрестився Петрусь.— Мене батько послали й до Гуців, і до Гливких. Поїду мерщій. Но-о! — стьобнув він конячину, радий випадкові пролетіти вулицею.

— Так, значить, нарізують,— уже сам до себе промимрив Говоруха, а потім швидко пішов до хати, гукаючи на город: — Стара, чуєш, а йди швидше сюди та найди лишень чумарку! Де ви її запроторили?

Горпина, важка й дебела, швидко метнулася в хату виконувати наказ чоловіків.

Через хвилину зграєю чорного гайвороння прошуміла над Шевелівкою тривожна звістка:

«Приїхав якийсь високий з кокардою на лобі — созівці вночі привезли, щоб ніхто не бачив, а тепер ходять і без жалю розпанахують поле: кращу — комунії, а невдобну людям лишаяють».

Вибігли з дворів молодиці, повиповзали старі баби, метушилася дівтора, лементували на розі селяни. В гурті стояв високий вродливий Степаненко.

Гарячився, розмахував руками:

— Воювати треба, хазяїни, бо видушать нас оті комуністи! От слово, видушать!

— Закону такого нема, щоб землю їм нарізати,— вставив горбатий кислоокій Гуць.

— Самовільники, виходить! Проти порядку, значить!

— Атож... Для них закони не пишуться... Що захотіли, те й зробили.

— Піддурили нас на сході! Голоси неправильно порухували! Їхня власть.

— А землемір без закону хіба приїхав би? Іть, він казньонний чоловік,— несміливо висловив свій сумнів хтось з наелектризованого натовпу.

— Підкупили, сукині сини... Не інакше, а так чого б йому?

— Попід дворами бігала дебела Горпина Говорушиха... Руки в безмежному розпачі ламала, голосом не своїм приказувала... Наче за батьком рідним тужила.

— Ой мої ж людоочки, та мої ж сусідочки... Та не їсти нам хліба святого, та не бачити земельки своєї...

— Та не кажіть, кумасю, хай бог милує! Аж страшно, хай йому...

— Хіба ми вже так бога прогнівили?

— Отака напасть!..

— Прогнівили, мої дорогі, та ще як!.. Анцихристи на землі ходять, пекло хочуть завести... Хрестом святим треба їх та водою свяченою!

З другого кутка швидко наближався ще більший гурт жінок на чолі з Степаненчихою.

— А він який, хоч на чоловіка схожий чи таки нечистий? — цікавилася одна з молодиць.

— Нечистий, от побий мене бог, нечистий! Високий такий, цибатий, на обличчі й на голові жодної волосини... Кавуном голова виблискує.

— І-і-х, ти ж, матінко моя! По батюшечку б треба...

— Простягся він, людочки, серед степу й ноги розкидав.

— Розкидав?

— Розкидав, моя сватонько дорога, розкидав,— інформувала крізь сльози Степаненчиха,— і біля нього плани, а в тих планах він усю землю нашу бачить, а ще біля нього машинка така на трьох ногах... Подивиться він оце в машинку — і скільки ото гляне, комизі віддає. А потім вилупить баньки на плани та тільки — тик, тик в них пальцем, а палець у чорному волоссі, а кіготь на ньому довгий... Ну, нечистий та й годі!

— Ой, кінець світові прийшов, сестриці, ой, хто ж нас порятує! — не витримала кума Мокрина, найперша на весь куток тужильниця.

— А щоб вона та крізь землю провалилася, ота камунія треклята! Мору на неї немає!

— Не лайте людей, тіточко, хіба люди винні? Кожне хоче, щоб краще.

— Не винні, не винні, а хто ж і прикликав отого нечистого, як не вони?

— Ходять за ним усією камунією, машинку його на трьох ногах переносять, а Карась плани розгортає, щоб його сира земля пригорнула!

— Тепер не розбереш, звідки й лихо йде... І таке настало, моя доле, що й батька рідного бійся.

— І, моя ж кумасю, моя рідненька... Світ перевертом пішов! Земельку нашу, рідну земельку отим голопузим нарізають,— тужила кума Мокрина.

— Не дати їм, шибеникам! На головах їхніх машинку побити! — заверещала, стукаючи кулак об кулак, Гущиха.— Щоб вони дітей своїх не діждалися бачити, сто чортів їхній матері!

— Не дати, легко сказати — не дати, а мо' вони оружонні.

— Рогачами їх, кочергами! — вигукувала назустріч Степаненчиха.

— По батюшечку б послати,— підсумувала Говорушиха.

Два натовпи жінок, скаженіючи в загальному лементі й розпачі, злилися в один.

Вже хтось погрозливо вимахував у повітрі коромислом. Натовп підкотився до чоловіків.

Налетів на них, наче шквал на прибережну скелю.

З кулаками та безладним галасом полізли на мовчазних, похмурих господарів. Ті аж позадкували трохи.

— Чого ж ви стоїте, пічкурі нещасні?!

— Ждете, доки останню сорочку знімуть?..

— Пішли б та по зашийку їх, треклятих... Щоб не чіпали чужого!

— Правду баби кажуть, давно б пора роги вкрутити, а то дуже розпустилися! — вигукнув Степаненко.— Молодці баби... Йй-бо, молодці!

— Батюшечку б та з хрестом на них, анциболотів,— репетувала Говорушиха.

— Дурна! — сіпнув її за рукав Говоруха.— Батюшечку, батюшечку... Не до молитовки тепер... Ніколи слину розпускати з твоїм батюшечкою. Киями їх та рогачами, сукиних синів... Понімай діло, стара!

— Ану, баби, за рогачі та на поле! — гукнув Степаненко.— Ми вас піддержимо.

Вулиця вщерть налилася погрозами... Здавалося, звичайного людського слова зараз ніхто б не зрозумів. У повітрі густою слизькою хмарою плавали прокльони, молитви, сльози та істеричні вигуки.

Щось подібне було в Шевелівці лише позаторік, коли гарячого липневого дня вогнем узялася ціла вулиця. Правда, тоді галасували, тужили й молилися від жаху, а тепер сліпа чорна лють вирувала на вулицях.

— На поле! На поле!

— Не діждуть з нашої земельки хліба їсти!

— Подавляться нею!

Над сірим безладним натовпом хитався ліс рогачів, залізних кочерг, лопат...

Уздовж вулиці посунула юрба, бентежачи собак, лякаючи дівчор.

Попереду, мов справжні полководці, виступали Степаненчиха, Гуциха та Говорушиха. Кожний їхній вигук підхоплював обурений натовп.

А позаду назирці за жінками тихо посувалися дядьки. Більша частина з них, зрозумівши, чим тут пахне, поволі відставали від гурту і непомітно зникали за ворітьми своїх дворів, але щось понад десяток заможних з Говорухою та Свириденком на чолі рішуче простували за галасливим баб'ячим загоном, як справжній, надійний його ар'єргард.

Якого страшного, лютого ворога йшла зустрічати ця розхвильована дика орда?

А «ворог» — созівці на чолі з «анцихристом»-землеміром — захоплено тягали довгий мірчий ланцюг. Він приємно шелестів стернею, а довгий землемір, збивши кашкет на потилицю, пильно вдивлявся в теодоліт і робив знаки рукою.

По тому сліду, де протягали ланцюг, виростили чорні, наче нагорнуті ховрахами, могилки. То, глибоко вганняючи в землю гострі блискучі лопатки, созівці відзначали межу свого майбутнього гуртового поля.

— От розкіш Миколі буде, не часто доведеться трактор повертати,— сказав Рідкодуб Костенкові.— Запустив раз— і пішов, скільки оком кинеш. Гарно буде!

— Хвакт. Та що там казати, ми через рік хіба ж таку комуну тут вжаримо... Всі газети про неї писатимуть... Ось тоді скажете, що брехня...

— Земля випадає добра. Це не секрет,— усміхаючись, сказав Карась, що лише сьогодні вперше, мабуть, за все літо скинув свій парусиновий плащ. Він тільки що кинув тягати ланцюг, і лоб йому мокрів від поту.— Цікаво, як себе почувають наші землячки? Щось нікого з них не видно.— Глянув у бік села Карась і остовпів: з балки з криком і вереском вилетів на горбок справжній, готовий до бою загін. Жінки мчали так швидко, що широкі спідниці їм надувалися вітрилами, а нові, позавчора куплені в кооперації хустки посповзали з голів, і розкуйовджене волосся у деяких надавало всьому натовпу божевільно-го вигляду.

— От тобі й раз! — устиг тільки сказати Карась, і його завжди веселе обличчя похмуріло.

— Назустріч їм швидше! — зрозумівши, в чому справа, наказав Рідкодуб.— Ти голова сільради,— треба їх затримати. Інакше бійка буде... Ходіть! Ну!

Карась одну мить пом'явся на місці.

— Ходімо вдвох! — потяг його за руку Рідкодуб.— Що буде, те й буде. Думати ніколи.

Вони швидко, майже бігом пішли назустріч жінкам.

А Костенко махав кепкою над головою і щосили кричав, захлинаючись і ковтаючи слова:

— Товари... бросай! Швидше сюда... Ховай трубку!.. Товари...

Приклавши руку до козирка, на промежку, широко

розставивши ноги, стояв розгублений землемір. Його спантеличила несподіванка, і він ніяк не розумів, чого від нього хоче Костенко.

Созівці підтюпцем збігалися до Костенка і мовчки похмуро дивились туди, звідки долітали вже окремі вигуки, слова.

— Геть з нашої землі!

— Щоб і духу вашого не було!

— Бузувіри прокляті! Нехристи!

— Голови попровалюємо!

— Ідоляки чортові!

— Комунія шолудива!

— Дайте нам отого городського!..

— По головах, по головах їх, чого дивитись, сестрички!

Костенко бачив, як Карась і Рідкодуб, розставивши руки, намагалися затримати розпалених жінок, і ще він помітив, що з балки виткнувся і зупинився гурт куркулів. Ледве встиг він пізнати Говоруху та Степаненка — і для нього тепер було все ясно, як день.

— Контрреволю... товариші!.. Своло... не дають жити! — блідий, шепотів він невідомо до кого, а землемір, що на ту пору надійшов до гурту, помітив, що в голови комнезаму руки трясуться, наче в пропасниці, і губа нижня витяглася і зрідка здригалася, немов від електричного току.

Гін за двоє над шляхом самотньо стояла покинута «машинка» на трьох ногах і виблискував на стерні вороною стрічкою довгий мірчий ланцюг...

Вже не бачив Костенко ні Карася, ні Рідкодуба. Збила з ніг, зім'яла їх юрба, і вже передні до гурту созівці добігали. Міцно виматюкався Костенко. Не стерпів, і землеміра не посоромився.

— А-а-а! Дайте нам його!

— Землеміра нам!.. Де він там!

— На голові машинку розіб'ємо!

— Сукині сини, іроди... Геть з нашого поля!..

— Геть, геть к чортовій матері!

Костенко побачив вирячені на землеміра дикі, розлютовані очі і почув злісну зливу пінявої лайки.

Швидко повернувся до нього, остовпілого, з розкритим ротом:

— Тікайте швидше... Рятуйте трубку! Розіб'ють...

Землемір нерухомо стояв і на очах бліднув.

— Я стрілятиму,— видавив він, стиснувши щелепи. Голос його хрипів і дрижав... Рука швидко шугнула в кишеню.

— Не треба! — рвучко вхопив його за руку Костенко.— Пізно вже, не допоможе! Тік...— але домовити голові комнезаму не вдалося. Щось важке з розгону лягло йому на голову, хруснуло, потім навалилося на нього, важке й гаряче, зім'яло і одкинуло вбік невеличку легеньку людину.

Коли схопився на ноги і помчав промежком, бачив поперед себе високу зігнуту постать землеміра, що біг у напрямі, де стояв теодоліт, а слідом отарою поспішали созівці.

Неодступно за ними, настигаючи, плуталися в спідницях жінки. Ні, не жінки, бо хіба можна було назвати людьми оту фанатичну зграю божевільних істот? Вони більше нагадували не виданих досі звірів, раптом випущених з-за ґрат.

— Допустіть нас до нього, підсліпуватого, диявола очкастого!

— Ми його з землею змішаємо!

— Голову провалимо!

— А-а! тікаєте, сто бісів вашій матері!

— Машину хочете врятувати? Чорта пухлого!

— Не втечете... Наздоженемо!

— Не врятуєте! Розстрошимо на тріски!

— На печі знайдемо, поганців!

— Ми нагодуємо вас земелькою! Щоб упоперек горла стала.

— А-а-а!

— О-о-о!

— Навкидя їх, нехристів!

Іноді созівці, почувавши, що юрба їх наздоганяє, спиналися на мить, виставляли наперед гострі блискучі лопатки, і тоді землемір віддалявся від переслідувачів. Але, здається, і гарматні постріли не зупинили б того шаленого потоку спідниць, хусток, розпатланого волосся, перекошених пінявих від злоби ротів і цілого лісу рогачів.

«Не врятує землемір машинки,— майнуло в голові Костенка.— Не встигне». І він подався до тринога

навпростець, аби добігти раніш, ніж від нього лишаться тріски. Підбігли до теодоліта разом з землеміром.

Одним поглядом порозумілися. Костенко вхопив триніжку, землемір зірвав з неї приладдя, і, пригнувшись, обидва шугнули в зелене море пшенички.

Тепер їх не спіймають. Вони, не зупиняючись, інстинктивно мчали що було сили, спотикаючись і збиваючи ногами темнозелені молоді стебла. Здавалося їм, що ось-ось їх настигнуть і тоді — капуть: один-два вдари по головах — і справа скінчиться.

Лемент і вигуки поволі віддалялися від них і, збавивши бігу, Костенко раптом відчув смертельну втому, та ще голова боліла і здавалася важкою й гарячою, налітою розтопленим оловом.

Впав ниць щуплявий Костенко на присмалену сонцем траву — і гострі худі лопатки під мокрою брудною сорочкою швидко поривчасто заходили; невідомо, чи плакав від розпачу й безсилої люті голова неможливицький, чи, може, просто засапався від швидкого бігу і тепер ніяк не віддихається. А сажнів за три від нього так само ходором ходили груди землемірові. Він лежав горілиць і чомусь одвернув очі від Костенка. Так і пролежали аж до смерку мовчки, не наважуючись ані заговорити, ні навіть поглядами перекинутися. Біля одного лежав врятований, але не потрібний тепер штатив, а біля другого гострим писком врився в пісок диск теодоліта.

А тимчасом баталія не припинялася. Коли вже зовсім, здавалося, нема на кого бабам полювати, з-за кряжа від Завгороднівки вилетів гурт хлопців. Попереду, вимахуючи залізним роздвижним ключем, розхристаний, у чорному засмальцьованому одягу біг Микола Стрепет, а за ним поспішаючи Васьо Плотник, кілька молодих хлопців і навіть дорослих чоловіків. Були в цій новій силі й жінки. Вони, теж репетуючи, ледве встигали за швидконогими хлопцями та чоловіками.

— Комсомольці біжать, — не дивлячись на Рідкодуба, що обтрушував пил з френча, сказав чи то радісно, чи безнадійно Карась. Вони стояли на шляху обидва в пилюзі, в брудному пом'ятому одязі. З балки вслід їм дивилося десятка зо два насмішкуватих очей, що протягом усієї баталії з захопленням стежили за атакою свого воївничого жіноцтва.

Рідкодуб і Карась бачили, що Костенко з землеміром

утекли, а потомлені переслідувачі гордовито повертали-ся назад: тепер шматки грубого, зовсім не жіночого ре-готу долітали до Рідкодуба...

— Ех, як я його та коромислом... Аж присів, ей-пра-во,— похвалялася Степаненчиха, взявшись в боки і пока-зуючи два разки міцних зубів.

— Та кого це так, кумасю?

— Придсідателя того шолудивого. Комизу. Шкода тільки, що високого не спіймала, а то б він мені більше не міряв чужої землі. Я б йому одміряла три аршини.

— Ги-ги-ги! Ну й кума! Як скаже!

— Сміх та й годі, сестрички!

— Настояща війна.. Ей-право!

— А тікали — як зайці! Так і залопотіли кукурудзин-ням.

— Щастя їхне, що втекли...

Щоб не зустрічатися з ними, Рідкодуб і Карась звер-нули були вбік і навпростець, з похиленими головами і червоними від сорому вухами, простували до Завгород-нівки... Були певні, що сьогодні вже на полі їм робити ні-чого. А тут комсомольці як з-під землі вирости. Червоні, засапані від бігу.

— Треба не дати їм зійтися. А то знову чорт зна що вийде. Пізно вже,— сказав Рідкодуб, дивлячись на вкриті пилом носки своїх черевиків.

— Конешно, спізналися. Це не секрет...— погодився Карась.

До них підлетів Микола Стрепет і став з розгону, хе-каючи й вимахуючи ключем.

— Де вони? Кого б'ють? В чім справа?

— Заспокойся, товаришок. Вже ніхто нікого не б'є. Можеш вертатись додому,— сказав йому Рідкодуб су-хим і терпким голосом.— На сьогодні годі.

— А землю ж як, одміряли чи ні? — наївно запитав Васько Плотник.

Йому нічого не відповіли, і він чомусь з великим жа-лем подивився вслід зігнутому, пом'ятим постатям Карася й Рідкодуба.

Важко було дивитись на весь гурт. Посередині, схи-ливши голову, з ключем в обвислій уздовж тіла руці, стояв Колька-тракторист, а навколо нього десятка зо два чоловіків, жінок, хлопців.

— Скажи їм, щоб розходились, чого ж стовбичити серед степу,— роздратовано бовкнув Рідкодуб Карасеві.

Той мовчки збернувся і сказав голосно:

— Миколо, ану додому, до трактора... Робота не жде...

— Зараз піду! — відповів тракторист і, похнюпившись, тихо пішов слідом за Карасем та Рідкодубом.

За ним слухняно і мовчки, по одному, по двоє, почали розходитись і інші. Всім було ясно, чим скінчилася сьогоднішня прирізка землі. Один лише Васько Плотник ніяк не міг зрозуміти, чому це Карась та Рідкодуб хоча б угору не почали стріляти, щоб налякати клятих баб. Адже у них у обох є револьвери. «Чудні якісь хлопці, мабуть, щось знають», з любов'ю до них подумав гармоніст.

Входячи в село, Карась казав:

— А помітив — з Колькою Стрепетом і старий Бойко прибіг, і Оленка, і навіть Свириденків. Це не секрет. Прибуває нашого полку.

Рідкодуб нічого на це не відповів. Помовчавши, сухо сказав:

— Зайду до тебе, вмюся, обтрусяю як слід, а ввечері вже додому.

— В райвиконком сьогодні сповістимо, чи як?

— Завтра сам поїду. Не треба дзвонити.

— Тоді захопіль з собою й землеміра... Поки що йому нічого тут робити. Це не секрет.

А ввечері, коли стемніло, Рідкодуб швидко йшов додому. Хотілося прийти в тихеньку чепурну кімнатку, впасти на м'яке ліжко і, вдихаючи любисток і м'яту, заснути надовго.

Було до одчаю боляче й гірко.

Біля сільбуду його перестрів Гаврюшка.

— Драстуйте... Де ви цілий день були? Шукав, шукав,— дурнувато всміхаючись, почав він.— І на квартирі був, а вас нема, і Оленки нема.

Рідкодуба опанувала лють.

Заговорив хрипко, голосно, сердито.

— Де ви? Де ви? Скажи, де тебе чорти носять?! Чому не був там, де всі? Комсомолец ти, врешті, чи ні? Живете тут, мов бур'ян... Думаєте, що хтось за вас зробить! Чекаєте з моря погоди... На поле треба було вийти. Разом з усіма. Теж ячейка!.. Комсомол! Розігнати б вас, таких комсомольців, а тебе, Гаврюшко, першого!..

Хлопець ніяково моргав очима.

Він ніколи не думав, що завжди спокійний і розважний Рідкодуб може так сердитися.

— Я не знав... А то б пішов... Щоб я скис, пішов би. Хіба мені важко, чи що?..

Поволі вся лють Рідкодуба танула, за водою кудись упливала. Справді, чого він ні з того ні з цього накинувся на дурнуватою й добродушного Гаврюшку? Хіба він винен, що трохи не добирає, як, що й до чого?

Через хвилину, вже зовсім іншим, таким простим і людяним голосом утомлено сказав:

— Ех, Гаврюшко, вся справа в тому, що ти зовсім непогано навчився світити лампу в сільбуді і розставляти стільці на сцені. А от патрони з свого нагана по-дурному вистріляв у воду... Даремно, товаришок. Не туди!

Гаврюшка ніяк не міг второпати, до чого гне Рідкодуб, але щирість у його голосі подобалась завсільбудинку.

— Тепер я і сам бачу, що по-дурному. Та вже пізно. Не повернеш.

— То ж то воно й є, хлопче— майже весело сказав Рідкодуб.— А от сьогодні нас перемогли, браток. Там на полі... Не баби перемогли — темрява перемогла, Гаврюшко... А ти завсільбуд. Повинен за нашу культуру в селі боротися. Розумієш? Он яка справа, брат. Ну, бувай. Сильно-таки нас сьогодні притиснули...

— Репетиція ж буде... Приходьте! — бачачи, що Рідкодуб уже йде й зникає в темряві, гукнув, благаючи, спантелечений Гаврюшка.

— Попробуйте без мене. Хай там Микола або Васько показують.

Дома, не вечерявши, Рідкодуб зрізаним деревом упав на ліжко.

Але заснути не міг. Думав, що в столиці куди краще працювати: там принаймні не топтатимуться по тобі ноги дебелих куркулих і не одержуватимеш листів з попередженням, що «всьо рамно вб'ємо».

«Завтра в райпарткомі обов'язково поговорю. Годі вже абошо! Попрацював трохи... хай інших мобілізують. Я вже своє, здається, одробив...» засинаючи, вирішив Рідкодуб.

Але в райпарткомі були іншої думки.

Розділ дванадцятий

Секретар зустрів його підкреслено весело і сказав, звертаючись до натовпу запылених людей, що жваво розмовляли жартуючи і жартували розмовляючи:

— Ось і Шевелівка, а ми тільки що згадували...

Всі обернулися і на хвилину затримали очі на Рідкодубові.

— Поганим чи гарним? — вітаючись, запитав той і поклав портфель на стіл.

— Червневий план твої села виконали майже на сто процентів. Поганим нема чого згадувати. Правда, неправильно з горілкою у тебе вийшло. Не можна, братище, на горілці хлібозаготівельні плани будувати. Трохи перестарався, а втім, це дрібниця.

— Хотів двох зайців одним пострілом забити: і зайвину в куркулів узяти, і від пияцтва незаможників, хоч тимчасово, одвернути. Що ж тут такого...

— Не будемо сперечатися. В нашій роботі помилки неминучі, в цілому ж у тебе добре справа стоїть. Та чого ти стовбичиш перед столом, наче на іспиті? Сідай! — Потім, помовчавши хвилину, секретар додав: — Очеретянка, правда, трохи не довезла...

— Не турбуйся, довезуть, — упевнено сказав Рідкодуб і знову зацікавився людьми, що й одягом, і балачками страшенно нагадували його самого.

— Мабуть, усе наш брат — мобілізований з центра?

— Вони й є... У мене в районі працювало дванадцять чоловіка.

— Чому працювало, а не працюють? — здивовано запитав Рідкодуб. — Адже вони тільки на нараду приїхали, а потім знов на села...

— В тім-то й річ, що доводиться розлучатися з ними, — сказав секретар. — Бачиш, вони вже з манатками... Телеграму з ОПК одержав, щоб звільнив їх...

Рідкодуб жваво запитав:

— Невже? Значить, завтра й я буду в Харкові?

— Не будеш, — холодно й твердо сказав секретар, дивлячись на велику чорнильну пляму у себе на столі. — Ти, Рідкодуб, лишишся ще на два тижні. Я цілком тобі співчуваю, дорогий товаришу, але сьогодні покинути Ше-

велівку без уповноваженого з центра ніяк не можна... Ти сам це бачиш... ОПК дозволив затримати тебе.

— Чому ж решту товаришів звільняєш? Що я, гірший за них? — гостро глянув на секретаря Рідкодуб.

Обличчя в секретаря раптом похмурніло, і гострий погляд його зустрівся з Рідкодубовим, мов дві шаблі на смертельнім герці.

— Ти сказав «гірший»? — поволі, з притиском на останньому слові, запитав секретар, не моргаючи очима.— А я думав, навпаки... Гірших у куркульські села ми не посилаємо... Розумієш?..

Рідкодуб опустил очі вниз... Він раптом якось ущух, знітився, наче ранений у саме серце боєць.

Глухим і покірним голосом здоланого він пробурмотів:

— Ну, що ж?.. Коли так...— І, похнюпившись, спинив чомусь зір свій на грубих, сивих від пилу черевиках секретаря... Підшва на одному з них відстала, і Рідкодуб уявляв, як вона ритмічно шльопає, коли секретар, наслідуючи на ліву ногу, шкутильгає вулицею.

Ще чув дотепні і влучні жарти товаришів, виголошувані хрипкими від частих промов голосами, і тоді всередині йому заворушилася зелена жаба заздрості.

Коли ж, нарешті, підвів голову, побачив, що секретар уже зовсім забув за нього і, не відповідаючи на дотепи, прикладав печатки до командировок під розмашистими прозаїчними словами:

Тов. Н... пробув на хлібозаготівлях у Н-ному районі з 5 травня по 4 липня і відряджається в розпорядження ОПК.

Підстава: телеграма ОПК від 3.VII.

Секретар РПК *Самойлов*.

Тоді Рідкодуб зрозумів і відчув невмолимість, простоту і залізну логічність і слів секретаря, і сірого пожмаканого паперу — телеграми з ОПК. Йому стало байдуже до всього... Хай би оце зараз секретар кинув ставити печатки і сказав, що лишає Рідкодуба не на два тижні, а назавжди, Рідкодуб не здивувався б і мовчки погодився б.

Але секретар, потиснувши руки тим, що від'їжджали, сказав зовсім інше:

— Ну, ходім, товаришу, поснідаємо і поговоримо...

А то через півгодини у мене починається пленум райвику... Ніколи буде... У тебе, здається, є про що розповісти,— недвозначно всміхаючись, сказав Рідкодубові секретар.— Побили вас учора? Га?

— Хто тебе інформував? — щиро здивувався Рідкодуб.

— Це неважно... Слухом, як відомо, земля повна.

Вони вийшли на ганок, і назустріч їм ударило ніжним теплом липневе сонце. Через церковний майдан веселим натовпом одинадцять загорілих, обвішаних чемоданами комунарів швидко простували до залізничної станції... Їх сміх і голосні розмови й досі чув Рідкодуб.

— Ходім у потребилівку. Спека яка,— сказав секретар,— пляшку пива вип'ємо абошо.

— Не заперечую,— з покірним зітханням погодився Рідкодуб.

— А ти тільки носа не вішай,— тепло, якось по-братерському сказав секретар.— Я розумію, що вертатися тобі до Шевелівки не дуже хочеться...

— До зарізу не хочеться.

— Так, можливо... Але подумай сам, чи тактовно було б після того, як учора вас з поля прогнали баби, сьогодні відкомандирувати тебе в округ... Знаєш, як розцінили б це Говоруха та Степаненко? «Злякався, сукин син,— сказали б.— Утік». І тоді, вір мені, Рідкодуб, ні липневого плану, ні прирізки землі созівцям нам би довго не вдалося зробити... А на уповноважених з центра там би й уваги не звертали. Розумієш?

«А й справді,— подумав Рідкодуб,— як він сам цього не второпав? Це ж так просто й правильно».

Замість відповіді він запитав серйозно, діловито:

— А скільки за липневим планом припадає на Шевелівку?

— Дві тисячі пудів Шевелівка та Очеретянка п'ятсот... Продадуть, не зігнуться...

— Дадуть-то дадуть, але як з куркулями?.. Вчорашнього їм пробачити не можна... Треба заарештувати двох-трьох.

— Згоден. Я уже навіть сповістив куди слід, через кілька днів це буде зроблено, а тепер всі сили, всю увагу треба на хліб. Розумієш, на хліб! Ми свого не подаруємо, згадаємо й учорашню історію, і цілу низку попередніх. У мене там матеріалів досить...

Біля самої «потребилівки» їх зустрів високий, смуглявий агітпроп райпарткому. Коли він сміявся, два рази блискучих зубів на фоні загорілого обличчя підкреслювали молодість, жвавість і зугарність.

— Привіт, привіт,— усміхався він Рідкодубові.— Оце добре, що приїхав... Зайдеш у райпартком, візьмеш тези до Міжнародного дня кооперації. Доведеться тобі провадити його від імені райпарткому.

— Запрягаєте ви мене, хлопці, мов коня того,— ледве помітно усміхнувся й Рідкодуб.— За ці два тижні зовсім заїздите.

— Нічого... хлопець ти тее... Нівроку тобі... міцний... Витримаеш...

— Де там міцний!.. Жінки вчора трохи не побили... Ледве врятувався.

— Чули, чули,— засміявся агітпроп,— землемір казав, що ледве свій теодоліт врятував. Тільки оце зустрів його... Сміх, каже, і горе.

— Ти б його попередив, щоб він не дуже плескав... А то поїде по селах, почне розносити всюди... Ті, кому це на користь, підхоплять, а нам тільки нашкодить.

— Нічого, і так мовчатиме. Хлопець наш...— заспокоюючи, сказав агітпроп.

— А ти це куди настроївся? — запитав його секретар.— У райпарткомі нікого нема... Ходім з нами, перекусимо...

— Е, ні, товариші... Я на пленум. Уже час,— кинув він оком на маленький годинник на руці.— Пів на другу. Мабуть, усі вже зійшлися.

— Тоді й я пішов... Бувай, товаришу,— подав секретар руку Рідкодубові.— Хай колись іншим разом поговоримо по душі... А Говоруху та Стенаценка притисни як слід... Хліб у них є... Зроби так, щоб самі селяни про це голосно заговорили... Вони знають, тільки мовчать... Ворогів не хочуть собі наживати... Між іншим, використай для цього мітинг у День кооперації. А созівців заспокой... Костенкові перекажи, хай більше не підставляє голови під коромисло...

Секретар, не випускаючи Рідкодубової руки, поспішаючи, давав поради... Збоку стояв агітпроп і всміхався своєю сліпучою усмішкою.

— Та що ти його вчиш? Він сам стріляний вовк,—

сказав він, звертаючись до секретаря.— Ходім на пленум. А то чекатимуть там... Незручно.

— Пішли, пішли...

— Ну, бувай,— подав руку агітпроп.— Не ображайся, що затримали. Два тижні — діло невелике, нам ти здорово допоможеш. Завсільбуду там візьми в роботу.

Секретар і агітпроп пішли до сірого цегляного будинку райвиконкому.

— А тези кооперативні? — навздогін їм, майже інстинктивно, вигукнув Рідкодуб.

— Зайди в райпартком... Там діловод. Візьми в нього.

«Значить, ще два тижні», подумав Рідкодуб і, не поспішаючи, пішов до райпарткому.

Здалеку почувся протяжний, бадьорий гудок паровоза.

Рідкодуб згадав товаришів, звільнених з хлібозаготівель, і уявив картину: саме оце поїзд підходить до вокзалу, і хлопці, мабуть, один поперед одного товпляться у вагон. Через дві години вони дома, в столиці, а там шалений рух: трамваї, автобуси, наче маленькі швидкі жуки, вулицями метушаться таксі, а навкруги так багато світла... А головне — хлопці сьогодні ж, причепурившись, підуть, мабуть, до театру, до знайомих і весело розповідатимуть їм смішні і трагічні пригоди з своєї роботи на селі.

І відчув Рідкодуб, що ніколи ще так не любив він гарячого, кам'яного міста з його чіткістю, з його світлом і тіннями, з його божевільним темпом і нестримним гарячковим напором.

І навіть звичайний приміський поїзд, що прокричав на станції, здавався таким близьким і рідним, бо розбудив він приспану любов до світла, до творчої феєрії червоної столиці.

Захогілось Рідкодубові повернутися, швидко наздогнати секретаря і прохати вперто й настирливо лише про одне: хай він пустить його до Харкова хоч на одну добу... Потім він знову поїде в Шевелівку, міцний, насичений новою енергією... Аж оглянувся назад Рідкодуб — так він увірував у можливість здійснення свого наміру...

Але секретаря з агітпропом уже не було видно.

Тоді раптом зрозумів Рідкодуб усю безпідставність і наївність своїх думок.

Справді, Самойлов має рацію. Кидати Шевелівку у такий момент не можна. Це ж так ясно. Але, наближаючись до райпарткому, Рідкодуб спостеріг у собі якийсь непевний стан. На зміну одному вирішенню приходило інше... Те, що тільки-но вважав він за неперейдений закон, тепер затулялося, вкривалося густою хмарою сумніву, а сумнів поволі оформлявся у певну конкретну думку.

«Я маю право повернутися додому... Попрацював — і годі... Хай ще ті посадять тут, хто взагалі пороху не нюхав, а село бачив лише з вікна поїзда. А я, здається, ніколи не був ззаду. П'ять років в армії. Пройшов фронт... Тричі поранений. Мабуть, так, що й відпочити б час. Казав же колись батько: «На світі, сину, здавна вже так повелося: хто везе, того й поганяють». І правильно казав старий... Решту відпустили, а ти ще їдь на два тижні. Ні, я таки справді тухтій. Треба було зразу за-протестувати, вдарити телеграму в ОПК — прохати, щоб звільнили».

Робилося боляче і здавалося, ніби весь світ населений черствими, жорстокими егоїстами і ніхто не хоче зважати на нього.

Тоді слово забирав холодний, добре тренований розум більшовика. Він працював чітко, наче мотор, і дбайливо одну по одній продовжував такі звичні й добре відомі Рідкодубові думки.

«Добре, я поїхав би... А як же Шевелівка, Очеретянка, новий план, созівці, вистава, Міжнародний день кооперації? А Карась, Костенко, Стрепет та інші, чи вони гірші за мене, а от же сидять на селі,— і нічого, везуть угору нашого воза... Ще й надто — лишати їх самотніх при тій ситуації, що скоїлася внаслідок жіночого бунту, це був би просто злочин. Самойлов, безперечно, має рацію, і мені нічого ніюні розпускати. Два тижні треба напружитись, щоб, врешті, ми перемогли...»

«Так-то воно так,— знову ворухилася десь, зростала і полонила всього в'юнка, кучерява мавка сумніву.— Але ж у мене вимоги більші, ніж у них... Я не можу щодня не читати газет, не слухати вечорами радіо, не зустрічатися з рівними собі товаришами...»

«А в Карася та Костенка, приміром, хіба нема вищих поривань? — знову владно встряв розум.— Он Костенко пише вірші, а Карась хіба ж не так захоплюється театральним мистецтвом? Думаєш, їх не тягне до міста?»

Отак, схиливши голову, ледве пересував ноги Рідкодуб. Він і не помітив, що опинився не біля райпарткому, а на високому насипі, що з'єднував майдан з протилежним горбом. На горбі безладно розкидані були чепурні хатки, майже біля кожної з них ріс садочок, а під самими причілковими вікнами дівочими руками випещені пишні цвіли троянди, жоржини, гвоздики, панички й братки.

Рідкодуб глянув навкруги. Червоний цегляний будинок райпарткому лишився праворуч, просто перед себе бачив Рідкодуб курний шлях, що ним треба їхати на Шевелівку, а ліворуч широко послалася низина... Мабуть, повесні її заливає водою, а в травні тут росте розкішне сіно... Але сіно давно вже скошено, і низина рясно всіяна телячими та кінськими кізяками. Ще бачив Рідкодуб кілька табунів гусей, що, гордовито тримаючи голови, мирно походжали за своїми вожаками. А там ген-ген видно було високу темнозелену стіну очеретів, а трохи ближче ледве-ледве хитався від вітру стрункий оситняг та лопотів листом рясний рогіз... Понад очеретом по череву в рогозі збилася худоба, шукаючи рятунку від безжалісних, настирливих мух. Сухоребрі коні і молоді, переважно руді, лошата розмашисто хитали головами, віяли хвостами, та навряд чи це давало якусь полегкість... Цілий загін телят збився вкупу, і пружинисті хвости їхні з кетягами засохлої багнюки на кінцях вибивали по хребтах, немов кастаньети.

Рідкодуб подивився вниз. Під самим схилом насипу, на зеленому спориші, порпалося чоловіка з п'ять дівчорі... Разом усім не було й п'ятдесяти років. По довгих, аж до п'ят, полотняних сорочках, підперезаних обривками, Рідкодуб пізнав дівчаток. Сорочки були в багнюці, а на замурзаних обличчях лише очі та зуби світилися ясно й безжурно. Хлопчаки (їх було троє) відрізнялися тим, що мали через плече стьожку, яка мусила підтримувати на відповідному рівні справжні хлоп'ячі штани... Хлопці частіше за дівчат шморгали носами, говорити намагалися басом, і волосся стирчало їм догори, тимчасом як дівчатка змалку привчаються гладенько його зачісувати.

Всі п'ятеро сиділи в колі і захоплено грали в «кицю-кицю, не занось кошенят». Цю гру добре пам'ятав Рідкодуб. Він згадав своє гірке дитинство, і перед очима, мов

жива, пройшла картина: рівний, як стіл, вигін понад берегом річки, він у полатаних полотняних штанцях і така ж сама «киця-киця».

Рідкодуба завжди чомусь радісно і глибоко хвилювали діти.

Там, у столиці, йому часто доводилося бачити піонерські походи... І коли він, високий і гартований, дивився на безтурботний сміх дитячого натовпу, на червоні галстуки і рожеві обличчя, слухав звуки відомого маршу,— його опановував нечуваний жаль за своїм дитинством, що пройшло в злиднях, бійці та поневіряннях... Разом з тим всього його сповнювала якась надлюдська радість і гордість за те, що оці, в червоних галстуках, ростимуть куди в кращих умовах, ніж мільйони дітей, калічених старим ладом.

Ще думав Рідкодуб, якою дорогою ціною куплено дітям право на галстуки і тріумфальні походи, і до горла тоді підкочувалось щось і приємне, і гірке, і непотрібне... Хотілося тоді йому, міцному, як дуб, порубаному в боях комунарові, разом з піонерами йти брукованою вулицею, кричати й сміятися з ними і вигукувати на весь світ:

— Завжди готовий!

Рідкодуб не зводив очей з дівчорі, що несподівано забула про «кицю» і тепер готувалася до чогось далеко складнішого, ніж наївна «киця»... Вгору не чути було Рідкодубові, що саме говорив білоголовий хлопчина, але з його поважних рухів і басовитого голосу догадався, що він, отой білоголовий, не інакше, як вважає себе за верховода над цією групою.

Он він безцеремонно шарпнув дівчину, що не так повернулася, а далі показав, де треба стати маленькому опецькуватому карапузові,— і тоді Рідкодуб помітив, що четверо дітей утворили симетричну групу, складену за всіма правилами військового строю.

Рідкодуб так замилювався дівчорою, що забув про свої сумніви й образи і всю увагу скерував туди, вниз, де йшло готування до якоїсь безперечно цікавої гри.

«Може, в «горю-горю», згадав Рідкодуб своє дитинство, аж тут білоголовий махнув рукою, і мініатюрний загін рушив.

Дівчатка, плутаючись у довгих своїх сорочечках, намагалися йти в ногу з хлопцями й не відставати від них.

— Пісню! — вигукнув білоголовий владно і гостро, наче військову команду.— Одарко, починай.

Рідкодуб перегнувся через поручні, весь витягся вперед, щоб почути, яких пісень співатиме цей імпровізований піонерзагін без галстуків і барабанів:

Ми молоді-і весняні квіти,—

тоненько й несміливо запищала Одарка.

Ми діти молота й селпа,—

підтримала її друга дівчина.

Ми тільки поцинаєм зити,
Але взе zde нас болотьба...—

заспівали всі п'ятеро, в ногу маршируючи понад насипом.

Народжувався, зростав, заливав усього знайомий екстаз. Рідкодуб почував, як щось густе й гаряче тисне в грудях, загрожує прорватися й розлитися вогняним потоком радості... Таке почуття опанувало його, коли він переможцем входив у відбите в білих місто і назустріч йому лунали радісні вигуки: «Слава!»

«Значить, недарма ми своєю кров'ю поливали брук вулиць, степові стерні, недарма в гromі й вогні гинули тисячами кращі з нас... Дітвора, селянська дітвора, гусячі пастухи в полотняних сорочечках уже готуються до боротьби... Вже їх «зде болотьба».

«Любі мої діточки! — трохи не вигукнув на всі луки Рідкодуб.— Співайте, дорогі! Співайте голосніше! Сміливіше! Ваша зоряна доля в наших надійних руках! Ми підемо знову на нові Перекопи, вдаримо так, що земля обертом піде, аби лише співали ви, любі дітки, замурзані пастухи з далеких сіл».

«Ех, чорт забирай! Та що таке Шевелівка, і тисяча Говорух, і вчорашня поразка?.. Це ж дрібний нікчемний епізод у порівнянні з тим, що я чую... Наше росте просто з прикорня, буйними паростками з землі випинається, і ніяким Говорухам не спинити, не затримати цього переможного росту! В райпартком! Дайош тези — і негайно в Шевелівку... Ми покажемо, як жінок під'юджувати до бунту, ми зловимо, скрутимо в баранячий ріг вашу зграю! Ми знайдемо ваш хліб захований... З dna морського витягнемо, щоб ті діти не голодні були... Нас не зломиш! Правда, дітки?» думкою запитав їх Рідкодуб,

і, вже швидко йдучи до райпарткому, чув навздогін слова піонерської пісні...

«А ви думали — злякався ваших рогачів?... Чорта пухлого... Подивимось, хто кого!»

Рідкодуб радісно влетів у райпартком, почувавши, що енергії в нього вистачить на десять Шевелівок.

Діловод аж погляд затримав на Рідкодубові: чи не випив часом...

Поспішає, сміється й на місці не встоїть...

— Здоров, Санько,— вигукнув Рідкодуб, побачивши, що в сусідній кімнаті схилився над столом Санько Шустів — секретар райкому комсомолу.— Що робиш, братішка?! Га?

— Геометрію вчу, товаришу Рідкодуб. Ситуація для мене підходяща. Нарешті мене таки посилають на робфак... Дочекався-таки! Отам і культурний і політичний рівень підніму. Це тобі не райком, а техно-логічний інститут... Професори... Студенти! Розумієш? — глибокодумно й мрійно дивився Санько на Рідкодуба.

— Ха-ха-ха! Розумію, добре розумію, товаришочок! Крий напролом! Інженером будеш... Гарне діло, Санько... Молодчина.

— Звичайно, буду, аби закінчити, а то я хіба ж так поверну справу!

— Правильно... а от ячейку шевелівську я перешерстю. Чуєш, Санько, перешерстю... Всіх куркуленків викину, незаможників, наймитів організую! Дозволяєш? Га? Товаришу секретар? — сміявся Рідкодуб.

— Мені тепер до Шевелівки нема діла... Роби як хоч, залежно від кон'юктури. Я вже не секретар. Завтра прибуде інший.

— Ну, бувай, Санько. Бувай, кон'юктуро!

— Всього найкращого!

Рідкодуб вихором вилетів з райпарткому.

Розділ тринадцятий

В Шевелівку Рідкодуб повернувся пізно ввечері і, засвітивши каганця, почав розробляти план проведення Міжнародного кооперативного дня. Він так захопився своєю роботою, що забув про вечерю і, лише поставивши останню крапку в блокноті, відчув жагучий апетит.

— Їсти, їсти, їсти!

Ціла згряя попільнастих метеликів кружляла навколо лампи, вилітаючи в розчинене вікно і знову повертаючись до світла. В садку ледве чуто шелестіли вишні та яблуні, а в купі торішньої напівзгнилої соломи заховався цвіркун і тепер видзвонював свою одноманітну мелодію.

З того боку чулася гармошка, і хтось з присвистом підспівував їй.

«Мабуть, з репетиції повертаються,— вирішив Рідкодуб, роздягаючись. Їсти йому таки справді дуже хотілося, але будити стару не наважувався.— Дівчата ж, мабуть, десь гуляють. Почекати їх чи лягти спати не ївши?»

Біля двору почувся молодий стриманий сміх, і через хвилину Оленка й Христя тихо відчинили двері.

— Ви повернулися? — напівздивовано і неприховано радісно сказала Оленка.— А тут усі вирішили, що ви вже назавжди виїхали.

— Вечеряти, Оленочко... Ми, як бачиш, повернулися. До речі, як ваша репетиція?

— Вчора добре було... а сьогодні трохи не клеїлось... Стьопка знову почав викаблучувати... Трохи Паші не набив. Колька та Васька не дали.

— От гадюка, доведеться знову садовити... Давай вечеряти, Оленко, бо їсти хочеться, як з ружжа,— сміявся Рідкодуб, а Оленка дивилася на нього й не розуміла, чого він такий веселий сьогодні і надмірно жвавий, отой хлібозаготівник. «Після вчорашнього інший ходив би, як хмара, а може, й зовсім п'ятами накивав би на Шевелівку, а він наче радий тому, що так усе скоїлося... Загадкові якісь люди, оці уповноважені,— думала вона,— ніяк не купиш того діла, що їх веселить, що засмучує...»

— Завтра, Оленочко, скликай усіх... Генеральну репетицію зробимо. Розумієш, генеральну... Треба, щоб вистава післязавтра пройшла на красоту. Треба показати їм, матері їхній ковінька, що нас тяжко збити з пантелику! Правда ж, Олено?

Дівчина напевне не знала, кому саме має «показувати» Рідкодуб, але переконана була, що говорить він правильно, і відповіла хоча й тихо, але виразно й упевнено:

— Звичайно, покажемо.

Другого дня зібрався сільський актив.

Довго довелося бігати сільвиконавцям, доки до школи причвалало з тридцятьо селян. Найкращу дисципліну виявили созівці. На чолі з Костенком їх прийшло п'ятнадцять чоловіка... Вони були похмурі, скоса дивилися на решту присутніх і лише з Рідкодубом та Карасем привітно, з проречистими усмішками віталися за руку. Вчорашня поразка ще дужче зріднила їх, а той факт, що Рідкодуб не здав, не звів носа, а скликає актив, бадьорив созівців і надавав їм енергії до боротьби.

Згодом прийшли комсомольці: Васько Плотник, що останніми днями встигав усюди і виявляв надмірну активність, з ним молодий і соромливий, майже зовсім дитина, суфлер Івась Литвиненко та ще два якихось невідомих Рідкодубові хлопців. Один високий, статурний, чубатий, другий — сухорлявий, блакитноокий, з покаліченою рукою. Ліва рука його зовсім не мала пальців.

Першого звали Оверко Ступа, другого — Яшко Масленко. Перший був син середняка, члена правління СТВ*, а другий — син удови Масленчихи. Обидва, як розповів Васько, комсомольці, але нічим себе не виявили. Правда, отой Яшко, безпалько, хоч секретарює в комнезамі, а Оверко тільки тини ламає та дівчатам ворота дьогтем вимазує.

— А в цілому обидва хлопці непогані, — закінчив характеристику Васько Плотник і попрохав у Рідкодуба закурити.

За сосновими лавами, вздовж і впоперек порізаними ножами й оздобленими чорнилом, розсідалися шевелівські активісти. Товстіші, огрядніші, що погано себе почували на вузьких, пристосованих для дітей лавах, улаштувалися на підлокітниках, деякі сідали просто на долівку біля дверей і, замислено смочучи махру, вичікувально поглядали до столу...

За столом уже сидів Рідкодуб і жваво розповідав щось Карасеві. Карась час од часу, стверджуючи, похитував головою, наче кожне речення Рідкодубове хотів скріпити своєю універсальною улюбленою формулою: «Це не секрет».

Тоді хтось з гурту, чи Васько Плотник, чи голова СТВ Свириденко, сказав:

* Сільського товариства взаємодопомоги. (Ред.)

— Мабуть, так, що більше й чекати нічого... Починати б уже можна...

— Та ну да, ну да,— підхопило цю думку кілька голосів.

— Чоловіка з тридцять є,— оглядаючи присутніх, сказав Костенко.

— І це добре. Завжди менше буває, а сьогодні нічого собі зійшлися,— невідомо кому сказав Яшко Масленко й опустив очі долу. Яшкові здавалося, що до його слів ніхто не прислухається, і це завжди бентежило хлопця. Тоді й Карась підвівся на ноги і, постукавши олівцем об стіл, урочисто промовив:

— Товариші... Я думаю, і це не секрет, що більше в нас не зберуться. Будемо починати чи ще зачекаємо?

— Починаймо...

— Чекати нема кого...

— Ну, тоді збори шевелівського активу оголошую відкритими,— проговорив шаблонну фразу Карась.— Прошу намічати голову й секретаря.

Тоді зовсім несподівано з задньої лави почувся молодий густий баритон:

— Моє пропозиція... Головує пушай товариш Костенко, а секретарем пропонується Яшка Масленка... Щоб даром часу не витратити...

Всі обернулися і з легким здивуванням стежили за високим чубатим юнаком, що подав пропозицію.

— Що це з Оверком скоїлося? — нахилився Івась Литвиненко до Васька Плотника.— Ніколи його було на зборах не псбачиш, а це прийшов, та ще й голос подає... Глянь, як усі на нього витріщилися.

— Тепер, брат, усі заговорять... Время таке підійшло... Я вчора з ним до світа ходив понад ставком, розповідав про всю нашу життя... Довго він не добирав, що до чого, а потім погодився зо мною й обіцяв, що буде активно працювати...

— Давно б уже час як слід узятися до роботи... А то таке — комсомол не комсомол, а чорт зна що... Знаєш, Васю, коли я вчора почув про те, що созівців прогнали з поля, мені, признатися, і соромно було чогось, і образливо за всіх нас, комсомольців. Живемо собі, вечорами по вулицях гайгакаємо, з дівчатами слимо, а щоб користь якусь для бідноти — то в нас нема... Та ні тобі книжки путящої не прочитали, ні зборів як слід не проводили...

І знову ж, Васю, мало нас... Як було позаторік шість чоловік, так і по ці пори лишилося.

— Тепер наші лави виростуть... Опридільонно виростуть. Потому, брат, роздел по селу пішов... Хто за кого... Одна сторона вроді наша — це созівці, незаможники, багато середняків, ну от ми, комсомольці, а друга — куркуляча. Сам Степаненко, Говоруха, Гуць, а за ними ще багато заможних... Довго роздумувати, братішка, тепер нема часу — сила на силу пішла... Посередині не встоїш, треба або сюди, або туди. Це я тобі, Ваню, опридільонно кажу.

А тимчасом пропозиція комсомольця Оверка Ступи щодо складу президії пройшла одноголосно; і, коли Васько Плотник викладав свою класову філософію Івасєві Литвиненку, слово для доповіді дали Рідкодубові.

Говорив він про липневий план хлібозаготівель, про завтрашнє свято кооперації, побіжно згадав про вчорашню поразку созівців і довго захоплено малював слухачам картину їхнього, шевелівського, життя.

Здається, нічого нового для активістів не було в доповіді Рідкодуба: справді, хіба щомісяця не чують вони таких самих інформацій про хлібозаготівельний план, хіба не знають вони про вчорашню подію на полі або про те, що куркулі шкодять усім заходам Радянської влади?

Це ж кожний чує, бачить, розуміє.

Та було щось у доповіді Рідкодуба таке, чого давно вже не чули шевелівські активісти...

Як він говорив, оцей високий, чорнявий парубок! Здавалося, не словами звичайними людськими орудує він, а чимсь таким онукуватим і міцним, що можна промацати пальцями... Так гаряче, зрозуміло і просто вкладав у кожне речення близький і глибокий зміст. І що далі вслухалися в його мову, то ясніше і категоричніше народжувалася в кожного єдина думка:

«Учора в Шевелівці почалася справжня війна... Буде вона жорстока й затяжна. Ми, що слухаємо отут доповідь, є бойовий штаб радянського фронту; може, саме в цей час десь у клуні або в садку Говорухи зібрався штаб ворогів і слухає свого доповідача так, як ми слухаємо товариша Рідкодуба».

А коли той прочитав план святкування Міжнародного дня кооперації, його одноголосно ухвалили.

Якось мовчки всі порозумілися й відчули, що розводити довгі суперечки немає часу і що кращого за той план, що його прочитав Рідкодуб, не виробити. Головне тепер — не говорити, не дискутувати, а діяти енергійно й напористо. Бо інакше всього можна сподіватися: вчора прогнали созівців з поля, а завтра баби з рогаками належать на сільраду й учинять справжній погром, почувачи за собою міцну підтримку своїх чоловіків.

Розходилися додому з єдиним бажанням: наступати на ворога одностайно, сміливо й рішуче.

Мало які плани на селі виконують цілком і повною. Отож і план святкування кооперативного дня, що його виробив Рідкодуб, почали порушувати з самого початку.

За планом, мітинг мав початися об одинадцятій годині ранку, але тільки близько дванадцятої до сільради надійшло кілька селян; певне порушення плану передбачав і Рідкодуб, але таке повільне збирання починало його серйозно турбувати.

— Чи як слід накрутив виконавців? — утрете, мабуть, запитував він Карася.

Той з самого ранку, не снідавши, вештався в сільраді і теж злегка хвилювався.

Йому треба буде відкрити мітинг, і думка про те, з чого почати, не давала йому спокою.

— З самого ранку ходять, загадують... Тільки народ же в нас... Доки виважиться...

Рідкодуб вийшов на ганок і глянув уздовж вулиці: чи не йдуть?

Та вулиця була порожня...

Тоді хтось з гурту селян, не кидаючи лузати насіння, сказав невідомо кому, але так, щоб почув Рідкодуб:

— Відпочивають люди... Которі з церкви прийшли, мабуть, саме обідають, а може, хто й заснути в холодочку влаштувався... Наше діло таке...

— Звісно, неділя... Нема часу мужикові й відпочити,— погодився другий.

Рідкодуб хотів уже знову повернутися в сільраду й учетверте запитати Карася, чи ходять селом виконавці, чи загадують на збори, але вухо його піймало далекі звуки гармошки.

«Значить, Васько награв собі «страданіє», а мітинг

йому й за вухом не свербить... Ну й комсомольці!...— з досадою подумав Рідкодуб.— Їм аби гармошка та танці...»

З другого краю вулиці, поволі переставляючи ноги, простувало до сільради ще кілька селян... Вони так бай-дуже посувалися вулицею, так демонстративно не поспішали, ніби свідомо дратували Рідкодуба...

— Вони йдуть, наче за труною,— обурено вигукнув він, входячи в сільраду.

— Спробуйте оголосити, що безплатно цукор або гас видаватимуть — побачите, де й візьметься швидкість... За десять хвилин усе село збіжиться до кооперації.

— Комсомольці теж гарні... Були вчора, чули, що об одинадцятій... А от зараз дванадцята, а вони десь воловодяться по селу...

І ніби у відповідь Рідкодубові біля самої сільради заграла гармошка, гулко й урочисто... Здавалося, що Васько натиснув разом на всі клавіші і розтяг міх до одказу...

— Прийшли,— вигукнув Рідкодуб і швидко вийшов на ганок. Доки йшов, думав про те, що в своєму плані не передбачив одного: треба було з десяти годин біля сільради посадити Васька з гармошкою, і тоді б люди надходили, безперечно, швидшим темпом. Послухати в неділю музику, подивитися, як витанцьовує молодь, полюбляють селяни, це безперечний факт. Та краще пізно, ніж ніколи. Хай тепер Васько награв що є сили...

Біля сільради було вже чоловіка з п'ятнадцятеро. Чоловіка з десять хлопців з Васьком на чолі розташувалися біля самого ганку, а сам гармоніст уже вмовстився на східцях і закидав ремінь на плече.

— Ану, вжар, вшквар, хлопче... Подивимось, які тепер парубки,— підсунувся ближче вузлуватий і клишоногий Юхим Кандзюба.

З-за рогу квітчастим гуртом виткнулися дівчата і, соромлячись, наблизилися до сільради, тупцялися на місці, заздрісно позираючи на гармоніста.

«Невже так і не потанцюємо сьогодні польки?» думали вони.

Васько зручніше сів, низько схилив голову набік і злегка торкнув пальцями перламутр клавішів.

Балачки враз припинилися.

Всі затихли в чеканні:

«Ну, ну, послухаємо, чого ви вмієте», наче казали погляди дядьків... Хлопці молодо переступали з ноги на ногу, зиркаючи на риг, де білими сукнями майоріли дівчата.

— Васю, польку,— благальним голосом сказав Оверко Ступа.— Вдар, Васю, польку, щоб оті кози не витримали... Сукин син буду — прибіжать, тільки почують...

— А ти б пішов та й привів їх... Може, соромлягся,— знову заговорив клишоногий Юхим Кандлюбя, спльовуючи пірля цигарки.— Ех ви, парубота, покидали своїх дівчат сиротами... Он як ми парубкували, так у нас дівчата хіба ж...

Васько вдарив польку-«ласточку».

Оверко нетерпляче повів плечима:

— Ей, роздайсь, море...

— Йди, йди, не огинайся,— під'юджували його хлопці.

Після тракториста Кольки його вважали за найкращого танцюриста.

— Хіба то танці без дівчат?.. Таке, хто зна й що,— огинався Оверко.

Тоді Івась Литвиненко, коронований суфлер шевелівський і наймолодший парубок, дивлячись на Рідкодуба, сказав голосно:

— Піду покличу їх... Чого вони там будуть одірваними від мас стояти...— І очима питаю у Рідкодуба дозволу.

Той з усмішкою хитнув головою: «Ясно, що треба покликати... Обов'язково...»

— Совершенно верно,— зрадів Оверко,— топай, Ваню, тебе вони послухають...

А Васько награвав, бігав пальцями по блискучих гудзиках, широко розтягав гармошку, і, дивлячись на його білявий чуб, що спадав на очі, Рідкодуб відчув якусь теплу приязнь до цього хлопця...

«Треба буде йому подякувати... Молодчина... На музику люди зйдуться... Ба, як старається...»

Вулицею тепер групами по три-чотири, а то й по п'ять чоловіка з усіх кутків надходили дядьки... Вони наближались до сільради поважно, з серйозними виразами на обличчях, стояли трохи біля гурту хлопців, що з кожного приводу весело іржали, слухали безжурні, захватні переливи гармошки — і їм ставало якось хороше й радісно... Мабуть, кожний згадував своє парубоцтво, що минуло в тяжкій праці й у безмежно веселих гулянках, коли гуляли від зорі до зорі і це почували втому.

Спостерігав Рідкодуб селянські обличчя й бачив, як поволі танув на них лід замкнутості і недовір'я, як прояснювалися у них блакитні й карі очі, і здавалося йому, що навіть глибокі зморшки на обличчях якось розгладжувалися, танули.

До нього підійшов схвильований Карась і голосно, щоб перекричати польку-«ласточку», вигукнув над самим вухом Рідкодуба:

— Дивись, Михайловичу, яку отару дівчат веде Литвиненко... Цілий ескадрон... Як так надходитимуть, то через півгодини й починати можна.

— Там видно буде... Погано тільки, що все це робить гармошка. Виходить, що без неї нам не вдалося б зібрати людей.

— Зійшлися б, звичайно, і так... Це не секрет, але гармошка здорово підсобляє.

Дівчата тимчасом, трохи почмихавши собі в хустку, похихикавши одна одній у вухо, потроху почали пританцьовувати, незграбно підштовхуючи одна одну ліктем...

— Іди вже, йди!

— Ну, виходь котора,— війнув чубом Оверко і вилетів на середину кола.— Злякалися... щоб не перетанцював,— зухвало кивнув він у дівчачий гурт.

— Чи ба, який моторний! Не таких бачили, та не лякалися,— в тон йому відповіла Оленка. Рідкодуб лише тепер помітив її в натовпі.

— Ану, виходь! — пристукнув черевиком Оверко.

— І вийду, що ж ти думаєш? Швидше, Васю,—гукнула раптом дівчина, і її стрункі загорілі ноги ритмічно й граціозно задріботили поруч великих, незграбних ніг Оверкових.

Цього, мабуть, тільки й чекали хлопці та дівчата... Важко було, щоб хтось почав... А коли вже Оленка та Оверко відважилися — тепер тримайся, Васю... Доведеться тобі гірко: річкою піт з тебе литиме, мокра сорочка до спини прилипне, а ти мусиш грати, щоб у завірюсі штанів і спідниць, чубів і кіс молодість справляла своє свято. Ні, хоч що там кажіть, а нелегка почесна роль гармоніста на селі.

— Піддай жару! — гукав Оверко.

— Васютка, веселіше! — не поступалася йому Оленка.

А тимчасом у коло входили і зникали в різнокольоровому рухливому натовпі нові пари.

Поміж поважних бородатих дядьків, що, спершись на ціпки, витягали шиї (подивитися на танки), помітив Рідкодуб кілька жіночих хусток та силу дітвори, що поміж ногами дорослих протискувалися аж до гармоніста й уможувалися на східцях. Нарешті Васько, широко роззявши міхи, стулив їх короткими рвучкими рухами: звуки виходили обрубаними, не закінченими. Це означало, що далі грати неможливо.

Пари вмить звільнили коло, злившись з натовпом, але танцюристів швидко можна було відрізнити від решти хлопців і дівчат: обличчя їх червоно пашіли, очі горіли від захоплення, а груди під білими вишитими сорочками часто й високо ходили ходором.

— Чия ото така метка? — цікавився з гурту високий голений дядько. — Бойова, сукина доч... Отак мого Оверка острамила... Перетанцювала лиха личина...

— А чиї ж у нас ще так уміють, як не Бойкові?..

З-за гори почувся глухий стукіт моторів.

Рідкодуб давно вже пильно вдивлявся в той бік і тепер, одшукавши у порожній сільраді Карася, весело сказав йому:

— Ну, голова, тримайся. Созівці їдуть... Уже чути, як гуде трактор... Як під'їдуть, так і почнемо...

— Не по собі мені якось... Трохи моторошно... Це не секрет... Боюсь, що куркулі й тут пошкодять нам...

— Дурниці... Тепер ми з ними церемонитися не будемо... Бачиш, скільки вже люду зійшлося... І жінки є... А от ні Говорухи, ні Степаненка не видно... Гуць, правда, прийшов... Подивився на танки... а як зачув трактора, наче в воду впав... Мабуть, не любить, старий собака, нашого созівського коня.

— Товариші, сьогодні свято Міжнародного дня... Товариші! — заплющивши очі й ритмічно похитуючи головою, шепотів Карась...

— Що ти мимриш?

— Та не знаю, розумієш, як почати. Так у голові ніби все, що треба, а почну говорити, можу заплутатися... Це не секрет.

— Дарма. Говори сміливіше і не хвилюйся. До речі, порядок у тебе?

— У мене, а що?

— Не переплутай: після себе даси слово мені, а потім Стрепетові від комсомолу.

— І чого б то я переплутав?.. Я вже по пам'яті знаю, кому після кого... Цілу ніч не спав, усе думав, як воно вийде...

Заглушив Карасеві слова трактор. Він так важко під'їхав до сільради, що шибки у вікнах тоненько задзеленчали, а долівка під ногами ледве помітно дрижала.

— Ходім! — потяг Рідкодуб Карася за рукав.— Почнемо!

На тракторі, що, наче молода, уквітчаний був квітками, сидів Колька Стрепет і, схилившись набік, щось говорив Оленці. За ремінець його кашкета, напевно, дівоча рука настромляла жовтогарячих гвоздик, і вони цвіли, як маленькі сонця. Мабуть, жодного героя в світі не завітчували таким вінком. Новий созівський прапор Микола приладнав на самому переді трактора, і він полоскався над натовпом гордо й переможно.

Машина тягла за собою дві великі гарби, а в них виспівувало й галасувало з півсотні дівчорі... Созівці, чоловіки й жінки, згуртувалися і стали міцною стіною навколо трактора, немов збиралися захищати його від якогось невидимого ворога.

Рідкодуб задоволено всміхнувся трактористові, коли від того відійшла Оленка. Він бачив, що в цій частині його план виконується точно: все созівське населення з жінками й дітьми прибуде на свято.

Ще раз глянув на завітчаного трактора і зрозумів тепер, чому в натовпі нема Говорухи: хіба міг би він спокійно бачити, як гордо і по-хазяйському на його тракторі сидить тепер комсомолець Микола Стрепет у вінку з гвоздики і з молодим захватом в очах?

«Нічого,— вирішив Рідкодуб.— Це ще краще, що куркульні тут нема. Коли все йтиме так, як слід, самі до них підемо. Всім селом... Подивимось, якої вони заспівають».

— Починай... Більше чекати нікого,— обернувся він до Карася.

Той одкашлявся, зняв картуз і грайливо кинув у натовп:

— Товариші, тихше!.. Прошу уніманія, товариші!.. Товариші! — голосно вигукнув він, коли натовп трохи вгамувався.— Оголошую мітинг у честь Міжнародного

дня кооперації відкритим... Товариші, сьогоднішній день є велике свято трудящих усього мира, і це не секрет,— тут голос Карасів прозвучав твердо й упевнено.

«Тенер пішов,— подумав Рідкодуб,— не зіб'ється...»

— Це не секрет, що наші товариші за кордоном кров проливають, а в нас кооперація для трудящих... Товариші, це не секрет, що коли держава всі сили кинула на хлібозаготівлю, кооперація допомагала державі заготовляти, щоб робочі в городі, а біднота в селах не голодували, щоб наша Червона Армія сильною була, не голодною. Це не секрет, товариші, що куркулі хочуть задушити кооперацію. Вони не прийшли на наше свято. Сидять, як щури, по закутках... Вони хліб у землю закопують, але й це не секрет, товариші, бо ми той хліб відкопаємо й віддамо його нашій трудовій владі... В цей день ми повинні показати всьому мировому пролетаріату, що говорухи нам не страшні... Ми примусимо їх здати лишки, ми виконаємо липневий план на сто процентів, бо це не секрет, що хліб у куркулів є, вони його, мов ті собаки, самі не їдять і другим не дають... Хай кожний трудовий селянин чесно скаже, хто ховає хліб, щоб решту людей напрасно не безпокоїть... А то, товариші, це не секрет, за десяток куркулів повинне все село відповідати... В цей день, товариші, ми повинні всі, як один, стати на допомогу державі й показати всім, що ми підтримуємо свою державу, що ми боремося з куркулями і разом з робочими будуємо Радянську владу. Хай живе Міжнародний день кооперації і Комуністична партія, котора єсть наш вождь! Я скінчив, товариші.

Зім'яв Карась кашкета в руках і одійшов убік.

— Правильно, молодця,— прошепотів Рідкодуб.— «Інтернаціонал»,— нахилився він до Васька.

Той хапливо закинув ремінь на плече й заграв.

— Встати!— владно скомандував Микола Стрепет і випростався на тракторі, високий і вродливий. Дівчата захоплено зиркали на нього.

Вставати довелося лише тим, що сиділи аж геть ззаду, мовчазні й байдужі до всього. Але таких було небагато. Решта ж стояла, виструнчившись і захопившись гострою промовою Карася, трактором, уквітчаним, як дівка на Івана Купала, а особливо «Інтернаціоналом», що його стоячи грав Васько.

— І вивчилося ж, стерво,— поблажливо дивувалися селяни.

— Від райпарткому слово має товариш Рідкодуб.

— Просимо! Просимо!—загуло від созівських лав.

Своєю промовою Рідкодуб бив у ту саму точку, що й Карась... Висвітливши політичне значення Міжнародного дня кооперації, навівши кілька яскравих прикладів за-проданства буржуазних кооперативів капіталові, він палко почав закликати селян — незаможників і середняків — допомогти владі виявити тих, що злісно приховують хліб.

Доки Рідкодуб говорив про справи, що безпосередньо не зачіпали селян, ті слухали його з розкритими від захоплення ротами. Деякі, що більше цікавилися, протискувалися ближче до ганку.

Та коли він почав про хлібозаготівлю, про роль кооперації в ній, у натовпі прошелестіло легке шамотіння. Дехто розчаровано зітхав, інші, як завжди в критичних випадках, посилали слухняні пальці чухати потилицю, а кілька чоловіка просто обернулися спиною до промовця, красномовно підкреслюючи цим, що зачеплене ним питання їх абсолютно не цікавить.

Зате основна маса уважно слухала його промову, і Рідкодуб навіть помітив, що багато десятків бородатих і безбородих обличчя непомітно хиталися. В цих ледве вловимих рухах відчував Рідкодуб potwierдження своїх слів, і голос його бринів упевнено й дзвінко. Особливого вогню й запалу надавали йому созівці. Вони стояли незламним муром навкруги свого прапора, і на обличчях їхніх прочитав Рідкодуб рішучу впертість: «Чорта лисого здамо тепер!»

— Товариші! — гукав Рідкодуб, показуючи рукою на приміщення сільради.— Ви пам'ятаєте двадцять перший рік... Ви не забули й досі, як у цьому самому приміщенні лютої зими замерзали й гинули від голоду жінки й малі діти. Вони тисячі верст ішли до вас за шматочком хліба для своїх дітей. З далекого Надволжя прийшли вони, покинувши свої оселі, і десятками гинули по українських степах та несходимих дорогах!

Велика тиша стояла навкруги... Кинули навіть лузати насіння.

— Згадайте, товариші, скільки їх лежить на вашому цвинтарі... А хто в цьому винен? Не партія, не ви, чесні трудовики-селяни, а винні оті говорухи, гуці, степанен-

ки... Вони й годі гноїли хліб і тепер законують його. Та не ті тепер часи. Не вдасться їм пошкодити нашій роботі. Хай позавчора темнотою нас перемогли... Вони ще дадуть відповідь за це, а сьогодні всі, хто не хоче ходити під глитайським чоботом, повинні сказати глитаям: годі дурити! Годі точити розбійницькі ножі! Всі лишки хліба продавати лише державі!

— Правильно! — наче з одних грудей, вирвалося в созівців.

— До суду їх, гадюк строкатих! — вигукнув Микола Стрепет.

Це був сірник, кинутий у купу пороху.

Загуло, зашуміло, наче перед вибухом. Рідкодуб узяв найвищу ноту:

— Товариші! Радянська влада знайде на них кару, але нам треба примусити їх скоритися... Скільки їх — десяток, другий, а нас сотні... Я кінчаю, товариші! — вигукнув Рідкодуб, помічаючи, що натовп усе більше й більше хвилюється... — Сьогодні, в день великого свята, ми покажемо, що шевелівці були, є і завжди будуть горою стояти за свою Радянську владу, а глитаям скажуть: зась!

У натовпі тепер клекотіло... Кожний вважав за свій обов'язок сказати щось своєму сусідові, збивалися в гурти, вимахували ціпками, трясли бородами, окремо верещали жінки... Кілька з них витирали хустками мокрі очі, згадавши загинулих надволжан. Поміж них вешталася Оленка.

Васько хотів заграти «Інтернаціонал», та запнувся на першій ноті.

Карась тривожно дивився на Рідкодуба:

— Давати слово комсомолу?

— Зачекай трохи... Починається справжнє порушення нашого плану, але, здається, на краще... Слухай.

Натовп розпалювався... Рідкодуб намагався в окремих вигуках вловити настрої зборів.

— Не нашого ума це діло, — наче древній пророк, потрясав ціпком сивобородий дідусь. — Не лементуйте, мужики, про себе не забувайте.

— За машинку їх та в конверт!.. — гукав незграбний Оверко.

— Годі панькатися... І так на шию сідають!

— Чому не прийшли на збори?.. Гордують!

— Біля жінок, мов коти, вилежуються...

— Граждани, заспокойтеся... Вони власть, їм краще видать.

— Власть, власть! Що ти мені — власть! Їм гроші за те платять, що вони гарно балакають, а ви вже й повірили... Вла-а-сть!

— Заткнися, ти... Степаненків холуй!

— Не чіпай його. Він за півпуда пшениці цілий рік вилизуватиме Говорусі...

— Байстрюк! Голоштанько! Босяцюга! Тьфу!

— Котись ковбасою, піди штани подерж Гuceві, він оце саме після обіду... сидить.

— Га-га-га!

— Тю-ю-фі-і-іть!

— На батькову жінку, дураче, а не на святу землю.

— Дай йому, Оверку, по мармизі. Дай!

— Та є по чому вдарити... Ач, вилискує, мов самовар...

Тепер Рідкодуб сіпнув за рукав Карася:

— Заспокой, а то буде бійка. Годі!

— Граждани, заспокойтеся! — замахав той парусовим портфелем. — Уніманіє, граждани, мітинг продовжується!

— Та що там говорити, і так ясно!

— Взяти за карк — і амба!

— Гляди, щоб тебе не взяли, який беручкий!

— А тобі шкода?.. Піди поцілуй їх!..

— Тьфу, страмнющий!

— Граждани, просьба замовчати! Слово від товариства спільного обробітку землі має товариш Гаркавий.

— Ану-ну, кажи...

— Диви, від якого це часу, а ми й не знали, що він отакій.

— Невже він балакати вміє?..

— Диви, чудасія!

На ганок зійшов середній на зріст, білявий, блакитноокий чоловік. Дивлячись на нього, справді важко було повірити в ораторські здібності заступника голови СОЗу.

Але це примусило збори заспокоїтись. Цікаво все ж таки, що скаже завжди тихий, лагідний і мовчазний Гаркавий.

А він і сказав усього кілька слів.

— Товариші, вітаю вас від Завгороднянського СОЗу. Невідомо, чи з розпорядження, чи з власної ініціативи Васько заграв «Інтернаціонал».

Гаркавий почервонів і, не знаючи, де подіти руки, переступав з ноги на ногу, наче стояв на голках або на битому склі.

— Товариші, з нагоди Міжнародного дня ми, созівці, обіцяємо безплатно виорати трактором землю вдови Марії Масленкової, потому як вона найбідніша жінчина, а ми повинні допомагати бідним... Оце й усе.

— Откої диви... От тобі і Гаркавий!

— Молодці хлопці! Діло показують.

— Народ сурйозний зібрався, роботящий.

— Добре їм з такою машиною...

— Оце й я розумію, а то балачок копиця, а діла чортма... Верное слово.

— Пощастило старій. Ні сіло ні впало, а землю виорють.

— Та не вік же їй в одробітки до багачів ходити! — вигукнув жіночий голос.

Місце Гаркавого на сходах зайняв Микола Стрепет.

Говорив він швидко, захлинаючись і часто показуючи на трактор. Скінчив він тим, що закликав негайно потрусити Говоруху, Гуця й Степаненка. Селяни стримано вислухали його коротку промову, зате хлопці та дівчата влаштували своєму улюбленому танцюристові таку овацію... Навіть «Інтернаціонал» у Васька зазвучав якось урочистіше...

— Ба, як своєму плескають, — підморгнув старий Ступа Свириденкові.

— Гарганізація, — багатозначно відповів той.

Та найбільше здивував усіх виступ Оленки від жінок. За дванадцять років багато «орателів» чули шевелівці, але такого молодого, вродливого, та ще й дівчини, доводилося чути вперше... Червоніючи до вух і дивлячись кудись поверх голів, вона проказала своє привітання так, наче прочитала його з книжки. Та й не дивно, цілу ніч і ранок вона вивчала слова промови, списані Рідкодубом на папері.

— Балакуча попадеться комусь.

— Як дробом об решето періщить.

— І де воно насобачилося?.. Так і сипле, так і сипле...

— Тепер усе можна. Скоро й моя Оришка в ортелі піде.

— І піду, а що ти мені зробиш?

— Шкуру спущу, от побачиш!..

Чоловіки зареготали, а жінки оточили міцним колом розхвильовану Оленку й одна поперед одної щebetали їй слова здивування, поваги й ласки.

— А тепер закривай мітинг і внось пропозицію рушити всім на демонстрацію... Що далі робити — побачимо,— шепотів Карасеві Рідкодуб.

Карась випростався і підняв руку:

— Граждани, зараз мітинг закінчимо... Після цього...

— Е, ні, пожди, пожди, Макаровичу, не закінчуй,— вихопилася рука з натовпу.

— Що таке? Слово хочете? Хто там?.. Виходь сюди.

— Та яке там слово,— протискуючись до ганку, говорив кремезний, з вусами вниз, дядюшка.— Просто хочу висказатись...

Рідкодуб уперше бачив цього позачергового промовця... Чи не підвезе він якогось візка?

— Хто це? — тихо запитав він Карася.

— Середнячок наш... Нічого собі дядюшка... Не вредний для влади...

— Так ось і я скажу, вроді як од селян... Слухав оце я та й слухав собі, що розумні люди говорять, і надумав своє уменіє висказати. Як ми є чесні радянські селяни, власть наша нас не обижає, то, я думаю, ми повинні її підтримати, значить, щоб гуртом. Потому, звісно, гуртом і батька легко бити... Моя дурна голова так собі надумала. План все одно виконувати треба? Треба. Хліба в бідноті та середняка нема? Нема... А у глитаїв він є? Хвакт, є... Значить, виходить, що відціля всім народом ми повинні піти до них і пошукати хліб... На нет суда нет, а знайдемо — примусим продати державі... Більш я нічого не надумав...

— Діло кажеш, дядьку Якове. Спасибі,— загуло в созівських лавах.

— Чудесно. Ніколи, признатись, не чекав,— радісно говорив Рідкодуб.— А головне — жодного вигуку протесту... Красота, Карасю... Зараз рушимо... Тримайся, Говорухо...

— Це не секрет. Підтримав наш план.

— Тоді ходімо, чи що,— метушився Оверко Ступа,

а маленький Івась Литвиненко вештався між дівчат, у чомусь завзято їх переконуючи.

На тракторі поруч Миколи Стрепета вмощувався Васько і лаштувався до виконання функцій оркестру.

На двох гарбах невлад заспівала діввора.

Селяни згуртувалися біля трактора, роздивляючись його з такою цікавістю, веле бачили вперше.

— Бережіться! — весело вигукнув Микола, і трактор застугонів, задрижав і, шарпнувшись, мов живий, тихо посунув вздовж вулиці, тягнучи за собою дві квітчастих галасливих гарби. За гарбами йшли хлопці й дівчата, а за ними з ціпками в руках поважно й урочисто виступали селяни... Що вони думали собі? Які цілинні скарби розворушив у їхніх важких головах сьогоднішній мітинг.

Васько Плотник розправив плечі, збив на потилицю кашкет і заграв традиційне «страданіє». Хіба він винен, що й досі ні від кого було навчитись революційних пісень?

Рідкодуб і Карась мовчки йшли збоку созівських гарб. Під звуки «страданія» Рідкодуб думав: «Чи вдалося Костенкові та Гаврющі в Очеретянці провести мітинг? Цікаво, як там проходить свято...»

Созівський прапор переможно майорів тепер над трактором, дівчата на чолі з Оленкою заспівали, і натовп, простуючи вздовж вулиці, зростав і ширився, як виростає снігова куля, коли її котити по м'якому снігу.

Ще помітив Рідкодуб рухливі зграї горобців, що сьогодні якомсь занадто розходилися, цвірінчать і пурхають, мов навіжені.

Напроти високих дощаних воріт трактор спинився... Васько облишив «страданіє», а діввора від несподіваної зупинки гарб повалилася одне на одного і заверещала захоплено й пронизливо.

З-за воріт видно було лише зелену бляшану покрівлю Говорушиної хати.

Стрункі тополі кидали велетенські тіні, і від того у дворі було темно і, мабуть, холодно...

Натовп стояв під ворітьми, не знаючи, з чого почати.

Що там за ними?

Рідкодуб виліз на гарбу й підніс руку.

— Громадяни!

Всі обернулися до нього.

— Пропоную вибрати від себе трьох чоловіка, які пі-

шли б у двір і пошукали хліба. Вибрати треба чесних людей, яким ви довіряєте.

— А як на мене, так краще всім піти... Що ми йому, двір завалимо? — вигукнув старий Ступа.

— Звісно діло. Нащо трьох... Підемо всім миром,— загуло ще кілька голосів.

— Гуртом веселіше...

— Голова сільради попереду... Він вроді як від влади.

— Конешно... Мое пропозиція було, щоб усім миром,— завершив дядько Корній, той самий, що позачергово виступив на мітингу.

— Не прийшов до нас — самі до нього підемо!

— Ми не горді. Раз-два — й у дамках!

— Атож, чого там воловодитись? Без комісій обійдемося!

— Тоді добре, товариші. Так і зробимо,— вигукнув Рідкодуб, легко зстрибнувши з гарби.

Перші увійшли в двір Рідкодуб, Карась, Микола Стрепет, дядько Корній, старий Ступа, його син Оверко, ще двоє невідомих Рідкодубові селян і Васько Плотник. Далі вже тяжко було розпізнавати, бо широка хвіртка приймала в свою пащу все нові й нові припливи натовпу. Йшли селяни похмуро, з почуттям відповідальності й серйозності справи, за ними товпилися цікаві балакучі жінки і квітчастим натовпом чекали черги хлопці й дівчата. Всім було цікаво, як зустріне Говоруха таких несподіваних непроханих гостей.

Кілька поважних селян, затримавшись на вулиці, озираючись, зникали в сусідніх подвір'ях. Їм ніяк не хотілося, щоб Говоруха пізнав їх у натовпі.

На ганку з'явився сам хазяїн у новій альпаговій чумарці, простоволосий, з ретельно розчесаною надвое бородою. Волосся в нього щедро було помазане оливою і блищало, мов холка вороного чистокровного коня. Над ним кружляв і дзижчав овод, приваблений масляною вогкістю голови. З-під розстебнутої чумарки вбирала очі білизною плоскінного полотна сорочка.

Спершись одною рукою на поручні, він звузив очі й бігав ними по натовпу, шукаючи розгадки такого багатолюдного візиту.

До ганку наблизився Карась:

— Драстуйте, Микито Петровичу. З неділею...

— Вас так само, люди добрі.

За спиною чоловіка, як з-під землі, виросла огрядна, опасиста Говорушиха.

Вона тупо дивилася на натовп і ніяк не могла зрозуміти, в чім справа.

— Так що, Петровичу... всіма зборами ухвалено пошукати у вас хліба...

— А-а-а,— здивовано звів очі Говоруха і зовсім спокійно запитав: — Протокол є? Покажіть...

Карась трохи зам'явся. Він не чекав такого запитання.

Хтось з гурту прийшов на виручку:

— Який там протокол, коли ми всі тут... Хіба не бачиш?..

— Протокол завтра покажемо! — твердо сказав Карась.— Це не секрет, а зараз одімкніть нам комори. Як представник влади, вимагаю!

— Це можна,— з легким серцем погодився Говоруха,— все одно нічого не знайдете... бо нема... Дурити вас не буду. Шукайте вже, коли прийшли...

— А ти не обижайся, Петровичу,— м'яко обізвався хтось з гурту.— Нема — так нема, а є — так треба продати... Діло таке...

— Обчественне,— припечатав дядько Корній...

Говоруха повернувся і кинув Карасеві:

— Піду ключі принесу.

«Щось дуже спокійний... Мабуть, устиг вивезти в інше село,— подумав з досадою Рідкодуб.— Проморгали...»

Зовсім несподівано затужила на ганку Говорушиха. Вона тепер лише розкумекала, чого прийшли люди, і голосним жалісливим тужінням ніби хотіла компенсувати витрачений на міркування час.

— Ой людочки мої рідні! Та де ж той хліб у нас узявся... Та вивезли ж усе до зернятка... От хай дітей своїх не діжду бачити...

— Диви, горголя репетує, як не лусне...— штовхнув ліктем Оверко Васька Плотника.— Одгодована...

— Якби не було хліба, не роздиралася б так...

— Хай погаласує... Такої чорти не вхоплять...— кинув хтось з гурту.

Але в коморі справді нічого не знайшли.

Говоруха переможно розводив руками:

— Самі бачите, люди добрі... Нема... Якби було, я не

чекав би, доки ви прийдете... Я для советської власті не ворог... Вивіз би...

Стара билася розпатланою головою об стінку, кричала грубо й істерично, наче хтось її шмагав нагаєм з голчастим наконечником.

— Ой лишенько, ой доле моя! Та за що нас ріжуть! Ой, ой, ой, боже мій, о, рятуйте! Душать, грабують... Старцями роблять...

Коли Рідкодуб виходив з комори, помітив, як ворухиться висока лобода, що росла за хатою. Низько пригинаючись, бур'янами біг на леваду комсомолець Степан Говоруха.

«Цьому комсомольцеві сьогоднішнє свято не до серця. На мітинг не з'явився і звідси тікає... Хоч би на виставу ввечері прийшов,— подумав Рідкодуб.— А потім доведеться звільнити його від комсомольського квитка».

— Ще будемо шукати?—підійшов до нього Карась.— Мабуть, вивіз, сукин син.

— Прогавили ми з тобою, от що,— сердито відповів Рідкодуб. До них швидко протиснувся Васько Плотник.

— Пошукайте в клуні,— сказав переконано, переводячи погляд з Карася на Рідкодуба.— Засіки я там робив, а в коморі немає. Може, десь там... Хвакт...

— Громадяни!—голосно гукнув Карась.— Ходімте ще в клуню.

— Коли шукати, то вже скрізь. Це — діло.

— Не може цього бути, щоб так ото в нього й не було... Заховано десь.

— Позаторішній іще береже... Врожаї, що й казати, добрячі були...

Але короткі черстві репліки заглушив пронизливий тваринний галас Говорушихи.

Почувши про клуню, вона здригнулась і божевільно метнулась у сіни. Звідти, розпатлана й страшна, несамото галасуючи, з швидкістю, незвичайною для огрядних жінок, сплигнула з ганку і помчала до клуні.

— Повішусь, людоньки! Повішусь! Життя себе рішу! — вигукувала вона, розштовхуючи натовп і вимахуючи в повітрі налигачем.

За нею помчав Говоруха з перекошеним від люті обличчям, а за ним шарпнувся весь натовп.

— Куди біжите, не повіситесь,— невідомо кого переконував Оверко.— Налигач не видержить.

Але людей уже набилося повнісінька клуня. На долівці, густо потрушеній половою, репетувала Говорушиха, а старий стояв над нею блідий, з блискучими очима загнаного на слизьке звіра і тільки не своїм голосом вигукував:

— Люди добрі, прошю вас... вийдіть з клуні... Похорошому прошю...

— Ой лишечко! — несподівано гукнув зляканий дівчачий голос.— Провалилася долівка!

— Де! Що провалилося? Чого ви жартуете?.. Які тут смішки!

— Що там таке?

— Та що ви брешете, і таке вигадать!

— Та ось гляньте.

Пашка Сидоренкова всім показувала на дві чверті вгнуту долівку.

— Он воно що! Еге-е!

— Ану, голову сільради сюди...

— Товариш приєдатель, а гляньте лишень, чи не отут те, чого вам треба?

— Лопаткою б копнути... Мо, воно й на самім ділі...

— Ловко придумано, якщо й справді тут заховав... Зметикував, старий собака!

— Всі вони святі та божі, а народ дурять, як дияволи.

Рідкодуб стежив за Говорухою. Той стояв, притиснутий натовпом до стінки, обличчя його почорніло, очі погасли і звузилися, а руки, як непотрібний додаток, безвільно звисали вздовж тіла. У правій руці він тримав налігач і жмакав його так, що пальці хрустіли. Коли стара, одхлипавши, знову заголосила, він люто вдарив її носком чобота під ребра, аж та хекнула й замовкла.

— Не верещи, падлюко,— витиснув він крізь зуби.— Доревлася! — І ще раз оперезав її налігачем.

Карась, хвилюючись, уже почав розкопувати яму, раптом наткнувся на товстий шар полови і тепер кілька чоловіка швидко вигрібали її.

— Засіки! — радісно вигукнув Васько, побачивши дощатий ріг.— Мої засіки, я робив.

— І пшениця,— додав Карась і, глибоко зануривши в полову руку, витяг жменю добірного зерна.

— Шукайте ще,— метушився навколо ями Васько Плотник.— Тут шість засіків... От ей же богу. Хвакт!

На цей раз йому ніхто не заперечував. Через десять

хвилин уся долівка в клуні була розрита, а з-під ворохів вигорнутої трухлої полови стирчали гладенько, до блиску вистругані боки засіків.

— Так, як на око,— сміючись, казав Карась Рідкодубові,— то ми вже заготовили пудів вісімсот. Це не секрет...

— Вісімсот не вісімсот, а шістсот вірних,— серйозно й по-хазяйському зауважив Ступа.

Тихо верещала товста жінка, й страшний від люті прикипів до стіни розхристаний, знівечений Говоруха.

Лишивши біля засіків варту, шевелівці тепер не йшли, а бігли за трактором, що з радощів дав третю швидкість.

Васько грав «Інтернаціонал», а Рідкодуб уліз поміж дівтору і намагався підспівувати їй. Дивлячись на нього, обвішаного дівлахами, селяни підморгували один одному:

— З центра, а видать простяк... Диви, як вони його в роботу взяли.

Демонстрація підходила до Степаненкового двору, а в цей час з левади бур'янами пройшов Говорушин Стюпка і непомітно шугнув у хату. Там за столом, схиливши голову на руки, сидів старий Говоруха і тупо дивився на скатертину. Червоною заполоччю вишито було на ній великими літерами: «Кого люблю — тому дарю».

Двадцять п'ять років тому вишивала тую скатертину чорнобрива Горпина, що тепер обрзекла, постаріла і тихо, безнадійно хлипає на печі.

— Не журіться, тату, не pomoже,— глухо бовкнув син, сідаючи на лаву.— Робитимемо, знову наживемо...

— Як тут не журитися?.. Накрили нас з тобою, сукині сини, як курчат, сину, накрили... Не допоміг ні проклятий твій комсомол, ні «Чорний ворон» Степаненків... Теж знайшов чим залякати... Листи, дурень, підкидав... Ех-ха! Не на лякливих напали... Люди з ними, сусіди проти пішли... Вся громада — ворог нам. Хоч крізь землю тепер. Жити ж не дадуть созівці, комнезамщики... Без ножа заріжуть...

Нічого більше не сказав батькові комсомолец Стюпка, а тільки засунув руку в кишеню і вдесьте намацав там маленький холодний патрон... Два тижні тому з великими труднощами Стюпка виманив цей патрон у свого маленького брата, і з того часу щодня він муляв йому кишеню.

Розділ чотирнадцятий

Ця вистава була виняткова. На ній, крім шевелівців, були очеретянці. Вони вперше за дванадцять років вийшли з свого хутора на люди. Та ще як вийшли: гуртом з своєю музикою вони підійшли до сільбудинку і стали біля ганку, чекаючи. Вони не хотіли товпитися в двері, ані розгубитися в натовпі. Вони послали в приміщення Костенка: він провадив у них мітинг, він же їх запрохував сюди, отже хай доведе справу до кінця...

— Піді, щоб там місце одвели. Ми ж ваші гості,— сказав Тимошенко.

— Та ще й рідкі,— додав його сусіда.

Через хвилину, радісно схвильований, з кашкетом аж на потилиці, вибіг Костенко.

— Заходьте... Ваші перші дві лави з правого боку... Музика попереду...

Тоді тільки очеретянці організовано й поважно, не товплячись, увійшли до сільбуду й сіли на свої місця.

Коли Костенко спіймав Рідкодуба за кулісами і сповістив про прихід очеретянців, той міцно стиснув неможликову руку.

— Чудесно, друже! Наша бере! Ми сьогодні хіба ж так зрушили справу!

— У мене теж непогано, товаришу Рідкодуб. Потім розповім! — похапливо відповів Костенко.

Особливо до речі прийшлася очеретянська музика. Васько Плотник грав роль старого батька Панаса і тепер, загримований, вимазаний у сажу, з кошлатою чорною бородою і в старій Бойковій чумарці, поважно походжав поза лаштунками. Коли йому запропонував хтось пограти, доки почнеться вистава, він категорично odmовився.

— Я вже не Васько Плотник, а заможний селянин Панас. Хвакт... Прошу мене не зачіпати... Є в мене жінка, два сини, невістка, хазяйство, а ви — заграй! Не личить мені!

А музика очеретянська була неабияка. Складалася вона з двох скрипок, засмальцьованих від довголітньої служби, причому лише одна була при своїй пам'яті, а друга мала тільки дві струни. Та це нітрішечки не псувало враження солідності і відносно високої кваліфікації оркестру. Особливо вражав шевелівців великий

очеретянський барабан, що його несли аж два чоловіки. Це не якась там нікчемна бубанка, що на ній іноді вибиває Оверко. Це справжній «струмент», на нього й глянути приємно, а ще коли загуває... А потім, хіба до бубна приладнаєш такі великі мідні тарілки?

Головне ж, що музики — не якісь свистуни, а хазяйновиті, поважні люди. Оці як утнуть,— не гріх і старикам навприсядки та в долоні. Так міркували шевелівці, вщент переможені очеретянською музикою.

— Ану, заграй якої-небудь,— під'юджували вони музик.— А то нетерплячка бере.

— Заграти можна. За тим і прийшли, а вам танцювати випадає.

— Та що з вами робити... Так тому й бути: як танцювати, то й танцювати.

— Під їхню музику хіба втанцюєш? Городська музика,— заздрісно сказав старий Ступа.

— Зате в нас спихтахель, а в них нема,— заспокоїливо вставив Свириденко.

— А ми ставка вчора закінчили. Гуртом... Там такий розлився, мов ріка. Приходьте купатися...— одбив Свириденків натяк Тимошенко.

Цією новиною очеретянці остаточно збили з позиції шевелівців. Останнім лишилося тільки чекати, доки очеретянська музика втне, щоб якомось «зам'яти», «переграти» цю справу.

І очеретянці втнули.

Спочатку заверещала перша скрипка. З другого коліна їй почала скрипучим тремтливим тоном підігравати друга. Грали звичайного гопака, але шевелівці були зачаровані. Навіть дівчора втихомирилась і, протиснувшись наперед, здивовано поглядала то на рухливі смички, то просто в бороди музик. Деякі хлопчачки так захопилися спогляданням, що за звичкою позасовували пальці в роти і регельно смоктали їх.

Швидко центром уваги став барабан. Чого він досі мовчить? Барабанщики лаштувалися, не поспішаючи, наче готувалися до святого дійства. Один узяв блискучу мідну тарілку і підніс її над другою, а тимчасом другий озброївся великою калатушкою.

Перший хитнув головою й ударив тарілкою, другий гупнув у туго напнуту шкіру. Ефект був незабутній. Шевелівці не могли стояти на місці. Гопак у такий подачі

позбавляв рівноваги навіть найзапекліших скептиків. Дехто вже пристукував ногою, дехто ворухив плечима, а старіші тільки прицмокували собі в бороди. Очеретянці показували «клас».

А в цей час за полотняною завісою йшла гарячкова метушня. Приладнував до кашкета червону зірку Стьопка Говоруха: він мав грати червоного командира Петра, і Рідкодубів стеєр, заряджений одним холостим патроном, стримів у нього за поясом. Нелегко дістався Стьопці цей клятий стеєр. На нього не без підстав претендував і Колька Стрепет, що, граючи роль ватажка дезертирів Павла, конче хотів мати револьвера біля боку. Та в останню хвилину Колька погодився з Рідкодубом. Справді, червоний командир мусить бути озброєний краще за дезертира...

Васько Плотник, заклавши руки за спину і нічого не бачачи перед собою, ходив уздовж сцени і мимрив собі в кудлату бороду:

— Мовчи, стара. Чого заводиш? Ну, що таке? Забирають — що зробиш? Треба йти, коли забирають. Служив я на царя — хай син послужить на товаришів.

Він хоче ці перші слова з своєї ролі проказати без суфлера, щоб вийшли вони в нього переконливі.

Рідкодуб допомагав дівчатам прибавати рушник на покуті. Оленка, виряджена у вишивану сорочку та в широку квітчасту спідницю, більше за всіх турбувалася за успіх вистави. Вона грала дружину Павла, і синій жіночий очіпок рельєфно окреслював її високий рівний лоб і відтінював теплу синяву очей.

— Як ви думаєте, не провалимося? — стрельнула очима на Рідкодуба.

— Не хвилюйся... Пройде як слід. Вдень не провалилися, хоч ролі були куди тяжчі. Не провалимося й тут.

— Ванюшко, голосніше підказуватимеш! — кинула Оленка Івасеві Литвиненку, що з книжкою в руках уможувався в суфлерській будці.

Роль Наталки, коханки Петрової, випала Паші Сидоренковій. Дівчина добре визубрила свої слова, але хвилювалася і, зустрівши в загальній метушні Кольку Стрепета, щоразу благала:

— Колю, ти мені тихенько підказуватимеш. Добре? А то зіб'юся.

— Підкажу, підкажу,— одмахнувся чубатий у сивій шапці «дезертир Павло» і мчав за лаштунки збирати своїх товаришів-«бандитів».

А ті похмуро походили поза сценою. Вуса, намальовані вугіллям, надавали їм солідного вигляду, а мисливські рушниці та розхристані батьківські чумарки робили з них справжніх закоренілих лісовиків.

Поміж ними, зодягнені в червоноармійське, з зірками на кашкеті, зухвало шугали ті, що за ходом п'єси переможуть дезертирів. Вони почували себе героями.

Рідкодуб востаннє глянув по сцені. Здається, все. Можна починати. В залі замовкла очеретянська музика.

— Врем'я! — протяг хтось з кутка.

Знялася буря оплесків.

Тоді до Рідкодуба рішуче підійшло трое: один «червоноармієць», двоє «дезертирів». Усіх трьох Рідкодуб часто бачив на репетиції, помітив і сьогодні на демонстрації, але прізвища їхні були йому невідомі...

— Товаришу Рідкодуб,— сказав один з «дезертирів». — Ми оце втрьох давно хотіли з вами побалакати, та ніяк не вловимо.

— Кажіть, що у вас цікавого.

— Діло в нас просте... Як ми всі є бідняки, одне слово — неможливі, так хотіли б у комсомол записатися.

— Щоб, значить, у ячейку, і активно працювати,— весело додав «червоноармієць».

— Хіба нас тільки три?.. Нас ціла кумпанія,— обізвався другий «дезертир».

— Чого ж ви раніше не записувалися?

— Ет, що там і говорити. Хіба ви самі не бачите, хто у нас у комсомолі?.. Говоруха заправляв, а нашого брата не признавали...

Рідкодубові хотілося вхопити в обійми і «червоноармієця», і «дезертирів» і радісно кричати про їхнє бажання на всю залу, але він почув, що знову хтось вигукнув «врем'я», і лише нашвидку кинув хлопцям:

— Молодці, товариші... Завтра вранці заходьте в сільраду... Поговоримо, а зараз починати будемо... Добре надумали, хлопці!

На сцені, готові до початку, розташувалися дійові особи: старий Панас біля дверей закам'янів, Одарка (дружина Панаса) з своїм сином Петром за столом сидять. Ось-ось відкриють завісу.

«Хоч би не збитися спочатку, а далі вже піде, як по маслу», думає кожний.

У будці, примружуючись від світла, сидів над розгорнутою книжкою Івась Литвиненко. Тоненько заскиглила перша скрипка. Мабуть, музики готувалися далі «поражати» шевелівців.

Тоді з-за завіси вийшов Рідкодуб і підніс руку. Скрипка замовкла. Поволі вшух лемент. На стрункого уповноваженого жадібно дивилися сотні очей.

— Товариші! Сьогодні ви на власні очі бачили, як дурили нас з вами й усіх робітників та селян ваші глитаї... Вони ховали хліб. Вони потім хотіли здерти за нього три шкури з бідняка... Сьогодні, товариші, ви дружно й організовано викрили їх. У Говорухи знайдено сімсот п'ятдесят пудів, у Степаненка — триста. За приховання вони підуть під суд. Половину липневого плану виконано... З вашою допомогою, товариші, і решту виконаємо... Хай живе союз незаможника й середняка проти куркуля!

Оплески вкрили його слова. Ховаючись за завісу, помітив Рідкодуб на першій лаві високого кощавого Караса в парусиновому плащі й маленького щуплявого Костенка... Вони плескали йому, а обличчя їх цвіли гордою радістю. Відхиливши завісу, висунув обличчя Гаврюшка:

— Граждани,— сказав він,— зараз тут здесь буде п'еса Степового «Боротьба»... П'еса, конешно, революційна, і на сцені буде стрілянина, но ви, громадяни, не бойтесь, потому стрілятимуть з холостих і вгору. Перед тим, як стрілятимуть, я вийду і скажу...

Хтось із сцени рішуче взяв Гаврюшку за комір, і його розкуйовджена голова з широким здивовано відкритим ротом пірнула за завісу.

— Завжди ти, Гаврюшко, вискочиш, як Пилип з конопель,— допікав його за лаштунками Рідкодуб.

— Хіба не можна... чи що?.. Я завжди попереджаю, якщо в п'есі стрілянина,— виправдувався завсільбуду.

— Годі. Починаємо!

Завісу відкрито, і суфлер похапливо подав перші слова... Плаче стара мати Одарка, обнімаючи Петра:

— Забрали, забрали... Чує моє серце...

Бліде світло лампи скупно падало на три сотні найрізноманітніших облич, що застигли в жадобі бачити найдрібніший рух на сцені.

Остання дія — так би мовити, «гвоздь» вистави. Це ж

у ній буде стрілянина. Тому не дивно, що на сцені запанувала особлива хапливість і метушня. Треба було прибрати до біса рушники, повиносити геть лави, стіл, рогачі й усе, що хоч трохи нагадувало хату мирного селянина. Натомість серед сцени поклали товстого пенька. На ньому відпочиватиме червоний командир Петро.

Навкруги пенька виростав ліс... Хлопці вносили на сцену оберемки молодого гілля, встромляли його в щілини поміж дошок, і через п'ять хвилин на сцені шелестів такий чагарник, що цілий загін «дезертирів» міг би в ньому сховатися. Оверко Ступа грав першого дезертира, і його велетенська постать серед низенького гілля нагадувала високо спиляний дуб.

Васько Плотник на час баталії між «червоними» й «дезертирами» мав гавкати собакою,— так вимагала п'еса. Але й у цій новій ролі здібний актор досить успішно тренувався за лаштунками, викликаючи регіт дівчат.

З стеєром у руках пройшов через сцену і зник у темному кутку Стьопка Говоруха — «червоний командир». У цей час, шукаючи Оленки, туди поткнулась і Пашка Сидоренкова, але, побачивши, що її там нема, побігла назад.

Дія розгортається повною ходою...

Шелестить під дезертирськими ногами трава. Десь придушено хрипить собака. Васько Плотник прекрасно веде роль.

Сплять стомлені червоноармійці, та не спить їхній командир. Кожний його рух фіксують сотні напружених очей. У кутку сцени за лаштунками стоїть радісний Рідкодуб і пильно стежить за ходом подій.

Я В А 4

Петро. Хлопці, за мною! Ура-а-а!

Червоноармійці з криком «ура» вибігають з куців. Ззаду по них стріляють. Обидва Петрові товариші падають убиті...

Таку ремарку до четвертої яви сумлінно подав з суфлерської будки Івась Литвиненко, але її не виконано до кінця... Справді, стрілянина зчинилася, аж небові жарко, два Петрові товариші попадали на підлогу, картинно розкидавши руки і чуби, але чому...

Надлюдський зойк — і з-за лаштунків просто на сцену важко впала людина.

Хапаючи ротом повітря і притискуючи руки вище серця, на зеленому гіллі лежав Рідкодуб...

І «червоноармійці», і «дезертири» захолинули в різних фальшиво-войовничих позах...

Глядачі, мов загіпнотизовані, підвелися з місця: що це, за ходом п'єси так треба, чи справді людину вбито?..

Від напруженого дихання в могильній жахливій тиші ледве чутно дрижала струна на скрипці очеретяньського музики.

І знову зойк:

— Ой боже ж мій! Ой лишечко! Вбив, на смерть убив!

На сцену вилегіла Паша, за нею бліда, як крейда, Оленка...

З перших лав стрибнув на сцену Карась, а за ним Костенко... Десь хлипнула жінка і злякано закричала дитина. Тоді разом затужило кілька жінок. Натовп рвонувся на сцену, перекидаючи лави, тиснучи одне одного. А там з перекошеним від болю лицем лежав Рідкодуб і поміж пальців його збігала вишнева кров...

— За що ж це тебе, товаришу дорогий? — глухо сказав Карась, нахилившись над ним...

Костенкові очі раптом швидко заморгали, і по голій щоці незаможника тихо скотилася велика гаряча сльоза... Пашка й Оленка розстібали сорочку Рідкодубові, а Івась Литвиненко побіг по лікаря.

Мов пружина, випростався на тремтячих ногах Карась і люто виматюкався.

— Хто? Кажіть, бо всіх у допрі згною. Бандити, сукині сини! — гукав він просто в обличчя скам'янілих хлопців.

До нього підбігла Пашка.

— Дядьку, не кричіть, не лайтеся... Не вони, не вони...

— А хто ж?

— Він, отой з револьвером. Я бачила, як націлявся... Щоб я з місця не зійшла, він...

Стьопка Говоруха без червоноармійського кашкета, блідий і розгублений, протискувався крізь натовп, намагаючись вислизнути з натовпу. Кілька десятків рук, мов гадину, відкинули його від себе... Він упав просто до ніг Карася і Рідкодуба. Стеер випав у нього з рук. Тоді до нього наблизився Оверко Ступа і мовчки з усієї сили вдарив його чоботом у підборіддя. За ним рвонулись усі,

тримаючи рушніці готовими спустити на голову зігнутого втрое парубка.

— Убити на місці, падлюку!

— Гадина чортова! Іч, як мазкою вмився!..

З носа вбивці, справді, пішла кров.

— Такого чоловіка хотів...

— Хлопці, назад! Не зачіпайте, він своє матиме! — наказав Карась грізно і твердо.

Хлопці розчаровано спустили на долівку рушніці... В сільбудинку стояв невимовно жахливий галас... Тужили жінки, а за ними ревла дітвора. Дівчата обережно поралися біля Рідкодуба, що, зціпивши зуби, хрипко і глухо стогнав...

Надворі вересень. Уже жовтіє листя, й у вікно, що над ліжком, часто бачить Рідкодуб, як кружляють, перевертаються і тихо лягають на землю різьблені жовтогарячі метелики.

Рання осінь завжди бадьорила Рідкодуба... Вона така повнокровна, свіжа і несе з собою безмежну романтичну завзятість...

Ця осінь принесла йому життя... Два місяці тому для нього замовляли труну, а сьогодні він має дозвіл поблукати поміж ліжками. Правда, ще на грудях туга перев'язка, але дихати вже легше і страшенно кортить до роботи...

Та більше за осінь дзвінку, більше за радість одужання тішить і бадьорить Рідкодуба звичайний лист, що сьогодні вранці одержав його... З далекої Шевелівки до столичної лікарні писала Оленка:

Драстуйте, дорогий товаришу Семене Михайловичу!

Якби ви знали, як часто ми вас тут згадуємо... Оце зійдемося у сільбуді всі комсомольці і починаємо про вас... І так гарно тоді всі говорять, тихо так і хороше.

Комсомольців у нас тепер тринадцять чоловіка, а між ними я одна дівчина... Тяжко мені, Семене Михайловичу, якби ви знали. Все одучаю хлопців від горілки та матюків. Та хіба за всіма встежиш? Ось ще Пашка запишеться, тоді ми їм утремо носа...

Видужаєте, то щоб обов'язково приїхали в Шевелівку. Ми вам таку зустріч устругнемо!..

Та й часи тепер не ті... Созівський трактор уже давно оре селянам... Свій участок за два тижні виорав, а земля ж їм попалася,

як масло. Тато теж до них туляться... Та хіба тільки вони? Всі незаможники та середняки шевелівські в колектив хочуть.

Поки що два нових СОЗи у нас організовується. А Сніжковський СОЗ уже в комуну перетворився.

А Олексіївка та Голубівка ухвалили перейти на суцільну колективізацію... Ото справді молодці. Та тільки й ми не відстанемо... Приїдьте лишень подивитесь, як змінилося все, наче й люди не ті стали. Жвавіші якісь, розумніші. Як гарно про вас згадують та все просять привіт вам передавати.

А оце позавчора вирядили до армії Миколу... Сосівці подарунків йому надавали, а дівчата деякі аж плакали... Хоч там що, хоч і з чужих країв до нас пробрався, а добрий товариш був. Тепер на тракторі їздить Васько... Горде таке стало і через губу не плюне... Мабуть, таки доведеться записуватися з ним. Приїдете до нас, Михайловичу, на весілля. Ну й погуляємо! По-нашому, по-комсомольському! На що Ванюша Литвиненко (він же в нас секретар тепер), таке мале та лагідне, а й то вимагає, щоб його на покуті посадили поруч батька...

І ще вітає вас голова сільради. Він і досі обіцяє нам дістати завсільбудинку, бо Гаврюша поступив прикажчиком у кооперацію. А Костенко героєм ходить... Радіє... В СОЗі діла гримлять..

«Хай тепер, каже, куркулі журяться». І правду він каже, бо добре-таки ми на хвоста наступили глитаєві. Оце якось увечері сидимо біля сільбуду, аж дивимось — чимчикує старий Гуць... П'яний, як дим... Побачив нас і почав:

«Ах ви, сякі-такі!.. Загнали Говорухів та Степаненка в тюрму та й радієте... Мене, брат, не загоните... Дзуськи... Проп'ю краще все до нитки, а комуні нічого не дам».

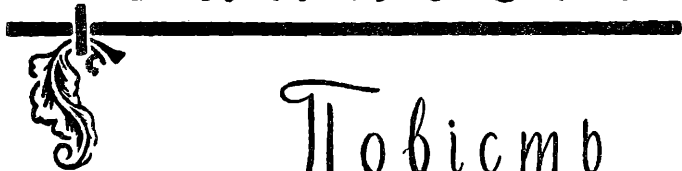
От чудак. Посміялися ми з нього, та й тільки.

Ну, видужуйте швидше, товаришу Рідкодуб, та приїздіть... Всі просимо... Сповістіть тільки, коли будете. Щоб ми знали.

Олена Бойкова.

Вдесять вже сьогодні перечитує Рідкодуб цього листа і, тепло всміхаючись, дивиться у вікно на згасаючий золотий вересневий день.

Аванности

Повістѣ

Розділ перший

1. ЛЮДИ, МАШИНИ

еланхолійно кружляють у повітрі і тихо лягають на асфальт ніжні пухнасті метелики.

Сніг роїться над містом, а в сутінках ночі булькаті прожектори, що на майдані залізного Фелікса, гігантськими розтрубами ллють від себе сріблясте молоко. Крізь безладний ажур віхоли тьмяно світять незліченні вікна Палацу промисловості, і дивна симетрія їх огнів говорить про стиль доби...

Ясний він, могутній, як наше сьогодні, і світлий, як дорога у завтра.

До будинку ЦК партії з тихим м'яким шерехом підповзають авто. Уривчасто, погрозливо сигналізують

сирени, полохаючи роззяв і романтичних мрійників, які ще не засвоїли правил вуличного руху.

З авто вистрибують люди, звично хряпають дверцятами машин, і на зосереджені обличчя їх першими холодними поцілунками лягають сніжинки.

Тоді обличчя людей яснішають, зморшки над бровами тануть разом з сніжинками, а люди мчать сірими сковзькими тротуарами, на ходу перекидаючись куцями обрубаними фразами. Високі масивні двері, невпинно обертаючись, як млинове коло, хапають з вулиці прибулих і спрваджують їх у блискучий вестибюль ЦК. На одяг багатьом зима вже поклала своє мінливе тавро. Побілила шапки, плечі, борода.

Електрикою залиті сходи.

Велетенські вікна, здається, всотують у себе світло потужних електроламп і конденсованими пасмами передають його на майдан залізного Фелікса, на залюднені вулиці столиці, на безмежні простори республіки.

Шість поверхів великого будинку залляті світлом. З-за дверей кімнат ледве чути перегук телефонів, напружений гарячковий стук ремінгтонів, та ще коридорами в різних напрямках заклопотано снують товариші.

Мозок класу працює і вдень, і вночі, чітко, безперебійно, наче добре доглянутий мотор.

А вже голоси тих, що прибувають, заповнили коридори і великий, яскраво освітлений зал засідань. Зал засідань нагадує студентську аудиторію, але ті, що прийшли сюди, люди різного віку, статі і навіть одягу, порушують ілюзію храму науки.

Невеликими групами розкидались по залу козушки, пальта, шинелі, і стримано-урочистий гомін переливається різними тонами, підлеглий своїм таємним законам.

Біля вікна, що виходить у темні сутінки двору, схилилася на лутку постать.

Вухата шапка-комунарка низько впала на очі, жовтий козушок міцно облягає опукуваті широкі плечі.

Дебелі військові чоботи, очевидно, ще не бачили осіннього болота.

Людина, поклавши блокнот на лутку, уся поринула в писання. Олівець грайливо мережив аркушки, не скоро сподіваючись відпочинку.

Рівний притишений гомін і окремі вигуки не могли перешкодити власникові вухатої шапки робити свою справу.

— Марку, здоров! Чи не заповіт часом складаєш?

До вікна підійшов високий літній комунар. Сиві великі вуса. Обличчя в зморшках. Глибоко посаджені карі очі багато бачили радості й горя. Теплом від них повіває.

Од вікна підвелася шапка, і темносірі очі молодо засвітилися іскорками сміху.

Олівець затанцював між пальцями.

— Здоров, старина! Цим разом ти вгадав. Пишу заповіт членам бюро, щоб треба зробити в цеху за час моєї відсутності.

Потім, після короткої паузи:

— Це ж, мабуть, місяців на два. Як ти гадаєш?

— До переможного кінця,— лаконічно відповів старий, а потім, важко зітхнувши, додав: — О-ох! Хлібець наш насущний. Швидше вже давай свої трактори, Марку. Тоді менше доведеться нам міряти снігові простори.

Марко Обушний, секретар партколективу механоскладального цеху тракторного заводу, заховав до бокової кишені блокнот і повернувся до вікна.

Обоє комунарів, старий, високий, сивовусий, і молодий, кремезний з русявим чубом, дивилися в темний заулок за вікном. Вони бачили вгорі вже чисте ультрамаринове небо, і лише окремі запізнілі сніжинки плавко снували чарівні візерунки, коли нічними метеликами падали в смугу електросвітла.

Повні м'ясисті Маркові губи тихо заворушилися. Втопивши очі у вечірню сутінь, у шматок синього неба, він ніби зовсім забув за старого, забув, що стоїть у залі засідань Центрального Комітету. Хай навкруги жваво розмовляють товариші, хай покликано його сюди для великої відповідальної роботи, але ж груди повні почуття багатогранної повноцінної радості, що в цю хвилину повертає Марка в буйну рань шахтарської юності.

Ледве похитуючи головою, Марко тихо проказав:

За вікном метеликів біленький рій...
Гарно жити в світі дівці молодій,
Зоряно горіти у бурунах днів,
Милого далекого цілувати вві сні.

Далі круто, по-військовому, обернувся до товариша:

— Отак-то, старий!

Очі задирливо сміялися, від обличчя пашіло молодю силою.

— Та ти, брат, он який! — з ніжним здивуванням сказав сивовусий. — Стишки читаєш. Мо', чого доброго, і сочинив сам?

— Не вдостоївся. Чув колись на вечірці одного поета. Запам'яталось. А тут, бач, сніг за вікном, ну, й згадав.

— І досі парубкуєш? — по невеличкій мовчанці запитав Марка старий.

— І досі, папашо.

— А час би вже.

— Все якось не випадає, та й поспішати нема куди. Встигну з козами на торг.

— Діло хазяйське, — з важким зітханням проказав старий, і сторінки його далекої спрацьованої молодості промайнули в уяві і розтанули сніжними метеликами.

І тоді раптом стих гамір і натомість загупали сотні ніг, загрюкали пюпітри, зашелестіли новенькі жовтаві кожушки...

Настирливо рипіли важкі чоботи, торкаючись підосвами блискучого паркету.

В проході поміж крісел з'явилася добре знана всіма постать секретаря Центрального Комітету в супроводі кількох товаришів.

Коли секретар, поспішаючи, дійшов до середини залу, аудиторія стихійно привітала його оплесками.

Оплески злетіли раптово, немов за невидним сигналом, і Маркові здавалося, що електролампи на великій люстрі під стелею від нестримного пориву оплесків аж заморгали в нестямі.

Секретар стояв на трибуні, просто, невимушено всміхався, жестом руки заспокоюючи аудиторію.

Товариші з передніх лав помітили, що секретар усміхався лише куточками губ. Очі його лишалися серйозними і пильно обмацували присутніх. Між аудиторією і секретарем поволі встановлювався міцний невидимий контакт. На столі дзенькнув блискучий дзвінок. Тиша.

— Партійний актив столиці дуже організовано вмє плескати, — з легкою усмішкою почав секретар. — Це дає нам підстави сподіватися, що й труднощі на селі ми переможемо організовано.

Грайливий, гуркотливий сміх злетів над аудиторією.
— Ну от, товариші,— без тіні жарту почав секретар.— Що примусило нас мобілізувати кращу частину столичної організації на село?

Секретар говорив спокійно, переконливим хазяйновитим голосом, а зморшки під очима й на лобі свідчили про напружену працю мозку...

...Глупа осіння ніч. Налітає вітер зі сходу, колючий і рвучкий, і, завиваючи, гуляє порожнім степом. Вітер шалено гонить перекотиполе, з корінням вириває потемнілі кущі кураю і примушує їх стрибати й мчати в ніч химерними тваринами.

Порожньо, глухо й холодно в степу. Жодної людської душі. Тільки іноді опівночі з далеких лісових хащів вихопиться в степ зграя голодних вовків, і їхнє моторошне завивання наводить жах навіть на бувалого мисливця.

Яка сумна, холодна пустеля!

І раптом приходять люди. Багато людей, молодих і літніх чоловіків і жінок. Люди озброєні вимірним приладдям, лопатами, сокирами й волею свого класу.

Стугонить під їхніми ударами затужавіла цілинна земля, мчать, рятуючись, у безвість вовчі зграї, бо вже в пустелі заблимало безліч яскравих електроліхтарів, а десь зовсім несподівано прогув паровозний гудок. А через півтора року серед пустелі виріс могутній тракторний завод з цілим містом навкруги. І всюди по незмірних просторах республіки ростуть тракторні велетні, запалюються нові домни, лягають в тисячокілометровій далі блискучі рельси залізниць.

В залізобетонну вуздечку взято дикого сивогривого велетня, і запрацювали турбіни, задиміли навкруги заводи...

Мільйони рук, скованих єдиною волею класу, творять некрушима підмурки соціалізму...

— Товариші, країні потрібен хліб!

Ми ревно оберігаємо спокій на наших кордонах, але ми повинні бути щохвилини готовими обрубати пазуристі хижацькі пальці ворога, коли він простягне їх за наш кордон. Що сильніша буде наша армія, то більше

гарячих пролетарських сердець збережемо ми в наступній неминучій сутичці з капіталом...

Без хліба не можна далі зміцнювати обороноспроможність нашої країни!

Ми хочемо, щоб з кожним днем міцніли й ширилися фортеці соціалізму на селі — машинно-тракторні станції, радгоспи, щоб глибше лемеші вгрузали в старе тіло землі, щоб буйніше шелестіли жита й пшениці важким остистим колоссям...

Нам треба взяти хліб, щоб дати складні дороги машини на наші поля!

Кому це з нас, товариші, неясно?

Але є навіть в наших лавах слабкодухі, що зневірилися, розгубилися перед труднощами і вже цим самим допомагають ворогові. Саботаж, розгубленість, демобілізацію треба зламати, скрутити, товариші. Ми мусимо вийти переможцями з цієї боротьби, інакше ми не більшовики. Ворог розтрошений, але не добитий. Він одяг на себе машкару покори і зовнішньої лояльності, а тимчасом шкодити почав ще активніше. Будьте пильними й непримиренними!

Секретар Центрального Комітету говорив спокійно, без пафосу, а три сотні більшовиків вслухалися в його слова, одягаючи їх у знайомі образи класової боротьби на селі.

І потім ще довго в залі стояв гамір людських голосів. Одержували командировки, формувалися в бригади на поїзди, кілька чоловік не мали кожухів і голосно обговорювали способи їх набути. Мобілізація уповноважених на села набирала явно військового характеру. Це відчувалося і в тоні промови секретаря, і в тому бойовому піднесенні, що опанувало всіх після доповіді.

— Якнайшвидше на передові позиції! Фронт чекає бійців і командирів!

Поїзд, що ним мав виїхати Марко Обушний, відходив о другій вночі, і треба було за три години, що лишилися йому, розв'язати низку невідкладних справ. Тому він, одержавши документ про командировку і на ходу прощаючись з товаришами, швидко покинув зал.

Срібнів від електрики майдан Дзержинського, репетували простудженими голосами сирени, блискали на перехресті різноколірні сигнальні ліхтарики, і двома безформними, безкраїми конвейерами ворушилися заповнені людом тротуари.

Коли згодом, захакавшись, Марко примчав на перон вокзалу, поїзд стояв під парами. Біля вагонів, чекаючи паровозного гудка, товпилися ті, хто виряджав рідних, друзів, знайомих.

Як завжди в таких випадках, вихоплювалися лаконічні фрази, слова прощання, дружні поради:

— Обов'язково пишіть, не забувайте!

— Та обережно там.

— Вітайте знайомих!

— Прощай, прощай!

— А чи взяли ви в дорогу води?

— Вертайтеся переможцями!

— Не лягайте на боковій лаві, застудитесь!..

У деяких групах Марко Обушний впізнав своїх товаришів-комунарів, що їх бачив увечері на нараді в ЦК.

Товаришів виряджали дружини, знайомі, дівчата. Проходячи повз такі групи, Марко Обушний чув слова, повні ніжності, оповиті легеньким сумом розлуки, бачив погляди, налиті приязню й коханням. Завжди сцени проводів і зустрічей на вокзалах збуджували в Марка почуття ледве вловного жалю і, може, заздрості до тих, кого виряджають чи зустрічають.

Тоді сильніше стукало серце і думки ставали м'якими, як вата, як перший пухнастий сніг, як цвіт яблуні тихого травневого вечора. Може, це траплялося тому, що ніхто ніколи не зустрічав і не виряджав Марка. А їздити йому доводилося більш, ніж кому. І тоді хотілося, щоб швидше рушав поїзд, щоб можна було стати біля вікна вагона, притулити до холодного скла гаряче чоло і дивитися, як тануть у нічному тумані рідні вогні більшовицької столиці.

А поїзд, як на лихо, чомусь затримується. Час, призначений для відходу, вже минув, монотонний голос гучномовця вже двічі проказував номер поїзда, напрям і час відходу, але машиніст не давав гудка.

— Чому не їдемо? — запитав Марко залізничника в червоному кашкеті.

— Звільняють лінію,— коротко бовкнув той, навіть не глянувши на Марка.

І тут же довго й пронизливо гукнув гудок, немов кидаючи виклик незліченним кілометрам, що їх він мав перемогти.

Біля вагонів заметушилися.

Останні стискання рук, останні слова прощання.

— Щасливої дороги! — летіло вслід вагонам, що по троху набирали швидкості, а Марко стояв у тамбурі і бачив прощальні жести тих, що лишилися на пероні. В руках миготіли білі хустки, кашкети й гарні жіночі рукавички.

«Прощай, Харків! — подумав Обушний і вже хотів іти у вагон, як погляд його впав на довгий вантажний поїзд, що йшов паралельно з пасажирським, але з меншою швидкістю. На платформах темніли силуети новісіньких тракторів. Їх одразу пізнав Марко, і хвиля радості залила груди.— З нашого заводу на поля їдуть!» гордо подумав і далі вже думав про мудрість своєї партії.

На штурм нових фортець їхали люди й машини.

А глупої ночі на закинутих у степу полустанках з вагонів поїзда виходили люди в нових чоботях, у жовтих козушках, у вухатих шапках-комунарках. Поїзд ішов далі, а люди пірнали в ніч, виходили на аванпости фронту.

2. КОЛИ ХУРДЕЛИТЬ МЕТЕЛИЦЯ...

Засніженими степами скаженіє вітер. Він примчав сюди з далекого сходу і, вільний, штурмує хвилясті снігові замети. Він і сміється, і плаче, і завиває, немов згряя голодних вовків.

Могутніми повітряними свердлами в'їдається вітер у пухнасті пагорки, хапає невидимими жменями оберемки срібних іскор і без жалю жбурляє їх на всі боки.

О вітре, ти надто знахабнів цієї зими. Ти замітаєш стежки й дороги, ти приковуєш людей до теплих закутків, ти зовсім безкарно награєш дивних мелодій на телефонних дротах.

А коли натрапляєш на перешкоду, стаєш ще лютішим, напрочуд метушливим, в'юнким і гострим, як вогонь.

Невже тебе, вітре, дратують чорні мовчазні вітряки? Вони стоять безладно, вихопившись за село. Тут їх близько двох десятків виструнчилося на пагорку. Розпластавши велетенські руки-крила, вони стоять нерухомо, ніби передовий загін, висланий назустріч метелиці від трьохсот припишклих селянських хаток.

У мовчазному змаганні з бурею застигли млини.

Од вітрових ударів тільки важко поскрипують снасті та зростають навкруги світлосині снігові дюни.

І лише один з двадцяти насмілився зневажити хурделицю. Розмашисто, впевнено вертаються крила, лопотить тонка шалівка на крилі, напружено скрегоче давно не мазаний вал. Невеличке віконце на темному фоні млина підсліпувато блимає блідожовтуватим світлом.

Коли вітер у шаленій люті жбурляє снігом у віконечко, тоді воно підморгує, немов людина запошеним оком.

Який невсипущий мірошник пореється за чотирма дощаними стінами? Кому не спиться цієї буряної ночі, коли тепла піч далеко миліша, ніж самотній холодний млин за селом, оточений заметами, шарпаний вітрами?

Блимає вогник часто й тривожно.

Гулко стугонять у млині давно не ковані жорна.

«Коли в кисеті повно махри, а на шафі ще збереглося кілька старих газет, тоді ніяка хвища не страшна. Хай собі там скаженіє на майдані».

Такої думки дотримується Корній Іванович, черговий виконавець Петрівської сільради.

Від цигаркового диму вже посивіла стеля, світло від лампи стало тьмяним і тягучим, як мед, а Корній Іванович знову розтирає пальцями клаптик паперу, щоб скрутити чергову цигарку.

Тоді не так клонитиме на сон.

Та й спати ж ніяк не можна. Мало що може трапитися такої ночі.

Недарма Павлушка говорив звечора:

— Ми, діду, тепер вроді як господарі на селі. Відповідаємо за все.

Корній Іванович вдесьте зиркає на стіл, на молодого розплатаний каштановий чуб, на широкі плечі, що ритмічно ворущаються в такт рівному диханню юнака.

У діда шорсткі кошлаті брови, а очі, сірі, з хитруватими вогниками, глибоко сидять в орбітах.

— Господарі, к-хе! — усміхається собі в бороду виконавець і зиркає на годинник.

І в цьому дідовому «к-хе» дивно сплелися і почуття відповідальності за доручену справу, і легенька іронія з приводу «господарів», і глибока батьківська любов до свого молодого товариша.

Годинник показує третю годину ночі, але це не робить жодної зміни в дідовому настрої.

Звичні пальці майже механічно скрутили вже десятку цигарку, і тоді Корній Іванович подивився просто себе. На стіні, пожовклий від давності і вкритий пилом, висів плакат, що красномовно попереджав усіх одвідувачів сільради:

КУРИТИ Й ПЛЮВАТИ ЗАБОРОНЯЄТЬСЯ. ТРИ КАРБ. ШТРАФУ.

Невідомо чому, але з самого вечора Корній Іванович, перед тим як запалити цигарку, перечитував плакат від першого до останнього слова. От і тепер, вбираючи очима товсті незграбні букви, він вставив у хащу бороди цигарку, припалив її і, глибоко затягшись димом, солодко сплюнув.

За вікнами гуляла завірюха.

Залізний дах сільради аж лопотів від скаженого шарпання вітру.

Здавалося, ніби по даху витанцьовує щонайменше сотня юних невгамовних пустунів.

Корній Іванович думає про те, що завтра знову доведеться ходити на кутки з комсомольцями та сільрадчиками, знову дратувати собак, слухати соковиту лайку жінок і розважні запевнення чоловіків:

— Хліба немає.

«А брешуть же», думає виконавець і ще раз спльовує.

Тоді довгим і пильним поглядом дивиться на розплатаний чуб юнака, на широкі, круглі плечі, і теплі іскорки блискають з-під низько спущених кострубатих брів.

— Ти спиш, Павлушко? — нарешті тихим вкрадливим голосом запитує дід.

Рівно, на повні груди, дихає юнак. На ледве розкритих устах його причаїлася ніжна посмішка. Може, кохана дівчина прийшла до хлопця уві сні і шепоче йому на вухо золоті слова любові.

Корній Іванович згадує свою далеку молодість, розгублену по економіях, по чужих нивах, коло чужого добра.

— Ех, та й паруб'яга ж був колись із діда Корнія!

І наливається старе серце тихою журбою й теплою ніжністю до чужої молодості. Дідусь підводиться з лави і навшпиньки підходить до столу. Він кладе руку на плече сонного юнака й знову питає:

— Ти спиш, Павлику? Ну, спи, спи. Постіль у тебе, голубе, тверденька.

Далі знімає з своєї голови кудлату баранячу шапку і, обережно підвівши юнакові голову, підсовує під неї шапку:

— Отак-о! Тепер зручніше буде. Шапка в мене вовнаста, тепла. Куди твоїй подушці!

А там, за вікнами на майдані, протяжно завиває вітер і гуркотить щось дерев'яне. Може, віконниця десь розчинилась, а може, в двері хтось стугонить. Прислухається дід.

Яснішими стають удари. Тепер Корній Іванович явно відрізняє їхню чітку тривожну ритміку:

— Гуп! Гуп! Гуп!

Енергійно вхопив у руку єдину зброю, довгий дебелий костур. Навшпиньки, готовий вмиць плигнути на ворога, підійшов до дверей. Прислухався. Так. Сумніву ніякого. Хтось немилосердно гатить у двері. Завагася старий: «Відчинити чи розбудити Павла? Той при нагані. З ним не страшно».

Але ж солодко спить хлопець. Тепла й м'яка дідова шапка.

— Хто там? — гукає дід нарочито строгим басом, одхилиючи двері в сніи.

— Це я, Варвара. Відчиніть, діду-у-у!

— Отуди к лихій годині! — заспокоєно мимрить вконавець, випускає з рук костур і рішуче йде відчиняти двері.

Трохи не збивши Корнія Івановича з ніг, до сільради влетіла Варвара Нежурбіда.

— Ви отак всю революцію проспите! — на ходу з легким докором кинула вона.

Обличчя їй горіло від морозу. На голові велика тепла хустка, і густе пасмо русявого, присипаного снігом волосся жмутом упало, затуливши півлоба. Від неї пашило молодістю й завзяттям. Густі чорні брови над карими очима ледве помітно здригалися біля перенісся.

— А ти ото скучила вже,— підморгнув дід на Павлів чуб.— І до ранку не дїждалась, прилетїла. Хе-хе-хе.

— Не вгадали, дїду. Вставай, Павле! Чуєш?

Вона рїшуче вхопила хлопця за плечї й трусонула його з силою, яка б зробила честь першому-лїпшому парубковї.

Хлопець пїдвїв голову, протер очї і деякий час незрозумїло дивився на Варвару. Він ще не збагнув, де кїнчався сон, а де починалася дїйснїсть.

Невже це вона, Варвара, тїльки-но нїжно пригортала його й шепотїла милї, хорошї слова? Але чому вона схвильована, в снїгу і зовсїм не нїжно шарпає його за плечї?

Знову ж, Корнїй Іванович і його прим'ята шапка..

«Ага, так... Сїльрада... На вартї з дїдом Корнїєм... Задрїмав за столом...»

Павло струшував з себе шати сну, поволї повертався до реальностї, і тїльки присутнїсть Варвари уночї в сїльрадї була йому загадковою. Адже зараз оце він бачив її увї снї. А може, й досї триває солодкий парубоцький сон?

Павло ретельно протирав очї кулаком.

— Чого ти сюди, Варваро? — тихо спитав він, усе ще не визволившись з полону сну.

— Прочумайся швидше, Павлику! Куркульський млин меле! Розумїєш?

— Де? Чий? Кажї!..

Вїд цих трьох слїв, як вїд трьох пострїлїв, одлетїла млявїсть. Хлопець хутко вискочив з-за столу. Тепер він бачив і чув реальну дїйснїсть, реальну класову боротьбу. Тепер перед собою він мав не чарївну дївчину Варвару, свою наречену, а члена комсомолу, що примчала до нього у важливїй справї.

На ходу застїбаючи шкїрянку, натягуючи на вуха низеньку кубанську шапочку, Павло Мотора, секретар комсомольського осередку й вартовий по сїльрадї, рвучко вихопив наган.

— Діду, лишайтесь тут. Варваро, ходім! — гукнув він трохи хрипкуватим, заспанним і терпким голосом і по паузі кинув:

— Сволота!

Двоє — хлопець і дівчина, — гримнувши дверима, пірнули в бурю, в хурделицю, в люту зимову ніч.

«От тобі й нема хліба! — подумав Корній Іванович, залишившись сам у сільраді. — А млинок, бач, крутиться».

Дід ще довго стояв серед хати, ламаючи голову, який саме з двадцяти запечатаних млинів порушив заборону, але так і не дійшов якогось певного висновку.

Далі погляд його впав на шапку, що вже не відіграла ролі подушки, і тільки тепер відчув старий, що йому мерзне голова. Варвара принесла з собою і холод, і бурю, а тепер обоє зникли, помчали, наче навальний вітер, залишивши діда Корнія самого господарювати й відповідати за село.

Корній Іванович натяг шапку аж до самих брів і, роблячи ...надцятку цигарку, промимрив упевнено:

— Ну й звів бог пару, Павла та Варвару, і вночі воюють. Ці не дадуть наплювати собі в кашу. Бравий народ.

На вигоні, під свист снігової бурі, потужно поскрипують крила вітряка, стогнуть у напрузі давно не ковани жорна.

До млина, спотикаючись і падаючи в замети, поспішають двоє. Хлопець і дівчина.

Телефонні дроти мчать свої пісні до маленьких, більших і великих міст. Через гори й долини, через гаї й хутори. Від найдальших і глухих засніжених кутків. А в містах, у яскраво освітлених кімнатах, задимлених цигарками й нагрітих людськими пристрастями, до телефонних пісень уважно прислухаються перевтомлені, але вічно готові до боротьби люди.

Пісні широкі, як степ, різноманітні, як людська доля. Бадьорі, хоч і втомлені люди уперто корегують їх. Хто ці люди? Одне слово злютувало їх у непоборну силу: Партія!

Це вона, мов досвідчений диригент, удень і вночі дає тон і ноти мільйонам — і розливається безмежними просторами республіки проста, геніальна й незламна воля

її. Наснажуються нею найдалші закутки і упевненими голосами переможців стверджують її в далекій тайзі, на бурхливих хвилях океану, біля палахкотливих печей заводів, на безкраїх ланах.

Четверта година ранку.

Дід Корній Іванович, вартовий виконавець Петрівської сільради, тільки-но констатував це.

Минула година відтоді, як Варвара помчала з Павлом до млинів. Не сидиться дідові:

— Що там з ними? Коли б лиха не трапилося. Врем'я таке.

Кілька разів дід поривається побігти й собі, але згадує наказ Павла і знову нервово майструє цигарку.

А хурделиця не вгаває. Під ранок вона ще дужче скаженіє, і телефонні дроти співають пісню тривоги.

Невже поснули диригенти і не чують цих тривожних поток?

...Причаїлись, припишкли рівні вулиці невеликого, колись повітового міста. Тепер тут районний центр. Скупою рукою розкидано по вулицях електролампи, і тому синій присмерк обкутує невеличкі одноповерхові будиночки. Звечора віконниці міцно взято на прогоничі, уважно перевірено засуви: в таку ніч усього можна чекати.

Під завивання бурі тихо сплять будинки в передранковому забутті. Тільки в одному з них, очевидно, не сплять. Крізь щілини віконниць пробиваються тонкі й рівні стьожки світла, і білі снігові метелики стають сріблястими, як тільки налетять на них.

У кімнаті за столом, заваленим газетами, книжками й розпечатаними конвертами, сидить, схилившись над «Правдою», людина. Вона уважно вчитується в газету і час від часу підкреслює олівцем прочитане. Вряди-годи людина підводить від столу голову, і тоді можна краще придивитися на неї. Моложаве голене обличчя, обвіяне морозними й сніговими вітрами, рухливі чорні очі і тонкі, міцно стулені вуста: здається, людина боїться, щоб зайве слово не вихопилося на волю, і тому так щільно стулила їх.

Людина почуває себе непогано в цій теплій кімнаті, яскраво освітленій електролампюю. В чистій білизні, вимита й причесана, вона пригадує, що тільки минулу ніч

їй довелося спати одягнуеною, на голому столі, в далекій сільраді. А таких ночей цієї зими було немало.

Людина відривається від газети й кидає поглядом по кімнаті. Все тут їй рідне й знайоме, звичне й близьке.

Он у куточку на ліжку сплять дружина й синок. Звечора дружина довго не лягала, все розпитувала його про село, про хлібозаготівлі, і в її голосі бриніли й біль, і образа на чоловіка.

— Все їздиш та їздиш, і дома тебе ніколи не вгледити.

А Івасик, син, очевидно, простудився, бо й зараз спить неспокійно: то широко розкидає рученята, наче плавати хоче, то тулиться до матері.

Затяжний, глибокий кашель час від часу хапає хлопця за горло і немилосердно душить.

Тоді батько відкладає газету й підходить до ліжка. Батько кладе синові на голову долоню. Долоня стає теплою, а далі гарячою. Батько розуміє, що в сина гарячка. Він низько схиляється над ним і тихо каже:

— Що тобі, Івасику, може, води?

Хлопець довгим хворобливим поглядом детально вивчає рідне обличчя, його уста, очі, чорняве зачесане назад волосся, ніби вперше побачив його після довгої розлуки. Далі очі в сина запалюються цікавістю:

— Татусю, візьмеш мене з собою на село? Ти ж обіцяв!

Батькові стає лоскотно в грудях.

— Засни, синку!

Тоді на лкті підводиться дружина.

Вона довгим докірливим поглядом дивиться на чоловіка.

— Лягав би вже, Миколо. Четверта ж година ночі. Вранці засідання, а там знову майнеш на село. Отак усе життя.

Хотілося сказати дружині щось утішне, вдесьте нагадати їй про загрозований стан у районі, але тут різко задзеленчав телефон.

«У таку пору дурницями не турбуватимуть!» вирішує секретар райпарткому і хутко хапає трубку.

А далі дружина в нічній тиші чує, як у трубці лопотить відгомін далекого голосу. Говорить хтось молодий, гарячий. Слова тріщать у трубці, як сухе гілля. Так завжди говорять відтіля, з степів, з передових позицій.

— Добре, Павлику! — чує дружина відповідь чоловіку. — Приїду!

Дружина не розуміє, чого він так спокійно відповідає якомусь невідомому Павликові, що наважився турбувати його глупої ночі.

— От що, хлопче,— далі бубонить секретар у трубку.— Моя тобі порада: коли ходиш по льоду, ширше став ноги, щоб не посковзнуться. Одне слово, будь обережним... Не гарячися. Зрозумів? Ну от.

Секретар повісив трубку і зразу ж почав натягати через голову светр. Хотів щось сказати дружині, але вона, помітивши, що чоловік одягається, враз усе зрозуміла.

«Ну, ясно ж, він поїде, а тоді вже з тиждень не чекай. Його викликав якийсь Павлик».

Образа з домішкою ревнощів уїдливо заповонила жіноче серце. Жінка демонстративно натягла на голову ковдру й повернулася до стінки. Секретар нап'яв на себе важкий кожух, одяг вухату шапку, далі поклав до кишені великий чорний револьвер і, загасивши світло, вийшов з хати.

А через десять хвилин на райвиківській стайні крізь пориви вітру чувся його бадьорий голос:

— Запрягай, Федоре, на Петрівку майнем.

І Федір мовчки запрягав. Не первина.

Чарка ходила вкругову. Їх четверо сиділо на клунках, цих відважних нічних мірошників.

З жолоба сипалось борошно, гуркотіли жорна, злякано блимав вогник каганця, а четверо випивали вже другу пляшку, заїдаючи мерзлим салом та солоними огірками.

Наливав розважний, нехапливий Кривуля. Він цілком законно почував себе господарем у млині. До цього було дві причини. По-перше, він, як член управи колгоспу «Жовтень», мав, так би мовити, громадську перевагу над іншими, а по-друге, цей млин колись належав йому, і дивно було б, коли б хтось інший почав порядкувати в ньому. Становищу господаря імпонувала гостра, чорна борідка клинцем, сива парубоцька смушева шапка, просторий, добротного сукна кобеняк. З-під кобеняка видно було шкіряну тужурку. Від довгого вжитку вона вилискувала неприродним блиском. Чорні суконні штани, заправлені у високі халяви хромових чобіт, доповнювали зовнішній портрет цієї людини. У всякому

разі, кожний хто вперше зустрічався з Кривулею, без довгого вагання визнавав у ньому запеклого сільського активіста, ба навіть члена партії. Принаймні зовнішність і одяг не лишали щодо цього жодних сумнівів.

Правда, і решта гостей не прості собі люди. От хоча б Сутуга Іван. Теж член управи колгоспу, але в нього ніколи не було млина, він просто собі любить випити, вміє тримати язик за зубами і завжди на засіданнях управи підтакує Кривулі. Крім того, він має доброго неусуспільненого коня, а при їхнім спільнім ділі до міста доводиться їздити частенько.

Непогана людина й рахівник. Хитрий до біса і діла вивершує тонко. Де вже походить його, Балутина, рука, там комар носа не підточить.

А найбільше радує Кривулю те, що сьогодні у млині в його товаристві гуляє сам Мотора, страшний для всіх колишній партизан. Ще з часів громадянської війни про його безумно-сміливі вчинки поміж людьми ходять легенди і сіють пошану в одних і страх у інших. І в Петрівці, і в багатьох сусідніх селах його привітно зустрічають і виряджають. Стелеться життєвий шлях колишнього партизана через озера випитої горілки й гори з'їденої закуски. Та не тільки далеке минуле партизана творить йому авторитет на селі. Люди швидко забувають те, що вже відбулося, і більше схильні смакувати й оцінювати те, що відбувається у них на очах. І коли б Мотора був лише партизаном, не мав б йому такої пошани від колгоспників. Колишній машиніст на паровозі, Мотора — один на всю Петрівку міг давати лад колгоспному паровикові, один він знав його примхи, а стара, спрацьована «пихкалка» йому одному корилася. Про це добре знає весь колгосп і ставиться до Мотори з повагою.

— У нього в руках машина, у нього й сила!

Що не подобається Кривулі в партизановій поведінці, це його загадкова непостійність. Мабуть, жодна людина в Петрівці не наважилася б угадати, кого завтра підтримає, а кого вибатькує Мотора.

«Але чарка все на світі робить», думає Кривуля і, наливши келешок, підносить партизанові.

— Скоріше допиваймо, хай їй лиха година, — даючи чарку, приказує член управи. — Боязко яюсь, коли б не помітив хто.

Партизан Мотора зводиться на ноги. Від його велетенської постаті падає тінь і безформними зламаними брилами лягає на клунки, на посад, на запилені сірим борошняним пилом стіни вітряка. Мотора набирає героїчної пози, звично перехилив келешок, і горілка зникає в безодні його горлянки.

Другою рукою партизан важко б'є по плечу Кривулю: — Не ламай цикорію, старий,— гуде він.— Доки з тобою п'є партизан Мотора, ніхто тебе не зачепить... Я психію людей знаю.

«Психія» робить належне враження, і всім стає легше на душі.

Але раптом у двері хтось рішуче, з силою гатить. За вітром не чути як слід голосу цього несподіваного гостя, але стугонить він надто настирливо.

Це кидає в холодний піт Кривулю. Він рвучко вихоплює з партизанових рук келешок і разом з пляшкою засовує все це за клунки.

Сутуга, сторожко озираючись, позадкував за посад, а Балута — рахівник — з юнацькою меткістю плигнув у напівтемний куток млина і там розтанув у темряві. Практичний рахівник узяв собі добре правило: бути обережним і своєчасно замітати сліди.

Лише Мотора спокійно й насмішкувато спостерігав переляк присутніх, сидячи нерухомо, байдужий до всього.

А знадвору гатять у двері, і удари глухим відгомоном тануть аж під дахом млина.

Партизан презирливо спльовує і поглядом указує Кривулі на віконце. В протверезілих очах Моториних той прочитав наказ. Обережно, тримаючись обома руками за поруччя, подрався нагору колишній господар млина, кленучи в думці тих, хто примусив його у власному вітряку ховатися й берегтися, як злодія.

У віконце, що блимало запорошеним оком, Кривуля дивиться довго й уважно, а дві постаті, знай, гамселять у двері.

«От прокляті, і додивилися ж!» думає він розлючено, і хижацька посмішка перекошує його перелякане лице.

«Цю гемонську пару давно б слід на той світ спровадити», жалкує він, сповзваючи по сходах униз, і все уявляє, як гостинно зустріне партизан Мотора непрощених гостей.

Партизан зустрічає Кривулю коротким:

— Ну?

— Двоє! — пошепки відповідає той, а потім ще тихше додає: — Віхола надворі... Буря... Не пізнав. Чужі люди. Буксирники або злодії.

Довгий час обидва мовчки дивляться собі на ноги. За ними з кутків стежать дві пари злякано-цікавих очей.

Кривуля поволі переводить погляд у куток. Там лежить довгий іржавий шворінь. Звідки він узявся тут у млині, ніхто не міг сказати, адже вози лагодять в інших місцях. Проте шворінь — факт. На нього красномовно, немов гіпноізуючи, позирає Кривуля, а далі зводить очі на партизана. Тоді обидва мовчки обмацують поглядами це недоречне у млині приладдя.

Раптом Мотора хутко нахиляється, і шворінь зручно прикипає до його долоні. Кривуля всміхається самими куточками губ. Мета його ось-ось може стати дійсністю. Одного удару досить, щоб розтрощити найміцнішу голову. Партизан замахається в повітрі шворнем, він приміряється, а потім моргає Кривулі:

— Відчиняй!

Але той задкує в куток. Він, очевидно, вважає свою місію закінченою, а наражати себе на небезпеку не входить у його плани. Мотора проводить Кривулю у сховище поглядом, повним презирства і гордої зневаги.

Далі він навшпиньки підходить до дверей, які дрижать від ударів зовні. У правій руці готовий упасти на голову першому, хто відчинить двері, високо піднятий шворінь, ліва тихенько відкидає залізну клямку. З коша блідим струмком стікає борошно, чути, як поскрипує вал, та ще від кутків, з темряви, йде гаряче дихання застуканих на гарячому.

Двері широко, з гуркотом, розчиняються, і шворінь здригнувся в партизановій руці. Ні, то, очевидно, здригнулася рука.

Ось-ось просунеться голова, що мусить хруснути, як кавун, під важким залізним шворнем.

Але замість голови просувається рука з наганом. Дуло револьвера направлено просто в живіт Моторі, і зведений курок загрожує щохвилини поставити крапку над життям партизана.

Одна мить — і Мотора одскакує набік. Друге його бажання — вдарити по руці шворнем, тоді наган

лежатиме на долівці. Мотора замахується. Але в дверях виростає Павлова постать.

З-за його спини збентежено визирає Варвара.

Наган Павлів досить рішуче й недвозначно своїм дудлом дивиться в живіт партизанові.

Мотора раптом обм'як, шворінь падає йому з рук. Інстинктивно відступивши на крок назад, партизан каже лагідно:

— Оце вже на батька так? Та ще з мого бойового нагана? Заховай, Павлушко, сукин сину!

Синова озброєна рука повільно опускається вздовж тіла.

Павло довгим, гострим поглядом дивиться на батька, і старий партизан Мотора пізнає свою втрачену молодість у цьому міцному, дебелимому дубкові.

А Павло тимчасом обмацує очима темні закутки млина. Він вирішує, що, крім батька, ще повинен хтось бути тут, і робить два кроки за кіш. Він бачить знайому сиву шапку Кривулі і далі вже не дивиться. Тепер для нього все ясно.

Заклякла Варвара стоїть на порозі млина, і соромно їй глянути в очі старому партизанові. Не за себе соромно, за нього.

Павло наближається до батька і каже йому тихим тремтячим голосом, але гостро й докірливо:

— Що, тату, знову тебе куркульня за чарку горілки купила? Піди проспися. Ти п'яний, як дим!

Сказав і разом з Варварою вийшов з млина, люто грюкнувши дверима.

Деякий час у млині стоїть така напружена тиша, що чутно, як шумить борошно, сповзаючи жолобом у лантух.

Першим із схованки вийшов Кривуля, а вже за ним обережненько виповзли й решта двоє. І знову невідомо звідки в Кривулиних руках з'являється пляшка з горілкою.

— Свої, помиритеся,— лагідно і вкрадливим голосом заспокоює Сугуга.

— А тепер по чарці та й хода звідси,— додає практичний Балута.

Але партизан Мотора мовчить, і його мовчанка стає страшною для присутніх.

Щось пригадує партизан і так напружено думає, що

аж очі заплющив. І миготять у його пам'яті славні рейди партизанського загону, і віддається гучно й чітко гомінка тріскотнява кулеметів, застилає очі дим від пожеж, і крізь бурю чути стогін і плач знедоленої денікінцями бідноти.

— Замечтався, Хведоре Микитовичу? Облиш, минеться!

До партизана підступає Кривуля.

Міцний удар Моториного кулака відкидає його далеко в куток.

— Розійдись, гади, я ваш бог! — не кричить, а реве Мотора, і руки його злітають у повітря, готові трощити все, що під них підскочить.

А очей ще не розплющив партизан. Він кричить, вимахує кулаками, ніби одбиваючись від удаваних ворогів, а в пам'яті воскрес і гаряче опікає мозок далекий, давно забутий спогад.

У дев'ятнадцятому році на узліссі його підстрелений кінь упав, і на партизана налетіло три білогвардійці.

Тоді теж кричав Мотора своє улюблене: «Розійдись, гади, я ваш бог»,— але очей не заплющував, а дивився ними широко й сторожко: одному з трьома не легко впоратися.

Кривуля тимчасом спиняв млин, боязко озираючись, на Мотору, а коли впорався з млином, партизана вже не було. Тільки здалека чути було його хрипкуваті вигуки.

Буря шматувала партизанові слова, і до млина долітали тільки куці, пошарпані звуки.

Поханцем замкнули млин нічні мірошники і, плутаючи сліди, зникли в різних напрямках. З переляку вони не второпали, що їхня надмірна обережність даремна. Однаково віхола замете їхні сліди, та й ловити їх нікому не було потреби. Досить було того, що їх застукав Павло.

— В наступ треба переходити, товариші. Добити ворога остаточно. Негайно треба попрохати допомоги з району, масу колгоспну підняти на куркуля. Нас жменька, а вони нахабніють з кожним днем. Коли вже дійшло до млинів, чекати далі — злочин.

Павло і Варвара прибігли сюди просто з млина. Вони слухають, обоє молоді, запальні і червоні від морозу.

Говорить єдиний справжній комуніст на селі, голова управи колгоспу «Жовтень» товариш Сукач. Лише два місяці тому його надіслано до Петрівки. Тихенький, роботящий більшовик, він два місяці зустрічає упертій, прихований опір, а надійних кадрів — одиниці. Ото тільки й діла, що з двойко-тройкою комсомольців та ще десяток колгоспників бойових. Бо хіба ж можна за надійного вважати хоча б і голову сільради? Гиркає тільки на людей, арештами зловживає та ще до гіркої аж надто прихильний. Звикла людина до влади, розперезалася. Аж дивно ставало Сукачеві, коли згадував, що ця людина носить партквиток у кишені. Не личить він їй. І хоч про це Сукач уже написав до райКК, але там з висновками не квапились.

— Паняй до телефону, Павлушо! Словісти Гавриша. Хай хоч уповноваженого вишле. Важко нам самим буде! — підсумовує розмову Сукач і тисне руки комсомольцям.

— Я зараз же з твого дозволу беру на стайні коня й їду.

— Надворі віхола, може, вранці, — тихо каже Сукач.

— Поїду негайно. Все одно я вартую, а віхола — пусте.

Варвара гордо й закохано дивиться на Павлушку. Обоє комсомольці прощаються з головою управи й виходять на вулицю.

У сінях Павло не стримується. Груди йому налиті великою жагою любові й боротьби. У темних сінях він хапає Варвару в міцні обійми, палко стискає її, і в темряві чутно їхній стриманий шепіт. О молодість! Вона ловить своє щастя на ходу, хапає його повними жменями, п'є життєву радість, як воду, розбризкує недопиті краплі навкруги себе, наче хоче сказати:

— Радійте, смійтесь зо мною всі. Хіба життя й боротьба не найбільша радість?

А коли Павло верхи на Воронькові скаче в сусіднє село до телефону, Сукач ще й не збирається спати. Він низько схилився над рахівницею та над купою різних записок, паперів, то жовтих і пожмаканих, то цупких, сліпучобілих, що приємно хрустять під пальцями. Остан-

ні дні голова управи сам узявся перевірити всі рахівничі справи колгоспу. Балуті це не подобалося, це свідчило, що голова управи вже не довіряє йому, але вдіяти нічого не міг хитрий і практичний рахівник.

І от сидить тепер Сукач і вираховує хлібні ресурси колгоспу. Чимраз нижче схиляється над рахунками голова, і його стомленим очам уявляються ворохи збіжжя, жита, пшениці й ячменю. З колгоспного гарману золотими ручаями розпливаються вони по трьохстах хижках, хатинах, коморах, клунях і запічках.

І вже не ворохи стоять на громадському гармані, а величезне золоте озеро, і з нього в різні боки вибігають і мчать вулицями стрімкі річки. Він, Сукач, метушиться поміж річками, гукає на допомогу, кличе людей, а їх немає. Ось-ось золота вода залле подвір'я, хати і його, маленького на зріст, голову управи колгоспу.

Вже видерся він на дах сільради, найвищого будинку в Петрівці, але немає йому порятунку. Навкруги ні ярів, ні лісу, ні хат. Тільки море безмежно широке, і вже хвилі його збивають з ніг Сукача. І раптом він пригадує, що колгосп «Жовтень» виконав план хлібозаготівель тільки на тридцять два проценти. Це число надає сил голові управи. «Не можу ж я, справді, потонути в цьому морі, коли у мене в колгоспі такий мізерний процент виконання! Треба пливати до райпарткому, запитати поради. Невже вони там поснули, нічого не знають? Цього не може бути, я пливу». Сукач широко розводить руками, готуючись до плавби, і рахівниця з гуркотом падає зі столу.

Протирає долонею заспані очі Сукач і бачить, що у вікні вже сіріє, а лампа блимає на столі.

3. ОСНОВНА ФУНКЦІЯ КЕРЗОНА

Партизан Мотора не пам'ятає всіх деталей минулої ночі. Але з туману пам'яті, з глибини свідомості перед очима партизана стоять дві картини.

Так, це було вчора у млині. Він, Мотора,— велетень з іржавим шворнем у руці, а перед ним гострий погляд сина, і ще гостріше просто в живіт партизанові, пропикаючи наскрізь, дивилося холодним, металево-непорушним вічком дуло нагана.

Далі в пам'яті партизановій промайнула схвильована, зніяковіла Варвара, і йому щось залоскотало в грудях. Наче маленькі невидимі мишенята заметушилися на серці. Була це гордість батька чи біль невідпаченої образи? Мотора, не розплющуючи очей, важко обернувся обличчям до кімнати і тільки згодом сонним затуманеним зором глянув на протилежну стіну.

Там, над столом, нагадуючи мініатюрний іконостас, симетрично прикрашали стіну фотокартки різних розмірів, змісту й давності. Щодня, прокидаючись вранці, Мотора кидає погляд на стіну, на фотокартки, на мисливську рушницю, що висить над постіллю, а далі вже кличе до себе вірного друга Керзона.

Але сьогодні партизан довше, ніж звичайно, затримав погляд на центральній фотографії, найбільшій розміром, найяскравішій змістом.

Бач, он стоїть їх трое, наче живі, молоді партизани дев'ятнадцятого року. Сиві смушеві шапки гордо заломлені на потилиці, з-під шапок аж на ніс безформними півколами спадають пасма важких густрих чубів. В очах завзяття, виклик і рішучість. Міцно стиснуті губи надають всім трьом вигляду змушеної штучності. Очевидно, три бійці аж надто відповідально ставилися до такого факту, як фотографування, і звичайна реалістична поза не могла задовольнити гарячих романтичних голів. Широкі груди вздовж і впоперек помережані ремнями, а від поясів вздовж тіла спадали шабляки. Всі три в правих руках тримали нагани, повернувши їх так, щоб на фото зафіксувався переконливий профіль цієї демократичної і страшно зброї, оспіваної поетами нашої неповторної доби.

Мотора одводить очі від фотокартки, і в ушах йому дзвенить, як дзенькіт партизанської шабляки, Павлів докір: «Батьку, знову тебе куркульня за чарку горілки купила!»

Як немилосердно, як уїдливо зашкребли невидимі мишенята своїми гостренькими лапками! І тоді інша картина яскраво вимальовується на затуманеному тлі партизанової пам'яті.

Уже колгоспний вітряк, що належав колись Кривулі, не вітряк, а узлісся над Псллом у дев'ятнадцятому. Іржавий шворінь, немов блискавка, розтинає повітря.

Так сяяти на сонці, звичайно, не може іржавий шво-

рінь. Так блискавично з присвистом шаленіє тільки шаблюка в партизанських руках.

— Розійдись, гади, я ваш бог!

Тоді три денікінські кіннотники не витримали громового голосу і присвисту шабельного. Два впало на росяну вечірню траву, а третього наздогнала куля з нагана.

А тепер іржавий шворінь, чарка горілки і солоний огірок... Люто спльовує Мотора й одвертається від фотокартки. Тоді ж хрипкуватим голосом кидає в напружену порожнечу хати:

— Марино, води! Де ти там загрузла?

Відповіді ніякої.

«Мабуть, на роботу пішла. Трудодні гонить стара,— з почуттям глибокої пошани до жінки подумав партизан.— А Павло і не ночував дома. Свого добивається. Свою психію веде, а от у мене вчора у млині, здається, погана вийшла психія».

Від цих спогадів ще гірше стає на серці партизанові. Він ще кілька разів заплющує й розплющує очі, важко ворочається на ліжку, занурює товсті пальці в густе, чорняве, але вже покроплене сивизною волосся, немилосердно шкребе тім'я і, нарешті, як людина, що не має іншого виходу, голосом, повним відчаю, гукає:

— Керзон! Сюди!

Собака наче спеціально стежив, щоб не прогавити цього оклику, так швидко він стрибнув від порога до ліжка, готовий служити. Він став на задні лапи, втупивши свої розумні, покірні очі в господаря.

Мотора ніжно погладив блискучу оксамитову шию свого мисливського помічника й товариша.

— Що ж, похмелімося, Керзоне, га? Як ти гадаєш?

Собака радісно завищав, зрозумівши ласку партизанову. Його гнучка, породиста спина кольору перепаленої цегли, покроплена білосніжними цяточками, граціозно вигиналася, а очі стрибали в напруженій пропасниці.

Партизан задер голову і стукнув пальцем по горлянці. Традиційний жест людини, коли вона хоче без слів сказати, що їй треба випити. Далі Мотора вказав пальцем на кошик, який порожнім лежав під лавою.

Керзон метко стрибнув до лави, звично вхопив у зуби кошик і, грайливо вимахуючи хвостом, помчав до дверей. Нетерпляче зашкрябав їх передньою лапою. Мотора підвівся з ліжка і, відчиняючи двері, ще раз

погладив собаці голову й сказав голосом, що бринів безнадійною розпукою:

— Мотайся, друже. Твоєму господареві треба похмелитися. Після вчорашньої ночі йому важко на серці. Розумієш, Керзоне? Але де ж тобі зрозуміти, собаці? Психія в тебе собача.

Керзон не дослухав тихої мови партизанової. Він кулею вихопився надвір, колюче морозне повітря приємно залоскотало йому ніздрі, і вздовж засніженого шляху він помчав, повний гордості від дорученої йому справи.

Ну й кляті ж морози, коли вже вони пересядуться? Ще як віхола, то нічого. А вже коли вгамується вона,— тоді мороз стає навдивовижу лютим. Ніби він, мороз, оголосив змагання віхолі: хто дужче дошкулить людям.

Іскряться на сонці блакитні брили снігу, а дерева наче обсіпані срібними цяточками. Стоять, пишаються празниковим убранням. Присадкуваті хатки визирають з-за заметів узористими віконцями. Терпко рипить сніг під ногами, з присвистом скавучить під полозками саней. З дверей хлівів, стаєнь валує пара: там у стайнях, хлівах стоїть худоба, тремтить з холоду, чекає турботливого доглядача, що полегшить холодну долю без'язиких істот.

Біля крамниці споживчого товариства, тільки-но розвиднілося, почали збиратися колгоспники. Вчора пройшла чутка, що до міста їздили по крам, і саме це притягло людей до крамниці.

— Піти хіба, мм', на союзки шматок виберу! — поглядаючи на розвалений передок чобота, говорив сусіда сусіди або кум кумові.

— Ви ж, дівчата, біля печі порайтесь, а я побіжу. Гляди, хоч хустку допну, а то прийде весна, на люди ні в чому вийти,— турбувалася мати дочками.

— Куди це ви, Онопрійовичу?

— Та до крамниці ж!

— А-а-а! Я так і знав. Хіба привезли щось?

— Хоч і привезли, то не про мене. Може, новину якусь почую, та й тільки.

— Ну, то й я з вами.

Навпростець, через садки й городи, прокладаючи в снігу нові стежки, чвалали до крамниці чоловіки, жінки, дівчата. Полюючи на горобців, обсіпаючи один одного снігом, веселими ватагами йшла до школи діввора.

В ясному морозному повітрі сміх і голоси школярів бриніли життєрадісною симфонією. З димарів хат сизими кудлатими пасмами пнувся догори дим і вгорі безслідно танув.

Нашвидку накинувши на плечі хустки, вибігали дівки до колодязів. Дерев'яні зруби взялися льодом, біля колодязів було ковзко, і дівчата, балансуючи, щоб не впасти, бряжчали відрами й молодим сміхом.

На зміну нічній хурделиці прийшов тихий морозяний ранок і приніс людям одноманітні денні турботи. Дід Корній відчинив віконниці сільради, давши зрозуміти всім, що й сільрада вже готова почати свою відповідальну працю. Правда, ані голови, ані секретаря ще не було, вони звикли приходити пізніше. Зате, простягшись на весь зріст, на лавці солодко спав комсомольський секретар Павло Мотора. Тільки вдосвіта повернувшись від телефону, він не пішов додому, а лишився з дідом Корнієм добувати ночі в накурений кімнаті сільради. Павло на всі молоді груди дихав уві сні. Одна рука була йому замість подушки, а друга лежала на кобурі револьвера.

Не встиг крамник відімкнути двері, як крамницю заповнили чоловіки, молодичі, дівчата.

— Зачекайте, добрі люди. Дайте хоч долівку підмести,— благав крамник, молодий ще хлопець, якому свого часу не пофортунило в канцелярській роботі. Мріялося стати щонайменше секретарем сільради, а тепер доводиться самому навіть крамницю підмітати. Але чад образи вже давно вивітрився з молоді голови, і лише іноді, в час життєвої скрути, він щиро ненавидів завжди галасливі, безцеремонні натовпи покупців.

— Чого товпитеся? Однаково краму нічого не привезли,— сердито кинув він у натовп.

— Виходить, дулю з маком показали? — байдуже вставив один, що, очевидно, прийшов до крамниці, тільки щоб почути якусь новину. Біля самого прилавка, спершись на нього вагою свого огрядного тіла, доскіпувала до крамника Кривулиха:

— І хусток не привезли?

— Ні.

— А на союзки там не перепало чого? — почувся голос з чоловічого гурту.

— Купуй півлітра, Семене, вип'ємо, закусимо, ото тобі союзки й закаблуки будуть. Йй-право!

— А щоб уже їх і п'явки спили,— невідомо на чію адресу, авторитетно побажала Кривулиха і демонстративно повернулася спиною до прилавка.

— Та вони й зіп'ють,— швидко погодилася з нею інша.

— Кого це так, сестрички? — входячи до крамниці, обізвалася середніх літ сухорлява і аж синя від морозу молодиця.

— Та вже ж не нас із вами, кумо Христе, а тих, що ото краму не дають,— відповіла, блискаючи очима, сусідка огрядної.

Той, що перший нагадав про дулю з маком, глибоко затягся цигаркою і знову з неперевершеним спокоєм додав:

— А в Іванівці полиці тріщать від краму. Вчора був, так аж очі розбігалися.

— Іванівка ж на сто виконала, а ми на тридцяти двох топчемося,— пояснила Христя.

— Хе, порівняла! У Іванівці врожай, а в нас хтозна-що,— густим басом кивнув хтось із чоловічого гурту.

— Так у них же й план удвоє більший,— не здавалася Христя.

Кілька жінок вороже зиркали на неї.

«Завжди вона йде напереріз, як тільки до власті доходять», говорили ці погляди.

До прилавка, розштовхуючи жінок, просувався той, що згадав Іванівку.

— Ану, пустить лишень. Позлягали на прилавок і не протовпишся. Може, я щось купити хочу.

— Не штовхайтеся, дядьку, бо як штовхну, то аж за дверима носом заорете,— сміючись, жартувала висока, дебела дівчина.

— Та ти така, з тобою не берись! — погодився дядько, прокладаючи собі дорогу до прилавка.— Ану, тітко, посуньтесь,— не дуже ввічливо штовхнув він Кривулиху.

— І-і-і, господи, куди ж воно лізе,— проказала та ображено.

— Та де там ви, тітко, господа побачили? Це я, Миколюк Семен Хведорович, хочу тільки півлітра купити.

В гурті чоловіків засміялися.

— Правильно, Семене, бери півлітровку, а в мене стара пироги пече. Спряжемося й поснідаємо.

— Ото тільки й нашого,— обізвався з гурту хрипкуватий бас.— Випити, закусити...

— Та план виконувати,— підхопив інший.

— Без кінця-краю,— додав уципливий жіночий голос.

— Вірно сказала, дочко, про план,— прошамкотів уже зовсім білий, зігнутий роками й працею дід Іванюта.— Канай, канай, а кінця не видно.

— Про вас і мови немає, діду. Вам уже недовго доведеться канати,— заговорила Хрестя, натякаючи на дідову старість.— А є такі, що довбнею не доб'єш, а вони теж «канають».

— Язиком канає, а пшеничку в землю закопує,— кинув від прилавка Семен Миколюк, одраховуючи гроші за півлітра.— А через отаких і чесним людям життя немає. Оце ж ішов купувати на союзки, а доведеться брати півлітра, бо товарів нам немає.

Згодом заговорили всі разом.

Зачеплена була найболючіша справа на селі.

Підвищувалися аж до вереску жіночі голоси, поважно бубоніли чоловіки. І в цьому гаморі тяжко було спіймати основний настрій більшості. Тільки часто згадували молотьбу, жнива, іноді ракетною вихоплювалося з загальної хвилі голосів усім відоме число тридцять два, згадували Сукача, нового голову управи, хтось натякав на несправильне рахівництво в колгоспі, а всі разом, як завжди, були з усього незадоволені і виявляли це роздратованими голосами, різкими жестами й енергійними спльовуваннями.

— Ану тихше там, Керзон біжить,— кинув від дверей молодий парубок, що, не встряваючи до дискусії, натомість ретельно нищив насіння. Ця ходяча олійниця справді сповістила новину, що примусила замовкнути й охолонуті найгарячіших диспутантів.

— Гляньте, з кошиком. От бісова личина...

— Мабуть, Моторі на похмілля.

— Після млина.

Нічого дивного немає в тому, що пригода у млині

була вже всім відома на селі. Але останнім часом заборону молоти порушували так часто, що цьому не надавали особливого значення. А минулої ночі крутилися крила саме Кривулиного млина, та ще в присутності Мотори. І люди знали, що коли член управи колгоспу Кривуля та злигався вже з самим Моторою або навпаки, то балачками тут не допоможеш. Проти такої спілки краще не виступати.

З розгону Керзон плигнув на приступку і вузьким проходом, що утворився в натовпі, як переможець, підійшов до прилавка. В крамниці запанувала тиша. Вся увага присутніх скупчилася тепер на поведінці Керзона.

Дивування, цікавість і пошана сплелися навкруги цього оригінального партизанового посланця.

Крамник, що не вперше мав справу з Керзоном, взяв у нього з зубів кошик і поклав на прилавок. Він хотів продемонструвати перед вдячною аудиторією всі здібності свого чотириноного покупця.

Очевидно, Керзона взяла нетерплячка. Байдужість і повільність, з якими крамник поставився до кошика, примусили його діяти активніше.

Собака граціозним скоком зіп'явся передніми лапами на прилавок і, підвівши красиву голову в бік кутка, де виструнчилися зеленуваті півлітровки, тричі гавкнув, досить-таки рішуче й красномовно.

У крамниці знявся регіт.

— Не муч собаки, клади півлітра — та й усе.

— Розумна тварина, не взяла б її хвороба.

— Не собаку, а денщика завів собі партизан.

— Четвероногая животная, а службу сполняє, як людина.

— Хіба Мотора не вивухре? Він скоро і теля по горілку посилатиме.

Але Керзон байдуже сприймав і образи, і компліменти. Він знав, що на нього чекає господар, і, вхопивши в зуби кошик з півлітром, з усіх чотирьох помчав до дому.

Навздогін йому летіли вигуки, свист, тюкання. Кожний з присутніх хотів і собі взяти хоч невелику участь у загальному піднесенні.

Тільки крамник витяг із шухляди записну книжку і, послинивши олівця, самозаглиблено виводив трафаретне:

«12 лютого партизан Мотора посредством собаки Жерзона півлітра 4 руб. і 75 коп.».

У крамниці не вгавали регіт і жарти.

Про хліб на хвилину забули.

Розділ другий

1. „ДЕРЖАВА ТРОХИ ПЕРЕХАВКНУЛА“

З півгодини по тому, як сани секретаря РПК спинилися біля ганку Петрівської сільради, вулицею промчали другі сани, в тому ж таки напрямі. В санях, уткнувши обличчя у вовняний комір кожуха, низько насунувши на очі вухату шапку, сидів подорожній.

Час від часу він підводив голову, і тоді погляд його, уважний і проникливий, натикався на снігові брили, що стояли вривень за хатами, і подорожньому видно було тільки сріблясті дахи та жовті глиняні димарі.

У приміщенні сільради за столом сидів секретар райпарткому.

З другого боку на стіл сперся голова сільради Юхим Довбня, високий, огрядний, середнього віку, вайлуватий у рухах і в розмові. Чорне волосся, густо наквацьоване олією, щільно прилягало до круглої голови, а дбайливо зачесаний чубчик знаком запитання спадав на низьке похиле чоло. Очі його ні блакитними, ні сірими назвати не можна було. Вони були брудносірі, помутнілі, без блиску. Повіки червоніли, наче пофарбовані карміном. Обрезкле, злегка припухле лице доповнювало нескладний портрет цього голови.

Дивлячись гостро й суворо просто в очі йому, секретар райпарткому подумав:

«Коли б не портрети вождів партії на стінах, коли б не гасла про позику «п'ять за чотири», то голову сільради Юхима Довбню можна було б сміливо вважати за персонаж із п'єси Карпенка-Карого».

Всі риси колишнього старости мав Довбня.

— Скажи мені, Юхиме, що ти робив цілий місяць?

Секретар райпарткому докірливо дивився на голову сільради. Довбня засовався на стільці. Знак запитання на лобі тривожно ворухнувся.

— Виконував плани та інші кампанії. Оте й робив! — глухо відповів голова.

Секретар, немов ужалений, схопився з місця. Від цього зарипів старий розхитаний стіл, загуркотів стілець. Серед напруженої тиші тремтів схвильовано секретарів голос. Очевидно, Гавришеві доводилося сильно напружуватися, щоб не кричати на всю горлянку.

— Ти виконував плани?.. Де наслідки? Тридцять два! А хліб ще з літа розкрадено, поховано! А куркулі в колгоспі розперезалися! Ти мобілізував бідноту, актив колгоспний, ти викрив куркульські маневри, ти розтросив їхню зграю? Ні! Ти ганебно саботував, ти сам злигався з ворогами, а тепер мимриш: «Виконував плани та інші кампанії». Ех ти ж, голова! Та тебе за таке виконання під три чорти послати мало!.. Чого ж мовчиш? Відповідай, виправдуйся. Мабуть, уже тисячу об'єктивних причин вигадав? Ой, бачу я, що муляє тобі партвиток!

Довбня засовався на лаві і аж ворухнув товстими губами, але виправдуватися йому на цей раз так і не довелося.

Саме в цей час відчинилися двері і разом з хвилию морозного повітря до приміщення увійшов подорожній з чемоданом в руках, червонолиций від морозу.

— Секретар РПК? — коротко запитав він, підходячи до столу й спиняючи очі на Гавришеві.

— Так, а ви хто будете? — Секретар підвівся, потискуючи простягнену руку подорожнього.

— Уповноважений ЦК, Марко Обушний, — відповів приїжджий. — У районі мені сказано, що ви поїхали сюди, ож я слідом за вами. Час дорогий... А це? — одним поглядом запитав Марко секретаря, ледве помітно хитнувши головою в бік Довбні.

— Голова Петрівської сільради, — іронічно й терпко відказав Гавриш.

Марко Обушний потиснув велику м'яку долоню голови і поставив чемодан під стіл.

Гавришеві сказав:

— Нам треба поговорити, товаришу.

— Ходімо, — коротко відповів той, підводячись з-за столу.

Вийшли на повітря.

Люди вже помітили двоє чужих саней біля сільради

і з цікавістю виглядали через огорожі й замети. Біля колодязів дівчата й молодичі довше простоювали, позираючи на сани та на двох товаришів, що сходили з ганку.

— Я в районі чув, що Петрівка найгірше село. Чи правда це, товаришу секретар? — запитав Обушний, коли вони опинилися вдвох.

— Ну, ясно. Тут свого часу кожний п'ятий був або в Петлюри, або в бандах. Своїх людей обмаль. Єдиний справжній комуніст — це голова колгоспу, та й той усього два місяці тут. Та ще двоє-трое комсомольців. Оце й усе. Я думаю надіслати сюди міцного уповноваженого. З головою ж сільради доведеться попроситися. Партквиток йому не до лиця. А втім, ти сам пересвідчишся.

— В такому разі я лишаюся тут, звичайно, коли райпартком не заперечує, — твердо сказав Обушний. — А коли скликатимеш бюро, сповіщай і мене. Приїду.

— Воля твоя! — погодився Гавриш. — Принаймні я буду спокійний за Петрівку. Тут усе доведеться починати заново.

Повівши розмову офіційно, обидва якимось непомітно перейшли на «ти», заговорили так, ніби працювали разом уже довгий час.

— До речі: голова управи хороший партієць, але його тут ігнорують як «чужого». Треба буде підтримати товариша.

— А хліб, хліб як?

— Ще під час молотьби багато розкрадено. Давали неточні відомості про обмолот. Зерно лишали в полові, приховували другі сорти збіжжя, перебільшували норми громадського харчування, видавали жакхліві аванси...

— І внаслідок? — перебив Марко Обушний.

— І внаслідок план виконано на тридцять два проценти. Хліб десь глибоко поховано. Рахунки всі заплутано, і Сукач зараз шукає кінці. Проте без мобілізації мас зрушення ми не дійдемо. Основне — треба виявити куркулів і підкуркульників у колгоспі. Ми вже двічі чистили цей колгосп, але ясно, що всіх, кого слід, не вичистили.

— Я розумію, — задумано відповів Обушний. Він уже накреслював план дій. — Жени куркуля в двері, він лізе в щілинку. Це правильно. Та я до них візьмуся.

— Я певен цього.

Цілу годину топтали на майдані стежку Обушний і Гавриш, надміру цікавлячи жінок, що простували до

центра, та школярів, які, вгледівши їх, припиняли пустування і, розкривши роти, зацікавлено спостерігали двох нових «начальників».

Невідомо, чи довго б школярі стежили за кроками й жестами двох товаришів, якби з-за рогу з кошиком у зубах не вихопився Керзон. Бажання потюкати на нього, кинути навздогін собаці снігову кулю перемогло всі інші.

— Чий то такий вчений? — запитав Обушний, помітивши Керзона, що, уникаючи своїх переслідувачів, кулею мчав через майдан.

— Знаменитий собака... на цілий район, — відповів секретар. — Належить партизанові Моторі. Є тут такий машиніст біля двигуна. Хороший чоловіча, коли на нього ніщо не найде. З вітряком цю ніч підкачав. Під мухою був.

Товариші прощалися. Секретар райпарткому мав об'їхати ще кілька колгоспів, а Марко хотів швидше братися до діла.

Потиснувши руку Гавришеві, що вже вмостився в саннях, він швидко збіг сходами на ганок і увійшов до сільради. Там, крім голови, було ще двоє: хлопець і дівчина.

«Комсомольці, — задоволено подумав Марко. — Якраз їх мені й треба».

Він хотів поговорити з ними, але назустріч йому підвівся Довбня. Хвилюючись і від того ще дужче розтягуючи слова, він сказав тихо:

— Може, з дороги відпочити б, попоїсти? То я в два щота квартиру вам у гарного дядька влаштую.

— Товаришу голово, прошу не турбуватись за мій добробут. Краще негайно викличте до сільради управу колгоспу, членів президії сільради, комсомольців! — відповів голосно Обушний.

— Комсомольці тут... — з усмішкою, трохи ніяковіючи, вставив Павло.

А голова сільради, знітившись, одвів діда Корнія в куток і якнайсуворіше давав йому директиву скликати актив. Те, що уповноважений ЦК так легко відмовився од відпочинку та їжі, ще більше порушило роблений спокій дбайливого голови. Коли ж, повернувшись за стіл, на своє начальницьке місце, голова побачив, що біля другого стола Обушний жваво розмовляє з Павлом та Варварою, іноді підозріло зиркаючи в його бік, він ще нижче нахилив голову до столу. Знак запитання від-

ділився від лоба і повис у повітрі над столом, трохи випроставшись і злегка похитуючись.

Згодом прийшов секретар сільради, низенький, на-топтаний дідок, і, тихенько посівши своє місце поруч голови, негайно занурив руки й очі в папку з паперами. Здавалося, що на світі немає нічого, крім нього, секретаря Петрівської сільради, Якова Микитовича Метови-ла, його паперів та ще Довбні — голови сільради.

— Ми тут б'ємося, як риба об лід, але ж нас жменька,— хвилюючись, розповідала Варвара.— От і вчора млин самоправно пустили. Чия ж це, як не куркульська робота?

— Млин — це лише дрібний епізод у класовій боротьбі, що точиться у нас на селі,— солідно додав Павло, пригадавши фразу, яку колись чув від Гавриша з іншого приводу. Вчорашня пригода у млині якнайкраще підходила під цю формулу.

Марко схвально хитнув головою на Павлові слова, і це підбадьорило молодят.

Павло задоволено підморгнув Варварі:

«Чуєш, мовляв, як ми розмовляємо. Ото ж бо!»

Деякі відомості, почуті від Павла та Варвари, Обуш-ний занотував собі до блокнота, і це ще дужче підносило відповідальність обох комсомольців. Виплеканою мрією Павловою було — створити, нарешті, у Петрівці хоча не-величкий, але бойовий комсомольський осередок. Рік ось уже, як воюють він і Варвара за кожного молодого кол-госпника. Воюють з вулицею, з досвітками, із споконвічною селянською інертністю, з горілкою. Але осередку й досі немає.

«Тепер візьмемося знову. Уповноважений допоможе, і вже хай хоч що, а комсомол у Петрівці буде», твердо постановив Павло, уважно слухаючи Маркові питання.

Тимчасом голова все схвильовано зиркав на двері.

— Чому так довго не сходяться активісти?

Настрій голови інтуїтивно відчував і секретар сільради, і його звичні пальці якось нервовіше почали шарудіти паперами.

Прийшов Сукач і, коротко привітавшись з головою, попростував до комсомольців та уповноваженого.

«Свої якшаються, комуністи,— ворухнулася образли-ва думка в голові Довбні.— А мене, бач, ніби не помічають. Нащо ж тоді й партквитка видавали?»

Щось подібне до жалю і каяття відчув голова, та це почувтя хутко уляглося.

А тимчасом Кривуля, Сутуга й Балута правильно розподілили ролі і, так би мовити, розташували сили. Всі вони, а найкраще Кривуля, розуміли, що недовго вже їм керувати колгоспом. Приїзд Сукача, активізація комсомольців, нарешті, поява в Петрівці уповноваженого аж із Харкова — всі ці факти добре зважив і обміркував Кривуля. Та не з таких він був, щоб тихенько зійти з дороги, поступитися новій силі, що переможно насадає на нього. О, він, Кривуля, ще покаже себе. Ще не раз згадають за нього активісти. У нього, Кривулі, вистачить розуму, щоб і справу свою далі вести і на випадок чого сухим із води вийти.

«На мій вік дурнів вистачить», підсумував він свої оптимістичні міркування.

«Коли до Петрівки приїхав з самого Харкова, то ясно, що насамперед він скличе актив», думав далі Кривуля і, виходячи з цього, складав план дій на цілий день.

По-перше, він вирішив зробити так, щоб на збори активу не потрапив Мотора. Від цього страшного партизана можна сподіватися різних несподіванок. Після млина для Кривулі не потрібні були докази. Отже, він, Кривуля, піде до Мотори, перепросить за вчорашнє, ну, і, звичайно, почнуть похмелятися. А Сутуга з Балутою чесно на актив підуть і заткнуть рота отому пущверінкові Павлові. Тим більше, що вночі у млині Павло, здається, не помітив ні Сутуги, ні Балуги, значить, їм ясне око виступати на зборах як справжнім активістам. Після активу всі сходяться у Мотори, а там видко буде, що робити далі.

План схвалили одноголосно і негайно заходилися його виконувати.

Простуючи до сільради, Сутуга з Балутою лише деталізували його.

— А що скажемо, коли питають, де Кривуля? Адже він член управи! — турбувався завжди практичний рахівник.

— Захворів або поїхав у район! — запропонував Сутуга.

— І таке ви скажете, Гавриловичу, захворів. Хочете на сміх себе підняти? Думаєте, Павло змовчить про

млин? Краще вже скажемо, що поїхав у район до агронома. Він же рільник.

— Про мене, хай хоч поза Уманню, не тільки до агронома,— погодився Сутуга.— Мені це, сказати, мало турбує.

— А що ж вас, Гавриловичу, насправжки турбує?— доскіпувався Балута. Він любив ясність і чіткість думок, і різні там сумніви й недомовки були йому невластиві.

— Мотори боюся, Свириде. Ой, боюся ідола! Ну що, коли він справді бачив і тільки вдає, що нічого не знає. Він психію розуміє. От і крутить нами до часу. А там, дивись, устане колись не на ту ногу, і все пропадом піде. Ось чого боюся, Свириде.

Навіть практичний рахівник не міг одразу знайти слів заспокоєння чи розради для свого друга. Побоювання й сумніви, висловлені Сутугою, мучили й його, Балуту, але він удавав, що страшного в цьому немає.

— Чи бачив Мотора те, що йому не треба було бачити, чи ні, але це було ще влітку, а зараз уже лютий. Йому було досить часу викрити нас, та він цього не робив.

Балута говорив переконливо і цим заспокоював і свого боязкого друга, і власну тривогу вгамовував.

— У всякому разі, ми добре зробили, що послали до нього Кривулю. Після суперечки у млині Мотора легко б міг сьогодні на активі пробалакатися. Доки тут сидить отой з Харкова, нам треба не спускати очей з партизана. Отак я гадаю, Гавриловичу.

— Ні, такі у вас голова ясніша за мою,— погодився Сутуга, і далі вони вже мовчки простували до сільради.

Вони сподівалися, що їх зустріне гамір, суперечки, нервові вигуки—ці повсякчасні супутники всіляких зборів, нарад, засідань в час жорстокої класової боротьби на селі. Але картина, яку вони побачили, переступивши поріг, здивувала їх і збила з позиції.

У приміщенні панував спокій, порядок, тиша. За одним столом сиділи голова й секретар, а далі в кутку, нахиливши один до одного голови, тихо розмовляли Обушний, Сукач, Павло та Варвара.

Гуркіт дверей примусив усіх подивитися на новоприбулих.

— Хто такі будете, товариші? — запитав Обушний, пильним поглядом обмацуючи двох друзів.

— Члени управи колгоспу, — похопився відповісти голова сільради.

— На актив з'явилися, — лагідно додав Балута, сказавши це таким тоном, наче він щодня засідає на активах і це стало для нього органічним.

— Довго примушуєте на себе чекати, — холодно кинув Обушний і знов нахилився до товаришів.

Запанувала напружена тиша, тільки чутно було шелестіння папірців у руках Мотовила та тихі голоси у групі Марка.

— А де ж Кривуля? — раптом обернувшись, запитав Сукач.

Усі четверо пильно подивилися на Сутугу й рахівника. Особливо злісні вогники помітив Балута в Павлових та у Варвариних очах. Комсомольці ще не вміли приховувати свого внутрішнього стану, як це робили Сукач і Обушний, і з молодих очей їх просто бризкала люта ненависть і бажання негайної акції проти воєра.

Тепер поважно, витерши вуса, відповів Сутуга:

— Вчора до агронома збирався їхати. Може, й поїхав. Хто зна.

Вродливе Павлове обличчя скривила глузлива люта посмішка.

— Може, до того агронома, що колгоспне борошно продає на базарі? Вночі ж намолоти? — не зводячи глузливого погляду з Сутуги, проказав Павло.

Обом «активістам» закрався в серце сумнів: знаєчи не знає Павло про те, що вони були у млині. Тінь хвилювальної розгубленості лягла їм на обличчя.

На лобі Балуті набряк характерний для нього пружок.

За одну мить обидва знову з байдужістю невинних агнів очима, повними щирого здивування й нерозуміння, дивилися на Павла, Сукача, Варвару й Обушного.

— Не знаємо, до того не приставлені, — взявся відповісти за обох Балута.

— Язиком усього можна намолоти, — не дотримав тону Сутуга, але раптом отямився, що заїхав не туди, і вже з жартівливими нотками в голосі запитав:

— А хіба хто пробував уночі молоти? От люди!

Віхола така була, що добрий хазяїн собаки з хати не вижене, а воно, бач, до млина добралося.

— Порушення закону, і більш нічого,— вставив Балута.

З-за столу підвівся Марко і, звертаючись до голови сільради, запитав його:

— Оце й усі?

Голова тупим поглядом обвів присутніх і глухо пробубонів:

— Так що, товаришу уповноважений, мабуть, більше нікого не буде. В розході народ...

— Малувато! — кинув Обушний.— Дуже малувато, товаришу голова.

— У нас більше й не буває, не звикли,— ущипливо зауважив Павло.

— Не хочеться з печі злазити,— всміхнувся Сукач.— Ну й люди ж!

— За ноги доведеться стягати, не інакше,— блиснула очима Варвара.

І на ці в'їдливі зауваження промовчали Балута та Сугуга. А тимчасом до сільради увійшла вдова Христя, а за нею Миколюк.

— Драстуйте, товариші! — з самого порога обізвалася жінка і, не чекаючи відповіді, заговорила до голови сільради:— Скажи, Юхиме Карповичу, актив я чи не актив? Стоїмо ми ото в кооперації з Миколюком, аж тут дід Корній: ні сіло ні впало — йдїть на актив. Ну, ми оце й прийшли, а воно, може, нас тут і не потрібно? Ще ж ніколи не було, щоб нас кликано на актив.

— Кликали тільки членів управи та сільради,— не підводячи від столу голови, похмуро відповів Довбня.

— А що за люди? — тихо запитав Обушний Сукача.

— Колгоспники, кращі наші ударники,— відповів той. Марко Обушний підвівся і сказав голосно:

— Сідайте, товариші, саме вас і кликано на нараду. Дід Корній не помилився.

— Ну, тоді сядемо, Семене! — весело сказала вдова.

Семен Миколюк відчував у кишені легеньку вагу півлітровки, і це порушувало його врівноважений спокій.

«І на біса я взяв її... Мене, як путнього, кличуть на нараду, а я приходжу з горілкою, наче на гульбище», думав він, рукою непомітно перевіряючи, чи не стирчить зрадлива червона головка з кишені. Переконав-

шись, що пляшка глибоко пірнула і нічим не зраджує своєї присутності, Миколюк задоволено й полегшено зіткнув і вмовився поруч Христі.

Тоді Марко Обушний підійшов до голови сільради:
— Ну, що ж, почнемо?

Довбня важко підвівся з-за столу, звичним рухом пальця поправив на лобі «знак запитання», прокашлявся і тоді вже голосом, що виходив ніби з порожньої діжки, проказав завчену фразу:

— Товариші, тихше. Збори активу починаємо. А який порядок денний? — звернувся він до Обушного.

— Інформація голови сільради про хід хлібозаготівель, — голосно сказав Марко. — Починаймо без передмов!

Це спантеличило голову сільради, він навіть заморгав очима від несподіванки і, немов шукаючи порятунку, спинив погляд на блискучій лисині секретаря. Але дідусь сидів нерухомо, ніби все, що творилося навкруги, зовсім його не обходило. Навіть не підвівши голови, він механічним рухом підсунув кілька списаних папірців.

Довбня вхопивсь за них, як людина, що потопає, хапається за рятівний круг. Йому пощастило. То були зведення про стан хлібозаготівель по Петрівській сільраді.

Тоді Довбня знову набрав поважного і навіть гордовитого вигляду і, марудно розтягуючи слова, почав:

— Я повинен сказати, що хлібозаготівлі ми виконуємо, конешно, слабувато. Народ у нас несознательний і хліба не дає. На десяте лютого ми виконали, — тут він зиркнув у папірець, — ми виконали план на тридцять два проценти. На кутках роботи не було, бо нема з ким. Ви самі бачите, як мало активу. Потому й доводиться більше самому працювати.

На цих словах Павло засовався на стільці, штовхнув Варвару і, очевидно, хотів щось сказати.

Ледве помітним жестом його заспокоїв Обушний.

Решта присутніх сиділи мовчки, низько похилявши голови.

Невідомо було, чи доходять до їхньої свідомості слова Довбні, чи вони сприймають їх лише як нічого не варту прелюдію до серйозніших розмов, що, безперечно, мають відбутися далі.

У всякому разі, в напруженій тиші голова вів далі:

— Я повинен сказати, що врожай у нас нікудишній, а план великий, тому, конешно, нам його важко виконати. Може, товариш уповноважений з Харкова допоможе, тоді подивимося, а так самі нічого не вдіємо...

В останніх словах Марко Обушний відчув глузливі нотки на свою адресу і зовсім спокійно перебив промовця:

— Значить, на вашу думку, план нереальний? Так же ж?

— Та ні, він, може, й р... римальний, тільки ми його не виконаємо,— збиваючись з розважного, самовпевненого тону і спіткнувшись на слові «реальний», відповів Довбня.

— Виходить, що держава дала вам непосильний план? — ніби заохочуючи голову, м'яко вставив Обушний.

«Ні, таки цей клятий харківець зовсім не подібний до інших уповноважених,— з острахом думав Довбня.— Хоча б кричав, лайвся, як інші, і то б легше було. А то говорить так, наче меду дає. Хіба жартує? Та ні! Говорить поважно, спокійно. Хто його зна, що ховає він за своїм спокоєм та м'яким голосом. А може, а може...»

В мутних очах голови сільради вперше за весь ранок блиснули ледве вловні вогники надії.

«Може, цей уповноважений від ЦК скине нам хоч половину плану? Щось він ніби на те наворачтає!..»

Так думав Довбня, знову набираючи вигляду дбайливого господаря на селі і милостивого начальника.

— Я, конешно, як голова сільради,— вів він далі,— я повинен одверто заявити: конешно, держава трохи перехавкнула з планом, це всі селяни скажуть. Ну, каньга треба...

— Брешеш! — стукнув долонею по столу Павло.— Це ти, мабуть, над чаркою перехавкнув!

Варвара схопилася на ноги, і пальці її нервово стискувалися в кулаки.

— Не вірте йому, товаришу,— напівблагально, схвилювано говорила вона Обушному.— Хліб поховано, розкрадено, а він обдурює вас.

— І таке меле, що й на голову не налізе... Перехавкнула!.. Чи йому сниться, чи на похмілля? — Це говорила вдова Христя, нахилившись до Миколюка. Той,

стверджуючи, хитав головою. Хвиля радості наростала й ширилася в грудях Маркових, але він, увесь тремтячи від напруження, ледве стримуєчись, запитав зніяковілого голову:

— Ви ще щось можете сказати?

— Більш нічого...— ледве чутно відповів той, сідаючи на лаву.

На лобі йому виступили краплі поту.

— Тоді хай скаже голова управи колгоспу. Послухаємо,— запропонував Марко, а Сукач уже перегортав папери і тихим рівним голосом почав:

— Я людина нова. Всього два місяці, як працюю в цьому колгоспі. Але я добре вивчив частину паперів, розмовляв з людьми і мушу сказати, що голова сільради виступив тут...

— Як класовий ворог з партквитком,— знову вихопився Павло.

— Цілком справедливо, Павле, саме класовий ворог тільки й може запевняти, що план у Петрівці нереальний, що врожай був поганий, що держава пережавкнула. А я питаю голову сільради і членів управи, тут присутніх...— На цих словах Сукач пильно подивився на Сутугу і особливо довго затримався на Балугі.— Хай скажуть, де вони поділи хліб? Тут сидять і рахівник, і комірник. Хай скажуть, хто дав їм право під час збирання врожаю розтринькувати хліб направо й наліво! Ніде не чувані аванси, незаконні витрати на громадське харчування, нарешті, просто розкрадання хліба з поля з-під молотарки. Хто боровся з цим? Хто запобіг таким злочинам? Де був голова сільради?

Маленький на зріст, шуплявий, голова управи завжди говорив рівно, спокійно, не підвищуючи голосу. Але тепер і він ставав не подібним до себе. Голос його тремтів і зривався на високі ноти. Жести ставали різкими, очі метали іскри.

— Куркулі тут верховодили, а не чесні радянські колгоспники! Куркульня послала своїх агентів не лише в колгосп, а й в управу колгоспну і в сільраду!..

— Оце вірно!— ствердила вдова Христя, на цей раз так голосно, що її почули всі. Навіть голова сільради хмурно й докірливо зиркнув на неї, підвівши голову від столу.

— Я заявляю товаришеві уповноваженому як пред-

ставникові партії. План на Петрівку цілком реальний. Хліб є, він похований, і його треба знайти. Коли ми змобілізуємо маси й розтрощимо куркульських недобитків, ми і план хлібозаготівель виконаємо, і колгосп зміцнимо, і до весняної засівної як слід підготуємося. Оце й уся моя промова!

Одсапуючись від надмірного хвилювання й набираючи знову притаманного собі спокою, Сукач сів на місце.

— Може, ще хто хоче висловитися? — запитав знову Марко Обушний. Він непомітно перебрав на себе функції голови зборів, і на це навіть уваги ніхто не звернув.

— Я хочу тільки запитати голову, — обізвалася Варвара. — Яких заходів ужив він до тих, хто цю ніч самоправно молів у Кривулиному млині? А друге запитання, чому на збори активу ніколи не запрошували дядька Миколюка, тітки Христі та інших кращих ударників у колгоспі? Чому жінок-ударниць ніколи не притягали до громадської роботи? — з притиском закінчила Варвара і зашарілася від стриманого хвилювання.

— Та ще хай скаже голова, — злісно блиснув очима Павло в бік Довбні, — хай скаже, чи є у нас в управі колгоспу куркулі й підкуркульники, чи, може, і тут держава перехавкнула?

Сутуга з Балутуою, що весь час сиділи в напруженій мовчанці, раптом виявили ознаки життя. Нетактовний Сутуга, підвівши голову, зненацька заволав на всю хату:

— Та що ти там базикаєш, куркулі й підкуркульники! Краще б за своїм татком стежив. Хто ж і розкладає колгосп, як не він!

Балута непомітно смикав свого товариша за рукав, але той не змовк, аж доки не закінчив речення.

Павло зблід, якимось знітився і ще нижче пригнувся до столу. Далі густий рум'янець сорому за батька залив йому обличчя.

Марко Обушний помітив це і, підвівшись, твердо наказав:

— Годі! Відповідай, голово сільради!

Той з таким мученицьким обличчям підводився зі стільця, наче сходив на Голгофу. Впалим, глухим

голосом, повним розчарування й розбитих надій, він мурмотів, водячи пальцем по непотрібних уже зведеннях.

— Про куркулів нічого не можу сказати. Може, вони є в управі, а може, й нема. В душу людині не залізеш. А Христі не кликав та й Миколюка теж, бо вони ніколи не говорили мені, що хочуть працювати в активі. Більше я, товариші, нічого не можу сказати,— закінчив свою відповідь голова, але не сів, а стовбичив за столом, як пень високо спиляного дуба.

— Сідай, ноги заболять,— глузливо запропонував Обушний, і під легенькі усмішки присутніх Довбня важко опустився на стілець.

2. „ГАДИ, Я ВАШ БОГ“

Тепер слово забрав Марко Обушний, і з перших же фраз усі відчули, яку непоправну помилку робив Довбня, коли сподівався на його милість. Виявилося, що цей уповноважений, будучи такий короткий час у Петрівці, вже прекрасно знав не тільки про те, скільки було засіяно гектарів, який стан урожаю, худоби та розподілу прибутків, а й про всі неподобства, що творилися в колгоспі протягом останніх місяців.

Марко Обушний говорив без ораторської пози, поважно й твердо. У присутніх складалося враження, наче вони слухають промову людини, яку бачать поміж себе щодня. Ось він говорить про догляд коней, і всім здається, ніби уповноважений тільки-но обійшов усі стайні колгоспу «Жовтень». Тепер Обушний закликав негайно очистити колгосп від куркульні та підкуркульників, змобілізувати на боротьбу за хліб кращих ударників колгоспу, задалегідь готуватися до весняної сівби. Семен Миколук і Христя Смілик задоволено перезирнулись. Обом в очах блиснули горді вогники. Адже, говорячи про ударників, Обушний саме на них двох довше затримав свій промовистий погляд.

Після кожної його фрази завзятіше горіли очі в Сукача, Павла та Варвари.

Лише Сутуга та Балута, не в силах приховати свого занепокоєння, дивилися собі під ноги й совалися на стільцях, наче там понатикувано голок.

Але не довго довелося говорити Маркові. Він мусив припинити промову, бо вже кілька хвилин до слуху

присутніх знадвору долітали уривки грубої хльосткої лайки. Голос, очевидно, належав п'яній людині, бо уривки міцних слів часто перемішувалися з куплетами віртуозної сороміцької пісні і вигуками. Почувши це, Марко облишив говорити і запитливо подивився на голову сільради.

Всі присутні притулили обличчя до заморожених шибок, що виходили на майдан.

— Це батько,— сказав Павло, блідий, обертаючись до Обушного.— Ми його зараз зв'яжемо. Продовжуйте, товаришу.

— Диви, Мотора нахрюкався! — констатував Миколук, глибше запихаючи в кишеню півлітровку, що з цього моменту вже просто пекла ногу колгоспників.

— Як свиня, та ще й з сокирою! — додала Христя.— Ну, тепер буде буровити аж до вечора.

Марко виглянув у вікно і побачив, як через майдан, тримаючи свій хисткий, непевний курс у напрямі сільради, чимчикував велетенський дядько.

Кожух його розхристався, шапка, очевидно, ще раніш розлучилася з головою свого господаря. Обличчя, червоносине від горілки та морозу, нагадувало колір недоспілого прив'ялого кавуна. У правій руці він високо тримав сокиру, вимахуючи нею, немов шаблею, люто комусь погрожуючи.

«Партизан... Машиніст біля двигуна... Нічого собі хлоп'яга...» думав Марко, згадуючи характеристику секретаря райпарткому...

Вигуки та одноманітні слова пісні свідчили, що не запрошений на збори активіст з високо піднятою сокирою вже зовсім близько від сільради. Він, очевидно, поспішав, щоб не спізнитись...

Марко виразно подивився на Довбню. «Що ж ти будеш робити з ним?» немов запитували його гострі очі.

Голова сільради заметушився, гукаючи виконавців, але тих, як на лихо, не знайшлося в сільраді.

«Нашо, справді, наражати себе на небезпеку? Що, нам більше за всіх треба?» мабуть, думали ретельні виконавці і воліли краще заховатися за комином, ніж виходити назустріч страшному партизанові.

Тимчасом голова сільради зовсім розгубився. Він шарпався по сінях з кутка в куток, важко одсапуючись і без кінця повторюючи:

— Виконавці! Вірвовку, вірвовку сюди!

Марко Обушний стежив за ним з усмішкою, повною неприхованого презирства.

Павло, тримаючи руку в кишені, де лежав батьківський наган, благально дивився на Обушного. Він чекав тільки наказу, щоб вискочити на ганок і затримати батька, не допустивши до сільради. Але Марко Обушний мовчки далі спостерігав безпорадну метушню голови сільради.

...Тільки-но вранці Мотора випорожнив принесену Керзоном пляшку, як з другою пляшкою в руках і з вибачливою усмішкою на вустах на порозі його хати з'явився Кривуля. Тоді в Моторі в сотий раз виникло запитання, відповіді на яке він ніяк не міг знайти:

«Чому це, починаючи від молотьби, його так шанують Кривуля, Сутуга та Балута? Де причини такої зворушливої до нього, партизана, приязні від членів управи колгоспу?»

Він і тепер хотів запитати про це Кривулю, але якась інша думка несподівано з'явилася на зміну першій. А чарка, налита люб'язним гостем і сумлінно випита партизаном, остаточно сплутала всі думки в голові Мотори. Сіли за стіл.

Обминаючи гострі моменти, Кривуля широко каювся за нічну пригоду в млині і вихваляв сміливість Мотори. А тимчасом Керзон уже не раз бігав до крамниці, бо він був чесним, відданим собакою і доручення свого господаря виконував надударно.

Після ...надцятої чарки, коли Кривуля вже встиг розказати про актив, на який його, Мотору, старого партизана, не покликано, про Сутугу та Балуту, що пішли на актив продаватися отому, що з Харкова, — на партизана найшла лють. А тут ще Кривуля цілком широко дивується і навіть ображений за Мотору: як це, справді, такого героя не кличуть на актив? Він би, Кривуля, на місці партизановім ніколи б не стерпів такої зневаги.

Та, очевидно, горілка сильніше впливала на Мотору, ніж натяки Кривулі. У всякому разі, скінчилося це невинне похмілля тим, що Мотора перекинув стіл, схопив з-під лавки сокиру і, вимахуючи нею, помчав до дверей, вигукуючи на всю хату:

— Де вони, активісти? Давай їх сюди! Порубаю всіх! Забули партизана, гади, я ваш бог! Де вони?

— У сільраді,— улесливо підказав Кривуля і накинув на плечі Мотори кожух, а на голову поклав шапку.

— У сільраді! — ще раз підтвердив надмірно уважний член управи. І, злодійкувато озираючись, городами, через перелази, цілком вдоволений зі своєї поведінки, Кривуля підтюпцем побіг додому.

Він таки мав підстави бути задоволеним.

«Хоч, правда, план дій, накреслений уранці, трохи порушено, але поганий той керівник, що не вміє маневрувати на ходу. А було б добре, коли б Мотора провалив голову отому уповноваженому. Може б, їх менше їздило тоді».

Так думав він, простуючи додому і пильно прислухаючись до погрозових вигуків Мотори.

А Мотора тимчасом наближався вже до сільради. Ні Сутуга, ні Балута ніколи не сподівалися на візит Мотори, та ще в такому стані. Для них було ясно, що Кривулин план провалився. І ця думка наганяла на них ще більше холоду.

Коли Мотора, вимахуючи сокирою, гукав: «Де вони, активісти?» — їм пригадувався млин і іржавий шворінь у партизанових руках. Тоді обом закрадалося побоювання, що Мотора, нарешті, розрахувався з Кривулею по-партизанському і тепер прийшов до сільради, щоб звести рахунки і з ними. Пополотніли їм обличчя, і вони зайшли за комин, щоб не впасти в око Моторі, доки його не затримують.

Ясно, що Сутуга та Балута мали всі підстави, за висловом Мотори, «ламати цикорію». Вони не знали, як саме виконав Кривуля свій план, але відчували, що зустріч їхня з партизаном не обіцяє нічого втішного.

Напруження в сінях дійшло найвищої точки. Ось-ось, люто розмахуючи сокирою, Мотора влетить у сінні і почне здійснювати свої погрози.

Голова сільради, блідий, як крейда, стояв серед сінней і розгублено зиркав на присутніх.

Права Павлова рука, що тримала в кишені наган, помітно тремтіла. Партизан Мотора вигукував погрози вже біля самих сходів на ганок.

Тоді, кинувши на Довбню погляд, повний зневаги й презирства, наперед вийшов Марко Обушний. Він спокійно стояв, тримаючи руки в кишенях козушка, і гостро дивився на Мотору. Партизан люто розмахував сокирою, наче приміряючись, куди краще поцілити, щоб з одного маху вбити людину.

За своєю спиною Обушний відчував гаряче дихання Сукача, Павла та Варвари і навіть, здалося йому, що Павло рвучким рухом вихопив з кишені наган.

«Коли б хлопець не наробив дурниць!» подумав Марко і, не обертаючись, рухом руки відсунув від себе тих, що напирали з сіней.

Через замети, з-за огорож і навіть з вікон ближчих хат десятки цікавих очей стежили за фіналом цього несподіваного герцю.

Гостро наточене лезо партизанової сокири виблискувало на сонці сріблястим промінчиком, приковуючи до себе напружену увагу цікавих спостерігачів. Нарешті Мотора звів очі на Обушного і пильно подивився на нього. Марко стояв спокійний, заклавши руки в кишені, і теж не зводив очей з партизана.

Напруження дійшло свого апогею. Хвилина — і хтось із двох впаде мертвим тут перед ганком Петрівської сільради.

Тоді всі почули тихий, але твердий голос Обушного:

— Покинь сокиру! Ну!?

Руки Марко все ще тримав у кишені, але очима наскрізь пронизував розхристану постать партизана.

Мотора ще раз, вже зовсім тверезими очима, зиркнув на Марка і, люто заскреготавши зубами, кинув сокиру в бік від себе. Кинув і став перед ганком, широко розставивши ноги й низько схиливши голову. Зітхнув тяжко на всі груди, наче велетень, здоланий супротивником після довгої жорстокої боротьби. Руки безвільно звисали йому вздовж тіла.

Марко почав сходити з ганку і почував позад себе задоволений шепіт. Мотора стояв нерухомо. До партизана впрост підійшов Обушний і поклав йому на плече руку.

— Що тебе скаламутило, друже? — тихо запитав Марко. — Чия рука сокиру на актив підіймала? Невже партизанова?

Мотора хвилину стояв, як раніш, нерухомо, далі рвучким рухом скинув з плеча Маркову руку і проказав голосом, повним розпачу, образи і каяття:

— Ну, чого ж стали? Беріть, в'яжіть партизана! Розстрілюйте!

— Цього ми не збираємося робити. Йди проспись,— знову тихо й співчутливо порадив Обушний.

Тоді Мотора круто повернувся і, похнюпивши голову, трохи похитуючись, поплентався додому. Тільки тепер усі помітили, що за ним, як вірний супутник, підбгавши хвіст, підтюпцем біг Керзон.

Коли Обушний повернувся до приміщення сільради, він відчув запобігливу повагу до себе з боку присутніх, а особливо захопленими поглядами обдаровували його Павло та Варвара.

— Товаришу голова! — звернувся враз Обушний до Довбні.— Сьогодні я весь день працюватиму в управі колгоспу, та коли на завтра, на сьому годину ранку, отут, у сільраді, не будуть усі члени сільради, управи колгоспу, члени комнезаму, кращі ударники, список яких ми увечері дамо, нарешті, червоні партизани, коли,— чуєш голово? — завтра вранці їх тут не буде, то пам'ятай, що з тобою я поговорю тоді трохи інакше. Зрозумів?

— Приложу всі старання, не сумнівайтесь! — глухо, але покійно відповів Довбня. Він був задоволений, що так щасливо скінчилася історія з Моторою, і тепер готовий був справді прикласти «старання», щоб скликати більш широкий актив.

А Марко одійшов до столу і, витягнувши записну книжку, почав щось занотовувати в неї.

Присутні голосно обговорювали вчинок Мотори, пригадували кожний його рух чи вигук, з глузливим сміхом натякали на переляк голови та виконавців і кидали схвальні репліки на адресу Обушного.

— Коли б не товариш, була б робота,— долетіло до Маркових ушей, але він мовчки далі щось занотовував собі до книжечки.

Почувши ще кілька шанобливих зауважень на свою адресу, подумав:

«Така вже вдача у людей... Три хвилини тому кожний трусився за своє життя, а тепер ось весело гомонять, жартують, ніби нічого не сталося... А чому б їм і

справді не посміятися з пригоди?.. Адже небезпека вже минула...»

Далі, взявши з собою Сукача, Павла та Варвару, Обушний пішов з ними через майдан навпростець до будинку управи колгоспу. Вслід їм з усіх дворів, що оточували майдан, дивилися пильні очі, що в них поруч з цікавістю у декого можна було помітити певне розчарування: «Як це так отой приїжджий, навіть не витягаючи рук із кишені, міг приборкати страшного Мотору?»

Коли вже Обушний з товаришами одійшли далеко від сільради і Довбня полегшено зітхнув, тоді підвів від паперів свою блискучу лисину секретар сільради Мотовило. Ще раз переконавшись, що, крім нього й голови, вже нікого не залишилось, він швидко схопився з місця, витер хусткою густі краплі поту на лобі і шарпнувся за шафу, де, звалені в куток без всякого ладу, лежали старі плакати, газети та інший мотлох. Довго порпався там секретар, а далі вийшов з довгуватим клаптем паперу, на якому незграбними червоними буквами було виведено: «Боротьба за хліб — боротьба за соціалізм».

Здмухнувши пилюгу з плаката і наквацювавши кутки клейким мастилом, секретар урочисто приклеїв його на самому видному місці.

Тоді знову сів до столу і мовчки заглибився в папери.

3. НЕВДАЛИЙ ВІЗИТ

Пізно ввечері виходили Павло з Варварою після перевірки рахунків в управі колгоспу. Була зима, але в серці обом співали солов'ї своїх золотих весняних пісень. Сиве небо нагадувало димчастий мармур, і місяць плавав у ньому затьмарений і анемічний.

Десь на далекому кутку захватно співала молодь:

Ой хмелю, мій хмелю,
Хмелю зелененький,
Де ти, хмелю, зимував,
Що й не розвивався.

А на майдані бовванів темний порожній Будинок колективіста, і вікна там були взяті на прогоничі.

Коли Павло та Варвара проходили повз сільраду, Варвара сказала Павлові:

— Бойовий товариш, правда ж, Павлику?

— Хто?

— Наш уповноважений. Глянь, як він твердо й спокійно веде лінію. От у кого нам повчитися треба!

Павло хвилинку помовчав, щось своє думаючи, а потім відповів:

— Витриманий більшовик!

— Цього мало сказати, Павлику, «витриманий». Ні, він розумний, товариш хороший. Отакого б нам на село.

Павло наїжився. Йому здалося, що Варвара аж надто вже захоплена уповноваженим. А він же, Павло Мотора, безмірно любить Варвару, любить цю колишню наймичку, сироту, а тепер ударницю в колгоспі і комсомолку. Він хотів, щоб у такі ночі, коли небо незорне, а навкруги нікого нема, щоб у такі ночі Варвара говорила лише про нього, про їхнє кохання, майбутній шлюб, спільну боротьбу.

Вони зайшли в темний завулок. Ясніше чувся спів молоді. Варвара тихо підтягла.

«Ні, вона моя славна, хороша товаришка», заспівало Павлове серце, і він міцно вхопив її в обійми, притулив голову до своїх гарячих грудей і пестив її, прислухаючись до далекої пісні.

Ніжно, довго прощалися біля Варвариних воріт, і Павло, налитий снагою й буйною радістю, попростував туди, де завмирала в останніх акордах парубоцька пісня. Йому хотілося співати з усіма, співати на всі груди, як ще не співав ніколи. Та коли наближався до гурту, протверезішав і вирішив декого із своїх хлопців-ударників залучити завтра на актив.

«Тепер уже ми організуємо комсомол. Не будь я Павло Мотора!» ще раз подумав він, наближаючись до веселої, галасливої юрби хлопців.

На вулиці Павло був недовго. Умовивши двох своїх товаришів прийти на збори, він пішов додому. Треба було прочитати останню газету, скласти список незаможницької молоді, щоб завтра дати його Обушному.

Далі згадав сьогоднішню поведінку батькову, і сором обпик йому лице. Павло йшов порожніми вулицями і думав: де причина, що його батька, з діда, з прадіда наймита і злидаря, останні місяці під таку увагу

взяли колишні куркулі? Своїм молодим інстинктом відчував хлопець, що за цією увагою ховається якийсь громадський злочин, і це обурювало Павла. Він ніколи не припускав думки, щоб його батько, який сам послав його, Павла, до комсомолу, колишній партизан, раптом опинився в чужому таборі. Кілька разів Павло намагався заговорити з ним про свої підозріння, але старий Мотора або вперто одмовчувався, або гримав на сина:

— Молодий ще ти мене вчити. Знай там свої комсомольські справи!

Але сьогодні Павло вирішив рішуче натиснути на батька.

Хай гримає, сердиться, погрожує, тільки на цей раз йому вже не відкараскатися від прямої відповіді. Павло не відступить від нього, хоч би там що. Треба ж, нарешті, покласти край його витівкам! З таким вирішенням ішов хлопець додому. На порозі його приязно зустрів Керзон.

«Значить, батько дома,— подумав Павло.— Ну, тепер тримайся. Розмова буде неабияка».

Старий Мотора, справді, був дома. Широко розкинувши руки, він лежав у ліжку горілиць і важко дихав. Неспокійно спав партизан після денних пригод.

Павло став біля ліжка і довго дивився на велетенське батькове тіло, на його дебели руки, що з них одна була порубана денікінською шаблюкою. Він спостерігав нерівне батькове дихання і пригадав, що груди йому пробиті ворожою кулею. І раптом Павлові стало жаль свого старого. Хотілося ніжно, як меншому братові, погладити передчасно посивіле волосся й сказати: «Батьку мій, бідний, бентежний батьку! Що калямутить твоє велике партизанське серце?»

За працюю, за громадською роботою Павло майже ніколи не розмовляв з батьком по щирості. Вони розуміли один одного з коротких, між іншим кинутих фраз, з одного слова, ба навіть погляду. Так було аж до осені. А відтоді, ось уже кілька місяців, як старий партизан замкнувся з своїми думками, став нервовіше реагувати на Павлові спроби заговорити.

«Не легко, мабуть, йому», думав син, не зводячи очей з батькового обличчя.

Та Павло швидко опанував себе і, витягнувши з кишені увосьмеро згорнуту газету, дбайливо розгорнув

її на столі. Підкрутивши каганця, Павло сів за стіл і перед тим, як узятись до читання, прислухався.

В хаті було тихо.

Павло чув тільки поривчасте хропіння батька, та з другої кімнати до його слуху ледве долітало важке зітхання матері.

«Спить вона чи ні?»

От би з ким хотілося одвести Павлові душу, поговорити про свою радість, про кохання до Варвари, про ту молоду силу й завзяття, що ними переповнені їхні серця. О, мати зрозуміла б його! Вона б детально розпитала про все, про все, а потім, полегшено зітхнувши, сказала б наостанку: «Роби, Павлику, як сам знаєш. Ти вже в мене не маленький!»

І так хороше й надійно завжди стає від цих ширих і простих материних слів!

Зануривши пальці в густе каштанове волосся, Павло схилився над «Комсомольцем України». В передовиці писали про участь комсомолу у хлібозаготівлях, про хитрі маневри куркулів та підкуркульників, про потребу нещадної боротьби з ними.

В статті не згадувалося ні їхнього району, ні, тим більше, Петрівки, але Павло пожадливо всотував фрази, тихо про себе ще раз повторював їх, щоб краще запам'ятати, і йому здавалося, що невідомий автор статті наче сам був у Петрівці і бачив усе на власні очі,— так правдиво писав він про життя-буття колгоспне.

Прочитавши передовицю, Павло одірвавсь від газети, протер стомлені очі і вже хотів братися до відділу «За кордоном», як раптом йому вчулося рипіння снігу під кількома парами чобіт.

Павло уважно прислухався.

Керзон біля партизанового ліжка нашорошився і схопився на ноги. Тоді Павло згадав, що, ласкаючи Керзона, він забув узяти двері на засув. Він хотів вийти з-за столу, щоб на випадок чого як слід зустріти гостей, але сінешні двері рипнули, і гості не забарилися стати на порозі.

Попереду, улесливо всміхаючись, виступав Кривуля, а за ним ніяково блимали очима Сутуга та Балута. З кишені кожуха Кривулі зрадливо визирала пляшка горілки.

— Добрий вечір, Павлику! — люб'язно сказав Кривуля.— А старий сплять?

Замість відповіді Павло люто прохрипів Керзоніві, вказуючи на непрошених гостей:

— Куркулів і підкуркульників взять! Куси!

Собака скажено загарчав і шарпнувся до Кривулі. Той метко обернувся і прожогом кинувся навтіки, збивши з ніг Сутугу, а Балута, спіткнувшись через нього, гепнувся головою аж об сінешні двері.

Шестеро ніг дрібно залопотіли поза хатою. Керзон, випровадивши гостей, задоволений і гордий лашився біля Павлових ніг, коли той брав на засув двері.

— Молодця, Керзон,— сказав Павло, сміючись і лякаючи собаку по шиї.— Хоч ім'я в тебе й не наше, але куркульню нажахав добре.

Собака радісно завищав, ніби розуміючи високу похвалу молодого господаря.

Від гуркоту в сінях розплющив очі старий Мотора.

— Що там таке? — повертаючись до стінки, промурмотів він сонним голосом.

— Спи, тату, спи. То Керзон у сінях пацюків ганяє,— заспокоїв син.

Знову захріп партизан, а Павло поринув у газетні новини.

А на розі двох вулиць стояли трое і розчаровано поглядали один на одного. Не важко було впізнати їх: це були жертви лобової атаки Керзона. Далі трое про щось коротко порадилися, і, прощаючись, Кривуля тихо сказав своїм однодумцям:

— Не журись, хлопці, не вдалося Обушного присадити обухом Моториної сокири,— підкрадемося з другого боку, а свого дійдемо.

Іх слухали тільки місяць та мармурове небо.

Розділ третій

1. РОДИНА МИКОЛУКІВ

Середніх літ жінка, спершись на комин і підперши рукою підборіддя, жалібно промовила:

— І сибірки на тебе, анциболота, немає! Ось кинь

мені їржати, бо доїржешся. Як не візьму чаплію та як не усвиріплю по озаддю, то й родичів не впізнаєш!..

— Го-го-го! — відповів з печі молодий голос. — Це ще не велика біда, родичів не впізнавати. Про мене й зовсім їх не бачити, от щоб я вмер...

Звісивши босі ноги, край печі сидів вродливий хлопець років дев'ятнадцяти, повновидий, з великими карими очима, у вишиваній полотняній сорочці. На колінах його лежала дрібнокаліберна геківська рушниця, і три вистрілені патрони ще пахли порохом.

Мати скорботними очима поглядала то в куток, заквітчаний іконами та релігійними картинами, то на піч, де милувався з рушниці її єдиний безпутний син.

— І в кого ти вдався, отакий невірний, і нащо я тебе своїм молоком змалечку годувала, отакого безпутного? Коли вже віддаси оту пукалку ік лихій годині, щоб мої очі тебе з нею не бачили?

Син одіклав набік рушницю і, почавши крутити цигарку, розважно перебив матір:

— Подождіть, мамо, ви за одним замахом поставили стільки питань, що зразу й не охопиш. Тому я беру слово по вашій коротенькій доповіді і відповідатиму на всі принципи питання по черзі. Перше: у кого я вдався такий невірний? Я глибоко переконаний, що я син Гани та Семена Миколюків, цебто ваш син, мамо. Значить, я вдався у вас, бо ви ж самі знаєте, що сова не виведе сокола, а все буде совеня. От щоб я вмер!

— А заціпило б тобі!

Мати плюнула собі під ноги, але з місця не рушила.

— Не перебивайте оратора! — далі казав з печі син. — Другий ваш закид на мою адресу стосується біографії мого життя: нащо ви мене змалечку годували своїм молоком? Це, звичайно, справа давня, ще дореволюційна, проте я не хочу бути невдячним. Будь ласка, вирахуйте, скільки відер молока виссав я, коли був малим, і я з охотою поверну вам натурою або вартість його грішми, звичайно, за твердими цінами. От щоб я...

— Ой матінко-о-о моя, — тільки й приказувала жінка, водночас уважно і не без певної цікавості слухаючи нову відповідь.

— І, нарешті, коли я віддам оцю пукалку! — Син ніжно погладив блискучий ствол рушниці. — Ще три дні

вона побуде в мене.. Така постанова комсомольців. По тижню в кожного... Тут у нас дисципліна залізна... От щоб я вмер!

— Аж три-и дні! Таж за три дні ти мені всі ікони попсоуеш. Сьогодні ж мені віднеси її ік бісовому батькові...

— Е-е, мамо, не кажіть, я ж по іконах не влучаю. Скла жалко. А що в «Тайную вечерю» поцілів, так це ж не ікона, а картина. Та й влучав я не в Суса Христа, бога спаса, а в Юду... Оце й уся моя відповідь, мамо, на ваші закиди. Правда, я не хочу спинятися на таких дрібницях, як сибірка, чаплія та інші погрози. На них я можу відповісти коротко. От щоб я вмер!.. Дивіться.

Син хутко вхопив рушницю, притулив приклад до плеча, прижмутив праве око і, хвилинку поцілвшись, вистрілив у куток.

— Та не бий же хоч у благословення, шибенику! — скрикнула мати, але, побачивши, що ікони цілі, заспокоїлася і навіть поцікавилася, куди влучила куля. Пересвідчившись, що куля пробила голову змія, якого довгим списом намагався заколоти Юрій-переможець, мати зовсім затихла.

Пройшовши до печі, вона заgrimіла там заслінкою та рогачами, забряжчала посудом. Згодом почувся її ласкаво-докірливий голос:

— Злізай вечеряти, лобуряко, та лягай спати. Завтра ж знову рано доведеться на стайню йти!

Сідаючи за стіл, син сказав матері спокійним, серйозним тоном:

— А ікони, мамо, нам все-таки треба познімати. Перед товаришами соромно. Як би не було, а комсомолец же я. Та й батько колишній червоноармієць, бригадир у колгоспі. По-новому треба жити, мамо!

Мати нічого не відповіла, тільки глибоко зітхнула і задумливо сперлася на рогач.

У дворі загавкав собака і раптом замовк.

— Мабуть, батько,— тихо сказав хлопець.

Справді, через хвилину у хату ввійшов Миколюк, а за ним з дорожнім чемоданом в руках Марко Обушний.

— Ну, стара, приймай гостей!

— Милості просимо, товаришу, чи як вас? Андрію,

чого ж ти розсівся, як присідатель. Візьми в товариша сундучок та постав під лаву,—заметушилася жінка.

— Роздягайтеся, будь ласка, та зараз і до вечері. Не вмирала наша доля.

Тимчасом, швидко вихопившись з-за столу, до матері підбіг син і схвильовано припав до її вуха:

— Мамо, не кажіть про те, що стріляв. Це, кажуть, з самого Харкова. Сміятиметься. От щоб я...

— Та відчепися. Самій за тебе соромно.

А Марко Обушний скинув кожушок, шапку, пройшовся по хаті і лише тоді згадав, що дві минулі ночі пройшли без сну, в дорозі. Перспектива нарешті заснути приємно вплинула на нього.

— А це наш комсомолец,— очима вказав Миколук на сина.— Іч, якого виперло, вже вищий за мене.

— Дебелий хлоп'яга. А як звуть? — обернувся Марко до хлопця.

— Та Андрієм,— соромлячись, але тримаючись з належною гідністю, відповів юнак.

— Що ж, Андрію,— дружньо сказав Обушний,— доведеться нам з тобою йти на кутки, хліб заготовляти. Ти як?

— Коли треба, то й підемо. Мені вже казав Павло. Тільки хто ж на стайні за мене побуде? Біля коней?

— Знайдемо! — упевнено відповів Обушний.

Трохи згодом усі сиділи за столом.

Розмовляючи зі своїми новими приятелями, Марко відчував солодку теплоту в грудях. Бригадир Миколук, як виявилось з розмов, був у старій армії, а потім, голоснувши погами за мир, опинився в червоногвардійській частині. Воював з гетьманом, німцями та Врангелем, а як ущухло на фронтах, повернувся до землі.

Значить, Марко Обушний не помилився, коли, наперекір пропозиції голови сільради зупинитися на квартирі у «доброго дядька», вирішив жити в Миколока.

З чемності хазяї не докучали Маркові запитаннями, хоч розпитати про місто, про новини, про особисте Маркове життя неабияк цікавилися. В далеку глуху Петрівку такі люди, як Обушний, рідко потрапляють. Тож не дивно, що колишній червоногвардієць Миколук аж трусився з нетерплячки довідатися від Марка про політику, про японця і про бурхливе столичне життя.

Особливо Андрієві хотілося багато де про що порадитися з квартирантом, уже як комуніст з комуністом. В його уяві комсомол був та сама партія, тільки молодша віком. І хоч Павло не раз пояснював йому різницю, проте Андрійко уперто вважав себе за комуніста. Це підносило його у власних очах.

Але й Андрій вгамував своє палке бажання і з величезного арсеналу запитань, що роїлися в його голові, вибрав на сьогодні лише одне, на його думку, найкардинальніше, що його ніяк не можна було відкласти.

— А ви як, з робітників будете чи, може, наш брат, селянин?

— Не знаю, що й відповісти. Всього доводилося. Замолоду на шахтах виростав, а далі й чорнозем степовий доводилося місити. На віку — як на довгій ниві... — охоче відповів Марко.

— А-а-а-а! — багатозначно протягла жінка. — Значить, шахтар.

— Годі вам, товаришу, з ними в розмови заходити. Ви тільки потурайте їм, то вони до ранку розпитуватимуть. Ба, як вуха порозвішували. Давайте спати або що, — запропонував господар. — Нам нічого, а товариш з дороги, та ще й з далекої.

— Про мене, — погодився Обушний, підводячись з-за столу, — спати, то й спати. А з тобою, Андрію, ми ще наговоримось досхочу.

Голова сільради справді-таки «приклав старанія». Не звіряючись на виконавців, він до пізньої ночі сам ходив по хатах, запрошуючи активістів до сільради.

За весь час свого головування. Довбня вперше знизився, щоб ото самому ходити й загадувати на збори. Але подія в млині, наступ Мотори на сільраду, тридцять два проценти хлібозаготівного плану, нарешті, рішучий тон, яким учора уповноважений наказав йому скликати актив, — усе це зламало начальницький гонор і примусило Довбню до глупої ночі чвалати темними вулицями Петрівки, перед кожним двором перемагаючи снігові бар'єри.

Але люди не знали, що саме спричинилося до такої демократичної поведінки голови. Вони бачили голий факт.

Уперше в історії пореволюційної Петрівки голова

узяв на себе обов'язки виконавця. Це надавало виняткового значення наступним зборам активу.

І справді, коли Марко Обушний, пам'ятаючи, що точність на селі річ умовна, прийшов до сільради о восьмій годині, він застав там щось із два десятки людей. З жінок він помітив тільки Варвару та вдову Христю. За столом сидів Павло і записував присутніх.

— Двадцять два чоловіка вже прибуло,— доповів він Обушному, коли той підійшов до столу.— А з вами,— сказав хлопець, побачивши старого Миколюка та Андрія,— з вами трьома буде двадцять п'ять!..

Потім тихше, голосом, повним стриманого захоплення, сказав, нахилиючись до обличчя Маркового:

— У нас на актив ніколи стільки не приходило. З такою кількістю вже можна дещо зробити.

— Річ не в кількості, товаришу Павле...

— Та воно так! Але кількість переходить у якість. Це я вже знаю!

Кілька хвилин Марко, розмовляючи з комсомольцями, одночасно вивчав присутніх.

«Оце він, актив! — думав Обушний.— Це ж від нього великою мірою залежатиме успіх справи. Саме вони, активісти, одношайно повинні підтримати мене в боротьбі за хліб, за готування до сівби». Та досвідчене око більшовика спостерегло чимало такого, що примусило підійти до активу критичніше. Помітив Марко, що тільки невеличка частина активістів короткими зауваженнями, одвертими поглядами, ба навіть рухами виявляла цікавість до зборів. Переважна більшість уперто смалила цигарки, спинами обітнувшись об піч, і непорушна тупа байдужість густими хвилями йшла від скованих мовчанкою сірих облич.

— На ділі перевіримо! — підсумував Марко свої спостереження, далі розмовляючи з Сукачем.

Голова сільради тимчасом не знав, де себе подіти, і вдавано серйозно стежив за рухами секретаревих пальців, що звично шаруділи паперами.

Нарешті Марко Обушний круто обернувся до присутніх, і лице його закам'яніло. Жодний м'яз не ворухнувся на ньому. Тільки допитливі очі перебігали з одного обличчя на друге, ніби читали в поглядах присутніх їхні затаєні думки.

Хвилину тяглася ця гостра, напружена мовчанка. Стало так тихо, що чутно було, як у печі палахкотів огонь.

Нарешті Обушний, спершись на стіл руками і нахилившись тулубом уперед, почав рівним, але твердим голосом, чітко вимовляючи кожне слово:

— Товариші! Я бачу перед собою тих, хто в першу чергу відповідає за ганебний провал хлібозаготівель у Петрівці. Невже ви гадаєте, що пролетарська диктатура дозволить терпіти таке становище, дозволить зривати плани соціалістичного будівництва? Невже ви думаете, що влада, ліквідувавши куркульню як клас, не зможе знайти й розтрошити недобитків цього класу?

— Це він про Кривулю, Балуту та Сутугу, про «святу трійцю»,— сказав тихо Павло на вухо Андрієві.— Як в око вліпив...

— Від нього не сховаються,— з гордістю в очах відповів Андрій.

Марко говорив далі:

— Хто так думає, той сам потрапив у полон до куркульні, став її помічником і виконавцем!

— А оце про голову сільради,—прошепотів Андрій.— От щоб я вмер!

На цей раз Павло, стверджуючи, хитнув головою.

Кривуля, що сидів аж біля порога, ховаючись від сардонічного погляду Павлового, низько нахилив голову.

Голова сільради спохвату забув намастити чуб, і «знак запитання» вже не спадав йому на лоба блискучим кетягом.

— Хліб розкрадено, поховано, розбазарено! Це так вірно, як те, що в нас Радянська влада, а не петлюрівська Директорія, що за неї дехто з присутніх тут активно боровся!

— Це в Балутин город каміння закинув,— шепнув Миколук Сукачеві.

— Я запевняю вас,— говорив далі Обушний серед напруженої тиші.— Я запевняю, що ми знайдемо всіх, хто, примазавшись до колгоспу та його керівних органів, намагається розкласти колгосп і приховати від держави лишки хліба. Ми знайдемо їх і покажемо всім чесним колгоспникам. Щоб усі бачили цих вовків в овечій шкурі. Ми знайдемо тих, хто вкладає сокиру в руки партизана Мотори, ми їм покажемо таку моторизацію, що й небу стане жарко!

— Захища твого старого. Чуєш, Павлику? — Варвара легенько штовхнула хлопця під лікоть...

Той байдуже хитнув головою, але не міг потушити в очах вогників радості.

—...І не дивно, що одноосібний сектор виконав план лише на чотирнадцять процентів. Куди ж одноосібник поспішатиме, коли підпора Комуністичної партії й Радянської влади на селі грузне в куркульському багні! Отже, ви—актив. і прекрасно розумієте, для чого державі потрібен хліб. Не хоче цього розуміти тільки той, хто й досі чекає порятунку з-за кордону. Але з такими в нас буде інша розмова... До речі,— звернувся Обушний до голови сільради,— скількох ви покарали за розкрадання соціалістичної власності?

— Здається, нікого,— буркнув Довбня, ще нижче схиляючись до столу. Про невдалу спробу покарати колгоспницю Марію за збирання колосків голова вирішив краще промовчати. Багато клопоту наробила свого часу ця невдала спроба. Отже, підвівши голову від столу, Довбня вже певніше потвердив: — Ну да! Не було в нас таких!

— Нічого,— жваво казав Марко,— ми цю хибу найближчими днями виправимо, а сьогодні всі до одного розійдемося на кутки. Там будемо перевіряти себе. А тепер прошу зачекати кілька хвилин... Додому ніхто звідси не піде! — підвищеним тоном гукнув далі Обушний, помітивши, що Кривуля боком просувався до дверей.

— Та я тільки в сні, покурити,— намагався виправдатись той, але знову повернувся і, зітхнувши, сів на своє місце.

Обушний нахилився до столу й радівся з Сукачем, Павлом та Варварою. Андрій, гордий з того, що й він опинився в комуністичній фракції, нильно, з повагою стежив за швидким рухом олівця в Маркових руках.

Нарешті Обушний випростався і прочитав із свого блокнота:

— На перший куток ідуть: Сукач, Семен Миколіук, Сутуга і Пронченко Василь. Збираються у хаті Пронченка. Завдання на сьогодні — тридцять центнерів. Працювати, доки не виконаєте. Другий куток: Павло Могора, Федір Губка, Балута, Микита Романчук і Петро Жовтоніг. Збиратися в хаті Романчука. Завдання — двадцять п'ять центнерів. І третя бригада: Довбня, Андрій

Миколок, Христа Смілик, Кривуля. Збиратися в Іванютиній хаті. Завдання — сорок центнерів. Усім ясно, товариші? — запитав Обушний, ховаючи блокнот до кишені.

— Ясно! — похмуро відповів за всіх Довбня.

— Попереджаю: дужче натискувати на твердоздавців, а колгоспникам основне — пояснювальна масова робота. Я сам ходитиму по кутках. На сьогодні ми свідомо даємо невеличкий план, щоб перевірити, як уміє боротися за хліб петрівський актив. План реальний, і його ми обов'язково повинні виконати. Все! Рушайте!

— Дозвольте вопрос, товаришу уповноважений, — обізвався від дверей Балута. — А трусити можна?

— Ні в якому разі! Коли на це буде потреба, тоді скажемо. А тепер до діла.

Обушний повернувся до столу, і зараз же в сільраді загуло, зашуміло, мов у бджолянному вуликові.

Бригадири гуртували біля себе бригади, Довбня гримав на виконавців, розподіляючи їх поміж кутками, а вдова Христа вже зчепилася з Сутугою, і голос її лящав, як прядив'яний батіг.

Марко пильно подивився в очі Павлові і, поклавши йому руку на плече, тихо сказав:

— Ну, комсомол, тримайся!

— Будьте певні, мені не первина. Тепер ми двинемо...

— А чому це твого старого не було на активі?

Обличчя Павлові зашарілось від сорому.

— Де там йому вже на актив після вчорашнього? Мабуть, знов похмеляється.

В голосі хлопцевім бриніли ледве вловні нотки і сорому, і образи, і жалю до батька.

Обушний скорше відчув це, ніж помітив, і весело сказав:

— Не журись, хлопче, налагодиться!

2. ПАРТИЗАНИ ГОТОВІ ДО БОЮ

Приміщення сільради порожніло. Бригади виходили надвір і, голосно перегукуючись, розходились різними напрямками. Обушний, випровадивши останніх аж на ганок, довго дивився вслід тим, що йшли виконувати волю партії. І чомусь пригадалася нарада в ЦК, зали-

тий світлом зал засідань і майдан залізного Фелікса, осяяний вогнями прожекторів. Не хотілося вірити, що все це він бачив лише позавчора.

За два дні перебування в Петрівці він уже починав глибоко входити в боротьбу за хліб і почував себе в сільраді так само впевнено, як на засіданні бюро партколективу механоскладального цеху.

Повернувшись до приміщення, Обушний тепер тільки помітив лису голову секретаря сільради, низько схилену над столом. Старий так заглибився в свої папірці, що Маркові не хотілося турбувати його.

На боковій стіні, проти грубки, під портретом Сталіна висів плакат, що його вчора не помітив Обушний:

«Боротьба за хліб — боротьба за соціалізм». Марко Обушний про себе всміхнувся і, зиркнувши на блискуче тім'я секретаря, подумав:

«Перебудувався на ходу, старий. Але, на жаль, самими плакатами тут нічого не вдієш».

А потім, міряючи кроками з кутка в куток спорожнілу кімнату, Обушний думав про партизана Мотору, про його вчорашній наступ. Тоді пригадав свої партизанські роки, свій бойовий повстанський загін і сотні отаких Мотор, які гордо воліли вмерти, а не здатись ворогові. Не хотілося Обушному вірити, щоб колишній партизан опинився у ворожому таборі.

«Тут щось далеко глибше,— вирішив Марко.— Треба довідатися, в чім річ. Негайно. Сьогодні ж! — Він швидкими кроками міряв долівку сільради, іноді скося зиркаючи на закам'янілу блискучу лисину мовчазного секретаря.— Хіба в нього розпитати про партизана? — ворухнулася думка. Але її зразу ж відкинув Марко: — Що, справді, може сказати цей замкнутий, мовчазний дідок, крім «так» чи «ні».

І раптом блискучий план виник у голові Обушного. Він, здається, йшов від самого серця, від партизанських спогадів, від усього більшовицького нутра. Тверезий розум комуніста миттю ствердив його і визнав цілком правильним.

Марко хутко сів за стіл, вирвав із блокнота чистий аркуш і, хвилину подумавши, написав:

«Червоному партизанові тов. Моторі».

Далі, одірвавшись від писання, запитав секретаря сільради:

— Скажіть, будь ласка, ім'я та по батькові партизана Мотори. Ви, певно, знаєте?

— Хведір Микитович,— похапливо відповів дідусь, наче він тільки й чекав на це запитання. Потім тихше, сам до себе, промимрив:— Його тут кожна дитина знає.

Марко вирвав другого аркушика і написав трохи збільшеними літерами:

Червоному партизанові
товаришеві *Федору Микитовичу Моторі*

Дорогий товаришу!

Ти боровся на фронтах за Радянську владу, ти віддав цій боротьбі кращі свої молоді роки, ти проливав кров за велику справу Леніна.

Сьогодні, коли вся країна бореться за хліб, коли від перемоги на хлібозаготівельному фронті залежить сила й міць нашої революції,— ти, старий боєць, не можеш стояти осторонь. Партія і Радянська влада кличуть тебе: «Партизане, в передові ряди борців». Коли ти негайно з'явишся до сільради,— це буде найкраща твоя відповідь. Чекаю!

Уповноважений ЦК М. Обушний.

13/II

— Дайте, будь ласка, конверт,— сказав Марко, вчетверо згортаючи цидулку.

Секретар з точністю автомата виконав Маркове прохання.

Запечатавши конверт і передаючи його секретареві, Марко зауважив серйозним тоном:

— Негайно надішліть Моторі!

Дідок тільки хитнув головою і дрібними кроками виїшов у сіни розшукувати посланця. Через кілька хвилин він повернувся і, кинувши Маркові ще з порога: «Вже виконано»,— знову тихо сів на своє місце.

Обушний жвавіше почав міряти долівку з одного кутка в другий. Він спіймав себе на тому, що трохи хвилюється. Справді, як зустрине партизан його запрошення? Адже він може подумати, що йому готується пастка, і ще дужче наїжачиться проти нього. А ще, може, чого доброго, візьме лист за жарт, за знущання. О, це було б найбільшим ударом для Обушного.

— А далеко він живе від сільради?— спинившись біля стола, запитав Марко.

— Хто?

— Мотора.

— Двісті кроків, як через город,— бездушно одрапортував секретар.

Марко палив уже третю цигарку, час від часу на мить спиняючись біля вікна, щоб пересвідчитись, чи не простує до сільради велетенська партизанова постать.

Але майдан був порожній.

А тимчасом у Моториній хаті життя йшло своїм порядком.

Уже двічі злітав Керзон до крамниці, але сьогодні Мотора знаходив виправдання його активності. Жодні гризоти не турбували партизанської «психії». Вранці до Мотори завітав його кум, Павлін хрещений батько — Микита Кагамлик. Він жив аж край села і тому в Моториній хаті був рідким гостем. Та Мотора зрадив Микиті не тільки як кумові. Кагамлик разом з ним, з Моторою, був у партизанському загоні, удвох вони перші боролися за колгосп.

І сьогодні, випиваючи по чарці, два куми, один поперед одного, згадували шалені наскоки й нечувані рейди свого загону. Після першої півлітровки старі друзі заговорили про свого командира, колишнього матроса, що тепер десь на Далекому Сході працює на керівній партійній роботі. Мотора й досі листувався з ним і відповіді свого колишнього командира беріг, як святиню. Це була його гордість.

Листи він показував лише своєму синові та Микиті Кагамликові. Хіба решта петрівчан зрозуміють їх? Хіба вони знають, що з кожного рядка такого листа, як живі, встають ті друзі, що загинули, проходять тривожні дні й божевільні почі славного дев'ятнадцятого року. Ще в прискрипці у Мотори зберігалася виляняла фотографія командира. Саме її Мотора вирішив показати кумові, хоч і перед цим показував кілька разів. Він підвівся з-за столу і, злегка хитаючись (друга ж півлітровка стояла на столі напіввипитою), підійшов до скрині. Вже хотів підняти ляду, як двері рипнули, і на порозі став виконавець, знайомий уже нам дід Корній.

— Хліб-сіль козакам! — привітався старий, знімаючи свою кудлату шапку.

— Просимо до гурту!

— Дякую! — промимрив дід, не зводячи промовисто-го погляду з пляшки й виразно ковтаючи слину.

— Що це вас загнало, діду?

— Служба, сину. Пакет тобі приніс. Получай!

Дід витяг з кишені лист і передав його партизанові.

Мотора вхопив конверт обома руками і деякий час уважно вивчав адресу. Десь у куточку свідомості зародився страх. Лякала таємниця листа, лякав незнайомий почерк на конверті.

«Це не секретар сільради писав, я його руку знаю,— думає Мотора.— Невже уповноважений викликав міліцію, щоб заарештувати мене? Ні, чорта пухлого дамся в руки! Не на такого напали».

Проте тривога в партизановім серці зростала.

— Хто дав пакет?

Мотора пильно подивився на діда.

— Секретар дав...

— Може, й мене забрати тобі наказано, Корнію Івановичу? Признавайся! Я не лякливого десятка. Га?

— Сказано: віддай пакет і назад,— відповів дід, з ноги на ногу переступаючи біля порога й скоса зиркаючи на пляшку.

Тоді Мотора раптом зрозумів причину дідової затримки.

— Надворі мороз, діду? — жваво спитав він виконавця, ховаючи нерозпечатаний лист до кишені.— Може б, чарочку, старістю? Га?

— Та, правду кажучи, всередині захолонуло. Як ваша ласка!

— А чужих у сільраді нікого нема? — питав Мотора виконавця, коли той, перехиливши келешок, з насолодою витирав губи поставленою сторч долонею.

— Двоє їх. Уповноважений з Харкова та секретар, а всіх на кутки послано... Там, брат, такий нажим. Не жарти!..

«Значить, міліції ще нема», задоволено подумав Мотора, наливаючи дідові ще один келешок.

Дід Корній випив, крякнув, вкинув у рот цілий солоний огірок і, подякувавши партизанам, хутко вийшов з хати.

Тоді Мотора вихопив з кишені лист, хвилюючись розірвав конверт і вп'явся очима в написане.

Микита Кагамлик не спускав очей з свого кума. Він бачив, як тому збіглися на лобі три товсті зморшки, а очі ніби хотіли пропекти наскрізь цупкий папір пакета.

Раптом Мотора здригнув, як бойовий кінь, що зачув тривогу. Високо підніс він праву руку, а в ній легенько тріпотів папірець.

— Микито! Куме! Чуеш? — гримів він на всю хату.— Партія кличе партизана до бою. Сам уповноважений ЦК пише. Давно, давно вже не писали Моторі таких пакетів. А це згадали. Он воно що! Ні, таки ми ще повоюємо!

Розгубившись від великого почуття, що заповонило всю його істоту, партизан метався по хаті. Очі його заіскрилися і найчастіше зупинялися на старій фотокартці, на мисливській рушниці.

«Може, взяти рушницю, одягти патронташ? Може, з'явитися до уповноваженого в повній бойовій? Хай знає, що Мотора вміє не тільки сокирою махати».

Згадка про сокиру потягла за собою другу — про горілку і надуживання нею.

Адже й сьогодні він, Мотора, вже випивши: не може ж в такому вигляді йти на заклик партії. І як відповідь на всі хвилинні сумніви й вагання, він гукнув у другу хату:

— Марино, води! Чуеш, негайно холодної, з морозу води!

Дружина його, невеличка, чорнява жінка, подивилася на нього великими карими очима. Радість і здивування світилися в них. Давно вже вона не бачила свого чоловіка таким урочисто-піднесеним. Добре знала жінка: коли чоловік вимагає холодної з морозу води, значить, пиятиці край. Така вже вдача у нього. Хутко метнулася по хаті.

— Я зараз, зараз!

І, заторохтівши відром, по-дівчачому війнувши спідницею, вилетіла надвір.

«Хай куди йде, то йде, аби не пив», думала вона, повертаючись з повним відром.

Широко розкарячивши ноги, Мотора стояв над цеберком, а дружина поволі зливала йому на голову льодово холодною воду.

— Лий, стара, не жалій, не купована! — весело бурмотів партизан і почервонілими товстими пальцями розтирав голову. Для нього це давній випробуваний спосіб витверезитися.

Кум Микита Кагамлик тимчасом сидів біля столу, низько схиливши голову, а пальцями правої руки перебирав китиці скатертини. Молоді дівчата роблять це,

коли до них приходять старости від любого хлопця. Але ж партизана, Микиту Кагамлика, ніхто й не збирався сватати.

Про що ж тоді думає він, схиливши голову над повною, непочатою чаркою?

— Я пішов, куме,— гримить на всю хату Мотора.— Бувай! Заходь іншим разом. Не гнівайся!

Тоді й кум струшує з себе задуму. Вона відлітає від нього, як легенький сніжок. Він підходить до Мотори, помітно випростується й каже голосом, що йде з самих глибин:

— А Микита Кагамлик хіба не партизан? Хіба не разом з тобою, куме? Га? Проти Денікіна, гетьмана? Тебе кличуть, а я хіба зостанусь? Тоді були за одно й тепер не підкачаємо... Ходім!

Кагамлик хитнув головою в бік стіни, де, оздоблена вишиваним рушником, красувалася фотокартка трьох партизанів часів дев'ятнадцятого року.

— Так і скажу представникові: драстуйте, товаришу! Червоний партизан Микита Кагамлик, ударник, стайничий третьої стайні, прийшов у ваше розпорядження. Отак і скажу!

Мотора похапливо натягав кожух.

— Двигнемо, куме, на пару!

— А двигнемо,— підкручуючи вуса, урочисто й солідно відповів Кагамлик.

Двоє дебелих партизанів швидкими кроками простували до сільради. Хвилинами в Мотори виникав сумнів:

«А що, коли це пастка? Може, сидить там уже міліція, щоб повезти мене в район? Тільки ні, цього не може бути. Коли б хотів, ще вчора міг би забрати мене. Ні, ні, він не з таких, щоб дурити. Цей іде навпростець».

Тимчасом Марко Обушний, визирнувши у вікно, побачив дві постаті:

«Іде», зрадів він і полегшено зітхнув.

3. „ПЛАН РИАЛЬНИЙ! КАНАЙТЕ!“

Голова сільради Довбня вже звик до влади. Він належав до тієї категорії людей на селі, які вважають себе народженими для різних виборних посад. Повернувшись

з імперіалістичної за часів Керенського, він приніс у Петрівку дві шинелі, туго напханий клунок білизни і неясні уривки фронтових політичних промов. В окопах, на перонах вузлових станцій, у залюднених теплушках йому доводилося чути представників різних партій, але одна думка затьмарювала інші і найбільше імпонувала ефрейторові 135 Керченського полку Юхимові Довбні:

«Вся земля селянам, а фабрики робітникам».

Фабрики, звичайно, цікавили його менш за все, а от щодо землі, його цілком задовольняло. Програма була для нього підходящою. Приїхавши в рідну глуху Петрівку, він другого ж дня був оточений селянами, що жадібно ловили від нової людини кожне слово. Тоді Довбня, важно підкрутивши хвацького вуса й випнувши груди, сказав тоном, що не допуслав жодних заперечень:

— Моя програма така: всю панську землю забрати й поділити!

Це всім сподобалось. І заможні, й незаможні приставали на цю програму. Адже мова була лише про панську землю, чого ж заможним не підтримати нового аграрного політика на селі — Юхима Довбню? Он люди кажуть, що є більшовики, так ті не тільки панів беруть за карк, а й заможних селян приборкують. Хай пронесе їх лиха година подалі від Петрівки!

Правда, хтось обшарпаний з гурту трохи порушив тоді земельну ідилію, занесену в Петрівку бравим ефрейтором. Кахикнувши в кулак, а очі в землю встромивши, небажаний опонент з гурту задиркувато бовкнув:

— Не так пани, як підпанки. Коли братися, так разом за панів і за своїх когутів.

Коли б це сказав не Семен Миколоук, вічний наймит, — може б, хто й заперечив йому, а так усі вдали, що не почули.

— І що там воно плеще? Стояло б мовчки! — презирливо проказав тоді Кривуля. — Тільки заважає людині розповідати.

А Юхим Довбня, відчувши майже одностайну підтримку своєї програми, вже розповідав далі.

Відтоді, коли в скрутний для села час треба було комусь репрезентувати владу, завжди хтось вносив пропозицію:

— Юхим Довбня! Хай походить! Однаково людині робити нічого!

Петрівчан, що в своїй масі були заможними, якнайкраще задовольняв Довбня з його ліберальною програмою...

«Хай краще своя людина у начальстві ходить, а то чужого надішлють», думали хазяї, високо підносячи руки «за».

І він «ходив». «Ходив» сумлінно, щиро переконаний, що з нього неабиякий проводир петрівського народу. Іноді таки скрутнувати доводилося проводиреві. Ніде правди діти. А проте, маючи мотузяні нерви і неперейдену байдужість до пекучих справ, він щасливо тримався й досі. Не без того, були моменти, про які й зараз з неприємністю згадує голова. Це тоді, коли біднота, добре зорганізувавшись, збивала його ззагальнолюдських позицій і йому доводилося йти з сільради крамником або членом управи кооперації. Та «вигнання» тривало недовго, і якимсь дивом Юхим Довбня знову опинявся головою сільради.

Коли ж років із шість тому, за порадою хитрих і далекобачних друзів, він вступив до партії,— з того часу вважав себе за найзаконнішого вождя петрівчан.

Республіка напружено будувала соціалізм. Партія перевертала тисячолітні мури темряви, визиску, дичавини. Треба було гуртувати велику армію людей міцних, класових, відданих. І часто серед таких траплялися зовсім не ті, що треба. Так іноді, навіть у найпильнішого господаря, до чистосортної пшениці потрапляє шкідливий кукіль. І багато мороки зазнає господар, поки розшукає й повикидає геть бур'янове насіння.

Невідомо, чи турбувався цим Юхим Довбня, чи ні, у всякому разі, сьогодні, ідучи на третій куток на чолі бригади, він думав зовсім про інше. Не подобався йому Марко Обушний. Не таким він сподівався бачити представника з центра.

«Інший би приїхав, поговорив би годину-другу, та й далі. А цей, мабуть, не швидко збирається від нас. Та ще й від квартири та обіду відмовився. Видати, хитрий. Треба показати йому, що я теж умію притиснути кого слід. Тоді швидше поїде далі. Не мулятиме тут очей».

Тимчасом до Іванютиної хати ретельні виконавці скликали весь третій куток. У сінях стояв гурт поважних одноосібників, що вважали за передчасне йти до хати колгоспника, доки їх спеціально не запросять. Вони мовч-

ки, стиха сопучи, курили. Потріскував самосад, смердів дебелий газетний папір, та один, час від часу спльовуючи, кидав своє універсальне:

— Н-нда.

У хаті на лаві і просто на долівці сиділи колгоспники і теж мовчки про щось думали.

За столом, на покуті, лава стояла порожньою. Так заведено: для начальства.

Напружену тишу переривало іноді глухе довге бухкання діда Іванюти. Дід лежав на печі, гріючи старі кості. Він доживав останні роки, а може, й дні свого тружденного життя, але й відтіля, з печі, завжди уважно слухав, про що говорять чоловіки, коли сходяться в його просторій хаті.

Тоді його висохле, пожовкле обличчя, порізане зморшками, підводилося з подушки, жилага шия витягалася, і довга сива борода звисала з печі розкуйовдженим віхтем.

Своїми ослабленими вухами дід Іванюта хотів чути все, що говориться, і для цього прикладав долоні сторч до вух.

Хай сьогодні підводить свою голову дід, вже йому буде що слухати.

У хату, гелгочучи, мов гуси на леваді, увійшли жінки, молодіці і навіть кілька дівчат. З гамором і присмішками вони посіли свої законні місця на полу, ближче до столу.

Перед вела доярка Марія, ще молода, мала на зріст молодичка.

— Драстуйте, діду-у-у-у! — гукнула вона на піч.— Вору-у-у-у-шимося?

— Женитися оце думаю,— бубонить дід з печі, і жінки весело регочуться.

Дід починає довго й тяжко кашляти.

— Присилайте сватів. Остогидло вдовувати,— знову гукає Марія.

Бухикаючи, дід хитає головою: гаразд.

Його мокрі від небажаних сліз очі всміхаються.

Щебечуть жінки, невгавають.

— Отаке старе. Вже б на той світ, а воно ще хліб їсть.

— Тут і молодим невістачає. Дай насіння, Оришко...

— На гарбузино. Сама смажила...

Хвилина — і в руках кожної з'являється насіння, чорне соняшникове, перемішане з білим гарбузиним. Запрацювали, наче на змагання, зуби, язики, пальці. Вогкими від слини кетяжками сповзає лущиння на підборіддя, а далі падає в широко розстелену пелену.

— Лусь! Лусь!

— Пху! Пху!

Тихо.

— Запрацювала олійниця,— глузливо кидає хтось з гурту чоловіків.— Підставте ринку, олія потече...

— Дивіться, щоб у вас з носа не потекло. Ба, як начадили, і вікон не видно,— огризнулася Марія.

— З вами не збалакаеш. Язикаті,— здає позиції чоловік.

І знову мовчать, і знову палять самосад, і знову лускотить насіння. І знову думають, і невідомо куди стремить думка кожного. Час від часу спідлоба кидають погляди на порожні місця під покуттям і тоді вдсяте згадують, навіщо їх сюди запрошено.

В сінях метушня, голоси.

— Чого ж ви стовбичите? Ідіть до гурту,— чути Христин голос.

— О, сестра людей заганяє в хату,— кидає з полу Оришка.— Її голос за версту пізнаю.

— Мабуть, начальство прийшло,— констатував з лави похмурий колгоспник.

І справді, двері широко відчинилися, в хату валом повалило холодне, морозне повітря. А в розрізі дверей, наче в рамці, стала постать голови сільради.

— Диви, як наіндичився,— шепнула невгамовна Марія сусідці.

— Та швидше заходьте. Хату вихолодите. Вам тут не спати,— почулося з полу.

За головою йшли Христя, Андрій Миколюк, Кривуля. А вже за ними посунули одноосібники.

Зайшовши мовчки за стіл, голова похмуро бовкнув:

— Драстуйте вам у хаті.

Йому відповіло кілька голосів, а голова обвів очима хату, сповнену людом, і тут же відзначив, що майже весь куток зібрався.

«Злякалися того,— ображено подумав він про Обушного.— Коли я скликаю, так півтори каліки приходять, а тут ба скільки натовпилосся».

Поруч голови сіли Андрій Миколюк, Христя Смілик, Кривуля. Андрій помітно ніяковів, бо ж він уперше виступає перед людьми як комсомолец. Він уже поліз до кишені по насіння, далі раптом висмикнув руку. «Не годиться комсомольцеві пінити, як оті жінки», подумав, і стало хлопцеві соромно своєї невитримки.

Христя вже гомоніла з Марією, з іншими жінками, і складалося враження, що вона не член бригади, а господарка цієї хати. Почувала себе серед своїх вільно й легко.

Зате Кривуля прибрав собі страдницького вигляду і більше дивився під стіл, ніж перед себе. Коли ж і зустрічався поглядом з кимось із присутніх, очі його виявляли таку незручність, вибачливість і удавану ширість, немов хотіли сказати: «Хіба ви не бачите, люди добрі? Силою мене заставили йти з бригадою».

Зате постать Довбні являла повну протилежність Кривуличній. Він стояв за столом, трохи задерши голову, владно примруживши очі, і дивився на присутніх. Почуття влади, зверхності й мудрості опанувало його і мало, очевидно, вплинути на присутніх.

— Колгоспники і одноосібники,— нарешті заговорив він тоном, яким читають маніфест.— Ми повинні закончить хлібозаготівку! Понятно? Ну, от. Значить, закончить на сто процентів. А сьогодні треба заготовить сорок центнерів. Понятно? Ну, от! Значить, масовою роботою...

В хаті стояла могильна тиша. Кректав на печі дід Іванюта. Тупо дивилися в землю присутні. Мабуть, голова після своєї промови чекав вибуху ентузіазму, бо замовк і двома пальцями поправив на чолі «знак запитання».

Далі, щось згадавши, гримнув по столу кулаком так несподівано, що кілька присутніх здригнулось.

— План риальний! Канайте! — гримнув на всю хату Довбня.— Чого ж ви дивитесь?! Канайте!

Гукнув і, задоволений, що вжив чужого слова «риальний», обвів очима присутніх.

Ще нижче схилили голови дядьки. Сторопіло засовався на стільці Андрій Миколюк.

— Хіба ж це масова робота, тітко Христе? — тихо штовхнув він під лікоть вдову.— От щоб я вмер, він, мабуть, п'яний!

— Дурний, аж крутиться,— ще тихше відповіла та і

безнадійно махнула рукою. Для неї невидовижу був такий метод голови щодо масової роботи.

Ледве помітна усмішка задоволення промайнула на обличчі Кривулі і розтанула в гостренькій чорній борідці.

— Чого ж ви не канаєте? Га? — знову гримнув голова.

— Не кричи, самашедший!

Це Марія, доярка, не стрималася.

— Що? — хитнувся всім тілом голова.

Але його погрозливе запитання потонуло важким цвяхом у зливі різких жіночих вигуків.

Напружена мовчанка вибухнула тепер вихором голосів. Марія вела перед. Вона, випускаючи на хвилину щонайменше півтисячі слів, схопилася на ноги, і очі її зблищали лютим обуренням. Лушпиння з пелени сповзло на долівку...

— Що це тобі, старий режим? Розкричався, як на батька! Не страшно, не таке бачили. Ти б краще дивився, чий вітряки вночі мелють, а не кричати. Ми літо й зиму робимо як прокляті, а він прийде і по-людському не заговорить. Не дуже стрибай, прийде й на тебе власть!

У Маріїну гарячу проповідь вклинялися десятки нових голосів. Наче прорвало нетривку греблю, що стримувала бурхливий словесний струмінь.

— Бере, бере вовк, та й вовка візьмути!

— Хай його за живіт візьме!

— Та воно й візьме!

— Заткніть глотку, жінки! — гукнув солідний чоловічий бас.

— Не заткнете!

— Канайте, канайте! Щоб тебе лиха година сканала! Чи в тебе других слів для людей нема? Тільки гиркаєш та баньками водиш!

— А вона таки скана!

— Хто?

— Та лиха ж година.

— А ну да. Ну да... То така, що скана. А кого, сестричко?

— Та голову ж отого набундюченого. Ба, як насупився.

— Всі сконаємо, люди добрі, всі,— поважно кинув Кривуля.— Чоловік не винуват. Йому приказують, а він з нас требує... На те влада...

— Та тебе чорти не візьмуть,— вихопилася Марія.— Ще горішнього хліба наховав. В одну дудку граєте, знаємо вашого брата.

— Ну й Марія, так і ріже, так і ріже,— говорив один з тих, що біля порога.

— Язика вчепило!

— Як бритва!

— Правду каже молодиця, сущу правду.

— Та воно таке...

Жінки на чолі з Марією репетували далі. Христя намагалася заспокоїти їх, але це ще дужче розпалювало пристрасті. Андрійко Миколюк, хвилюючись, забув за своє вирішення і машинально лузав насіння, вгамовуючи хвилювання. А голова нарешті переконався, що високий престиж його влади остаточно порушено. Тоді він високо підніс над головою два кулаки, що ними можна було забити вола, затупотів ногами, заgrimів лавою і голосом, від якого тихо дзенькнули шибки на вікнах, гукнув:

— Виконавці! Взять оцю контрреволюцію в холодну! Понятно? Щоб зараз я не бачив Марії тут! Підриває авторитет! Взять сразу ж! Я наказую! Понятно?

Чоловіки раптом замовкли. Поволі почала спадати тріскотнява жіночих голосів. Голова не на жарт розходився.

«Що йому, ум заоре! Візьме й посадить за підрив авторитету. Його влада, його право», розважно думали лякливші.

Невгавала лише Марія:

— Не сиділа й не сидітиму. Не тобі мене садовити! Виконавці, два дядьки з ціпками, ніяково м'ялися біля порога.

— Товариші,— благаючи, почав Кривуля.

Але його в одну мить примусила замовкнути вдова Христя:

— Заткнися! Спекулянти та куркулі твої товариші!

А голова сільради ще раз гримнув на виконавців.

Ті пом'ялися якийсь час, підкресливши цим, що дальша операція їх зовсім не приваблює, але врешті підійшли до Марії і, незважаючи на шалений вереск жіноцтва, повели її до дверей. Марія пручалася, вигукувала лайку, спльовувала на адресу голови. А дядьки сиділи й мовчали.

Услід Марії гукнула Христя:

— Не пручайся, сестро, йди! За правду й посидіти не гріх. Визволимо.

Марія ще репетувала на подвір'ї, але поволі голос її віддалявся. Тяжко одсапнувшись, голова нарешті сів за стіл. Невеселі думки напосідали на голову. Вперше його отак спаплюжено перед людьми, та ще ким — задрипаю дояркою.

«Ех, важка ти, шапка Мономахова», напевне б подумав Довбня, коли б читав Пушкіна. Але він знав лише: «риальний» та «авторитет» і тому обмежився тим, що вирішив: «Ну, я ж їй припечу!»

Це було простіше, а головне — в його стилі й компетенції. Притих голова. Сидить, як бог: гордо і непорушно. До нього, червоніючи, докірливо заговорив Андрюша Миколук:

— Нащо ви її так? Вона ж краща ударниця, батрачка. Треба ж масовою роботою...

— Відчепись. Не ти голова сільради, а я! — похмуро відповів Довбня.

Сердито чмихала Христя. Дід Іванюта дивився, дивився з печі, далі сердито сплюнув, забухикав і демонстративно одвернувся до стінки. Було тихо й важко, ніби когось з присутніх скосила нагла смерть. І раптом тишу порушили чоловічі голоси, що невідомо звідки наближались до хати. Кривуля, Христя і ще кілька присутніх виглянули у вікно.

Двором проходила несподівана процесія. Попереду з виглядом переможниці гордо виступала Марія, але замість виконавців з одного боку її ішов Марко Обушний, а з другого — і це найдивніше! — партизан Мотора. Моторин кум, Микита Кагамлик, ішов трохи позаду, разом з виконавцями, і чомусь весело реготався.

Кривуля засовався на стільці, нервово мнучи в руках шапку. Цей візит зовсім йому не подобався, але тікати було пізно. Першою увійшла Марія і, задоволено посміхаючись, попростувала до жінок на піл. Та покірливість не знаходила собі місця серед інших Маріїних чеснот. Злиденне життя сирітське, наймитування у глитаїв, повсякденна боротьба за шматок хліба виховали з неї людину, що вміла постояти за себе.

З Довбнею ж у неї нелади ще з осені, коли ретельний голова вирішив саме на ній продемонструвати свою

«віддану боротьбу» за священну соціалістичну власність...

«Невже вона оце так і змовчить голові?» не один з присутніх подумав, коли Марія проходила до полу.

«Авжеж, така змовчить», напрошувалася відповідь, і, наче на ствердження спільної думки, молодиця, сплившись проти столу й змірявши Довбню насмішкуватим поглядом, кинула йому гостре і в'їдливе:

— А що, посадив?!

Довбня вже відкрив рота, щоб знову гримнути на непокірну жінку, як у хату увійшли Марко, Мотора, Кагамлик і виконавці.

Всі до останнього напружили слух і увагу. Думали: «Зараз представник ЦК братиме в роботу голову сільради».

А такі події не часто трапляються на третьому кутку.

Але Обушний тільки пильно подивився в очі Довбні, від чого той ще нижче нахилився над столом і увібрав голову в плечі, наче чекаючи удару.

— Добрий день, товариші! — привітно сказав Марко і круто повернувся спиною до голови сільради.

До столу не пішов, а лишився стояти біля порога, де найбільше скупчилося чоловіків.

— Доброго дня й вам.

По хаті пройшов тихий шелест голосів. Ніби легенький вітерець заборсався в лапатовому кукурудзинні.

— Сам прийшов... З Харкова, приставник.

— До нас на третій куток. Не гордий, мабуть.

— Ой матінко, і партизани з ним... Мотора й Кагамлик.

— Помирилися вже після вчорашнього...

— Їм не довго. Одна шайка.

— Мабуть, не сердитий.

— Підожди ще: казав сліпий — побачимо!

Два партизани, справді, наче вірні зброєносці, ні на крок не відходили від Обушного. За дорогу вони встигли багато дечого довідатися від Марка, розповіли й йому про своє життя-буття колгоспне і, коли підходили до Іванютиної хати, вже почували себе з ним вільно й просто, наче знайомі були роками. Найбільше Мотору вразило те, що протягом цілої розмови уповноважений жодним словом не згадав за вчорашню Моторину атаку на актив. Так, ніби між ними нічого й не сталося. А коли

обидва куми довідалися, що й Марко був колись командиром партизанського загону, то ще вище піднесли свої бойові голови.

На Кривулю ця зворушлива дружба вплинула, як не самотнього плавця буря.

«Тепер пропав,— вирішив він, полотноючи й ховаючись за спину сусіди.— Коли ще Мотора й не розповів йому про нашу таємницю,— то не сьогодні-завтра обов'язково розповість. Такий не пожаліє...»

Та, на щастя Кривулі, на нього ніхто з прибулих не звернув уваги.

Всі стежили за Марком.

— Сідайте в нас, товаришу,— гостинно запропонував колгоспник, що свого часу встрявав у жіночі розмови.

— Щоб старости сідали,— кинула з полу Марія. О, вона тепер цвіла!

Марко Обушний сів між дядьків на лаву. Поруч нього звільнили місця партизанам. Тоді ж до нього підійшли Христя і Андрійко Миколюк. Тільки голова лишився сидіти за столом самотнім у своїй ображеній величі. Закурили.

Випускаючи під стелю пасма світлосинього диму, Обушний запитав просто і спокійно:

— Хазяйнуємо, товариші колгоспники?

— Та вже ж обертаємось з кулька в рогожку,— охоче відповів жвавий, рухливий Крупко, що на третьому кутку був за бригадира виробничої бригади.

— Гірке наше хазяйнування, товаришу. Ніяк дірок не залатаємо. Державі дай, на посів залиш та й собі ж їсти треба,— обіззався трохи роздратований голос від печі.

— Конячина теж любить, коли їй вівса сипнеш перед роботою. Видохнуть до весни!

Марко уважно вслухувався в зауваження колгоспників, нікого не перебивав, і це надало сміливості присутнім. Правда, після останньої репліки трохи зам'явся Кагамлик. Адже він старший стайничий третьої конюшні, і в нього коні не такі вже й погані. За своїх він відповість.

Але тут розмова набрала характеру загальних реплік: то спокійних і розважних, то розумних, хазяйновитих, то злісних і роздратованих.

До чоловіків приєдналися жінки. Вони навіть зали-

шили свої традиційні місця на полу і міцною галасливою лавою оточили Марка.

Лише дід Іванюта, як і раніш, нерухомо лежав на печі, одвернувшись до стінки, та ще голова сільради, забутий усіма, виводив якісь візерунки в своїй записній книжці. Говорили всі, хто бажав перед представником центра вилити наболілу душу.

— Ви б пішли на наші стайні, глянули на коней. Каліки та й годі.

— Сама шкіра та маслаки.

— Скоро підв'язувати під стелю доведеться, щоб не падали.

— Бо впаде, то вже не встане.

— На другій конюшні одного вже підв'язали.

— Корму немає і взяти ніде, а з соломи, звісно, які найдки.

— Воно ж аби восени більше на попас водили, а овес до весни берегли... Оце б він тепер у самий раз.

— Вірно каже Крупко. Під молотьбу та возовицю короби засипали вівсом та ячменем, а про весну не думали. А тепер коні газети над яслами читають...

— Отак ми хазяйнуємо, товаришу, як самі чуєте,— підсумував бригадир.

Але репліки ще довго не втихали. Марко всотував у себе не лише голі факти, а й тон, яким говорилося, і вираз обличчя, і жести авторів цих коротких імпровізованих промов. З усієї безладної навали думок, настроїв, фактів Обушний вибирав найзначніше, і в його уяві вимальовувалася безрадісна картина: брудні, загиджені стайні. Під ногами в коней калюжі, гній, давно не ворухений стайничими. Худі, кошлаті коні задирають голови до ясел, але вони порожні. Паша вже давно лежить в коней під передніми ногами, напівзатоптана в бруд, бо нікому було свого часу підібрати її. Побрязкуючи прив'язю, коні гризуть дерев'яні короби й шаблі ясел.

У діряві, щілинкуваті двері проходить вітер, колючий, морозний, і здригається на конях худа й заяложена шкіра. Темно, брудно, голодно, холодно. Де ж люди? Де ж стайничі, що мають відповідати за це? О, їм далеко приємніше сидіти в жарко натопленій хаті і дудлити горілку, а в кращому разі пузирити у «хвильки». «Гуртове — чортове» — ось їх формула, що дає їм «право» так ставитись до худоби.

І Марко кидає в натовп перше своє запитання, але тепер не чути попередньої лагідності й спокою в його голосі:

— А де ж люди, люди що роблять? Хіба коні винні, що в них паша під ногами, що брудно, холодно в стайні? Де відповідальність кожного за певну кількість коней? Чи хоч одного викинули геть з колгоспу за злочинне ставлення до тяглової сили? Іде ж весна! Ось вона вже не за горами. А чим сіяти будете? Жінок та дівчат запряжете? Га?

Мовчать колгоспники, низько посихляля голови. Думають.

Тишу порушує Крупко-бригадир. Він говорить голосом, що йде від усієї його істоти:

— Трактора б нам, товаришу, машини... А коні справді не винні.

Тепер і Микита Кагамлик за слушне визнав втрутитися:

— Не всі однакові й серед стайничих. У моїй конюшні дисципліна, як у армії. Моїми кіньми хоч завтра в степ... Як змії...

— Про тебе, Микито Семеновичу, мови немає. Що добре, то добре... Тільки ж ото — якби всі по тобі. А то й досі оте «гуртове — чортове» заїда. Будь худобина власною, у власній стайні, її хіба ж так доглядали б? А коли спільне — хай хоч вигорить... Чорти — не люди!..

Крупко аж сплюнув спересердя, ще й рукою махнув рвучко.

І знову ллється на Обушного пекучий струмінь скарг на безладдя, на відсутність твердого керівництва, натяків, що і в самій управі колгоспу негарзд. Не ті люди там сидять. Радісно стугонить у грудях Маркове серце. Почуває Обушний, як поволі наростає в нього контакт з більшістю присутніх у хаті.

Ось вони стоять перед ним міцно злютованою лавою і одверто розповідають про свої болі й скрути. Не завжди щастить приїжджій чужій людині за якихось два-три дні завоювати цю стриману одвертість, що розриває земляні брили індивідуалістичної психології...

«Вони виконають план. В цьому я певен», вирішує Обушний, але голосно цього не говорить. Натомість підводить руку й запитує:

— Може, тепер мене послухаєте?

Аякже, всі тільки на це й чекали. Наче за командою, замовкли. Баби навіть насіння облишили. Цур йому, заважатиме слухати. Ближче підійшли передні до Обушного: задні натиснули.

— Просимо, кажіть!

— Просимо!

— Тихше там, не бубоніть.

Говорив Марко. Десятки очей напружено стежили за кожним рухом його губ, бо ж з них вилітали слова, ціла низка слів, що складали думки. Для одних нові, привабливі, може, багатьма вперше чувані на цьому глухому третьому кутку, для інших — неприємні, страшні, як дотик гострого ножа...

— Далеке місто. Вогні, рух, людські лави. За містом день і ніч стугонять заводи, і немає їм ні впину, ні відпочинку. Велетні заводи збудовані руками й коштами робітників і колгоспників. Заводи, що вирости на глухих просторах степів, политих кров'ю і засіяних кістками кращих робітників, селян, червоних партизанів. Отак вирости тракторні, турбінні, металургійні. Так ростуть Дніпрельстани, Магнітобуди, Краммашбуди, Турксиби.

Всі повинні знати про це!

З механоскладального цеху лише самого Харківського тракторного щодня сходять сто міцних сталевих коней. Вони виходять із заводських воріт і стрункими загонами йдуть на наші неозорні лани. Цим коням не потрібно вівса, їх не доведеться підв'язувати вірьовкою до стелі, щоб не падали. Але за один рік усіх не задовольниш такими кіньми. Треба берегти тих, що є, треба шанувати їх, як хороший робітник шанує свій верстат.

Геть знеосібку! Сувора відповідальність кожного стайничого за свою групу коней!

Щоб зростали нові заводи, щоб цвіла наша колгоспна Україна, щоб силою своєї зброї на весь світ гриміла Червона Армія, щоб швидше на наші поля прийшли ескадрони, полки, дивізії складних машин, — державі потрібен хліб.

Тисячі, сотні тисяч Петрівок виробляють його і, даючи лишки державі, зміцнюють її щодня, шохвилини.

Але ви не виконали плану. Чому? Хто винен? Ви всі, що зібралися отут? Ні! Партія знайде винних, де б вони не приховалися: в управі колгоспу, в сільраді, в районі чи

в столиці. Ми знайдемо їх і покажемо вам, чесним трудівникам. Куркулів, підкуркульників, їхніх підбрехачів— всіх виведемо на чисту воду і вдаримо по-нашому, по-пролетарському. Петрівка план виконає! Я цього певен, як певен того, що тепер зима, а не літо.

Легко це зробиться? Ні, товариші, тяжко, з боями, з надлюдським напруженням, з неминучими жертвами. Буде сутожно, це так. Але ми зламаємо труднощі, товариші, і підемо вперед нечуваними темпами. Так, так! Ви самі це відчуєте.

У степу розкішний сад. Цвітуть липи, соками наливаються груші, яблука, сливи. Зелений квітчастий килим послався в саду. Шумлять верховіттям молоді тополі. По саду, в улоговинах, стоять світлі, білі будинки. Довгі цегляні комори, стайні. По алеях ходять чисто зодягнені дідусі. Вони стиха перекидаються словами. Дехто з них підстригає кущі акації, дехто сидить в тіні на білопофарбованій лавці.

Поруч саду починаються лани. Розлогі, широкі, скільки око вхопить. Як море, хвилюються золоті жита, дозріває пшениця. І тоді, наче за нечуваною командою, з-за гущавини дерев виїздять комбайни. На комбайнах, на тракторах молоді хлопці, дівчата. Веселі, міцні, мов перемиті. Слухають той гуркіт машинний, той сміх молодечий старі дідусі, і тепло всміхаються їх очі, що бачили на своїм віку багато злиднів і горя...

На печі завотузився, забухикав, закректав дід Іванюта. Весь час він, розхвильований інцидентом з Марією, лежав мовчки, одвернувшись до стінки.

Хай собі люди бушують. Вони молоді, все їхнє ще стелиться перед ними.

Але почав говорити Обушний — і цікавість перемогла образу. Вистромив дід Іванюта свою сиву голову з-за комина, витяг шию, уважно слухає нову людину. А він як на те ще й про дідів згадує. Каже: «Ходять по садку в білих сорочках, акацію підстригають, у холодочку висиджуються». Рай та й годі.

Не втерпів дід. Заворушився старими кістками, закашляв і вперше за тиждень почав сунутися з печі, підтримуючи рукою очкур. Присутні обернулися здивовано: — Що це його з печі виважило?

Замовк Марко Обушний, з цікавістю стежить за дідом Іванютою. А той чимчикує до гурту, похитує голо-

вою, і люди з повагою дають йому дорогу. Дід підійшов прямо до Марка, хвилину пильно вдивлявся в нього, кліпаючи сльозливими віями, а далі прошамкотів:

— До діла ти говориш, чоловіче. Тільки воно виходить таке: доки в баби поспіють книші, у діда не буде душі, о!

Сказав, повернувся і, махнувши вільною від очура рукою, похитав на піч. Серед присутніх пройшов легенький ніяковий смішок. Але не злісний, а стриманий, вибачливий. Що, мовляв, з нього? Старе — що мале. Усушка в голові!

— За таку жисть по-ударному боротися треба, а не ледарювати! — запально вигукнув бригадир Крупко.— Отак я думаю, товариші!

— Так-то воно так, та з планом як? — вставив своє Микита Кагамлик.

— Треба виконувати — і крапка! — притьмом запропонував Мотора.

А Марко Обушний ще й досі думав над дідовими словами.

«Він має рацію, цей старий. Йому зроби так, щоб він уже сьогодні відчув поліпшення становища на селі. Він примітивний матеріаліст...» І вже пригадує свою промову Марко і в глибині розуму визнає, що вона справді була трохи патетичною, одірваною від конкретного ґрунту. От коли б він, Обушний, говорив про те, як приборкати невдалого голову сільради, тоді б, мабуть, не сповзав би з печі дід Іванюта, не кинув би такої песимістичної репліки. Але про це не говорити треба, а робити. «І я зроблю. Хай дід і всі, чию думку він висловив, переконуються, що не тільки на словах, а й на ділі ми свого дійдемо. Ось хай тільки об'єднаю навкруги себе актив...»

А тимчасом до Марка протиснувся низенький, кремезний чоловічок. Став перед Обушним, зиркнув на нього великими блакитними очима і промовив байдуже:

— Запишіть, хто там з вас пише. Щоб без агітації... Завтра вивожу борг... Односібник я, Кравченко на прізвище...

Андрійко Миколюк миттю вихопив аркушик паперу і куций огризок олівця.

— Та хай і інші не гнутья. Однакова ж земля, і вродило однаково,— доповнив свою згоду Кравченко і одійшов до дверей.

— Діло каже Петро! — гукнув Мотора.— Підходь, хто там далі, Андрій усіх запише й грошей за це не візьме.

— Запишу в одну мить! От щоб я вмер! — весело вигукнув Андрійко.

— Виходить, почали одноосібники. А як же колгоспники? Негаразд трохи виходить...— заохочував Марко.

— Такого положенія не може бути,— щиро заперечив йому Кагамлик.— Пиши там і мене...

— Тоді я до гурту. Гуртом веселіше,— додав Крупко.

— А я ж що, у бога теля з'їла? Пиши й мене, Андрійку, тільки найбільшими буквами: Христя Смілик. Зрозумів? То-то ж!

— Від держави не сховаєшся, записуй.

— Треба, так треба. Шквар!

— О, пішло діло! — радів Мотора.— Легкий ти на почин, Петре, хоч і в одноосібниках ходиш.

— Ану, бабочки, чого ж ви замовкли? Веселіше треба! Будемо робити, будемо й їсти,— під'юджувала Христя жіночу частину зборів.— Сестро Маріє, твоє слово, скажи.

— Я скажу. Мое слово буде таке, як і твоє, Христе. Робили ми з тобою в парі. Ніхто не скаже, що погано, і тут не відстану. Пиши! — отаке мое слово. Тільки буквами не меншими, ніж Христю записав!

Марко дивився, як на білі сторінки Андрійового блокнота падали прізвища, пуди й центнери, і почував себе так само піднесеним і певним сили своєї партії, як на нараді в ЦК, коли говорив секретар. Ідучи на куток, він сподівався найгіршого. Думалося, що доведеться напружувати всі зусилля, щоб розтрити вироблену віками кам'яну байдужість, розбити броню, що сковеє серця присутніх, завойувати цілковите довір'я до себе. Тепер він бачив, як прокинулося в людей приспане почуття громадської свідомості, і ледве стримував могутню радість першої перемоги.

«Очевидно, присутність партизанів та випадок з Марією відіграли неабияку роль у цьому зрушенні. Треба тільки закріпити його», думав Обушний, не припиняючи жвавої розмови з колгоспниками. Тимчасом з хати шугнуло кілька чоловік на чолі з Кривулею.

«Не втече старий пройда», подумав Обушний і, знайшовши в патовпі Мотору, що саме, розпалившись, агітував за виконання плану, підійшов до нього.

— Слухай, партизане, а чи не взяти б нам на буксир другий куток, коли тут закінчимо? Як ти гадаєш?

— Безумовно! — відповів Мотора, гордий з того, що саме до нього, а не до когось іншого звернувся за порадю уповноважений.

А трохи згодом, жартуючи і піднесено сміючись, з Іванютиної хати вийшло чоловік з дванадцятро люду.

Попереду йшов Марко Обушний, за ним урочисто виступали два партизани й бригада, а трохи оддалік ішло кілька чоловіка на чолі з Крупком. Він, Крупко, — бригадир третього кутка, і хіба не честь йому йти буксирувати другу бригаду.

Христя з Марією встигли умовити ще трьох молодичь, і їхнє невпинне шебетання лунко розлягалось в дзвінкому морозному повітрі.

— А хто бригадиром на другому кутку? — запитав Обушного Мотора.

— Твій Павло!

— О, той не підкача. Кров у нього гаряча, партизанська.

Буксирна бригада посувалася вздовж вулиці і нагадувала бесіду, що її водять селяни святами. Різниця полягала в тому, що всі були тверезими й поспішали не до чергової чарки, а на справжнє велике діло... І всі чомусь балакучими та веселими стали. З якого б це дива? А з того, що дехто, може, вперше тут, на третьому кутку глухої Петрівки, відчув себе здатним на великі державні справи.

Далеко позаду бригади попідтинню самотньо йшов голова сільради Юхим Довбня.

Вперше за весь час своєї начальницької діяльності, забутий усіма, голова низько схилив свою горду голову.

Розділ четвертий

1. ВОРОГИ НЕ СПЛЯТЬ

Хоч і не вперше Обушному доводилося працювати на селі, але Петрівку справді не так легко було розгойдати. Байдужість, іноді навмисна, іноді традиційна, що була

непереборним наслідком старого, рабського животіння,— оця байдужість та ще замаскований, але міцний опір класового ворога шохвилини ставали на перешкоді здійсненню прекрасних намірів уповноваженого. Доводилося Маркові часто згадувати слова секретаря райпарткому: «Тут тобі доведеться багато попрацювати».

І він працював дні й ночі, організуючи навкруги себе актив, докопуючись до всіх деталей колгоспної механіки.

Зрушення в хлібозаготівлях, що сталося в перші дні його приїзду, не набрало відповідного розмаху, а, навпаки, щодня поволі вщухало. Побувавши по всіх кутках, Обушний переконався, що передова частина колгоспників добре усвідомила собі потребу цілком виконати план, і, власне, завдяки цьому сталося досить помітне зрушення перших днів. Але для Обушного було ясно й те, що основна маса хліба не потрапила до рук колгоспників. Десь в інших місцях треба було шукати його, десь зв'язаний був міцний глитайський вузол, і треба було спочатку знайти цей вузол, щоб потім з усією силою розрубати його.

Стежку до цього вузла поволі намацував Обушний. Вона, та стежка, вела до управи колгоспу, до окремих її членів, до рахівника. Голова сільради теж міг дещо розповісти про це, але після прилюдної компрометації на кутку він ще впертіше мовчав, глибоко заховавши образу на Марка.

Щовечора поміж Обушним та Сукачем, з одного боку, і обома партизанами — Моторою та Кагамликом,— з другого, відбувалися гарячі дебати.

— Голову сільради в конверт! Членів управи Кривулю, Сутугу та Балуту, так само в конверт! Тоді перевернути догори ногами все село,— і план виконаємо! — переконував Обушного гарячий Мотора.

А Кагамлик додавав у цілковитій згоді з попереднім промовцем:

— Тут без розгрому не обійтися. Треба утворити ударну бригаду з двох партизанів, цебто я та кум, двох комсомольців, узяти хоча б Варку та Павла, а бригадиром хай буде Сукач. Отоді побачите, як піде хліб. Тільки — щоб окрему бригаду. От і все!

— Значить, Особливу Далекосхідну, чи як? — напівжартома перепитав Марко.

Обом партизанам це сподобалось.

— А як же інакше!

Щодо «конверта» в Обушного й Сукача ніяких розходжень з партизанами не було. Але Марко навмисне не поспішав з арештом членів управи. Він очікував слушного випадку, який би остаточно, перед усіма колгоспниками, викрив класово ворожу діяльність їхню. О, тоді вони вдарять по них як слід. Щоб більше вже не підвелися. А поки що — масова робота, мобілізація активу, зміцнення виробничих колгоспних бригад.

Партизани, особливо Мотора, тяжко зітхали, згадуючи громадянську війну, де ворога й шукати не доводилося: сам напірав. А вже щоб очікувати якихось випадків, — то й моди такої не було. Піймався — і каюк. Душа з нього геть!

— І тоді не кожний командир ішов пробоєм, — заперечував Обушний. — Розумний командир, коли треба, маневрував, очікував випадку, щоб з найменшою втратою людських сил і з найбільшим успіхом розтрити ворога. Адже було так? Га?

— А було, було, — хутко погоджувався Кагамлик, а Мотора тільки рукою махав — мовляв, з вами не збалакаєш.

Тоді щуплявий, тихенький Сукач заспокоював партизанів:

— Заждіть, хлопці. Вже недовго. Я таки ось-ось до всього докопаюся.

І справді, Сукач цілими ночами перевіряв колгоспні рахунки, квитанції, звіти, різні записи бригадирів, комірника, рільника, допитував свідків і учасників молотьби, немилосердно брав за карк рахівника Балуту.

Марко Обушний напружено стежив за роботою Сукача, іноді сам йому допомагаючи. Їм уже ясно було, що великих запасів хліба зовсім не записано, вони виявили кілька дутих фондів, а тепер підходили до перевірки повного матеріалу.

От коли вони дійдуть до самого вузлика, тоді — хай Мотора та Кагамлик не турбуються — декому добре влетить! Єдине, що тішило Марка Обушного в ці дні, — це мобілізація активу. Вмілим підходом до кожного, глибоким знанням психології селянина та процесів виробництва Обушний день у день збільшував армію своїх бійців, готових разом з ним боротися до остаточної перемоги.

З газет, що дуже повільно надходили до Петрівки, Марко Обушний знав, що в далекій столиці відбувається пленум більшовицького ЦК, і кожне, навіть коротеньке повідомлення про нього вливало нову хвилю бадьорості й віри в свою незламну силу. Це ж тому потужно працює центральний штаб соціалізму, це ж туди з одної шостої частини земної кулі, з найглухіших закутків республіки несуть досвід перемоги загартовані в боях командири. Тверезо зважуючи стратегічні й тактичні помилки, штаб накреслював план дальшого переможного наступу, розташовував сили, зміцнював людьми й технікою вирішні дільниці фронту.

Знав Обушний: коли план наступу буде вироблений, мільйонна армія рушить на виконання його. Електричним струмом по безлічі дротів прошумлять накази аж до найдальших аванпостів, покличуть до дії кожного бійця.

Сьогодні Обушний з хвилини на хвилину чекає листоношу. Він має принести газети, а значить, і директиви центрального штабу. Ще ніхто не бачив газет, але вже весь петрівський актив знав, що на пленумі говорили про них, колгоспників.

«Коли б уже швидше приходив листоноша! Тоді можна буде перевірити свої дії, поведінку, виправити припущені помилки і з новим завданням взятися до діла».

Марко вдало приховував від Сукача і партизанів своє хвилювання. Та це не було хвилювання боягуза чи шкурника перед неминучою розплатою. Маркове хвилювання було напруженим почуттям бійця, що, виконавши бойове доручення, чекає оцінки від улюбленого досвідченого командира. Роками праці й боротьби вихована висока відповідальність за кожний свій крок примушувала Обушного вдесять обдумувати свою роботу на селі. Припуститися помилки на найвідповідальнішій дільниці було б для нього найбільшою моральною карою. Тоді знову в уяві спливали куткові збори, виринали окремі епізоди боротьби за хліб, проходили перед очима нові, ним, Обушним, виявлені і організовані активісти. Правда, хлібозаготівельний план зрушено тільки на двадцять процентів, але ж він лише два тижні працює в Петрівці.

Зваживши отак усі «за» і «проти», Марко дійшов висновку, що справи в нього йдуть непогано.

Та було б так само помилкою забувати про низку перешкод, що їх він мусить перебороти. Обушний добре

пам'ятав за них. Іноді темні сторони сільського побуту вибухали з усією силою, але це лише збільшувало енергію й зміцнювало волю Обушного та його товаришів.

Позавчора увечері, за всю зиму вперше, зняли з прогоничів сільбудівські вікна, і схолоднілий зал прийняв в свої давно не мазані стіни колгоспну молодь.

Мав робити доповідь про комсомол і завдання молоді в колгоспному будівництві Марко Обушний, а Павло, Варвара та Андрійко вже подбали, щоб зал не був порожнім. Але саме тоді, коли замовкла гармошка і Павло оголосив збори відкритими, з вулиці нахабно вдарила у вікна п'яна парубоцька пісня. Співав молодий, сильний, але захриплий тенор:

Ой, вечеряй, моя мати,
Що ти наварила,
А я піду на Україну,
Де дівчина мила...

Тоді Павло, червоніючи, глянув на Обушного. Він ніби почував себе винним за те, що доповідь Маркова має відбуватися під такий небажаний акомпанемент. Серед присутньої молоді пройшов стриманий шум. Дівчата чмихнули в рукав. А тенор виводив уже під самими вікнами:

А я піду на Україну,
Де дівчина мила...

— Це Крупків Іван насмоктався,— по голосу чути. Щоб я вмер! — констатував Андрійко Миколіук, вичікувально поглядаючи на Павла та Марка.

— Сидіть, на місцях! Збори зараз почнемо! — твердо сказав Павло і, стрибаючи з невисокого помосту, гукнув:

— Андрію, Миколо, Хведоре, за мною!

Хлопці, раді нагоді виявити себе на такій оперативній справі, миттю посхоплювалися з місць і подалися за Павлом.

В одчинені двері разом з парубоцьким тенором до залу сполоханою пташкою влетів плаксивий жіночий голос.

Таким голосом докоряють жінки своїм гульвісам-чоловікам, так само матері вичитують непокірним синам. Марко спокійно пішов до дверей.

«Щоб там не погарячилися хлопці», думав.

— А ви не турбуйтеся,— кинула йому Варвара,— то Іван Крупків з матір'ю. У них часто таке трапляється.

— Як приїхав з Донбасу, так і тужить за дівчиною. Доп'яв-таки собі шахтарку,— зацокотіла Варварина сусідка, і в голосі її бриніла гордість за парубка.

День видався сонячний, була відлига, і з ринви бляшаного сільбудівського даху стікала таловина. Калюжа ще не встигла взятися кригою і тільки трохи зашерхла. У калюжі побачив Обушний високого стрункого парубка без шапки, з широко розкиданими руками. Він пацав по брудній воді, ніби намагався переплисти океан. Розкішний чорнявий чуб його розплатався в калюжі, над парубком схилилася мати і, плачучи, намагалася звести на ноги свого безпутного сина.

Четверо хлопців стояли вагаючись. Вони сподівалися, що буде робота кулакам, а тут така родинна ідилія.

Мати ще нижче схилилася над сином, шарпає його, благає:

— Ой, вставай же, сину, та поведи ж я тебе додому.

— Ой мамочко ж моя рідна, та веди ж мене на Україну,— п'яно-трагічним речитативом співає у відповідь син і знову уперто намагається плавати.

— Якого ще йому дідька треба? — щиро здивувався Андрійко.— Лежить п'яний, як свиня, в калюжі і варнякає.

— Про Донбас згадав. Там він дівчину любив, покинути довелося — от і запив козак,— авторитетно пояснив Павло спеціально для Обушного. Адже вся молодь села про це давно знала.

— Якого це Крупка син? Бригадира? — запитав Марко.

— Його самого!

— Батько в нього молодця! — сказав Андрій.— Та й у сина голова хороша, тільки дурневі попалася. От щоб я вмер!..

Прикомандирувавши двох хлопців на допомогу матері — одвести сина на «Україну»,— Марко, Павло та Андрійко вернулися на збори.

В доповіді Обушний багато говорив про героїчну

боротьбу комсомолу на фронтах, нагадав Трипільську трагедію, вдало навів приклад з сином бригадира Крупка і, нарешті, почав говорити про завдання молоді на селі. Відповіддю на доповідь Обушного було те, що тринадцятеро молодих колгоспників — одинадцять хлопців і дві дівчини — досить-таки повагавшись, подали заяви до комсомольського осередку.

Марко й сьогодні з радістю згадує цю велику перемогу, та коли уявляє перед собою цих нових комсомольців, він думає про те, як багато ще треба прикласти сил, щоб з них вийшли справжні молоді більшовики. Вчора, приміром, на одному з кутків зібрали одноосібників. У бригаді за столом сидів комсомолец нового набору. Щире, непереможне бажання виконати директиву партії розпирало хлопця. Адже на чолі бригади був Павло — секретар. Отож хай він побачить, яке бойове поповнення до нього прийшло.

Саме тоді в хату зайшов одноосібник Петро Йосипович Кравченко.

Остаточно розрахувавшись з державою на попередніх зборах третього кутка, він тепер почував себе повноправним громадянином своєї країни й охоче вчашав на куткові збори. З легким почуттям виконаного обов'язку Кравченко непомітно для себе почав цікавитися громадськими справами, уважно придивлявся до колгоспного господарювання, прислухався, про що говорять на кутках, і, мабуть, думав собі нову думку. А що думка та була для нього справді новою й приємною, про це яскраво свідчив навіть зовнішній вигляд Петра Йосиповича. На люди з'являвся він тепер чисто виголеним, поважним, з промовистою усмішкою на обличчі. Так і цього разу Кравченко зайшов на куткові збори пристойно одягненим, дбайливо причесаним, свіжо виголеним. Наче на весілля зібралася людина. Така зміна в цього одноосібника не лишилася непоміченою.

Молодий комсомолец з бригади зміряв його поглядом, повним ненависті й презирства.

— Контрактацію виконали? — ошпарив він його, не давши чоловікові навіть привітатися.

— А що хіба? — здивувався той, дивлячись на хлопця нерозуміючими очима.

— А те, що поголитися встигли, а плану не виконали! — різко випалив хлопець.

— Отакої! Хіба вже й голитися не можна? А культурна ж революція нашо? Щождо контрактації, то я, хлопче, вже давно виконав,— спокійно відповів голений дядько, вмощуючись на лаві.

Павло штовхнув під бік запального юнака:

— Не туди б'еш!

Але той, сердега, і так уже згорів на виду і очі десь під столом загубив.

— Ну, хіба що культурна революція, тоді інша справа,— тихо прошепотів хлопець, а в думці собі поклав негайно ж після зборів розпитати Павла, що таке культурна революція і чим вона до голеного одноосібника стоується.

Згадував ці випадки Марко Обушний, спостерігаючи, як блимає каганець на столі у Миколюковії хаті. Цілий день Марко оглядав стайні, підтягав стайничих, а оце прийшов і сів до столу, почувши легеньку приемну втому. В хаті, крім Миколючихи, не застав нікого. Андрій досі не повернувся із стайні, а старий, мабуть, повіз на картоплище останній віз гною.

«Натискуй міцніше, Марку,— думав про себе Обушний.— Швидко вже пересядеться зима і сонце без жалю висмокче снігові соки. А там незабаром відлига, непролазне полтавське болото, і тоді тяжко буде вивозити заготовлений хліб. Треба буде готуватися до весняної засівної, все підготувати, перевірити, всього самому доглянути».

Надворі гуляв вітер і шелестів околотом попідвіконню.

«Завтра закінчать переважувати посівний фонд. Я певний, що й там без куркульської руки не обійшлося. Коли знайдемо щось, негайно ж під суд управу, а цими днями й полову перевіють. Тоді треба буде зревівувати крамницю, щось і там не все гаразд... А за угноєння взялися добре. П'ятсот возів уже вивезли на поля. Завтра останній маємо вивезти... Ні, такі справи йдуть непогано...»

Думки налітали одна на одну, мчали наввипередки. Обушний витяг з кишені увосьмеро зібгану, притерту по краях газету і розгорнув її на столі. Каганець лле нерівне мерехтливе світло. Марко згадує залитий електровогнями зал засідань ЦК, і йому стає тепло й спокійно на серці.

Він напружує очі і впинається ними в рядки. З кожним словом від зім'ятого аркуша невидимими каналами

до мозку проходить бадьорість, віра й чіткість думки. Марко поринув у читання, зануривши руки у густу копу чорнявого волосся.

Біля печі Миколючиха торохтіла рогачами, шелестіла соломю, брязкотіла посудом. Час від часу, спершись на держално рогача, вона дивилася вогким поглядом на Обушного, бачила його нахилену голову, що майже по вуха поринула в провалля зігнутих плечей.

Думала стара: «День і ніч вештається чоловік. Аж схуд. Видати, напористий у роботі».

Хряпнули двері, і в хату увійшов Миколюк. Заговорив з порога:

— О, ви читаете? Ну, то читайте. А я оце одвіз останнього воза, промерз, мов цуцик. Там вітер такий холоднющий зі сходу, аж сани закидає. А Андрій досі не прийшов? Ну, тоді заждемо та вже разом повечереємо...

Миколюк, тупцюючись біля печі, тер одну об одну червоносині, набряклі від вологи й холоду долоні.

В печі, легко потріскуючи, палахкотіла солома. У горняткові пузирився куліш, а поруч на сковороді пересмажувалася олія з цибулею. Господар, нарешті, скинув кобеняк, повісив його на гачок і підійшов до столу.

— Про що там пишуть?

— Про все, а найбільше про хліб. Підкачав наш район.

— А другі ж як? — хитро примруживши очі, запитав Миколюк.

— Таких, як наш, дуже мало, переважна більшість уже виконала.

— Гірка панахида!..

— Нікудишня!

Обушний знову втопив очі в струнку різки мертвих букв, і поволі вони оживали в його уяві, спалахували каскадами бесемерівських вогнів, гуркотіли тракторними колонами, цокотіли підковами червоної прикордонної сторожі. Тоді згадався рідний механоскладальний, його верстати, люди, деталі машин.

«Як там вони?» сплила на поверхню думка, і знову газета з тихим шелестом лягає на стіл, а погляд падає в куток стелі, де переламується велетенська незграбна тівь з рогачем.

Стара Миколючиха ставить рогач у кочерги.

Парує куліш на припічку. Пахне смаженою цибулею і перепаленою олією. Маркові залоскотало в ніздрях. Тоді тільки згадав, що не їв з самого ранку. Захопився оглядом коней і незчувся, як промайнула обідня пора. Миколюк сказав:

— Мабуть, годі чекати. Сип, стара, вечеряти...

— Та пора вже! — відповіла й брязнула посудом жінка.

Але ж по тій хвилині прийшов той, хто призвів до чекання. Андрій, лукаво й багатозначно всміхаючись, переступав поріг, а за його плечима Обушний угледів сиву смушеву шапку.

Разом з Андрієм до хати зайшов його друг — гармоніст Лука в повному уборі. Чорна дворядка, оздоблена металевими й перламутровими інкрустаціями, звично лежала на спині, підтримувана широким ременем через плече.

Гармоніст підкреслено скромно привітався і сів на лаві. Він уперше зустрічає Обушного в хатньому оточенні. Хто зна, може, йому не подобається, що він прийшов на його квартиру з гармошкою.

Але Андрій говорив разом до всіх, поспішаючи й захоплюючись:

— Мамо, давайте вечеряти... Товаришу Обушний, оце наш гармоніст. Після вашої доповіді у сільбуді грав. Пригадуєте? О, наварили кулешу... Носом чую... А хлопець він з бідних, наш... Ану, вшквар, Луко, однієї, доки я нові чоботи натягну... Тату, тютюну немає зайвого, бо товкти ніколи? У сільбуді, мабуть уже чекають на нас... Мамо, сипте, бо без вечері піду!.. От щоб я вмер!

— Ось не гасай мені по хаті. Встигнеш з козами на торг.

Це мати від печі докірливо й благально.

А батько додав:

— У сільбуді ні душі. Тільки що мимо їхав, темно ще... Ану, Луко, заграй там якоїсь. Хай і товариш уповноважений почують нашу громку бідняцьку музику.

Марко Обушний, стверджуючи, хитнув головою.

Але який гармоніст на селі не любить, щоб його прохали? Поманіжитися, кинути два-три речення, що, мовляв, «я й грати не вмю», «та й гармонія зіпсована», — це обов'язковий ритуал кожного з них, коли доводиться демонструватися перед малознайомою людиною.

Лука не зрадив славних традицій свого ремесла. Він сумлінно виконував ритуал, але гармошка вже поволі сповзала з спини і, нарешті, стала на коліна свого власника.

Марко сховав до кишені газету, приготувався слухати.

Андрійко гупав чоботом об долівку. Клятий, ніяк не хотів налазити на ногу. Батько сидів на лаві й крутив цигарку, мати перемивала посуд, Лука грав, пригнувши голову аж до міхів. Спочатку тихо, півтонами, а далі непомітно сам захоплювався ритмікою гри, ширше розтягав міхи і навіть почав пристукувати носком лівого чобота.

Від захватного «шахтьора», від нестримної «сербіянки» віяло далеким Донбасом, пахло свіжою породою й карбідом.

Невже це було так давно?..

Марко згадав той час, коли він з коногона став вибійником.

Родина темного підземелля радо прийняла молодого хлопця. Адже він ріс на шахті, з першого дня свого земного існування дихав щодня важким повітрям, а щосуботи — горілчаним перегаром.

Підріс, став бігати до монополюшки по горілку для батька, старого кріпильника. Перші дні коногонської праці сумував за сонцем, за степовими неозорими просторами, що підходили прямо до шахтних будівель. Любив струдженою шахтарською любов'ю слухняних коней. Вони, сліпі, покірні, під протяжний свист коногонів тягли вагонетки до кліті. Вугіль ішов на-гора до сонця. Вугіль потім давав тепло й світло мільйонам людей, а коні знову поверталися за повними вагонетками у вогку темряву штреку і аж до смерті, сліпі й покірні, поволі розвозили вагонетками рештки своїх недоїжджених днів. Відтоді любить Марко коней. Вони нагадують йому важку далеку юність, повну невичерпної снаги, неясних поривань і надлюдської ненависті до тих, хто загнав у підземелля і людей, і коней, щоб висмоктати з них кров, яка потім золотом текла в кишені власників шахт.

«Грай, хлопче, голосніше. Хрипкуваті звуки твоєї гармошки несуть мене на могутніх крилах спогадів заплутаними лабіринтами пройдених життєвих стежок. Ось, повечерявши, піду я з тобою до сільбуду і там буду знову закликати молодь берегти колгоспного коня. А зараз я,

здається, замріявся? Адже я маю право згадати своє юнацтво? Грай, хлопче, голосніше», думав Обушний.

Здавалося Маркові, наче замість нього за столом сидить хтось інший, молодший, що пізнав себе в рідних шахтарських піснях, знайшов частку самого себе в оцих Андрійках, Павлах, Варварах.

Гарячою хвилею налягли Маркові на серце затуманені спогади далекої юності, покаліченої визиском і знущанням.

А хлопець наче вгадував Маркові думки. Широко розводив міхи, швидко стрибав звичними пальцями по білих пугвичках клавіатури... В такт гармошці ретельно гупав чоботом Андрій. У сільбуді ж він напевне зустрине нову комсомолку Настю: треба ж перед нею «подавати фасон». Стара поставила на стіл полумисок. Куліш парував аж до стелі. Лука взяв останні акорди, і затихла гармошка.

— Чи ти взуєшся сьогодні, преподобний стрілець? Час уже йти! — сказав він Андрієві, знімаючи ремінь з плеча.

«Преподобним стрільцем» Андрій став від того часу, коли хлопці й дівчата в сільбуді довідалися, як Андрій використовував геківську рушницю.

— Сідай до нас вечеряти, Луко... Гарячого кулешику,— запропонувала стара гармоністові.

— Дякую, вже вечеряв...

Андрій нарешті переміг тісні чоботи, витер їх сукнинкою до блиску і вже аж тоді сів до столу.

Несподівано у хату зайшла Варвара. Червоні від морозу щоки пашіли молодістю, очі веселими вогниками перебігали по обличчях.

— О, та у вас тут гульбище! І Лука тут. Здорові, хлопці! Драстуйте, дядьку й тітку! А вас уже сьогодні бачила,— кинула вона Обушному.

— Варю, посидь з нами, до сільбуду разом підемо,— багатозначно підморгнув їй Андрій.— Там же всі сьогодні будуть, еге ж?

Дівчина приязно, з прозорим натяком відповіла:

— Кого тобі треба, той напевно буде!

Андрій, втопивши очі в стіл, ще ретельніше засьорбав вечерю.

За традицією Миколючиха запрохала до столу й Варвару, але дівчина теж відмовилася. Вона сіла біля Луки і, штовхнувши його ліктем, сказала:

— Заграв би якої. Хай люди під музику повечеряють. Це в нас не часто трапляється. Не огинайся...

— Ушквар, ушквар, а комсомольська мамаша хай потанцює,— додав Андрій.

— З тобою згодна. Ти ж у нас танцюрист!

— Підожди, ще три ложки сьорбну.

Лука приладнався і почав награвати польку.

Тоді саме старий Миколюк щось непомітно витяг з кишені і торкнув Обушного:

— Може, той... по чарці...

Марко зиркнув під стіл і побачив у Миколюкових руках спітнілу півлітровку.

— Не вживаю! — коротко відповів Обушний.

— Ніяк?

— Ні краплі!

— Діло хазяйське.

Старий виліз з-за столу і почимчикував у сіни. Через хвилину він повернувся до столу, ніби нічого не сталося. Тільки Марко помітив, що в його сусіди раптом з'явився вовчий апетит та ще очі стали жвавішими і яскравіше світилися з-під кудлатих брів.

— Хализнув уже старий собака,— ледве чутно констатувала Миколючиха, пильно подивившись чоловікові в перенісся.

Гармошка надривалася. Варвара, блискаючи чорними очима, совалася на лаві. Їй справді хотілося танцювати, але трохи незручно було Обушного. Вона ж у справі прийшла до нього. Ось тільки хай повечеряє, тоді вона скаже йому новину. Бо сказати одразу — чого доброго, їсти облишить. Він такий... І невідомо, чого хвилювалася дівчина: від бажання якнайшвидше словістити Обушному свіжу новину, чи від загонистої польки, що підбивала до танцю. Певніше, те й те однаково впливало на закохану дівчину. Тимчасом Андрійко жваво вискочив з-за столу і, взявшись у боки, манірно пройшовся по хаті.

— Тепер можна й потанцювати. Виходь, Варю. От щоб я вмер!..

— Диви, як нафабрився,— відповіла та, зауваживши нові блискучі чоботи на парубкові.— Допекло хіба?

— А ти примовч, коли знаєш...

— Мовчу!

Обушний поклав ложку на стіл. Тоді Варвара засунула руку під свитину і, витягнувши звідтіля маленький, учетверо складений папірець, подала його Маркові.

— Читайте, що воно там. Сукач та Павло передали.

Сама ж удавано байдуже знову сіла поруч гармоніста, ніби їй не знала, про що написано в записці.

— Звідомлення? — напіврозчаровано запитав Марко.

— Не тільки,— лаконічно відповіла дівчина і від нетерплячки аж підстрибнула.— Читайте.

Обушний хутко розгорнув папірця, пізнав Сукачеву руку і самими лише очима прочитав:

З 13.ІІ бригада Сукача на 1 кутку заготовила 15 центнерів, бригада Павла Мотори на 2 кутку — 13 центнерів, а головне те, що, тільки-но закінчили переважувати посівне та різні фонди, виявили прихованого від держави хліба аж 352 центнери. Я ж казав, що докопаюсь! На доповідь у сільбуд прийдемо. Там поговоримо про все. Наша буде зверху. Новину передаємо Варварою, надійніше.

Сукач, Мотора Павло.

Обушний мовчки, вдячним поглядом дивився на Варвару, Андрія, Луку і своїх господарів. Варвара одна розуміла причину такої рішучої зміни Маркового настрою. А йому раптом захотілося потанцювати з Варварою. Адже колись на шахті, а пізніше в Червоній Гвардії він щодо танців показував «клас».

Відчув себе молодим юнаком, хотілося вчинити якусь дурницю, гукнути щось таке, що примусило б усіх весело реготати, але Обушний тільки сказав молоді й веселі:

— Грай, Луко, на всі голоси! Гуляти, так гуляти!

Хлопець на цей раз не примусив себе умовляти. Без маніження вхопив гармошку і вдарив гопака.

— А ви танцюйте! — встиг тільки гукнути він і зайшовся в переливах звуків...

Марко одвів Варвару до столу.

— Хлопцям не кажи. На зборах огорошимо... Більший ефект буде... А далі знову берися за хліб, за посівне, на цьому не кінець...

— Початок, тільки початок, товаришу Обушний! — переконано відповіла дівчина.

— Правильно, Варю, наша буде зверху, — стримано сказав Марко, а далі голосно вигукнув: — Танцюй, Варю! Утри носа преподобному стрільцеві.

— Кому, мені? — з викликом гукнув Андрій.— Ану, виходь! Та я... та ми...

Андрій і Варвара літали по хаті, дрібно вистукували підборами по глиняній долівці, а Марко Обушний, ледве стримуючись, щоб не приєднатися до них, шукав свого кожуха серед купи одягу на полу.

Роль захоплених глядачів сумлінно виконували старі Миколюки. Давно вже їхня хата не бачила таких веселощів. Старий гордо погладжував вуса, дивлячись на Андрія та Варю.

— Добра пара була б!

Але ніхто і в гадці не мав, що, крім цих законних глядачів, були ще невидимі й непрошені. Поспішаючи з наради від Сутуги та Балуту вулицею, намагаючись бути не поміченим, ішов Кривуля. Невеселі думки снували в його голові. Він знав, що на кутках бригади часто згадують його прізвище, а дехто просто говорить про потребу переобрати управу. Не таємницею для нього було й те, що Сукач розкопує, і досить успішно, заплутані справи колгоспу. Про це його щодня інформує практичний Балута. А там он уже взялися переважувати посівне. Знахабнів, одно слово, харпак. А все через отого клятого Обушного. Зумів до народу підійти, повів за собою людей. І коли вже його приберуть від нас, щоб його сира земля прибрала!..

Шалений гопак урвав Кривуліні міркування. На високих нотах верещала гармошка.

«Невже начальство розважається? — здивовано подумав він, наближаючись до Миколюкової хати.— От тобі й раз!»

Злісна усмішка скривила йому обличчя, а в голові вже роїлися натовпи різних планів.

Тихенько підійшовши до вікна, Кривуля обережно, щоб не зашелестів околот, припав гарячим від злоби обличчям до шибки.

— Ага... комсомольський актив... Більшовики-и-и... Тільки чому ж Павла немає? В сільбуді, мабуть... А та сучка тут, ач як вистрибує...

Саме тоді Варвара танцювала з Андрієм. Марко біля полу натягав кожуха.

Кривуля хутко відійшов од вікна. Вулиця була порожня.

Місяць з високого неба сріблив накочений шлях,

укриті снігом дахи будівель і засніжені дерева. З-за рогу виринули дві жіночі постаті. Кривуля стрепенувся з радості. Пішов назустріч жінкам.

План дій був у нього готовий. Для успішного здійснення цього плану не вистачало тільки отих тіточок. Аж тут і вони вродилися. Наче сам бог послав їх на допомогу Кривулі.

— Добри вечір, молодиці! Чуєте?

І вказав ціпком на Миколюкову хату.

— Немовби гармошка награє? — спитала одна.

— Там не тільки гармошка. Уповноважений розгулявся... Самогонку глушить з Павловою дівкою. Роздайсь, море... П'яні в дим...

— З Варварою, ото, матінко моя?

— А то з ким же... Павла по боку. Городського захотілося. Підіть самі гляньте. Напилася, обнімається, цілується з ним. Пху!

Кривуля аж сплюнув, щоб сильніше підкреслити своє обурення з поведінки Варварині.

— Ой доленько моя! Отакі вони всі. Приїдуть, дівчат попсують, хліб позабирають — та й були такі...

— Такі, як бачите...

— Ой сестро ж моя, піти ж розказати кумі. На що ж воно похоже...

— З нас хліб вимагають, а самі пиячать, розпутники, щоб їх п'явки спили...

— Організуватися вам треба, баби, та по зашийкові їх к бісовому батькові. Бувайте здоровенькі!

Кривуля вклонився жінкам і хутко подався додому. Він почував себе непогано. «Справу зроблено чисто, настанову жінкам дано, треба тільки не давати ділові захолонути. А тоді ще побачимо, чия буде зверху. Хай-но тільки почує партизан, що його майбутню невістку безчестить Обушний та пиячить, не буде тоді швендяти з ним по куткових зборах. Та й Павло хлопець гарячий. У кашу собі не дасть наплювати. Аби актив перегрязя, а там і ми не прогавимо. Бабочки кадило роздмухають, їм тільки натякни», думав радісно схвильований рільник.

Широко ступав вулицею Кривуля, а ще ширші надії приходили до нього. Пружно рипів сніг під важкими чобітьми, глузливо всміхався місяць, позираючи на землю з сивого безмежного простору.

А трохи згодом з Миколюкової хати вийшло четверо, і їхній сміх та голосні розмови розбудили сонну вулицю. Вдалині на майдані гостинно світилися сільбудівські вікна.

2. КРУПКО ДИВИТЬСЯ ВБІК

От уже й морози пересілися. Ще кілька днів тому здавалось, що вони назавжди скували землю, і ріки, і озера. А от уночі подув з заходу теплий вітер, шугнув безкраїми степами, промчав широкими петрівськими вулицями — і пішло. Дерева почали струшувати заледенілі бурульки, сиві від паморозі шибки вікон заплакали невтішними слізьми, стало видніше в хатах, хотілося думати про весну. Вона, давно очікувана, незабаром надійде, наче дівка молода, і принесе з собою багато сонця, радості й нових трудових турбот.

Марко Обушний прокинувся рано. Згадав учорашні молодечі збори в сільбудинку і сам собі тихо всміхнувся. Тепер уже ніхто не матиме сумнівів, хто шкодить колгоспові. Ворога спіймано на гарячому, його можна всім показати й добити остаточно. Одночасно мобілізувати колгоспників на підготовку до сівби. Хоч вони й заповняють, що насіння протруєне, а реманент на мазі, але сьогодні ще раз треба все перевірити самому. Цього золотого правила Марко дотримувався всюди. Тільки тоді був спокійний і готовий відповідати за доручену роботу, коли перевіряв усе на власні очі.

Особливо ж у Петрівці, де в управі колгоспу порядкували вороги, Обушний потроїв пильність і втручався у звичайнісінькі дрібниці колгоспного життя. Був певний, що саме дрібниці іноді доводять до руйнації найміцніше господарство, і ще переконався, що класовий ворог найголовніше виявляє свою активність саме в отих, ніби непомітних на перший погляд, дрібницях. Далі згадав, що сьогодні мають вивозити на поле останній гній. Учора бригадири давали наряди.

Обушний хутко одягся і городами навпростець подався в степ. Ідучи невтоптаними стежками, Марко відчув, що сніг поволі втрачає свою суху рипучість і вже тільки м'яко вгинається під чобітьми й провалюється з тихим шелестом.

«Хоч би вивезти заготовлений хліб, доки не розпустило шляхів. А вже вісімдесят сім процентів виконано. Молодця Сукач, такі докопався».

Ішов полем, і думки, поважні, хазяйновиті, роїлися в голові. Одна чіплялася за другу, раптом виникала третя, і разом утворювали стрункий план дальшої боротьби.

Іноді Обушний дивувався, звідки в нього така компетенція в сільських справах, чого він так близько бере до серця всі болі й радощі якогось дрібного петрівського колгоспу «Жовтень». Адже ж він, Марко Обушний, потомствений шахтар, за все життя ніколи не працював на землі. А тоді знову пригадав нараду в ЦК партії і тепер уже розумів, звідки все це прийшло. Партія — ось де розгадка такого універсалізму. Коли послала партія, повинен бути на височині. Інакше за тобою не підуть, інакше різні кривулі та балути вмиють скомпрометують. Було ж одному товаришеві в сусідньому селі. Не встиг з саней встати, як до нього підійшов «дядюшка», лагідний такий, з усмішечкою християнською. Просто живим на небо бери... На долоні в дядюшки жито.

— Скажіть, товаришу, — вкрадливо говорить він, — яка це пшениця — озима чи яра?

Добре, що напорівся на хлопця, який не вперше на селі.

— Ні озима, ні яра, дядюшко, а це те саме жито, якого ваш колгосп не довів державі аж сорок процентів.

«Дядюшка» під регіт товаришів одійшов, засоромлений.

«А могло ж бути й інакше. І бувало. Тільки мене не спіймають на провокацію. Ні, ні!»

Підходив до схилу берега річки. Тут заплановано садити картоплю.

«Коли довести землю до пуття, вродить, як гною», думав Марко, блукаючи по ниві.

Подивився на село. Воно лежало сірою важкою громадою хат і будівель і ніби виросло з землі разом з деревами. Ген шляхом туманіла перша валка саней. На передніх їхав Крупко.

«Цей завзятий бригадир веде свою валку першою», думав Обушний, походжаючи берегом замерзлої річки.

Щось із п'ятнадцятеро саней наблизилося до Марка, і тоді Крупко дав знак спинитися.

Накрутивши на копил віжки, дбайливо поправивши збру на конях, бригадир, не поспішаючи, підійшов до Марка.

— Рано, рано, товаришу,— вітаючись, сказав він Обушному, але очі чомусь одвів набік. Ніяково колупав пужалом ніздрюватий сніг.

— Та й ви, здається, першим прибули,— відповів Марко, пильно вдивляючись в обличчя Крупкові.

Той уперто дивився вбік.

— Нам що, наше діло маленьке. Сказано вези — веземо,— з нотками прихованої образи в голосі сказав Крупко і, тяжко зітхнувши, рвучко обернувся до валки. Оддалік, коло четвертих саней, зібралися курці. Іноді хтось з гурту кидав злодійкуватий погляд на Обушного, а далі знов мовчки смоктали цигарки і недбало спльовували.

— Ану там, скидайте швидше! Іч, розкурилися!— гукнув Крупко, беручи до рук вила й сердито встромляючи їх у гній.

Непомітно вони наблизилися до Крупкових саней.

Марко здивовано стежив за ним. «Справді, що скоїлося з бригадиром: у вічі не дивиться, на людей гримає, зітхає тяжко, наче втратив щось дороге. Учора ж бачив його в сільбуді. Веселий був, жартував з молоддю, а сьогодні наче вперше бачить мене. Тут щось не те...» Хотілося підійти до нього, покласти руку на плече й спитати по-дружньому: «Чого журишся, бригадире?»

«А може, в нього родинні справи? На віку, як на довгій ниві. Буду ще і я додавати горя своїми запитаннями! Почекаємо, заспокоїться — сам розповість... Та й інші чомусь тримаються осторож, тільки скоса позирають. У чім, нарешті, річ?» Ворухнулася неприємна думка: «Невже якась провокація?» Але ж, здається, нічого особливого не трапилося. Ні він, ані хтось з його товаришів не давали для цього ніякого приводу.

Колгоспники, докуривши цигарки, тепер дружно скидали гній додолу. Мовчки, без жодного слова. Обушний підійшов до возів, і раптом усі сумніви вилетіли йому з голови. Тут треба діяти, а не роздумувати.

— Еге, товариші, хіба це по-хазяйському? Куди ж ви гній звалюєте?— запитав він похмурого колгоспника біля других саней.

— На святу землю, товаришу!— похмуро бовкнув

той, а виразом обличчя і рвучким жестом: «І чого б ото я совав носа не в своє діло».

— По-дурному хоч і на пресвяту кинь, то нічого не вийде,— з легким роздратуванням сказав Марко і, звертаючись до Крупка, твердо запитав: — А чи подумав ти, бригадире, що лишиться від твого гною, коли розіллється річка? Всі ж купки позносить водою. Виходить, марна праця?

Крупко встромив вила у гній, окинув уважним хазяйським оком похилий берег річки, що на ньому зламаним рядом парували купки гною, далі глянув просто у вічі Обушному своїм звичайним щирим поглядом і, махнувши рукою, з вибачливою усмішкою сказав:

— До діла кажете, товаришу. А я своєю дурною головою й не подумав. І вірно, як тільки вода піде, попливе наш гній світ за очі... Треба буде вище скидати. Я розпоряджусь і Кагамликовій бригаді перекажу...

Марко знову бачив Крупка таким, як завжди, метким, балакучим, готовим до всякої роботи, аби вона йшла на добре колгоспові.

Сумніви Маркові танули під одвертим поглядом бригадира. А Крупко, вмощуючись на сани, гукнув Обушному:

— Сідайте, підвеземо додому!..

— Я пішака.

— Діло ваше. Як хочете! — Далі затримав очі на Марковій постаті, немов збирався щось сказати йому, але тільки махнув рукою, ніби одганяючи настирливі думки. Промимрив сам до себе: — Чи варто чоловікові дурницями голову забивати? Пусте! — А голосно гукнув: — Поїхали, хлопці! Но-о-о!

Од'їхавши від ниви з півгін, Крупко сплигнув на другі сани.

— Хазяїн, не взяла б його лиха година. Диви, Якове, як нам носа втер, і досі соромно... От тобі й городський... Молодця!..

— Молодця, то молодця,— похмуро відповів Яків,— тільки щось ото баби негарне про нього подейкують.

Крупко хвилину помовчав, далі сказав переконано:

— Не вірю я цьому. Чого тільки клятві баби не вигдають! Агітація тут куркульська, от що. Не інакше, як Кривулина робота. Його хитра рука почувается тут.

Марко йшов степом, тримаючи курс на другий кінець села, де червоними бляшаними дахами виростили над селянськими хатами дві високі колгоспні комори. Самотня постать Обушного довго бовваніла на сніговому полі, доки не сховалася за першою петрівською хатою. Дійшовши до школи, що стояла близько майдану в сусідстві з коморами, згадав, що сьогодні ухвалено зревизувати кооперацію.

«Треба зайти умовити вчителя. Хай після занять і починають. Може, хоч у цьому допоможе нам вчена сила».

І далі думав про Аркадія Семеновича — вчителя. Дивна людина. І нестарий ще, а вже ховається від життя. Скільки разів запрошував його Обушний до куткових бригад, та неохоче йшов туди вчитель. А коли й піде, було, то більше мовчить.

— Він у нас завжди отак. Характер такий. Відпустить учнів і дзядулить собі у хаті. Тільки віконце допізна світиться.

Так характеризувала вчителя вдова Христя, і Марко в думці погоджувався з нею. Справді влучно сказано: «Дзядулить». Іншим терміном важко було схарактеризувати відлюдну поведінку Аркадія Семеновича. Давно вже збирався Марко поговорити з ним по ширості, довідатися, звідки в нього така відраза до громадської роботи,— та все якось не випадало.

«Мабуть, і сьогодні не вдасться,— думав він, простуючи порожнім коридором.— Швидко злетяться дітлахи до школи, та й мені треба поспішати до комори. Хай якось іншим разом».

Проте, стукаючи в двері вчительової кімнати, Обушний твердо вирішив: хоч би там що, але після занять учитель мусить взяти участь у ревізії кооперативної крамниці.

3. СУКАЧ ТАКИ ДОКОНАВСЯ

Крупко прикинув на око:

— Мать, так, що й план виконаємо на всі сто.

За гуркотом двох віялок не розчув Обушний зауваження Крупка, але бачив: світяться радістю очі бригадирів, і тоненькі пружки стрілами розходяться на скронях. Ранкова нашорошеність зникла. Вийшли з комори. Віялки торохтіли слабше.

— І хто б міг додуматися, що в полові стільки зерна. Хитрі сукині сини. Усіх нас обдурили.

В цих словах бригадира бринів аж ніби захват членами управи, що під час молотьби вхитрилися пустити в полуу сотні пудів зерна.

А вже далі з гордістю:

— Та тільки й голова у нас — жоха! Зразу второпав, де шукати. Дарма, що тихенький.

Це так Крупко про Сукача. А Обушному цього й треба. Радів, що авторитет голови управи міцніє.

— От бачите, він же весь час нахвалявся, що докопається, і докопався-таки!

А далі згадав недавню зустріч з Крупком на полі біля замерзлої річки і спитав бригадира:

— А як же гній?

— Доручив возити Стеценкові, а сам як почув, то мерщій сюди. Це ж хліб. Золото! Хоч червону валку наряджай!

Марко вперше за весь час перебування в Петрівці попросив у Крупка закурити.

— Тютюнець у нас свій, товчений,— з теплою інтимністю сказав той, витягаючи кисет.— А от папірець того... підгуляв... Батьківську евангелію докурюю.

— Нічого, давай евангелію.

Мовчки стояли, цигарки скручували, і в цей час, мабуть, в обох одночасно наростало почуття міцної дружби і взаємної довіри.

Отаж воно буває в житті. Приїхав з далекого міста. Чужа чужина, а от стоять удвох, роблять цигарки з одного паперу, беруть тютюн з одного кисета — і вже ніби рідні брати.

Віялки гуркотіли наввипередки. Першу віялку крутив син Крупка Іван (отой, що «ой мамочко моя рідна, та веди ж мене на Україну». Вечір. Калюжа біля сільбуду. Загальні збори молоді). Розкішний чорний чуб парубка посивів від пилу. Пилом припали й плечі шахтарського бушлата. Але впізнав його Обушний, коли вдвох з Крупком знову увійшли до комори.

— Твій? — запитав Крупка.

— Атож. Оце тільки з шахт недавно. Ще з літа як пішов, то аж оце повернувся. Потягло до землі хлопця.

Полова, немов зграя дрібних блідожовтих метеликів, стрімко зривалася з сита і потім тихо осідала на долівці.

Біля колгоспників зростала купа збоїн, недомолоченого колосся і потрошених барабаном бур'янових стеблин. А на широкий брезент решето струшувало блідочервону добірну пшеницю. Дівчата одгортали од віялки не одгортачкою, а, ставши навколішки, руками. Урочисто, з повагою. Деяка тільки зиркне блакитними чи карими очима на Обушного і знову до праці.

З дальшого кутка захватним гуркотом обзивалася друга віялка. Крізь темряву йпил не бачив Обушний, хто орудував коло неї. Тільки наблизившись, пізнав Павла Мотору. Хлопець крутив трибчасте колесо віялки, а голову схилив низько-низько. Не хотілося йому зустрічатися з красномовними поглядами присутніх.

Крупків Іван від першої віялки позирав на Павла співчутливо. Хто вже, хто, а він добре знає, що значить кохати. Недарма ж, як вип'є, просить матір повести його «на Україну», маючи на думці Донбас. Зате дівчата не могли приховати глузливих вогників в очах, коли зиркали на похмуру зігнуту постать Павлову.

Маркові якраз і треба було секретаря комсомольського осередку. Добре, що він тут, а то б довелося на кутках розшукувати.

— Піді лишень зміни Павла. Справу до нього маю,— сказав Обушний Крупкові.

Павло тихою ходою, похнюпившись, наблизився до Обушного. В очі не дививсь, а так, собі під ноги. Вперше отаким бачить Марко Павла.

«З чого б це він так наїжачився?»

— Ходім, Павлику, на повітря. Годі порох ковтати,— тихо, від душі сказав йому.

Хлопець міцно стиснув щелепи. Аж на висках жили нап'ялися. Мовчки вийшов за Марком.

А Обушний чомусь подумав на мить: «Мабуть, у коханні хлопцеві не підвезло».

А далі поклав руку на плече комсомольського секретаря й сказав:

— Діло є, Павлику. В район сьогодні поїдеш...

— Коли треба, то й поїду. Ваше діло наказувати, а наше виконувати.

І сказав це якимось роздратовано, з притиском на «наказувати».

Обушний удав, що не помітив нервування Павлового, говорив далі спокійно, по-товариському, а сам

собі думав, ламав голову і не міг відразу добрати, що скоїлося з хлопцем.

Був як вогонь: веселий, гарячий, а це стоїть, руки опустив і очей не зводить від землі. Хоч і шанував почуття людей, але тут не втримався.

— Чого це ти, Павлику, такий сумний? Невже куркулі до туги призвели?.. Адже радіти треба. Вже тепер ми їх призведемо. Ось побачиш... А може...

Перебив його Павло, ще й рукою рвучко махнувши: — Аг... залиште... Кажіть, яке діло, та й уже...

Замовк Обушний. Хвилину пильно дивився на хлопця гострим проникливим поглядом. Силкувався прочитати, що в нього на серці. А потім іншим, підкреслено твердим і серйозним голосом сказав:

— Гарзд. Про це потім. А зараз сідай коня і паяй в район!

На цьому Марко витяг з бокової кишені кожушка ще вчора заготовлені два конверти.

— Один завезеш у райпартком, другий до міліції. Зачекаєш на відповідь. Тільки якомога швидше. І жодній людині про це. Розумієш?

— Та розумію, не маленький.— І знов прихована образа бринить у голосі.— Тільки додому на хвилинку забіжу. Валянці взую,— кудись убік промурмотів Павло і повернувся йти. А голови схиленої так і не звів.

— Біжи.

Павло йшов додому, і ще більша злоба закипала в нього на Обушного: «Іч, бахуряка! До району вигадав послати, щоб вільніше з Варварою діла строїти...»

Отака думка впала хлопцеві, а далі, трохи згодом, сам себе спіймав на перебільшеній підозрі.

«От дурний. У район я ж злітаю за три години. На ранній обід і повернуся. А Варвара ж на людях. Ревізію робить у кооперації. І таке в голову зайде!»

Аж полегшало Павлові на серці. Кроки стали твердіші, і голова знову вгору підвелася.

Поспішав додому, а далі на стайню, на коника — і в степ...

«А може, це куркульські вигадки? Хіба мало на нас зуби гострять? Треба розпитати Луку та Андрійка. Друзі ж вони мені, чи як?»

Та черв'ячок сумніву аж надто сумлінно робив свою справу. В ушах і досі стояли материні слова.

Казала вранці, як виряджала в комору:

— Отакий, сину, твій уповноважений. Загуляв. Та й Варвара штучка. Хто б подумав? Бережися, сину...

Та й розповіла все, що чула від жінок удосвіта біля криниці. Про отой же таки вечір з гармошкою, горілкою та танцями.

Кому ж вірити? Хто правду розкаже?

А Марко Обушний, ще трохи поговоривши з Крупком, гостро відчув, що треба негайно йти до штабу — сільради. В селі щось коїться. Хтось уперто працює далеко не на його користь. Не прогавити б.

Ожила Петрівка. Прокинулася широка вулиця. З димарів пнуться догори безформні світлосині димові хмарки. Ранок. Заревла десь у стайні корова, хряпнули віконниці в хаті рахівника Балуті, хтось у кожусі наопашки побіг за клуню: ранок.

Ішов понад ставком.

Біля прорубів гурт бабів шмаття пере. Коли зрівнявся з ними, всі, як одна, порозгинали спини, їдять цікавими очима, наскрізь пропікають. Ніби вперше уздріли Марка в Петрівці.

А як проминув їх, долетіло, повне яду:

— Іч, потуманів, голову похнюпив.

Друга додала:

— На похмілля чоловікові...

Тоді вже третя не втрималася:

— Коротенька нічка, не виспався.

Хоч і почув Обушний лише уривки оцих глузливих реплік, проте багато допомогли вони йому розв'язати причину такої нашорошеності до нього. Ніяковий погляд Крупка там біля річки, Павлове незрозуміле роздратування, нарешті, оці жінки з своїми гострими слівцями. «Та це ж кільця одного ланцюга. Так, так! Звичайна куркульська провокація».

Гармошка... Варвара... Танці...

Він тепер розуміє. Для хитрого Кривулі матеріал цілком достатній.

Так он воно що! І попервах розчарування якесь відчув Марко, сподівався серйознішого, а тут така дрібниця. Молодь потанцювала, пограла.

Були ж свідки: господарі квартири, Андрійко, Лука.

О, він швидко тепер розгромить, розкидає оцей мур недовір'я до себе.

Ішов бадьоріше до сільради, з ясними мислями, готовий до найрішучіших дій. І вже цілком був задоволений, що послав Павла з пакетами до району:

«Кінчати треба, годі вже виявляти ворога... пора трошити його».

А десь в глибинах розуму жевріла і потроху обпікала інша думка:

«Ні, все-таки необережно, товаришу Обушний. Село — фронт. Ти — командир... Ворог слідком за тобою ходить. Вистежує, підслухує, підглядає. А ти гармошку дозволив, танці... Краще б у сільбуді, а то на помешканні. Можна було стримати радість перемоги».

Прислухається Марко до повчального, розважного голосу, і в думці постає майдан залізного Фелікса, там, у рідному Харкові, і яскраво освітлені вікна ЦК партії.

І хоч він самотній поспішав вулицею до сільради, — проте почував, що сором'язлива червоність заливає обличчя і серце ніби швидше починає стукати.

Думав:

«Бабочки подбають уже роздзвонити по селу. Та, мабуть, вже й роздзвонили. Повернеться Павло, звезду всіх докупи, загальні збори скличу. Розвію брехню. Аякже? Та ще й винуватців на чисту воду виведу. Ні, ні, не на такого наскочили. Я вже звезду рахунки з провокаторами».

З такими думками увійшов Обушний до сільради. Рішучий, наструнчений, брови зібрав у вузол. Слова привітання проказав чітко, одривисто, але крізь стиснуті щелепи. Почував, що нерви тугі й напружені, мов струни. Аж секретар, старий з блискучою лисиною дідок, відчув це і на хвилинку звів байдужі помутнілі очі. Далі знов ще ретельніше зашкрябав пером. Таким холодним і терпким він уперше бачив уповноваженого.

Юхим Довбня, голова сільради, стояв спиною до дверей.

Ця велетенська людина міцно вгрузала ногами в долівку, трохи набік схиливши голову. Руки їй трохи відійшли від тулуба і зігнулися в ліктях. Разом з широкою спиною ці дебелі руки творили подібність Довбні до своїх далеких прашурів.

«Ця людина може душити й мертвого», чомусь подумав Обушний з огидою й ненавистю.

Та голова, зачувши його сухе привітання, хутко обернувся, і велике червоне лице розпливлося в глузливо-рабську усмішку.

— Доброго ранку, товаришу!— сказав він і поправив товстим пальцем блискучий «знак запитання» на лобі.

— Та куди ж ти дивився, голово?— терпко запитав Обушний Довбню.— Значить, і в половину хлібця пусти-ли? Га?

Довбня вирячив і без того витрішкуваті очі:

— В яку половину? Я нічого не знаю.

Марко проколов його гострими дотиками погляду:

— Взагалі ти що-небудь знаєш про свій колгосп? З-під носа в тебе крадуть, грабують соціалістичне майно, а ти тільки чуба мастиш та на дно пляшки любиш заглядати.

Голова трохи знігився і важко сів на лаву.

По хвилинці тугої, як тетива лука, мовчанки бовкнув безпорадно:

— Борюся ж я з розкраданням. Он Марію хотів заарештувати, а члени сільради не дали.

Довбня міркував собі давно віддячити вдові Марії за те, що вона так підірвала його авторитет на кутку. Правда, ота Марія тільки й провинилася тим, що через місяць після жнив збирала колосся на стернях. Але сьогодні під гарячу руку Марко повірить йому і візьметься за Марію. Тоді знатиме, як розпускати язика проти влади.

Та отут якраз і дав маху голова. Обушному вже давно розповіли, як свого часу, коли вийшов закон про священність соціалістичної власності, Довбня вирішив спробувати силу цього закону на ударниці-вдові Марії саме за збирання тих нещасних колосків: усі ж бо добре знали, що не в колосках тут причина, а в тому, що Марія рішуче одбивала амурні зальоти голови.

Отож дав маху голова, коли згадав за Марію. На цих словах Довбні Марко Обушний скипів, і аж голос йому зірвався з спокійного тону. Він грюкнув кулаком по столу й закричав:

— За колосочки хотів посадити? Га? Ах ти, шляпа! А в управі колгоспу куркулі тисячами пудів розкрадали! Цього не бачив? Та я тебе з лица землі зітру!

Розхвилювався Обушний, аж сам свого голосу не впізнав. Вперше отак йому в Петрівці. Далі вже не кричав, а хрипів злісно, глушив, наче молотом, по намашеній голові Довбниній:

— Куркульський полигач!.. Партію підводити?! Га? Пар-т-і-ю? Не паскудь квитка! Чуєш ти, Довбня?!

Похопився потім Обушний, бо відчув, що вже кулаки самі собою стискаються.

«Що це я, справді?— подумав.— Однаково ж сьогодні всьому буде край». І вже спокійніше спитав по хвилинній мовчанці:

— Розіслано бригади на кутки? Чи, може, і цього не зробив? Чого ж мовчиш?

— Та розіслав. А ви не кричіть. Я вже ляканий.

— Сиди ж мені отут і ні ногою з сільради, доки не повернуся з кутків, тоді нараду зробимо. Та щоб на вечір загальні збори скликав. Чуєш?— А потім тихше додав:— А то я тебе не так злякаю!

Хотів іти на кутки, щоб до повернення Павла перевірити їхню роботу, аж тут у снігах захеканий виконавець:

— Оце добре, а я вас шукаю... Натє записку.

— Від кого?

— З другого кутка.

Писав бригадир Андрійко Миколюк:

Тов. Обушний!

Що його робити? Вже дві години виконавець загадує на куткові збори, а людей як одрізало. Жодного чоловіка. І про вас таке плещуть, що й на голову не налізе. Увечері розкажу. Треба приймати екстрені мери, а мені що ж робити?

Бригадир *Андрій Миколюк.*

«Виростає актив», з радістю подумав Обушний і сказав виконавцеві:

— Перекажи, хай відкладе збори і негайно йде до кооперації. Я там буду. Зрозумів? А ти загадує на загальні збори на вечір. Ото й усе! Ясно?

— Атож!

Виконавець хитнув головою і важко загупотів по сходах з ганку.

«Пішла писати губернія, запрацювала місцева радіостанція. Вже, мабуть, на всіх кутках знають», ідучи,

думав Обушний і раптом відчув, що жодної тривоги в нього вже немає. Ну, послухав гармошку, подивився, як танцює молодь, то й що з того? Адже й він людина, не з каменя. А що ото куркульня розперезалася,— так на те вони й куркулі. Дивно було б від ворога сподіватися схвальної трактовки вчорашнього вечора.

Коли вже наближався до краниці, вгледів гурт жінок, що йшли йому назустріч.

Ще здаля помітив: аж надто жваво розмовляють жінки, і жести в них якісь нервові й розмашисті.

«Обговорюють мою антиморальну поведінку», подумав Марко, та й не помилився, бо, лише вгледіли його, зразу ж замовкли і губи стиснули в стримано-глузливих усмішках.

Запишались.

Проходячи повз нього, удали, що не помітили. А Марко навмисне намагався дивитися просто у вічі їм, ясно й одверто. Та не зустрівся поглядом з жодною. Одвертали очі вбік або під ноги собі дивилися. А проминули його — знову і гелгіт, і сміх, і повні отрути слова.

Проте справа набирала серйозного характеру. Біля самої краниці його спіймав виконавець з першого кутка. Там така сама історія.

Ніхто не йде на куткові збори, а попід хатами жіночки, спасибі їм, гуртуються, язички почісують.

Тоді згадав і про третій куток. Там Христя бригадирствує, а Марія-вдова на підмогу їй.

Як це вони там? Невже й від тих прибіжить захеканий виконавець з тривожною звісткою, що люди не йдуть.

«Але й так третій куток найдовше тримається. Молодці жінки», думав Марко, а в голові вже снували, слутувалися, зав'язувалися у міцні вузли чіткі вирішення і плани дальших дій.

І був тоді тихий морозний ранок. Деревя ще не встигли струсити зі своїх вітів льодових накипів, і вони виблискували на сонці всіма кольорами веселки.

Легко дихалося грудям. Хотілося любити навіть обдурених куркулями жінок, які шойно так підкреслено виявили до нього свою зневагу.

Адже позавтра піде на станцію остання червона валка, і хай там хоч тисячі Кривуль підіймуться проти

нього, а валка все-таки піде. А згодом і баби не пишати-муться, зустрічаючись з ним.

Тільки отак воно й буде!

Розділ п'ятий

1. ПІД КРИГОЮ

Журилась стара Моториха. Ще ні світ ні зоря, тільки оце Павлика вирядила до комори, а тут знову гості.

Таке: ні сіло ні впало.

«Та хоча б люди путящі, родичі там які, чи що, то воно б і нічого, а то ж знову Кривуля з Сутугою. Ще й горілки своєї аж дві пляшки принесли. І чого вони тільки хочуть з мого чоловіка? І коли вже край цьому прийде? Аж моторошно стає, як згадаєш, скільки тієї гіркої за зиму випито».

А в хаті партизановій уже й заспівали. Єлейним, лагідним тенорком виводив Кривуля. Похитував головою, удаючи надміру сп'янілого. Бубонів, наче в порожню діжку, огрядний комірник Сутуга.

Не співав лише Мотора. Свої улюблені пісні мав партизан і виспівував їх з глибоким піднесенням, як тільки доходив до «точки». Тоді він випростувався за столом на весь велетенський зріст і, сам собі диригуючи, починав «Кармелюка» або «Байду».

Реальність за партизановим столом і сам партизан так припадали до романтики цих пісень, а голос його звучав так щиро й проймально, що мимоволі слухачі вплітали свої голоси в бурхливе рокотання Моториного баса, підлягаючи виразному диригуванню дебелих рук.

Але партизан ще не дійшов до «точки» і мовчки слухав примітивний лемент своїх гостей:

Ой вип'ємо, куме, тут,
Бо в колгоспі не дадуть.
Ой дадуть чи не дадуть,
А вип'ємо, куме, тут..

Дратувала сьогодні Мотору невимушена поведінка гостей. До столу не хотів спочатку сідати, коли прийшли вони з горілкою. Гнівався.

«Ні до чого це,— думав.— Адже тиждень вже, як не п'є, на кутки з бригадирами ходить, з Марком Обушним потоваришував, а тут знову спокуса приперлася. Та ще хто? Ті, що хліб від держави приховують. Не товариші вони йому».

Розсердився так, що й руки не хотів подавати Кривулі. Ба навіть з хати витурити думка була.

Та й Кривуля неспроста пішов на ризиковані одвідини партизана. Мав щось для нього в запасі. Знав гордість Мотори, його вдачу буйну, ото ж і заторохтів медово, сідаючи на лаві:

— Ми на хвилинку. Коли сердишся, то ми й підемо. А тільки шкода, що всяка наволоч жизнь нашу розстроює. За тебе, Хведоре Микитовичу, обидно. За тебе, старого бійця, за сина твого, активного комсомольця Павлушу, за майбутню невістку твою, Варвару-сироту. Всіх спаплюжив, обезчестив, тінь на всіх напустив — от за що больно... Йому що: був такий, та й нема, а на твого сина та й на дівку люди пальцями показуватимуть. Ех-хе-хе! А так ми нічого не імеїм. Сердишся, то ми й підемо. А тільки вже все село про це говорить. Волнується. Як-не-як, з центра людина, а отаке виробляє!

— Всі вони, городські, дурять нас, темних,— похмуро додав свого й Сутуга.

Отак слово по слову та й розповіли спантеличеному партизанові складену Кривулею байку про Обушного та Варвару.

Збаламутився тоді Мотора. Скипів. Хотів негайно бігти до сільради, розшукати Обушного, вибатькувати його, коли правда, аж тут якимось чудом і пляшка з Кривулиної кишені перескочила на стіл. У горілку тоді почав топити свою образу образу партизан Мотора. Гіркою хотів залити зневагу свого сина, болюче розчарування в тому, за ким ще вчора ладен був на смерть іти.

А в гостей теж своя думочка. Не на те тільки витрачалися на горілку, щоб новину розповісти Моторі. Про це він і без них довідався б.

Інше ось уже цілу зиму турбує членів управи.

Було це якомсь зразу після молотьби. Намолотили пшениці — чиста, як сльоза. Та, намолотивши, тихенько вночі й у мішки, аж півтора пудів набрали. Троє їх тоді було: Кривуля, Сутуга та Балуга. Рахівника в такому ділі не об'їдеш. Навантажили ото три підводи,

ще й самі підводчиками посідали. Якось безпечніше. Виїхали за Петрівку, а ніч така місячна, наче срібне молоко стерні заливає. Раділи: «От продамо в місті своєму чоловікові, і знати ніхто не буде». А Балута вже й вираховувати почав, по скільки на брата зароблять. Практична людина рахівник. Ідуть ото собі, радіють. Як по-писаному все йшло. Тільки ж і треба було б їхати мимо вітраків, щоб крайні хати третього кутка обминути. Так ні, не добрав того діла Сутуга (а він перед вів). Візьми та й зверни біля третього кутка. Отут і трапилася пригода. З Кагамликового садка виходить, похитуючись, Мотора. Сильно, мабуть, смикнув з кумом після машини та й заснув у нього в садку. Так усе й похололо всередині. А він ледве на ногах тримається. Став над шляхом та як гримне:

— Стій! Мать-перемать! Хто йде? Стріляти буду!

Гукнув і впав у спориш. А ніч же така місячна була! Отож і страху нагнав клятий партизан! Але хлібець таки своєму чоловічкові до міста одвезли. І от тепер розкумекай: чи впізнав тоді когось Мотора, чи ні? Хоч, правда, і випивши був, але ж і ніч, як день, ясна.

Оця думка турбує трьох друзів уже ось з п'ять місяців. «Чи впізнав, чи не впізнав?» Кляте питання примусило їх частенько напувати Мотору, бо хлопець він вредний: коли знає, то обов'язково кому слід донесе. Тільки ж дивно: мовчить партизан. Невже нічого не пам'ятає? От дай боже, щоб так було. А коли пам'ятає та тільки до часу примовчує?

«Треба, нарешті, сьогодні якось натяками випитати в нього», думає Кривуля і знову підливає Моторі в чарку.

— Пий, Хведоре Микитовичу. Коли з самої цекі та п'янствує, то нам і бог велів. Оце тільки й нашого — випити та закусити.

Чоловіки за столом горілку проливають на вишивану скатертину, а Моториха в хатині сльозами щедро змочує хустку. І Павла шкода, і на Варвару зло бере: не вшанувалась дівчина.

— Бідний, бідний мій Павлику! — шепоче мати і прислухається до чоловічих розмов.

Аж тут у снігах хтось дверима грюкнув. Знайомі матері кроки, рідні. А коли й хатні двері одчинилися, побачила Моториха сина на порозі.

Стоїть Павло, наче закам'янів, аж на виду зблід, дарма що з морозу. Тільки вп'явся в батька важким доктором.

Притих партизан, суворо витримує синів погляд. Принишкли в чеканні розв'язки й гості. Згадали колишню «гостинну» зустріч Павлову, коли Керзоном їх вирядив, і голови в плечі вібгали.

Першим порушив мовчанку Павло. Забув про свою образу.

— Тату! — розпачливо сказав він. — Тату, знову з куркульнею злигався? Де ж твоя честь партизанська? Пропиваєш?!

Рвонувся Мотора з місця, лице набубнявіло кров'ю. Стіл ледве не пішов шкереберть. Гукнув несамовито:

— Геть з очей, заразо! Батька вчити? Йди до своєї шлюхи! Може, поділишся з Обушним. Її вистачить на двох. Геть!

— Ой, що ж ти кажеш, Хведоре?

Це мати в розпачі до одвірка притулилася, руки ламає.

А Павло за клямку дверей ухопився:

— Тату...

Може, ще хотів щось сказати, та не договорив. З батькових рук летить тарілка і на дрібні шматочки розбивається об двері біля Павлової голови. За першою — друга, третя.

— Та що ж ти робиш, чоловіче? — заголосила дружина. — Ой людоньки, вгамуйте ж його!

А «людоньки», нічичирк. Посхиляли голови над столом, мовчать і від остраху, і від прихованої радості.

Та й нащо їм вгамовувати партизана, коли до цього вся політика зводилася!

«Хай-но тепер спробує Обушний послати Мотору на кутки. Обпечеться. А там і весь актив від нього відійде. Побачимо тоді, чи не дремене аж туди, звідки прибув. Та ми й до Харкова зуміємо заявочку написати про «поведеніє». Балута складе, а свої люди підпишуть».

І не так горілка п'янила Кривулю, як оці привабливі п'яні плани перемоги.

Вилетів Павло в сіни, і руки йому ледве помітно тремтять. Чи з холоду, чи з люті? Хто зна. Вийшла за ним і мати до сіней.

— Не чіпай, сину, батька. Сердитий дуже сьогодні...

— Мені валянці викиньте з хати, мамо. Їхати до району треба,— каже Павло, ніби спокійно, а зуб з зубом не з'єде.

Мати швидко назад до хати метнулася.

Винесла валянці.

— Перебувайся, Павлику. Ось і онучки теплі.

Та Павлові не до онучок. Всунув ноги абияк у просторе тепле взуття та й був такий. Трохи заспокоївся аж тоді, як сів верхи на вороного жеребчика з Кагамликової стайні. Торкнувсь рукою грудей, зашелестіли конверти.

— Значить, можна їхати. Пакети на місці.

Трюхав вороний по накоченій вулиці, баско вигравав так, що й підганяти його не треба. Застоявся в чистій та теплій стайні. Кагамлик любив коней і вмів за ними доглядати.

Потроху вже вгамовувався тяжкий спогад про сварку з батьком. Хіба вперше таке трапляється? Знову думав про Варвару, і боролися в хлопцеві дві сили.

Адже любилися ось уже півтора року, працювали разом, боролися. І було це так просто і ясно в них. А що вже надій молодечих, поривань сміливих, юнацьких! Ех, та що там казати! Світ, здається б, догори ногами поставили. І раптом така несподівана, жорстока зрада... Тільки невже вона здатна на це? Ні, не може цього бути! Щоб ото Варвара такою стала? Ніколи! Тоді інша думка порядкувала в голові й доходила до серця, стискувала його до болю:

«Невже і мати, і батько, і все село брешуть? Невже це тільки провокація? А що, коли правда?»

І ще дужче колотиться в звичайнім людським болі гаряче комсомольське серце. Торкнув поводом вороного. Швидше б проїхати повз кооперацію. Адже там вона. Ще, чого доброго, помітить, поговорити захоче. Виправдуватися почне... І не знає зараз хлопець: хочеться йому зустріти Варвару чи ні. Одганяє від себе думки.

«Ні, ні. Не помітить вона, не до мене їй», ображено думає Павло.

Аж тут голос, такий і рідний, і чужий, різонув вуха: — Павлику, зажди хвилинку. Куди це ти зібрався? Змовчав. Дивився цохмуро вбік.

З ганку крамниці збігала Варвара. Вся така ж сама, як учора, позавчора, як півтора року тому. Тільки очі вогкі і повіки червоні.

«Плакала, мабуть», співчутливо подумав, але ще дужче насупився. Тільки вороного непомітно стримав: «Хай скаже, якщо хоче сказати».

А вона вже коня — за повід. Слухняно спинився Воронько. Другою рукою в бік коневі вперлася. Очі великі, сині, заплакані на парубка звела. Не хоче Павло дивитися на неї. Похмуро в інший бік зирить, нервовими пальцями в гриві коневі колупається.

— Чого ж ти мовчиш, Павлику? Невже брехням повірив? То хоч товаришів розпитай, коли мені віри не ймеш. Андрія, Луку та й старих Миколюків. Всі ж були в хаті, Павлику, чуєш?

Мовчить хлопець, а в грудях наче сніжні буруни розгулялись. Ось-ось не стримається, і всміхнеться, і заговорить.

А вона далі:

— Куди ж їдеш? Скажи!

— На кудикало. Піди спитай начальства. Наше діло таке: куди пошлють, туди й поїдемо... Може, тобі начальство розкаже по-свійському. Піди розпитай витриманого більшовика, прекрасного товариша з Харкова. А я тільки петрівський комсомолець. Но-о-о!

Люто смикнув повід, ударив Воронька по підбиччу. З місяця рвонув кінь.

— Ой Павлику! Та це ж неправда, неправда, чуєш! — не сказала, а зойкнула крізь сльози дівчина.

Не оглянувся Павло. Пустив коня навскач. А вона ще трохи стояла на шляху, дивилась йому вслід, і сльози тихенько падали на втоптаній сніг. А він так і не оглянувся. Провела його очима аж за Кривулин вітряк, у якому ще так недавно разом з ним застукали контрабандних мірошників. Далі витерла хусткою очі і в кооперацію пішла. Треба ревізію кінчати. Оглянулася: нікого нема на вулиці.

«Добре, хоч люди не бачили», подумала.

Але люди, звичайно, бачили. Не одна замерзла шибка ретельно розтоплювалася парою з рота і протиралася пальцями цікавих молодичок: хоча краечком ока побачити, як тепер розмовляє Моторенко з своєю дівкою,

А Павло вже виїхав у степ. Тюпачив весело Воронько, а хлопець шугав поглядом аж до небокраю. Який же він, степ, широкий та білий! Здається, і кінця-краю йому немає. І від цього безмежжя снігового легше ставало на серці Павлові. Дрібнішало своє особисте горе, тонуло в просторах. Так само буває, коли й на море дивишся. Такими блідими стають тоді людські почуття — і болі, і радощі.

«І де він узявся тільки, оцей поговір? Усе ніби йшло гаразд, і треба ж було посилати звідомлення Варварою! Хотілося, щоб надійніше, а вийшла отака історія», думав їдучи Павло, а в уяві, як навмисне, барвистою кінематографічною стьожкою проходили найпрекрасніші спогади їхнього з Варварою кохання. От хоча б і вчора, в сільбуді. Хіба не йому всміхалося вона своїми синіми очима? Хіба не з нею, вже далеко за північ, стояв біля воріт, цілував і пестив, «манюнькою дівчинкою» називав?

І надходило каяття: чому не поговорив з нею там, біля кооперації, нащо грубо одштовхнув? Мабуть, і тепер десь тихенько плаче собі в крамниці. Яка вже там у біса ревізія!

З-за сивого обрію виткнулася станційна водогінна башта, а трохи праворуч уже впізнав Павло темносірі будівлі міста. Ліворуч туманів завмерлий ліс, а далі степ, скільки зір сягне. Пустив коня навскач, аж вітер у вухах посвистує. Ніби хотів, щоб з вітром тим одлетіли в безвість сумніви, важкі думи...

Та помилився трохи Павло, коли гадав, що плаче Варвара в крамниці. Хоч і з великою напругою, але стримувала вона сльози. Сиділа біля вчителя й проказувала йому числа. Той спочатку записував у книжечку, вираховував, а тоді вже перевіряли на рахівниці. Крамник підсовував їм різні папірці, книжки боргів, рахунки, накладні. В роботі трохи затамувала біль і образу. Твердим голосом проказувала числа. Вірила: все одно правда наверх впливе.

В зачинені двері щось зашкрябало. Кішка чи собака — не добереш, але шкрябає настирливо, уперто, не звертаючи уваги на крамникове «пішов вон» і «тпрусь». Зло взяло крамника. Вхопив залізний метр у руки, тихенько до дверей підійшов та й відчинив раптом, тримаючи напоготові. Але вдарити йому не довелося. У від-

тулину дверей, переможно крутячи хвостом, до крамниці влетів Керзон. Ще й кошик у зубах. Та й звідки ж знати собаці, що зараз крамникові не до нього. Він свої обов'язки хоче виконати сумлінно. А тому розхитує кошика і кидає його на лавку. Далі звично стає передніми лапами на прилавок і тричі гавкає в куток, де стоїть горілка. Собаці що? Він робить те, що йому наказано.

Вчитель з неприхованим захопленням стежив за Керзоном і записувати облишив. А Варварі собака нагадав той випадок, коли Павло скористався з його послуг, щоб вигурити з хати куркулів. Десь у глибині серця наростало тепле почуття до Керзона. Хотілося ніжно погладити його блискучу оксамитну шию. Стрималася. Замість цього взяла клаптик паперу і, написавши на ньому «Крамниця зачинена, бо ревізія», поклала в кошик. Цим вона врятувала крамника, що ніяк не міг заспокоїти Керзона, який уперто вимагав законну півлітровку.

Нарешті собаку з кошиком і запискою вирядили, і він, поскавучавши трохи під дверима, помчав додому.

У крамниці знову зашелестіли паперами, зацокали кісточками рахівниці, знову Варвара говорила, а вчитель записував.

Та ревізійній комісії сьогодні рішуче заважають працювати. Не встигли забути за Керзонів візит, як знов хтось у двері гатить:

— Одчиніть!

З голосу впізнала Варвара: Марко Обушний. Міцно стиснула щелепи, щоб не зрадити себе, а до горла гаряча куля підкочується.

А він увійшов та ще й жартує. Привітався весело, поглядом уважним ледь-ледь сковзнув по нахиленому Варвариному обличчю.

«Ну, ясно ж, і тут те саме», подумав з досадою, а голосно сказав:

— Чого зажурилася, Варваро? Прізвище веселе носиш: Нежурбіда, а очі під прилавок ховаєш! Ех, ти! Жіночі брехні допекли хіба?

Краще б він не казав цього. Сама-бо знає, що не личить у тугу впадати, тільки — як його втриматися? Йому що: він був та й нема, а Павлик не швидко сумніву спекається.

І ще міцніше стиснула дівчина щелепи: хай не сподіваються на сльози. Досить того, що й так увесь ранок

дома нишком проплакала. У відповідь Маркові сказала спокійно, звівши шнурки чорних брів:

— Ні до чого тут брехні!.. Ревізія була складна... Мороки до біса. Он воно що!

А Марко з гордістю сам собі подумав:

«Оце воно росте, нове покоління. Тримається, волю гартує. Кріпись, моя хороша товаришко!»

Пройшовся по крамниці. Думає про наступні загальні збори. А далі спинив погляд на вчителів. Як же він ретельно занотовує числа, проказувані Варварою, аж голову, сердешний, набік схилив! Ну нестеменно, як первачок-школяр, коли вперше виводить «ра-да».

Після того як прийшов Марко, ніхто дверей не взяв на гачок. Отож несподівано й увійшли до крамниці двоє: Андрій Миколюк та Лука-гармоніст. З другого кутка бригада повернулася.

Бригадир одразу збив вухату шапку на потилицю, сказав своїм завжди жартівливим голосом:

— Ну й куточок же мені дістався! Сама тобі контра. Щоб я вмер! Ні одного на збори не зтяг. Як змовилися.— Потім глянув на Варвару, на Луку, на Обушного — і вже серйозніше:— Промазали ми... З гармошкою... А тепер волинка...

— Не дрейф, Андрійку, скрутимо,— спокійно зауважив Марко.

— Та мені що, я перед загальними зборами можу протанцювати, аби Лука грав, а вам воно трошки не того...

— Міцного вузла зав'язала куркульня. Вже й рубонуть б по ньому час,— озвався стиха Лука.

В усій історії себе він вважав за найбільш винного. Треба ж було здатися на прохання! Одмовився б грати — і нічого б не трапилося. А тепер морока всім.

Але й на гармоністове зауваження Марко зовсім байдуже одказав:

— Розрубаємо вузла, і то вже скоро. Вище голову, гармоністе!

«От він який», думали хлопці. Йшли до кооперації, побоювалися. Сподівалися, що наганяй робитиме Обушний за те, що зборів куткових не зібрали. А він сам ходить по крамниці спокійний і інших заспокоює.

Тоді й собі, полегшено зітхнувши, закурили хлопці. З насолодою зтяглись самосадам.

А дні зимові короткі. Сюди-туди, а воно вже й сутеніє. От і зараз. Недавнечко ніби розвиднілося, а сонце вже й під обід підпливло. Попоравши худобу, нагодувавши дітвору, жіночки на вулицю мершій. Коли вже коли, а сьогодні є про що поговорити з кумою. І вже на причілках проти сонечка збираються по дві-три сусідки, а до них нові підходять.

Вулицею йдуть дві молодичі. Помітили їх ті, що на причілочку. Та й як не помітити!

— Чи чули, сестрички?

— Чули, бодай би вуха наші не слухали.

Це перша.

А друга:

— Я вже казала: було-було в нас різних приставників, а такого сукиного сина, як світ стоїть, не бачила.

— Нічого, сестро, свій свого, хто кого одурить.

— Помиряться, у них же все по-комуністичеському.

І пішло, і пішло. «Радіоцентр» запрацював надударними темпами.

У крамниці тривала ревізія. Вчитель з Варварою та крамником порались над рахунками, а Марко з хлопцями очікували бригади з третього й першого кутка, щоб гуртом іти на нараду. Але бригади не приходили.

— Знаєте що, хлопці, ходімо до сільради, а ти, Варваро, коли хто прийде, спроваджуй туди, та й сама приходь на актив. Не барися,— сказав Марко, натягаючи на вуха шапку.

Хлопцям давно вже набридло огинатися в холодній, напівтемній крамниці, і вони швидко посхоплювалися з прилавка. А Варвара відповіла одним словом:

— Добре!

Та тільки рушили до дверей, як вони самі широко розчахнулися, і на порозі виріс Кравченко Петро Йосипович (одноосібник, чисто виголений. Отой, що за культурну революцію).

Одсапуючись, заговорив швидко:

— Ху-у-у! А я оце вас шукаю. Вже й у сільраді був, і в управі колгоспу, всюди вибігав. Аж оце, нарешті. Х-у-у!

— Кажіть швидше, в чім річ?— перебив його Обушний.

Хлопці наїжачилися. Замовкла рахівниця. Підвела

голову Варвара. Здивовано, поверх окулярів дивився вчитель.

— Та там таке робиться, аби ви знали,— знову з передмови почав Кравченко.

— Де?— нетерпляче вихопився Андрій.

— На третьому кутку. Баби заворушилися. А Христю та Марію з хати виволокли... За коси по снігу тягають. Я оце прибіг...

І раптом постріл здалека, з третього кутка. За ним другий, третій.

Застрагли слова в горлі Кравченка, отетеріли, захопонули присутні. Ледве помітно зблідла Варвара. Перелякано зиркаючи крізь окуляри, засовався на стільці вчитель.

— За мною! На третій куток! Гайда, хлопці!— тихо, але твердо, як наказ, кинув Марко і рушив до дверей.

Варвара з-за прилавка вибігла. Очі горять двома шматочками антрациту:

— Я з вами!

— Назад, Варваро! Ні кроку з крамниці! Роби своє діло!— гостро наказав Обушний і швидко збіг сходами на вулицю. За ним Андрійко й Лука, а трохи оддалік, зморений, чвалав Кравченко. Постріли його не на жарт злякали. Отже, висновок він для себе зробив ясний: «Подали від біди».

Вздовж вулиці підтюпцем у напрямі третього кутка побігло трое.

Збільшилася кількість цікавих жінок. Уже майже з-під причілка кожної хати виглядали вони на вулицю з острахом і з почуттям незадоволеної цікавості. І невідомо, що переважало в них: перше чи останнє. Найпевніше, останнє.

А Маркові з хлопцями й бігти далеко не довелося.

Тільки-но звернули в перший заулок, як усе стало зрозумілим.

Назустріч їхав Павло, блідий і суворий, а поруч Воронька йшли Христя, Марія та ще дві-три молодичі. А за півгін від них помітив Обушний далеко більший жіночий гурт, який назирці йшов за передніми. У Христі виблискував синець під оком, а у Марії сачок на грудях розірваний. Обидві жінки схлипували чи то від болю, чи то від сорому та образи. Марко вхопив за повід Воронька.

Різно до Павла:

— Хто стріляв?

Павло опустил очі додолу...

— Я!— відказав підкреслено грубо.

— Хіба без цього не можна було?

— Ні! Щоб я ото дивився, як куркульська наволоч знущається з активу... Шкода, що не прикончив якоїсь.

Павло говорив сердито, очі йому блискали іскрами ненависті, голос тремтів, але бринів певністю своєї правоти.

Обушний замилувався з нього. «Цей не видасть у скруті!» подумав, а потім раптом співчутливо до Христі та Марії:

— Виходить, постраждали, товариші?

— За нас не турбуйся, Марку Степановичу,— зацокотіла Марія, ніби нічого їй не трапилося.— Не я буду, коли очей не повидираю Кривулісі. Єдиний сачок порвала, шельма стара.

Одною рукою Марія тримала на грудях шматки розірваної одежини.

А Христя блимнула підбитим оком, додала розважно:

— Їх треба організовано трошити. По закону нашої диктатури. То така, що не помилує. А кляте око все-таки підпуха,— додала вже веселіше і підморгнула Павлові:— Спасибі, Павлику, що нагодився, а то б і друге підбили... Осатаніла куркульня.

Наближалися до кооперації. Обушний тільки тепер згадав, що Павло з району повернувся. Спитав хлопця тихо:

— Відповідь привіз?

Павло мовчки подав два конверти. З печаток пізнав Обушний: один — з райпарткому, другий — з міліції.

На ходу розпакував, пробіг очима.

«Ну ясно ж,— подумав,— інакше їй бути не могло. Все йде на краще. Коли б тільки до зборів устигли приїхати, щоб за одним заходом покінчити».

Його думки перебив Андрійко. Він глянув назад вздовж шляху і сказав:

— А вони все-таки чимчикують... Жінки...

— Хай собі.

— Може б, у холодну з п'яток посадити?— запропонував Лука.

— Кого треба — посадимо. Без гарячки...

Підійшли до крамниці.

Марко з жінками та з Кравченком (знову пристав до гурту, адже небезпеки нема) зійшли на ганок, а далі і всередину крамниці.

Павло хутко сплигнув з Воронька і до хлопців мерщій. Суворий, найжачений.

— Ходім за мною. По секрету треба поговорити...

Андрійко та Лука вже й вуха наготували, в рот Павлові заглядають: яку ж таємницю привіз їм з району секретар?

А Павло пильно подивився на обох хлопців, немов вивчаючи міру їхньої дружби, а далі, очі в землю опустивши, спитав тихо, але з притиском:

— Скажіть, хлопці, ви друзі мені?

— Самі справжні,— коротко запевнив Лука.

— Приєднуюсь до попереднього промовця. Єдність комсомольських лав Петрівки перш за все.

Полюбив Андрійко високий стиль.

Та не до жартів було Павлові. Знову допитливим поглядом уп'явся в хлопців, наче в душі їм хотів заглянути. А голос терпкий і трохи наче аж хрипкуватий.

— Коли друзі, то скажіть мені одверто, по-дружньому, по-комсомольському всю правду.

— Тільки так,— легко погодився Лука.

— Скажіть мені, що було вчора увечері в тебе, Андрійку, вдома?

— Були батько, мати, я, Обушний і Варвара-великомучениця. Тільки не та, що я розстріляв з геківської рушниці, а жива, ота наша Нежурбіда.

— А я чесно зіграв дві польки і одного «шахтьора»,— додав Лука.

— А я ще чесніше на очах у шановної публіки надів нові чоботи і в них протанцював одну польку з Варварою. Здорово танцює! Щоб я вмер!

Павло ніби ковтав кожне слово. Жартівливий тон хлопців його і радував, і дратував.

— Ну, а далі, далі що було?— з боєм витиснув з себе Павло.

—Прошу! Далі ми всі, крім моїх старих родителів, стрункими лавами рушили до сільбуду на збори, що на них ти, до речі, спізнився. Але до чого це ти, генеральний секретарю, ведеш? Га?

— Та я нічого, так собі, довідатись хотів. Ну, а там

щоб випити трохи... чи, може, в Обушного з Варварою щось було? Кажіть. Не приховуйте правди...

І тоді Андрійко зареготав на всю вулицю. Аж обидві долоні до живота приклав, аж вигинається та ірже. Завжди він отак у найвідповідальніший момент.

Павла пересмикнуло. Але стримався. Мовчав. Знав, що цього сміху не спинити. Та Андрійко вже одійшов трохи. Ясними, щирими очима дивиться просто в переїсся Павлові і крізь нові короткі вибухи сміху кидає колючі слова:

— Он воно що?.. Ха-ха-ха!.. Значить, особисте заїло?.. Тепер я розумію... Ха-ха-ха! «Чи не рублена хата, що не люблять дівчата...» Ха-ха-ха!— І зайшовся розко-тистим сміхом Андрійко.

А Павло почервонів до вух.

— Ніяк не куплю того діла,— безпорадно розвів руками Лука.

Тоді вже Андрійко без сміху, а докірливо і щиро заговорив до Павла:

— Ех ти, секретарю! І ти ото міг повірити куркульським брехням?.. Хіба не знаєш, чия робота?.. Та в хаті ж були батько мій, мати, я, ось Лука був, хай скаже... Та чи ти Обушного не знаєш, чи, може, Варвари й досі не розкусив? Та вона ж золота дівчина... Комсомолка ж яка... А ти таке подумав. Ех, ти ж!

Тепер уже й Лука добрав, у чім річ.

— Що й казати,— солідно вставив він.— Про Варвару одна мова: не дівчина, а гвоздь сезону. Да-а!— І розважний гармоніст глибокодумно приклав пальця до лоба.

Думав собі: «Отак і чоловік: живе та й повірить тому, чого не було й бути не може. От так задача».

Павло ж наче від сну стрепенувся... Радісні очі ходором ходять. Обличчя пашить вогнем непоборного завзяття. Тисне руки хлопцям.

— Та й я не вірив, ну, а все-таки, знаєте... Як ото воно чорне гайвороння з усіх боків крякає... Ну, й засумнівався. А тепер все до чорта!.. Ви таки друзі, хлопці. Дякую!— Потім раптом стукнув себе долонею по лобі:— Да, а Воронько ж стоїть у повнім наряді... Зараз одведу на стайню, а то Кагамлик вичортує. А тоді— сюди негайно... От красота, а не жизнь!

І вітром злетів на коня комсомольський секретар і

помчав вулицею, жваво вихиляючись у саморобному сідлі.

А назустріч гурт жіночий. Хвилюються, руками вимахують, мов гуси гелготять. Не втримався Павло. Блиснув очима по натовпу, а очі бризкають сміхом молодим.

Гукнув у гурт:

— Добридень, тіточки!... Що, може, третю революцію надумали робити?.. Киньте краще. Все 'дно ні чорта з цього не вийде.

І помчав вулицею, тільки снігові грудки з-під копит Воронькові.

Перезирнулися жінки, знизали плечима, сказала одна здивовано:

— Ну й молодь тепер! З-під носа дівку відбивають, а він хоч би що. Про революцію гомонить.

— Ех, як ми колись дівували, не те було...— чи то з жалем, чи з відразою до старого додала друга.

А проте до крамниці таки пішли гуртом, тим паче, що й з третього кутка он наближається підмога.

Зійшлися два гурти біля крамниці, наче дві армії з'єдналися для спільних дій. Спочатку тихо гомоніли, навіть перешіптувались, немов десь близько покійник лежав...

— Так, кажете, сестро, стріляв?

— Аж три вистріли дав. От щоб я своїх дітей живими не побачила.

— А я поросяті винесла, аж чую: бах! бах! бах! Ой матінко ж моя, думаю. Та це ж, мабуть, почалося. Зирк на вулицю, аж біля Лагутиної хати верхівець і ліворвер у руці, а жінки від нього хто куди. Тільки дві розпатлані з землі підвелися. Думала, що вже побиті. Перелякалася так, що не доведи мати божа. Аж потім уже впізнала. Моторенко верхи, а то Христа та Марія... А вже думала, що банда. От щоб я з місця не зійшла...

В центрі натовпу Кривулиха. Сюди-туди обертається. На всяке запитання відповідь дає, голос підвищує, верховодить.

— Щастя їхне, що оружений наскочив, а то б дали їм хліба.

— До нового врожаю вистачило б.

— Який піп, така його й парохвія.

— Атож, атож... Який приставник — бахур, такі його й бригади...

— Іч, заперлися в крамниці, як шури поховалися.

— Бо ревізія, то й зачинилися люди собі, а не поховалися. І чого б ото я вигадувала казна-що.

— Ревізія, ревізія... Ніч мала, а в крамниці темно... Ото вам і ревізія вся.

Огрядна Кривулиха твердо пам'ятає директиву. Адже вона дружина, гідна свого чоловіка... На одну стежку збиває безладні репліки.

— Хай вийде та й розкаже людям усю правду.

— Од людей не сховаєш...

— А коли ж і ховати нема чого?

— Тоді чого заперлися? Хай на люди покажуться.

— Хоч би ота богородиця комсомольська вийшла...

Засіяла, як світ сонця.

— Подивилися б на неї, чи з личка не спала.

— А ну да, ну да, хай вийде. Як хліб з нас брати, так є, а як розпутство, так за двері ховаються.

Це вже Кривулиха пропозицію вносить.

— Требувать, щоб вийшла, розказала. А то за патли витягнем.

— Доки ще не обстригла...

— Та в них так. У комсомол записалася — коси геть.

Дедалі дужче вирував натовп. Сміливіші й на ганок вдерлись. А попереду заможніші з Кривулихою на чолі. Вже якась бабуся костуром і в двері грюкнула.

Цікавість розпалювала пристрасть одних, люта класова ненависть штовхала до дверей інших, а разом створився галас, вихоплювалися приказки, натяки, окремі слова. То злісні, мов гадюче сичання, то насмішкуваті й гострі, як лезо ножа.

— Чим воно, мовляв, скінчиться?

А були й такі:

— Ходімо, кумо, додому. Не нашого це ума діло. Не ми починали, не нам і кінчати.

— Та воно таке. Кому приспичили хлібзаготівлі, той і репетує найбільше.

— Не ті люди беруться. От хоча б і Кривулиха. Чия б уже гарчала, а вона б краще мовчала...

Але замість тих, що відходили, припливали нові і своїми запитаннями ще дужче під'юджували, хоробрості надавали верховодам.

Уже в двері кулаками почали грюкати...

А в крамниці давно вже забули за ревізію. Чує Варвара, якою ганьбою обсипають її жінки,— впала на прилавок головою, плаче. І не голоси знадвору її бентежать, знає, хто керує ними. Аби ж тільки оці репліки образливі, що наче жалами гадючими шпигають її з натовпу, ніколи б не заплакала дівчина. Не з того тіста зліплена. А то ж і Павлик он повернувся, а до неї не йде. Невже, не вже він повірив?

Андрійко заспокоює:

— Поплач трохи, Варюшо. Потім веселішою будеш. Це не шкодить...

Добре йому жартувати...

Христя та Марія на Обушного напосідають:

— Ось пустіть нас, ми оту гладку з гряззю змішаємо. Доки ж вона отам під дверима народ каламутитиме? Та й дівчину в розпач угонить. Он бач, як плаче, сердешна.

Але Марко чогось очікує. Лука йому вже розповів про розмову з Павлом. Усі бачать, як спокійно реагує Обушний на жіночий наступ, і чомусь легко почувують себе присутні. Навіть учитель підбадьорився і окуляри на лоба звів.

А жінки вже по-справжньому гамселять у двері... Хвиля розлютованих голосів то вдаряє в них силою, то одкочується на мить.

— Дайте їх сюди, розпусників!

— Хай красавиця вийде... Ми їй коси почешемо.

І раптом веселий і насмішкуватий голос Павла:

— Осади назад, гайвороння! Киш додому! Робити вам нічого? Тут ревізія.

Варвара аж стрепенулася. Швидко-швидко очі витирає хусткою. Ось він зараз увійде. Чи ж зрозумів уже правду, чи знову одвернеться?

Одкотилася гупотнява від дверей. Побоялися Павла.

«Партизанське кодро. Знов стріляти почне. Він такий», подумала не одна.

Павло широко розчинив двері, бурею влетів до крамниці:

— О, всі тут, наче у фортеці!

І нічого більше не сказав, але глянув на Варвару отими любими чорними очима. Схопилася Варвара, виструнчилася: до чорта сльози!.. «Ех, та й хороше ж

бути молодію! — подумала і всміхнулася Андрійкові вдячно.— Ану виходь, кому там охота!»

— Я ж казав,— бовкнув той і хотів зачинити двері: хай ота темна сила не бачить, як дивиться на Варвару Павло. Це таємна справа, комсомольська.

Але Марко затримав його.

— Не треба зачиняти. Тепер поговоримо.

Вийшов на ганок розвалкуватою, підкреслено байдужою ногою. Насмішувато примружив очі. Трохи довше спинив погляд на Кривулисі. А тоді запитав:

— Що ж далі робити будемо? Двері одчинені, в кооперацію зайти можна. Тільки там ревізія... Все одно краму не продають. А куркулихам тим паче... входить заборонено.

Притихли трохи задні. Зате заверещали передні, а найбільше огрядна Кривулиха. Її ретельно підтримувало ще з десяток молодичь:

— Хто тебе просив виходити, ти нам шльондру випусти!

— Хай не ховається від людського ока!

— Очей нам не замилуй!

— Ми їй «Ісаія, лікуй» проспівемо!

— Повінчаємо, та й бери вже тоді з собою до Харкова!

— І могоричу не треба!

Вигуки знову злилися в один суцільний гамір. Погрожували кулаками, бабуся костуром вимахувала, а в Кривулихи й макогін у руках опинився. Галас дійшов найвишого напруження і раптом спав. Як заціпило. Марко зиркнув набік. Поруч нього стояла Варвара, гордо випроставшись, а обабіч неї Павло.

Серед хвилиної напруженої тиші, як удари молотка по ковадлу, прозвучав урочистий і погрозливиий голос Павла:

— Слухайте всі, кому не позакладало. Оце Варвара Нежурбіда.— Потім хвилинку помовчав, ніби давав змогу всім пересвідчитись, що це справді вона, далі взяв Варварину руку в свою і, пронизуючи натовп чорними очима, відкарбував слово за словом:— Моя дружина! Розумієте? І тільки хто посміє ображати її, хай не гнівається.

І, повернувшись, обоє зникли в крамниці, виструнчені, горді, наснажені нечуваною досі силою.

Щось безладне загелготів натовп, але вже не на таких високих нотах. Лише Кривулиха намагалася знову зчинити колотнечу, але Марко поманив її пальцем.

— Тіточко, а йдіть-но сюди, поговоримо по душах.

— Не діждеш, бусурмане, щоб я до тебе пішла. Хай до тебе піп з кадильніцею піде...

— Що ж, доведеться уважніше запрошувати. Хлопці! — гукнув через плече Обушний.

Андрій з Лукою наче вродилися. Аж руки ходором ходять.

— Будь ласка, допоможіть тіточці в крамницю зайти, а то їй, бідній, важко на ганок злізти,— сказав спокійно і моргнув на Кривулиху.

А хлопці ніби тільки й чекали знаку, щоб зробити їй таку невеличку послугу. Миттю сплигнули з приступки, схопили огрядну отаманшу під руки, і не встигла вона рота розтулити, як опинилася в крамниці. У натовпі ніби всі завмерли. Сторопіло дивляться на Обушного. А він з гостинною усмішкою до передніх:

— Може, ще кому кортить зайти? Прощу!

Похмуро мовчать жінки. Тоді Марко вже серйозно і голосом іншим:

— А тепер розходьтеся спокійненько, а увечері всі до сільбуду на загальні збори!

Сказав і пішов до крамниці, двері за собою причинивши.

В крамниці Марія ніяк не заспокоїться. Сачок же єдиний порвали. Напосідає на Кривулиху. Кулаки сучить перед обличчям:

— Розквасити б тобі мармизу, старе опудало, щоб юшкою вмилася, та щастя твоє: уповноважений з центра, чужа людина...

— Облиш, Маріє, руки бруднити. Вона своє зароблене візьме,— втихомирювала Христа свою товаришку по бригаді.

Павло про щось тихо гомонів з Варварою, вчитель умовляв Кравченка посилати дочку до лікнепу, а то, мовляв, штраф доведеться платити, а Марко з хлопцями крутили цигарки.

За дверима знову поволі наростала й підкочувалася до дверей злива жіночих голосів.

— Нічого,— сказав Обушний, припалюючи,— поговорять та й розійдуться.

Кривулиха сиділа в кутку на порожній діжці, важко одсапуючись і тупо кліпаючи віями перед Маріїними кулаками.

А гамір за дверима наростав, хоч і не був таким одностайним і рішучим. Очевидно, кілька куркулих аж ніяк не могли примиритися з втратою свого «вождя» і уперто лементували далі.

На цей раз Керзон не був на висоті свого призначення. Замість горілки приніс він своєму господареві коротеньку відповідь: «Крамниця зачинена, бо ревізія».

Спочатку вилаявся міцно партизан, а потім схилив важку голову на руки. Чи думав про що, чи просто з горілки обважніла голова.

А Кривуля підморгнув Сутузі. Мовляв, підходяща нагода довідатися, чи пам'ятає.

— Отаке воно все життя наше, Хведоре Микитовичу,— тихим, вкрадливим голосом почав Кривуля. Сказав і прислухався. Розпачливо хитає головою Мотора. Мовчить, тільки дихає важко.

А Кривуля вже далі веде, обережно роняючи слова:

— Сидимо оце ми втрюх, по чарці випиваємо. Ніби й справжні друзі, а ще ж зовсім недавно стріляти нас нахвалявся. Аж смішно, їй-богу, як згадаєш.

— Не крути, кажи толком, коли це я вас стріляти хотів, щось не пригадую,— сердито обірвав його Мотора і знову впав головою на стіл.

«Мабуть, забув», радіє вже Кривуля і сміливіше знов тієї:

— Влітку це було, біля садка Кагамликового. Три вози їхало. А місяць світив на всі заставки. Тоді став хтось над шляхом і гукнув: «Стій, стрілятиму. Звідкіля хліб везеш і куди?» А ті відповіли: «У хлібозаготівлю з Березівки». Випивши був отой, хто стріляти нахвалявся. Вилаявся та й упав на спориш. Це нам березівчани розповіли,— між іншим закінчив Кривуля.

Мотора лежав головою на столі нерухомий, п'яно замурчав, захріп. Удавав, що спить.

Кривуля підморгнув Сутузі, а далі запитав партизана голосно:

— Спиш, Хведоре Микитовичу, чи, мо', голова заболіла?

Мовчить партизан, ще виразніше захріп, а сам напружує пам'ять, згадує молотьбу на колгоспному гармані... Так, так. Пригадує. Тоді він натомився коло машини. Паровик часто псувався, і мороки було з ним до біса. А як смеркло, з кумом Кагамликом до нього вечеряти пішли. Справді була медова місячна ніч, і вечеряли вони з кумом у садку. І хоч випили зовсім небагато, але від утоми та безсонних ночей скрутило партизана. Це він, як сьогодні, пригадує. Де сидів, там і впав, здоланий сном. Коли ж прокинувся, місяць срібним полумиском поплив над садком, а вишняк стиха лопотів листочками. Десь недалеко брички зацокотіли. Вийшов він, похитуючись, на шлях, аж, справді, три брички, навантажені хлібом. Думав, спекулянти, затримати хотів, пригадує, що й стріляти загрожував, але брички заторохтіли шляхом. А хто сидів на бричках, так і не встиг упізнати. Правда, гукнув один: «З Березівки, хлібозаготівлю веземо». Оце й тільки. Але ж чому Кривуля так допитується, натякає на мою загрозу стріляти? Тут щось не те. Ламає голову Мотора, факти пригадує, зважає їх, до ладу намагається звести.

А сам завдає такого хронуна, що аж спина ходором ходить...

— Спить,— тихо сказав Кривуля.— Значить, не впізнав, слава тобі господи...

— Тільки даром панькалися з ним та на вгощеніє витрачалися,— розчаровано протяг вайлуватий, позбавлений будь-якої дипломатії Сутуга.

В ту ж мить стіл з брязкотом і гуркотом перекинувся догори ніжками. Дзенькнув розбитий посуд, пляшки. Схопилися на ноги перелякані гості, до дверей задкуючи.

Мотора стояв, міцно стиснувши кулаки, грізний, як демон. Не говорив, а скреготав зубами:

— Злодії! Бандити! Контра ідолова! Думали, забув!? Святі та божі!.. Мать вашу!.. З Березівки? Задріть, гади, я ваш бог!

І рвонувся до них через перекинутий стіл.

Та гості добре знали партизана. Тепер від нього милості не чекай. Шарпнулися, наче від вогню, і двері лишилися відчиненими. Тільки кожухи залопотіли на перелазі. Їхні плани, дбайливо накреслені й обмірковані

за всіма правилами стратегії й тактики, в одну хвилину лопнули, як мильна банька.

«А все отой вайло Сутуга із своїм дурним зауваженням. Мовчало б чортове опудало, коли в голові кебети немає... Тепер хоч крізь землю валися. І надала ж мені нечиста сила зв'язуватись з отаким йолопом», картав сам себе Кривуля, жалкуючи, що не взяв з собою рахівника.

«Ото да, політик. Зайвого слова не скаже».

А Мотора метався по хаті, тремтів з люті, скреготав зубами і аж стогнав від болю, від образи, що зазнала його партизанська честь...

— Злодюги! Гідри!.. Купувати мене за горілку! Мене, що кров проливав за революцію? Ну, я ж тепер доконаю їх! Я їм покажу психію!

Хотілося бігти селом, кричати, закликати всіх до помсти, як колись у дев'ятнадцятому році.

Згадав Обушного, Павла, Варвару і метнувся по хаті.

— Води! Холодної води!

Але води в хаті не було. Мабуть, жінка пішла до криниці. Не чекаючи, хутко накинув кожуха, шапку нап'яв і прожогом з хати.

«Де ж їх шукати? Та вони ж, мабуть, у кооперації... Там ревізія. Негайно ж туди!»

І побіг, спотикаючись, не шляхом, а навпростець, через річку. Швидше б розповісти все Обушному, щоб і очуматися не встигла куркульня. На льоду посковзнувся. Відчув, що нетвердо на ногах тримається.

— Ні, таки треба було дочекатися дружини з водою...

Пішов далі, озираючись: може, де хоч ополонка є свіжа. І вже до берега почав наближатися, як помітив потемніле коло на льоду. Хтось зовсім недавно прорубав ополонку, щоб білизну жінка випрала. Тепер проруб зашерх, узявся морозом, і лід там не білий, як всюди, а темнуватий від води.

— От підвезло,— зрадів Мотора.

Швидко побіг до ополонки, з силою вдарив кованим закаблуком.

Раз! Два!

Хруснув лід під чоботом. Одламувалися шматки, а крізь пробоїни вода хлюпнула. Зняв шапку партизан, став навколішки над прорубом, повну пригорщу пекучої води захопив. Хлюпнув на обличчя, на голову, фуркнув

від насолоди. Хотів ще одну пригорщу хлюпнути, занурив почервонілі долоні в ополонку і заплутався пальцями в чомусь.

— Невже ятір хто поставив?

Висмикнув руки, а на одній шворка мотузяна між пальцями застряла. Ні, не ятір.

Потяг шворку, аж вона не так легко піддається. Двома руками вчепився, силу напружив, міцно ногами в лід уперся. Що є сили тягне Мотора мотуз, але не вцупить далі.

Хоч ти йому що. Мабуть, важке щось прив'язане до нього, коли навіть сила Мотори нічого не вдіє.

Припав на коліна партизан, нахилив обличчя аж до самої води і раптом хутко звівся на ноги. Глянув круг себе. Може, на поміч людей покликати? Але, як на гріх, порожньо навкруги.

Тоді знову схилився над ополонкою і, засукавши рукав кожуха, спустив руку в гостру, мов товчене скло, воду. Мабуть, намацав щось, бо довго ворухив рукою в ополонці. Холодно руці, немов голками хтось шпигає, аж синьочервоною стала. Затим швидко випростався і, ще раз озирнувшись навколо, подався стежкою до кооперації. Тепер уже не йшов, а летів партизан, тільки поли кожуха розвівалися од вітру.

«Ніколи не сподівається Обушний, яку новину я для нього несусь», думав Мотора, стрибаючи через замети.

Біля крамниці вже не було нікого. Зате трохи оддалік на розі тупцювало десятків зо два жінок. Це ті, що остаточно вирішили дочекатися кінця подій. Однаково робити нічого, та й Кривулиха там, у крамниці, лишилася.

«Цікаво, що вони далі з нею робитимуть», думали жінки, часто поглядаючи на зачинені двері крамниці.

Аж тут Мотора, наче оглашений, вихопився з протилежного двору і полетів просто до кооперації.

— Ой сестрички, бійка буде. Дивіться, який лютий подався,— сказала одна.

Тісніше збилися до купи жінки. Очей не зводять з Мотори, що вже гатить кулаком у двері.

Почувають приємне задоволення сестрички. Нарешті-бо їхнє довге тупцювання на морозі буде компенсоване і надмірна цікавість остаточно виправдана.

— Цей не подивиться в зуби нікому,— розумувала якась.

— Атож, нажене декому холоду,— погодилася друга.

Решта застигла в напруженій вичікувальній мовчанці.

А поява розхристаного Мотори справді створила в крамниці враження бомби, що несподівано вибухнула над головами людей.

Вчитель та Варвара посхоплювалися на ноги. Павло з хлопцями вмить стали біля Обушного, ніби готуючись до оборони.

Але партизан ще з дверей кинув радісне й винувате:

— Драстуйте, товариші!

І глянув на всіх ясным одвертим поглядом. Усім стало якось легко, і наче аж посвітлішало в напівтемній крамниці. Вчитель не сховав свого стану. Вголос полегшено зітхнув, коли побачив, що острах його безпідставний.

А Мотора вже тяг Обушного в куток. Доки вони шепталися там, Павло встиг весело підморгнути Варварі. Радість розпирала хлопцеві груди, пронизувала, здавалось, кожну клітину його молодого тіла. Адже батько знову прийшов до них, та ще такий піднесений. Впізнав, нарешті, на чиему боці правда.

— Добре, ходім!— жваво хитнув головою Обушний, коли партизан закінчив свою таємничу інформацію.

А далі, обернувшись до хлопців, сказав, не стримуючи піднесення:

— Ну, товариші, ходімо кінчати справу. Кидай, Варваро, рахунки. Завтра закінчите. Веселіші діла будуть. А тітку треба в холодну одвести,— сказав Марко, зиркнувши на Кривулиху.— Тільки хто ж одведе?

Хлопців явно не приваблювала така перспектива. Передчували, що на них чекають куди цікавіші справи. Отже, не квапилися з відповіддю на Маркове запитання. Огиналися...

Тоді наперед вийшов одноосібник Кравченко.

— Товаришу Обушний! Давайте я її доставлю. Однаково мені до сільради йти.

Він хотів зам'яти неприємне враження, що могло скластися в товаришів, коли, почувши постріл, він, Кравченко, відстав від гурту.

— Про мене, ведіть,— погодився Марко.— Тільки ж, дивіться там...

— Будьте певні,— переконано сказав Кравченко.— Не прогавлю.

Старий Мотора тимчасом теплим батьківським поглядом зиркнув на Павла і зразу одвернув очі набік. Ніяково почував себе перед сином за вранішню свою поведінку. Але раптом твердо, військовим кроком підійшов до прилавка і простяг Варварі широку, червону долоню:

— Здорова, невісточко!

Варвара зашарілася, простягає руку партизанові, а серце мало не вискочить із грудей.

Тримає її гарячі пальці у своїй холодній долоні старий Мотора і, по очах видно, силкується сказати щось дівчині хороше таке, заспокійливе. Але в нього тільки й вийшло:

— Винуват я трохи перед вами... Тільки ви вже з Павлом забудьте про старе. Трохи не та психія вийшла...

Павло удав, що не помічає батька, не чує його слів, а в самого в грудях наче враз сто гармоній заграло.

Зате на Андрійка найшов сказ. Підскочив до Павла, вхопив його за поперек і на прилавок, сміючись, посадив.

— Отако! Сиди, генеральний, і не рипайся, бо скинемо з престолу. От щоб я вмер!

Замкнувши крамницю, веселим гомінким гуртом усі рушили за Обушним та Моторою.

Крім них двох, ще ніхто не знав мети цього непередбаченого походу.

Але молодь почувала себе на десятому небі. Коли попереду йдуть такі хлопці, як партизан та Марко, то чого ж особливо турбуватися. З ними не пропадеш.

Коли доходили до річки, наче з-під землі виріс Керзон. Лизнувши руку партизанові, собака, виграючи блискучою золотою спинною, приєднався до Павлового гурту.

Це дало привід Андрійкові сказати піднесену промову на злободенну тему: «Хто сьогодні дужче радіє: Керзон чи Павло з Варварою». Аргументація в Андрія була така своєрідна, що навіть похмурий Лука зайшовся реготом.

А Павло на самому патетичному місці промови дружньо штовхнув промовця під бік, від чого той передчасно проковтнув своє «щоб я вмер».

За сміхом та жартами незчулися, як опинилися на льоду.

Думали, що Обушний та партизан навпростець ідуть до сільбуду, аж вони стали серед річки і далі ні кроку. Посхиляли голови, дивляться під ноги, наче знайшли щось цікаве. Молодь поспішила до них.

А за Кагамликовим садком палав край неба. Сонце вже пірнуло десь у снігових заметах, лишивши по собі, як спогад, широке загравне панно. Вечірній ущипливий мороз дошкульно нагадував про себе. Йому ж бо, морозові, тільки й лишилося, що вечори та ранки. Вдень доводиться сутужно. Сонце поволі вступає в свої права, щодня настирливо одвойовуючи собі годину по годині. Вдень із стріх по краплині стікає вода, а ввечері вона окована невидимими лещатами морозу, замерзає і зви-сає незграбними льодовими багнетами різних форм і розмірів.

На Петрівку спадав дзвінкий передвесінній вечір. Хай ще тиждень-другий справляє свавілля мороз, але вже повітря напоєне сподіванням весни. Хай ще хрумтить під ногами сніг, але небо таке ясне, блакитне та чисте, а повітря пахне так весняно, ніби ось-ось, не сьогодні-завтра, у високому небі прокурликають журавлі.

Хлопці з Варварою тільки тоді помітили ополонку, як підійшли до Обушного та Мотори.

— Кого це хрестити будемо в цій купелі? — запитав Андрійко.

— Побачиш! — коротко відповів партизан.

Від куців нескошеного очерету на біле простирadlo річки падали вузьенькі зламані тіні. Десь на третьому кутку лементували собаки.

— Виконавці на збори загадують,— вирішив Марко і покликав до себе Павла.

Але раптом увагу всіх привернув до себе Керзон. Вмить виструнчившись, він з лютим гарчанням стрибнув у напрямі очерету.

— Щось почув. Спроста не піде! — сказав Мотора, і в ту ж мить тривожно зашселестів очерет, і над головою Керзона щось пролетіло і, дзенькнувши, впало на лід. Біля ніг Обушного лежала сокира, вгрузши лезом у тонкий шар снігу.

А очерет тріщав від чийхсь кроків, і грізно гарчав Керзон.

Без жодного слова партизан, Марко й Павло рвонулися туди. На бігу Павло швидко вихопив наган.

Андрійко та Лука побігли слідом. Біля ополонки лишилася сама Варвара. Вчитель давно вже зник, радіючи, що ревізію відклали на завтра.

Дівчина стояла над ополонкою і тривожно прислуха-

лася до шелесту в очереті та до погрозливої Керзонової брехні.

— Ах ти ж, гнида!.. Сучий рід!..—долетіло до Варвариних вух. Лаявся старий Мотора. Собака раптом замовк.

Варвара інстинктивно нахилилася і вхопила до рук сокиру, готова боронитися, коли в цьому буде потреба.

Та жодна небезпека їй не загрожувала. Тільки в очереті чутнішими ставали голоси, і нагло хрумтіли під чобітьми висушені морозом стеблини.

Першим з очерету вискочив Керзон, урочисто жестикулюючи куцим обрубком хвоста.

За ним вийшов Павло з наганом у руці, а далі Варвара впізнала Кривулю, оточеного Марком, партизаном та комсомольцями.

— Отепер ми побалакаємо по щирості,— стримуючи лють, сказав Мотора, ставши над ополонкою.

Кривуля мовчав, схиливши голову. Міцно стиснув уста, на самі очі насунув сиву смушкову шапку.

— Виходить, що я не вмію сокири кидати. Так ти оце сам спробував? Га? Чого ж мовчиш, гадюко? — доскіпуваввся партизан.

— На собаку кидав. Ішов ополонку прорубати. Ятір поставити...— вдаючи невинну жертву, тихо відповів Кривуля.

— Бреше гад і не здригнеться! — зауважив Андрійко.

— Рибки, бач, захотілося,— розважливо додав Лука.— Карасика...

Марко про щось радився з Павлом, часто поглядаючи в бік сільради.

— А старий Мотора підійшов до Варвари:

— Ану, дочко, дай сокиру. Може, я йому допоможу ополонку прорубати.

Варвара не вгадала партизанового наміру... Може, надумав щось страшне. А Мотора, не звертаючи уваги на присутніх, нахилився над ополонкою і з розмаху рубонув лід. Рубав частими сильними ударами, прихекуючи, як молотобоець у кузні.

Від кожного дотику леза розліталися навкруги гострі льодові скалки.

Ніхто, крім Марка, не знав досі, нащо партизан поширює проруб. Передчуття чогось надзвичайного опанувало всіх, але спитати Мотору не наважувалися. Стояли мовчки, спостерігаючи помаху сокири й чорну водяну

латку, що поширювалася, виблискуючи і злегка хвилюючись. Нарешті партизан одсалпнувся, зміряв поглядом проруб і сказав хазяйновито:

— Мабуть, так, що й годі. Ану підходь сюди, Марку Степановичу. Почнемо «представленіє».

А сам нахилився і, хвилинку пошпортавши пальцями, підняв з долу затоптану в сніг мотузку.

— Беріться, хлопці, і ти, Варваро. Поцупимо. Може, сома або кит-рибу витягнемо.

Марко теж ухопився рукою за мотуз.

Павло, тримаючи наган наготові, не зводив пильного ока з непорушної постаті Кривулі.

— Раз, два, дружно! — скомандував Мотора. Мотуз натягся, як струна, поволі витикаючись з чорного прорубу.

Вулиці з обох боків обернулися до річки глухими стінами повіток, клунь і стаень. Будівлі безладно розташувалися на узвишсях, що поволі розлогими схилами впиралися в річку. Вздовж і впоперек схили помережано стежками, старими, туго втоптаними і ледве помітними, випадковими. Ото люди з іншої вулиці протоптали їх, ходячи до сільради, сільбуду чи крамниці... Навпростець, через сковану льодом річку, наполовину ближче, ніж обходом через гатку.

Павло глянув праворуч і гукнув товаришам:

— Гляньте, ціла юрба людей суне, і верхівців два.

Всі подивились у той бік, куди вказав наганом Павло.

— Сказати б, на загальні збори, тоді при чому тут верхівці? — приховуючи тривогу, сказав Лука.

— Товариші, продовжуймо своє діло... На конях міліція. Я викликав сьогодні на вечір, — заспокоїв Обушний. — Їм діло буде.

— Красота! Якраз на гаряче встигла! — зрадів Андрійко.

А Мотора не випускав з рук мотуз. Очевидно, скарб, що ховався під льодом, цікавив його більше, ніж отой шумливий натовп жінок і чоловіків і навіть верхівці.

Знову вчепилися за мотуз, сили напружили, і тоді з води почав виходити на поверхню туго напханий мішок. Роль зав'язки для нього виконував мотуз, за який тягли. І хоча вже важкий, набряклий водою мішок лежав на льоду, мотуз своїм другим краєм усе ще ховався у воді, туго натягнутий.

Мотора враз догадався, в чім тут річ.

— Ану ще раз візьмемось. На цю вудочку, мабуть, не один сом спіймався.

І, наче на ствердження партизанових пророкувань, на поверхню ополонки поволі впливав другий, такий самий важкий, туго натоптаний мішок.

Коли його поклали поруч першого, Варвара, нахилившись над ним, сказала до всіх:

— Подивіться-но, на мішках мітка: «О. К».

— А й справді. Опанас Кривуля. Щоб я вмер! — зрадив Андрійко.

— Нарешті-таки спіймалася рибка!

— І без того ясно, чия робота,— сказав Марко.

Знову всі, крім Павла, вхопилися за мотуз.

А тимчасом до річки наближався досить оригінальний похід. Попереду виступали Сукач, Крупко, Миколюк, Христя, Марія та одноосібник Кравченко. Кагамлик з мисливською рушницею йшов поруч міліціонера. Він зібрався на ніч вартувати колгоспну комору, але по дорозі приєднався до процесії.

Слідом за ними, низько поскилявши голови, плентались рядком: голова сільради Юхим Довбня, комірник Сутуга і незмінно практичний рахівник. Навіть тут виявилася його здібність хутко орієнтуватися в обстановці. Передчуваючи далеку подорож, він узув валянці, надів довгий важкий кожух, ба навіть вузлик з їжею під пахвою тримав. Обабіч трійки їхали верхові міліціонери, а вже слідом сунула ціла валка людей. У ній і тепер переважали жінки. Вони, задоволені з того, що картина послідовно розгортається в них на очах, піднесено й сумлінно обговорювали всі деталі багатого на події сьогоднішнього дня.

Незабаром люди тісним колом оточили складені на льоду мокрі мішки.

В центрі імпровізованого зборища стояли тепер заарештовані та актив на чолі з Марком, але увагу присутніх увібрали в себе мішки.

Мотора далі порався біля прорубу. Тепер йому допомагали Крупко та Миколюк.

Іноді лише вихоплювався його високий захоплюючий бас:

— Раз, два, дружно!

Витягли останній мішок і не поклали його, а поставили стійма.

Христя з Марією не могли далі стримувати своєї цікавості. Хутко почали поратися біля мішка: треба ж, щоб люди навіч побачили, якої «риби» наловив Мотора. Коли задубілими пальцями, нарешті, розплутали зав'язку, в один голос скрикнули:

— Жито!

І наче луною прокотилось по натовпу повне здивування й глибокого обурення одне слово:

— Жито!

А далі до цього слова додавались інші, спліталися в один суцільний гамір.

Біля розв'язаного мішка стояли Христя, Марія та Варвара. Кожна з них взяла на долоню мокрого добірного зерна. Підносили до очей, ворушили пальцями вогкі купки на долоні, ніби хотіли остаточно переконатися, що в мішках під кригою збереглося справжнє чистосортне збіжжя.

В центр гурту протискувалися молодіці, чоловіки, і кожне з них обов'язково мацало мішки, брало в жменю зерна, пильно придивлялося до нього, а деякі навіть нюхали. Потім одходили набік, сумно похитуючи головами:

— Отаке добро та під лід!

Натомість до розв'язного мішка підходили нові, пробляля з зерном ті самі операції, і так аж доки всі пересвідчилися в реальності цього виняткового факту.

Одноосібник Кравченко, не кваплячись, обійшов навколо мішків, змряв їх на око і розважно, хазяйновито сказав:

— Мать, так що пудів з п'ятдесят набереться.

Він тільки-но виконав першу в житті солідну громадську навантагу: з доручення Обушного одвів у холодну огрядну Кривулиху. Тепер серед активу почував себе своєю людиною.

Натовп вирував навколо мішків. З наелектризованого гурту вихоплювалися глузливі й погрозливі вигуки на адресу заарештованих.

Сукач послав Крупка по підводи, а Марко розмовляв з міліціонерами, що вже злазили з коней.

Голоси підвищувалися, ставали нервовішими й лютішими.

— І хто тільки нами керував, доленько моя, аж подумати страшно! — голосила підстаркувата жінка.

— Ні, таки від людей і на тім світі не сховаєшся, не те що під кригою.

— Де вона тільки береться в людини, ота яхидність.

— І сам не гам, і другому не дам...

Миколук, оточений групою чоловіків, пояснював:

— Хитро придумала куркульська жила. В холодній воді жито не проросте, а схованка надійна.

— А в мене аж руки сверблять,— сказав Кагамлик.— Хоч би раз заїхати по мармизі. Іч, стоять одгодовані, наче кнури.

— Нічого, стухнуть, доки до Соловків доїдуть...

— Гнати їх, клятих, подалі, щоб і духом куркульським не смерділо тут,— встряла в розмову Марія.— Правителі, щоб їх правцем виправило...

Свої зауваження вона одсилала в основному на адресу голови сільради. Він найдужче дошкулив їй.

Заарештовані стояли, наче вкопані, тупо спостерігаючи, як хвилювалася в ополонці чорна вода. Жодної щілини для свого порятунку вони не бачили. Лишалось тільки чекати логічного завершення своєї цілковитої поразки.

Якось раптом в один день про все довідався Обушний і навіть міліцію заздальгідь викликав.

«Ударив без промаху!» мусив у думці оцінити Маркову тактику Кривуля.

Лемент жіночий розростався. Юрба хвилювалася, напосідала на заарештованих.

Дзвінке вечірне повітря тремтіло від різкого, безладного вирування звуків.

Тоді Марко Обушний спокійно вибрався на мішки. Як тільки його постать виткнулася з натовпу, галас увірвався, наче всі раптом утратили мовні здібності. Дивилися на Марка широко розплющеними очима, а деякі навіть рота розкрили: не прогавити б жодного слова. А Обушний і говорив недовго. Тільки й сказав спокійно і просто, хитнувши головою в бік заарештованих:

— Ось де вони, землячки! Дивіться на них, надивляйтеся. Щоб завжди пізнавали їх у своїй дружній сім'ї, щоб рішуче і без жалю трощили ворогів колгоспного ладу, злодіїв, шкідників і провокаторів. Подаю до відома, що колишнього голову сільради Юхима Довбню за потурання куркульні, за вороже контрреволюційне ставлення до своїх обов'язків з партії виключено і віддається до суду. Про це сьогодні дістав звістку від райпарткому.

Колишніх членів управи колгоспу «Жовтень» Опанаса Кривулю, Сутугу та Балуту віддається до суду за систематичне розкрадання колгоспного хліба, за одверту контрреволюційну діяльність у Петрівці. Товариші міліціонери, одведіть їх куди слід.

Натовп завирував у надмірному піднесенні. Хтось кричав «правильно», кілька голосів навіть вигукували «славу», а жінки дружно заплескали в долоні.

В небесній безмежній блакиті плавав ясний місяць і заливав сріблястим світлом голі, засніжені верби, пожмаканий очерет і захватні обличчя учасників цього випадкового вечірнього мітингу над чорною роздובаною ополонкою.

На мішки вихопився Сукач і прокричав у натовп своїм високим хлоп'ячим тенорком:

— Товариші! Зараз же всі разом до Будинку колективіста, на збори колгоспників. Там доведемо діло до кінця!..

Сплигнув з мішків, певний, що ніхто не піде додому.

І справді, вся валка, пропустивши вперед заарештованих, широкою вулицею повалила до сільбуду.

В дорозі гурт збільшувався, немов снігова куля, і простував урочистим походом, стрясаючи повітря піднесеним колективним гамором.

2. НАЗУСТРІЧ ВЕСНІ

На просторому колгоспному подвір'ї йшла гарячкова праця. Лунко стукали сокири, глибоко в'їдаючись у жилий ясен чи в м'яку сосну. З присвистом вищали поперечні пилки. Поверх нашвидку зроблених верстатів лежали обаполи, глиці, а по них ритмічно човгали фуганки. У повітці хтось, мабуть обухом сокири чи молотком, збивав залізну рихву з колеса, і вона на кожний удар відгукувалась тоненьким жалібним дзвоном.

Вночі після зборів Крупко та Миколук ходили по кутках, мобілізуючи на ранок майстровий люд. Адже завтра червона валка має одвезти решту хлібного боргу державі, і про це в райпартком сповіщено телефоном. Кинулися ладнати вози та сани, аж їх і на половину зібраного збіжжя не вистачає. А тут ось, як видно, весна поведе наступ широким фронтом, зруйнує шляхи, розіллє ріки, і тоді

годі вже думати про будь-яку подорож з вантажем. Отож і метушиться Крупко на просторому подвір'ї, підганяючи в роботі майстрів. Проте всі й так добре розуміють, що весна жартів не любить, і сумлінно квапляться з роботою.

Дружний гомін праці лунає в ранковому морозному повітрі. Жваво перегукуються між собою майстри окремими короткими, але змістовними зауваженнями — допомагають один одному і порадою, і ділом.

Мотора з сином та Андрійком виволокли з-під повітки напівзруйнований віз і тепер з усіх боків обдивляються його, мацають, пристукують молотками, вивчають пошкоджені частини, наче консилиум лікарів тяжкохвору людину.

Нарешті Мотора ставить діагноз, а Павло та Андрій погоджуються з ним.

Швидко починають розбирати воза, перевіряючи придатність кожної нескладної деталі.

Батько з сином морочаться біля колеса, вимірюючи довжину спиць. Тимчасом Андрійко вхопив сокиру й обрубав гілочки з молодого стрункого береста. З нього має вийти добрячий дишель.

Два вози готові. Крупко пильно перевіряє їх, щось відзначає в своїй книжечці і наказує котити до комори. Там молодичі на чолі з Марією та Варварою набирають зерно в мішки, а Лука з кількома новими комсомольцями навантажують ними вози та сани. На майданчику біля комори вже стоїть щось із двадцятини саней та з десятків возів. До вечора всього мусить бути щонайменше п'ятдесят підвід.

Жарти й сміх невідступно супроводять жваву роботу молодичь. Декому з них і досі трохи соромно за вчорашню поведінку біля кооперації, і тепер кожна з учасниць тієї демонстрації силкується ударною роботою, ласкавим, дружнім словом згладити свою ніяковість перед Варварою та Марією.

— Та й дурна ж я була вчора. Кому вірила? Кривулісі!

«А щоб їй добра не було!» думала не одна, звичними, зугарними рухами зав'язуючи мішок або висипаючи в нього зерно з бляшаної коробки.

А Варвара аж сяє. З молодичами поводитья так, нібито й не вони збирались її за коси волочити. Жартує,

сміється, далі щось веселе наспівувати почне, аж легко якось працювати з нею. Метко насипає Варвара зерно в мішки, а думає про червону валку, про весну, що принесе з собою ударну працю в полі, про Павлика, Андрійка, всіх своїх друзів-комсомольців.

«Чого це вони возів не подають? Захопилися, мабуть, працею і забули про нас», думала про майстрів і тут же спіймала себе на тому, що хоче побачити Павла. Тихо заспівала свою улюблену:

Наша спілка молода,
Та немов маківка на волі...

В далекому кутку комори гуркотить віялка, довіваючи останнє насіння. За її гуркотом не чути молодицям слів Варвариної пісні, але по очах бачать, по руках молодечих розмашистих догадуються: радіє дівчина.

«Натерпілася, сердешна, всього. Хай хоч тепер порадіє», співчутливо думає про неї Марія. Кому-кому, а їй, Марії, добре далася взнаки наймитська, сирітська доля. Сама колись, як і Варвара, сама-самісінька серед чужих людей виростала. А що вже глуму того та образ зазнала, так хай їйому лиха година!

Віялка замовкла... Знадвору до комори долетів стукіт коліс. Підкочували два нові вози.

Варвара виглянула:

«Ні, знову Павла немає. Ну, добре, я ж їйому згадаю увечері!» Тоді обернулася до жінок:

— Ану, хто швидше мішка насипле й зав'яже. Наввипередки згодні? Ми з Марією всіх перекриємо.

Молодиці, милуючись з Варвари, привітно всміхаються:

— Ви ж у нас вогонь. Хіба за вами вгонишся? — каже одна, висловлюючи загальну думку.

А втім, кілька молодиць і дівчат біля своїх мішків починають рухатися жвавіше, скоса позираючи на Марію та Варвару.

«Вогонь вогнем, але й ми не повстані», десь собі думають жінки, мовчки піддаючи запалу роботі.

Отак собі тихенько, без галасу, змагаються, самі за тим не стежачи. Та врешті так натиснули жінки, що вже Лука з товаришами не встигає тягати повні п'ятипудові мішки на вагу, а звідти зносити та вкладати на вози.

Помітили жінки, що непереливки хлопцям. Жартують:

— А що, Луко, жаркенько? Це тобі не на гармонії цигикати.

— Від гармошки теж руки болять, наче від коси, коли пограєш вечір,— спокійно пояснює Лука, рукавом витираючи піт з обличчя.

Гомінка гуртowa праця міцно злютувала всіх. У кожного наростало десь всеохоплююче, досі не знане почуття, кожному хотілося, щоб отак працювати й працювати без упину. Якось хороше відчувається, меткішими стають руки, ясніше в думках, бадьоріше калатається серце. І зовсім одлігають геть різні життєві дрібниці, болі й образи. Їх заступає, заливає могутня хвиля, нова чарівна симфонія колективної праці.

На колгоспному подвір'ї старий Мотора випростався і сказав Павлові та Андрійкові:

— Ану лишень, хлопці, котить його до комори. Здається, на мазі.

Відремонтований віз з новим ясеновим дишлем стояв готовий.

Хлопці тільки й чекали цього: там же в коморі дівчат повно. Зморгнутися можна буде.

Павло за дишель вхопився. Андрійко плечем у задок уперся...

— Стережись! — гукають хлопці, риссю викочуючи з двору воза. Вихопилися і помчали вздовж вулиці, немов дітлахи, пустуючи. Легеньким, як пір'їнка, здався хлопцям віз.

А тимчасом Марко з новими членами управи, Христею Смілик та Кагамликом, ще як світ вирушили перевіряти стайні. Треба було слабих коней вилучити й поставити на окреме харчування, а решту остаточно закріпити за стайничими під сувору відповідальність кожного. Потім утрюх завітали до кузні, де безладно стояли сівалки, букарі, плуги та борони, чекаючи ремонту.

Уперше за останні два місяці розпалював горно одноокий підстаркуватий коваль Онисько. Йому допомагав онук, бистроокий, щуплявий хлопчина, років п'ятнадцяти.

— Треба дідові Павла на підмогу надіслати,— сказала Христя Обушному, коли вийшли з кузні.— Старий сам не впорається. А Павло іноді допомагав йому. Справу знає.

— Правильно. На ремонт треба наполягти,— погодився Марко.

Христя, лише вчора увечері обрана на члена управи колгоспу, сьогодні вже виявила неабиякі організаторські здібності. Господарство колгоспне знала, наче своє, і її розважні ділові пропозиції радісно хвилювали Обушного.

Коли в одній стайні Христя вгледіла одв'язаного коня, вона спочатку мовчки прив'язала його до ясел, а далі так вичортувала стайничого, що той, сердешний, і червонів, і білів, і просився, і каювся, і назавжди зарікався ловити гав біля коней. Марко задоволено слухав добірку Христини лайку.

Думав:

«Ця нікому не подарує. Добру помічницю знайшли Сукачеві. Та й Кагамлик з Крупком не підкачають».

Коли наближалися до колгоспного подвір'я, їх зустрів виконавець Корній Іванович і подав Обушному записку від Сукача. Голова управи сповіщав, що по дорозі в Березівку заїхав Гавриш і хоче побачитися з ним, Обушним, та з новими членами управи. Він чекає на них у конторі колгоспу.

— Що там цікавого? — запитала Христя, коли Марко, прочитавши, рвав папірець на дрібні шматочки.

— Секретар райпарткому в конторі. Ходімо порадимося. А ви, діду, на подвір'я мерщій. Крупкові перекажіть. Хай теж швиденько йде, не затримується.

Дід підтюпцем подався вулицею. Навіть у його добрих старечих очах помітив Марко нові молоді вогники.

Секретар райпарткому довго й радісно тиснув руки Маркові, новим членам управи. Вітав з перемогою, водночас кидаючи запитання про окремі деталі справи.

Поволі перейшли на спокійні ділові розмови. Мова мовилася за голову сільради. Марко та управа висували кандидатуру Миколюка, а Гавриш не заперечував, але обіцяв порадитися з головою райвику. Наприкінці розмови секретар знову розпитував про події минулого дня і широко реготався з видатної ролі Керзона.

Прощаючись, раптом щось згадав і, витягнувши з бокової кишені телеграму, подав Обушному.

— Читай, тебе стосується!

Марко спокійно розгорнув папірець і пробіг очима. Телеграма була від ЦК і пропонувала Обушному перейти уповноваженим до сусіднього району, де справа підготовки до сівби стала на мертвій точці. Згорнув

телеграму, поклав до кишені. Гавришеві, що пильно стежив за Марковим обличчям, сказав просто:

— Ну що ж! Їхати, то їхати!

Коли вже прощалися, прибіг захеканий Крупко і відрапортував захватно, що до обіду всі вози й сани будуть готові до завтрашньої подорожі.

Вже з саней Гавриш гукнув:

— Везіть же, товариші! Духовий оркестр і перехідний прапор на вас чекають!

— Глядіть мені там! — навздогін кинула йому Христя.

А як повернулися до контори, Сукач сказав з нотками ширості й легенького суму:

— Ну, товариші, тепер, здається, все в нас на добре піде. Погано тільки, що Марка Степановича перекидають. Але така воля партії. Тут нічого не полишеш.

— А ви не їдьте! — майже з дитячою безпосередністю й глибокою щирістю сказав Маркові Крупко.— Лишайтеся у нас. Ми вам хату Кривулину дамо. Добра хата. Найкращу дівчину висватаємо. Будете головою сільради. Ми вас слухатимемо. Їй-право!

Марко Обушний усміхнувся сумовито:

— За пошану дякую. А щодо дівчини, то годі, вже один раз оженили. Може, і удруге так. Краще попарубкую трохи.

Всі зрозуміли Марків натяк на провокацію Кривулі проти нього й Варвари. Сміялися широко, від глибини серця.

— А, хай їм! — махнула рукою Христя.— І згадувати огидно.

Жартували далі, але Марко відчував, що йому вже далеко не байдужою стала Петрівка. Почував глибоку дружбу до Сукача, Христі, Миколюка, Крупка. Разом з Павлом та Варварою радів їхнім щастям, міцна приязнь виростала до старого Мотори та його кума Кагамлика. Це ж вони, аванпостні бійці колгоспного фронту, ще зовсім недавно були розпорошені, спантеличені маневрами знахабнілої куркульні. Але хто тепер посміє зачепити їх? Та сама Христя найлютіші глитайські очі видряпає за свій колгосп. А хіба Мотора, Кагамлик, Крупко й інші не такі? А сотні нових, що відчували твердий ґрунт під ногами, хіба відступлять? Ніколи! Знав, що в цій перемозі є частина і його праці, і ставало приємно від свідомості виконаного перед партією обов'язку. Хотілося ще трохи

побути з петрівчанами, допомогти їм, але — що ж вдієш! Взавтра разом з червоною валкою він залишить Петрівку. Знову нові люди, нова боротьба, нові перемоги. Тільки так воно й повинно бути. Адже на фронті не розмірковують. Є наказ — виконуй. Так і тут.

Обговоривши кілька практичних питань, зв'язаних з готуванням червоної валки, всі залишили управу і розійшлися кожний на свою дільницю роботи.

Сьогодні, як ніколи, хотілося бути на людях, де буяє радість колективної праці, де переважає велике загальне над дрібним особистим. Там люди дивляться одне на одного новими широко розкритими очима, там лунають теплі слова й бринить веселий сміх. У ритмах праці куються нові звички, зростає повага до себе, до своїх однодумців, кипить міцна глибока ненависть до ворога.

Поволі, іноді спотикаючись і падаючи, але уперто і невпинно йде армія нових людей на штурм соціалістичних високостей життя.

3. МОЛОЧКО ЧИ ГОРІЛКА?

Смерком у Моториній хаті зібрався актив. Ніхто нікого не запрошував, а вийшло якось само по собі. Почули, що Марко вечерятиме в партизана, і зійшлися всі, наче змовилися.

Моториха приязно вітала гостей.

Останніми у хату увійшли Павло та Варвара. Вони ходили перевіряти варту біля навантажених возів і через те затрималися.

Траплялося й раніше Варварі забігати до Павла додому в різних справах комсомольських, але сьогоднішній її прихід мав особливий сенс.

Непідроблено ласкаво зустріла її Моториха, всміхався собі у вуса старий партизан, а Христя, сказано жінка, не змовчала, приказала до ладу:

— Вітай, мати, невісточку в хату!

Варвара зашарілася, але вдавала з себе спокійну і навіть байдужу.

— Виходить, потрапили просто на заручини,— так, щоб усі почули, сказав Крупко, штовхнувши під бік Миколюка. А тоді вже Павлові закинув:— Став, парубче, могорич. Думаєш, так ото й одкрутишся? Крашу дівку

з моєї бригади береш! Не, брат! Це тобі так не мінеться.

— Да-а,— протяг Миколюк.— Для такого случаю чарчина б оце в самий раз.

Хто-хто, а вже старий Мотора цілковито солідаризувався з Миколюком. Тільки як же його запропонувати? Вперше у нього в хаті Марко Обушний та Сукач. Може, незручно їм буде...

Метушилася Моториха біля мисника. Склянки до чаю готувала, а Павло одкликав Андрія та Луку в напівтемну хатину, і про щось там радилися хлопці.

До столу долітав лише їхній стриманий шепіт.

Варвара трохи ніяковіла. Почувала, що їх двоє тут у центрі уваги: вона і Марко Обушний. Ловила на собі красномовні вітальні погляди. Щоб якось одвернути від себе увагу, заговорила з Христею. Але розмова не клеїлася. У Христі гора думок. За весь колгосп треба передумати. Тоді Варвара встала з лави і твердим кроком підійшла до мисника. Сказала невимушено до Моторихи:

— Давайте... тітко, я допоможу.

В очах старої блиснули сльози радості, але перемогла себе. Тихо сказала Варварі:

— Називай уже матір'ю, дочко. Однак ж доведеться. Коли від рідної ласки не зазнала, то я вже тебе краще за рідну шануватиму.

— Дякую... мамо!

Дві жінки, підстаркувата, виснажена працею, і молода, налита силою і юністю, зустрілися поглядами.

Скоріше відчули, ніж зрозуміли одна одну.

А тимчасом хлопці вийшли з хатини, і Лука негайно ж вхопив шапку й подався з хати.

Андрійко, вгледівши біля мисника Варвару, що поралася з посудом, стусонув Павла під бік.

— Диви... вона вже порядкує тут, як дома. Щоб я вмер!

— Помовчи, стрілець,— блиснувши радісними вогниками чорних очей, відповів Павло. А в думці задоволено відзначив: «От тобі й оженився. Просто, дешево й сердито».

До столу сідали з жартівливими традиційними приказками, двозначними натяками, які в цій теплій, невимушеній атмосфері лунали далеким відгомонам зламаних

переможним життям споконвічних звичаїв. Обушного та Сукача посадили на покуті, підкресливши цим особливу до них пошану.

Незручність перших хвилин вже облишила Варвару, і вона з неприхованою глибокою радістю ходила поміж столом і мисником, ставлячи на стіл посуд та страви.

Шумів своїх писклявих камерних мелодій самовар.

Святковий настрій у хаті Мотори творили жваві розмови гостей.

Здавалося, ніби до партизана зійшлися найрідніші люди на велике родинне свято.

Справді ж присутніх привело сюди непереможне бажання поділити з друзями спільну радість і сум. Раділи з перемоги над споконвічним ворогом, раділи з чарівних обріїв, що відкривалися на їхньому шляху, раділи за Павла та Варвару. А коли згадували, що завтра залишить Петрівку Марко Обушний, легенький сум розлуки спадав на серця.

Марко прекрасно відчував це, і йому шкода було лишати цих простих, але упертих і сильних у своїй правоті людей, які від учора взяли на себе важку й почесну роль: міцно стояти на аванпостах відповідального фронту. Згадав, як місяць тому на харківському вокзалі боляче стискувалося серце, коли бачив проводи товаришів. Адже його тоді, як і завжди, ніхто не виряджав... Тоді несподівано приходили хвилинні думки про самотність. Сьогодні ж отут, за партизановим столом, почував себе невід'ємною часткою великого цілого, що ім'я йому все-сильний колектив, керований єдиною волею до перемоги.

«Там, на вокзалі, були тільки родичі, знайомі — і все, — думав Марко, — а тут товариші по боротьбі. Це куди глибші й рідніші проводи».

Тимчасом гості розташувалися за столом, чекаючи господарів.

Але Мотора почував себе бентежно. Іноді без певної мети робив кілька кроків по хаті, далі раптово повертався на старе місце, а то підходив до мисливського приладдя, що прикрашувало стіну, і вдесьте обмацував його пальцями. Обушний і в погляді партизана помітив розгубленість, вагання, якусь приховану внутрішню боротьбу.

— Сідай, Хведоре Микитовичу, батькуй! — звернувся до нього Миколок. — Хоч без чарки воно й батькування ніяке...

— Та я зараз...— відповів Мотора і, дійшовши якогось вирішення, твердо пішов у хатину.

Світло лампи від столу не сягало туди, і партизан спивався в напівтемряві, сам на сам із своїми сумнівами.

На скрині стояв глечик і дві склянки.

«Мабуть, Парло частував ласих на молоко своїх друзів — Луку та Андрійка», подумав Мотора, а далі злодійкувато зиркнув на двері, що пропускали до хатини вузьку смугу світла.

Переконавшись, що ніхто не стежить за ним, хутко нахилився і витяг з-під ліжка невеличку карафку. Трохи потримав її на смузі світла, ніби перевіряючи кількість і якість рідини.

Поволі наблизившись до скрині, поставив карафку поруч з глечиком, і на мить знову його опанувало вагання. Очі перебігали з глечика на карафку і навпаки, немов порівнювали їх між собою. Раптом рішуче вхопив глечик і налив у склянку молока. Поволі підніс склянку до рота, але, хвилину потримавши її на рівні бороди, знову поставив на скриню.

Тоді ж у руці опинилася карафка, і прозора рідина, приємно булькаючи, перелилася у другу склянку.

Порожню карафку партизан хутко поставив під ліжку, а сам закам'янів біля скрині в тугій непорушності. Поруч стояли дві наповнені склянки. Одна з молоком, друга... з горілкою...

Мотора мовчки стовбичив перед ними, захолонувши в напруженому думанні... Аж пальця до лоба приклав. А робив він це лише справді в тяжкій хвилині вагання...

«Чого ж випити — молока чи горілки?»

Така думка не на жарт хвилювала партизана. З великої хати від столу він чув голоси Обушного, Сукача, до його ушей долітали дотепні репліки обох Миколюків, сміялася Варвара, а їй зворушено допомагала в цьому Моториха. Партизан боявся, що його ось-ось або покличуть до столу, або зайде хтось у хатину і застукає на гарячому.

Треба було швидше доходити якогось вирішення. Склянки стояли одної форми, одних розмірів, але неоднаково було партизанові, яку з них випити.

Біля столу Сукач сказав:

— Де ж це Микитович?

Мотора легко здригнув від Сукачєвого запитання і,

нараз відважившись, притьмом ухопив зі столу склянку й одним духом випив до дна. З насолодою кхекнув, витерши рукавом вуса.

Тоді двері зрадливо рипнули, смуга світла стала широкою, і в ній, виграваючи обрубком хвоста, став Керзон.

Партизанові здалося, що собака ливиться на нього докірливими очима, ніби рішуче засуджує його вчинок.

— Пішов вон! — суворо grimнув на нього Мотора і підкреслено спокійно вийшов з хатини.

Поважно підійшов до столу. Там уже гості, ретельно припрошені хазяйкою, взялися до вечері.

— Сідай, чоловіче, хоч раз у парі посидимо, — лагідно сказала Моториха, даючи біля себе місце партизанові.

— Молоділи, та в парі не сиділи, — відповів він, важко сідаючи поруч дружини.

— А на старість подуріли, — закінчив прислів'я Миколюк.

Він не міг одмовити собі в жартах ні за яких умов. За столом дехто щиро зайшовся сміхом. Було справді святково і легко на серцях у тих людей, які відчували себе наснаженими повноцінною радістю.

А найбільше раділа Моториха. Вона-бо вперше вітає у своїй господі таких одвертих і широких, а головне — свіжих людей. Те, що Мотора був тверезий і навіть не згадав за горілку, підносило радість до найвищого ступеня.

Вона по-молодому, як двадцять років тому, нахилилася близьенько до нього і шепнула, скинувши погляд на Павла та Варвару, що сиділи край столу:

— Глянь, чоловіче, хіба ж не пара? Молоді та зелені!

— На всі сто, — процідив, не розкриваючи рота, Мотора.

Та дружина притьмом відсахнулася від нього, наче вгледівши на його обличчі щось несподіване й страшне.

Її рух помітив Миколюк.

Партизан раптом зашарівся, засовався на стільці, винувато закліпав очима. Дружина докірливо похитала головою. Сказала голосом, повним гіркою розчарування й жалю:

— Знову смикнув.

Горілчаний дух лоскотав їй ніздрі. Тепер вона знала, чого чоловік так довго порався в напівтемній хатині. Партизан злегка штовхнув її під бік: «Мовчи, мовляв».

Але таємниця була вже розкрита. Миколок цмокнув губами й спитав голосно:

— Може, там і для гостей залишилося, Микитовичу?

— Нема... На денці було... трохи... Півчарочки... Це я з перевтоми... Біля возів напорався, а так, щоб як колись, то вже ні. Годі! Хай їй грець...— ніяковіючи, виправдувався Мотора, винуватими очима кліпнувши на Обушного та Сукача.

Ті зрозуміли причину стурбованості партизана, але обидва поставилися до нього співчутливо. Їм аж жаль стало колись страшного Мотори, що тепер знітився і почував себе винуватим, наче запеклий злочинець. Це ж бо найкраще свідчило про глибоку партизанську честь. Марко Обушний, між іншим, сказав лагідно:

— Випадок справді такий, що втриматися тяжко. Такі дні нечасто бувають.

У зауваженні Марка, в тоні його голосу партизан відчув виправдання своєму «гріхові» і поволі вгонив у береги ніяковість та хвилювання.

А Сукач, щоб остаточно розвіяти незручний стан, на інше розмову звів:

— Он, бач трохи не забув новину сказати,— заговорив він жваво.— Оце вже перед вечором заходить в управу одноосібник Кравченко. «Що тебе занесло, Петре Йосиповичу?» питаю. А він третью, мнеться біля столу, бачу, щось сказати хоче. Мовчу. Чекаю.

— А він же що? — нетерпляче запитав Андрійко Миколок.

— Не перебивай,— гримнув на нього батько.

— А він,— казав далі Сукач,— витяг з кишені вісім заяв від одноосібників і сказав, що ото вісім до гурту хочуть. «Люди роблять і проти влади нічого не мають. Тільки — «за»! Ручуся. Сам їх на агітацію брав» — «А куркулів серед них немає?» питаю... Засміявся: «Хіба мало клопоту із старими набралися, доки викурили. Нових не розплодимо, не сумнівайтесь».

Христя Смілик сказала переконано:

— Це перемога наша, що й казати... Але на управі до всіх придивимося як слід... Куркуль — він хитрий. Ти його жени в двері, він тобі в щілінку пролізе.

— Правильно! — погодився Сукач.

І тут же почали обговорювати одноосібників, що подали заяви до колгоспу. Говорили, обережно роняючи

слова, даючи всебічні характеристики, згадуючи минуле й сучасне своїх майбутніх товаришів.

Святковий настрій і легкість розмов непомітно зникли. Поволі люди набирали серйозного вигляду, говорили організовано, по черзі, розуміючи всю вагу порушеного питання... Марко давав останні поради новій управі колгоспу, і його слухали з пильною увагою: адже завтра вже його не буде. Доведеться самим далі орудувати.

Коли б хтось сторонній послухав ці розмови й побачив зосереджені обличчя присутніх, тяжко було б йому визначити, що саме відбувалося цього вечора в партизановій хаті: звичайна бесіда, заручини чи ділове засідання активу. Ознаки всіх трьох форм людської сукупності перепліталися між собою так тісно, що тяжко було віддати перевагу одній з них. І в цьому була глибока своєрідна краса й гармонія.

Сиділи допізна.

Вже давно повернувся Лука з дворядкою, але грати поки що не довелося. Поставивши гармонію на лаві, пильно вслухався хлопець у поважні розмови за столом.

Аж тоді, як Обушний, Сукач, Христя та старий Миколук, а з ними й Мотора пішли востаннє перевірити навантажені хлібом вози,— молодь хутко звеселила партизанову хату і щасливу свекруху музикою, танцями та нестримним бунням юності.

ЕПІЛОГ

Як запрягали коней удосвіта, вітрець повівав. Летів він із заходу і був м'який і вогкуватий. В його подихах люди пізнавали весну, передчували її переможне наближення.

За селом, на кряжі, потужно поскрипували крилами вітряки. Ще вночі Сукач дав наряд перемолоти зайвину зерна на громадське харчування, і на ранок петрівчани були приємно здивовані. Здавалося, ніколи вже не оживуть запечатані млини, і раптом усі вісімнадцять упевнено вимахують крилами, ніби кидаючи зухвалий виклик великому сонному селу. Тоді згадували, що йде остання валка хлібозаготівель, і ставало ясним, чому запрацювали жорна вітряків.

Заборона з них була знята.

Лише один серед млинів стояв нерухомою похмурою громадою. Його мірошника немає на селі. Вже не прийде він темної ночі, коли б'є хвища, і не засипле кіш добірного жита. Прийдуть нові мірошники не вночі, а серед білого дня, хазяйновито обдивляться снасті і, не крадучись, примусять жвавіше працювати жорнами й вертіти крилами. А поки що осиротіло застиг вітряк. Та ні в кого не викликав він ні крихти жалю до себе.

Кагамлик бігав від одного воза до другого, покрикував на стайничих, перевіряв зброю. Для нього подорож у район, крім основної мети — червоної валки, мала ще одне неабияке значення. Він мусить показати в місті, якими кіньми колгосп «Жовтень» виїде в поле назустріч весні. Жоден непорядок у запряжці не сховався від його пильного ока. Радісно застукало серце, коли спостеріг, що саме коні з його стайні нетерпляче гребли копитами пришерхлий сніг.

«Орли,— подумав і всміхнувся гордо.— Ці вивезуть!»

Біля переднього воза збилися докупи всі. Крім активу, сюди прийшло кілька чоловіків, жінок з відрами (вийшли по воду, а потрапили на майдан), і навіть старезний дід Іванюта якимось дивом причвалав на майдан. Стояв, бухикав, спершився на костур. Даремно силкувався старечим поглядом охопити довгу валку возів і саней.

Обушний поклав невеличкий чемодан на першого воза і стояв серед гурту, востаннє вдивляючись у знайомі обличчя. Побачив багатьох, що раніш з печі не злазили, боячись устряти в громадські справи... А сьогодні, як світ, з'явилися.

Сукач давав розпорядження стайничим, і вони схвально похитували головами, опустивши пужална батогів додолу.

З-за комори, поспішаючи, вийшли Павло, Варвара, Лука та Андрійко. Вони допізна загулялися вчора і гуртом ночували в Павла. Всі четверо, заспані, але з веселими вогниками в очах, протовпилися в центр гурту. Павло тримав на плечах згорнутий колгоспний прапор, а Лука почував на спині свою незмінну, гомінку, загонисту товаришку. Без слів гармоніст вибрався на першого воза, зняв з плечей гармонію і поклав поруч Маркового чемодана,

Тоді сказав Павлові:

— Ану давай прапор. Пристрою!

Павло тримав держално, а Варвара розмотувала червоне полотнище з білими буквами. Згодом кмітливий Лука встроїв прапор поміж мішками, а весняний вітерець підхопив його, грайливо залопотів, ламаючи букви і напинаючи, наче вітрило відважного човна.

Варвара підійшла до Христі. Та, одягнена в дорогу, стояла біля Миколюка з батогом. Кіньми на третьому возі правуватиме вона, отож і нап'яла на себе великий чоловічий кобеняк, щоб не скоцюбнути.

Колгоспники вже знали, що Обушний виїздить з Петрівки, і кожен з присутніх намагався хоч одним словом виявити своє щире ставлення до нього. Стиха перекидалися словами жінки:

— Добрий чоловік, що й казати. І не строгий, а діло знав...

— З головою.

— Це ж куди він, додому?

— Де там! До іншого району посилають.

— Отакої. А я думала, на домівку, відпочити.— Потім по паузі додала:— Ні, таки йому теж не мед. Попокрути голову з нами, дурними, то й дихати не захочеш.

— Та воно таке...

Далі окремі зауваження молодиць в міру наближення моменту розлуки вимовлялися голосніше, а деякі з жінок, які сміливіші, і просто говорили Обушному:

— Ви ж нас не забувайте!

— Напишіть листа з Харкова. Як воно там.

Марко відповідав жартами. Жінки не хотіли відстати від нього... В ранковому повітрі часто злітав над гуртом веселий колективний регіт.

Нарешті Сукач перевірив валку. Всі були готові рушати.

На кожних санях чи возі сидів колгоспник, тримаючи батога та віжки в урочистому чеканні гасла.

Кагамлик підійшов до Обушного:

— Ну, сідайте, Марку Степановичу. Годі їх слухати. Вони наговорять сім мішків гречаної вовни.

Сукач уже вмостився на другому возі поруч Миколюка. Варвара з Христею ладналися на третьому. А на першому кіньми мав правити Кагамлик. За пасажирів йому випадали Обушний та Лука з гармошкою.

Павло ще не обрав собі підводи і, очевидно, не надав цьому жодного значення. На першу-ліпшу сплигне, коли вже рушить валка.

Обушний обернувся, щоб сідати на воза, але перед ним наче з-під землі виріс дід Іванюта. Він ледве пересував ноги і часто кліпав сльозливими очима. Спинившись перед Марком, дід звів на нього згаслий уже, помутнілий зір свій, і Обушний раптом пригадав збори третього кутка і цього дідуся, що зліз тоді з печі лише для того, щоб висловити свою думку про його, Маркові, слова.

— Ну, прощайте, діду! — широко сказав він. — Живіть здорові.

Дід наставив вухо, ловлячи слова, а далі захитав головою, даючи зрозуміти, що почув їх.

Тоді прошамкотів, напруживши рештки своїх мовних можливостей:

— А так, так, чоловіче добрий. Бачу, що на добре йдеться... Поживу, ще поживу! Хочеться й мені, старому, бабиних книшів спробувати... — труснув уперто сивою бородою і простяг руку Обушному.

Той потиснув її і плигнув на сани.

Натовп поблажливо сміявся з дідової віри в реальність бабиних книшів, маючи великий сумнів щодо його життєвої сили, а тимчасом Лука похапливо приладнав на колінах гармошку і без будь-яких прелюдій з місця загравав похідного марша. Валка рушила.

Дзвінко цокотіли колеса, тихо шелестіли полозки саней по терпкому снігу. Марія перша війнула з натовпу хусткою, а за нею й решта жінок захвилювалися, ретельно замахали руками, а чоловіки шапками над головами потрясали:

— Щасливої дороги!

Гармонія ще ніколи так чітко й піднесено не грала марш. І вже останні вози сховалися за кряжем, а натовп на майдані не розходився.

Стояли, гомоніли, згадували останні події петрівські і кожному з них оцінювали по-новому. Не було злісних реплік, ніхто не говорив гострих роздратованих слів. Точилася розмова спокійна, розважна і повна досі не знаних мотивів.

За п'ять кілометрів від міста шлях ішов паралельно з залізницею. Коли валка пішла поруч насипу, десь здалеку загув паровозний гудок. Коні нашорошено шулили

вуха. Міцніше взяли віжки до рук петрівчани: коли б не злякалася поїзда якась норовиста пара.

Ця обережність не була зайвою. З-за дубового гаю назустріч петрівцям вихопився могутній чорний паровоз, а за ним, дрібно й ритмічно вистукуючи колесами, виповзала довга низка платформ і червоних вагонів. На паровозі яскраво горіла від сонця золота п'ятикутна зірка, а поверх неї красувалися букви: СССР.

Лука на всі міхи ушкварив нестримного, як вихор, марша. З возів на адресу поїзда замахали шапками. Молодші вигукували — «слава».

В дверях паровоза вималювалася чорна від мазути кремезна постать машиніста, середньої на зріст людини, з пишними вусами вниз. Тепер увесь свій захват петрівці посилали йому. Машиніст повільно зняв кашкета і широко, розмашисто салютував ним у бік прапора, що грайливо тріпотів під вітром на першому возі. Мимо петрівчан мчали незліченні, щільно навантажені платформи.

Марко Обушний впізнав знайомі обриси тракторів і в досі нечуваному збудженні вигукнув:

— Привіт більшовицьким машинам!

По всіх возах бурхливою гарячою луною прокотився його вигук, підсилений десятками захоплених голосів. Маркові ще довго стояв в ушах відгомін радісних салютів, і він згадував рідний Харків, казковий майдан залізного Фелікса і вогненні вікна ЦК, що широко ллють електросвітло в неозорі простори республіки.

П Р И М І Т К И

Вміщені в однотомнику твори надруковані за останніми виданнями, які були переглянуті і виправлені автором. Примітки до них мають суто довідковий, бібліографічний характер.

КУРСИ

Написана протягом січня — лютого 1927 р. у Харкові. Вперше опублікована в журналі «Молодняк», № 3 за 1927 р. Окремим виданням вийшла того ж року у Державному видавництві України (ДВУ). Друге, виправлене видання з'явилося у 1930 р. і третє — у 1932 р. Повість була вміщена також у тритомнику творів І. Кириленка (Твори, том другий. Повісті й оповідання, «Література і мистецтво», Х.—К., 1932).

СЕРГІЙ КОВАЛЬ

Написано у Харкові в червні 1927 р. Вперше надруковано в журналі «Гарт», № 2—3 (червень—липень) за 1927 р. Тричі виходило окремими виданнями (вид. «Пролетарська правда», К., 1929; вид. «Радянська школа», Х., 1931; вид. «Гарт», Х., 1931). Було вміщено також у збірці військових оповідань «Одна доба» (ДВУ, Х., 1929), у другому томі «Творів» та в однотомнику «Вибрані твори» (Держлітвидав, К., 1937).

НАД ЯМОЮ

Написано у Харкові в жовтні 1928 р. Вперше, під назвою «Одна доба», опубліковано в журналі «Молодняк», № 10 за 1928 р. Під цією ж назвою друкувалося у збірці «Одна доба» і, як бачимо,

дало назву цілій збірці. Готуючи оповідання до окремого видання, автор змінив назву. Під цією новою назвою виходило тричі (ДВУ, Х., 1930; Х., 1930, додаток до журналу «Комунарка України», № 22; «Література і мистецтво», Х.—К., 1934). Вмішено також у другому томі «Творів» та в однотомнику «Вибрані твори».

НАТИСК

Написана в 1929 р. Друкувалася в журналі «Гарт» наприкінці 1929 — на початку 1930 рр. (1929 р., №№ 10—11, 12; 1930 р., №№ 1—2). Окремим виданням з'явилась у 1930 р. (вид. «Український робітник», Х., серія «Романи і повісті», Двоптижневий період. вид. № 14 (26)). Того ж року вийшла у ДВУ і третім виданням — у видавництві «Література і мистецтво» (1932). Була перекладена російською (пер. Б. Елисаветського, изд. «Художественная литература» (ГИХЛ) М.—Л., 1931) та польською (пер. Валенського, Укрдержнацменвидав, Х.—К., 1932) мовами. Вмішена у третьому томі «Творів», а також в однотомнику «Вибрані твори».

АВАНПОСТИ

Написана протягом 1932—33 рр. В середині 1933 р. з'явилася в окремому виданні (вид. «Література і мистецтво») тиражем у 30 000 прим. За два роки витримала сім видань, була перекладена на російську (пер. Є. Вінер та І. Ямпольського, Гослітгиздат, М., 1934), та єврейську (пер. Б. Гутяньського, Укрдержнацменвидав, Х.—К., 1934) мови, окремо виходили уривки з повісті. Загальний тираж становить близько 200 000 прим.

У 1934—35 рр. автор написав роман «Весна», що являє собою другу книгу «Аванпостів». Окремим виданням ця частина вийшла у 1936 р. Того ж року обидві частини разом були видані Держлітвидавом України, а наступного, 1937 р., Гослітгиздатом у російському перекладі. Проте в однотомнику «Вибраних творів» (1937) автор вмістив тільки першу книгу — повість «Аванпости».

З М І С Т

	Стор.
І в а н К и р и л е н к о . <i>Літературно-критичний нарис</i> <i>А. Тростянецького</i>	3
Курси	23
Оповідання	
Сергій Коваль	99
Над ямою	115
Натиск	141
Аванпости	273
П р и м і т к и	436

Иван Ульянович Кириленко

ИЗБРАННОЕ

(На украинском языке)

*

Редактор *П. Т. Романов*
Художник *Г. Р. Кохан*
Художній редактор *К. К. Калугін*
Технічний редактор *П. Д. Цуркан*
Коректор *І. Г. Адамець*

*

БФ 18737. Здано на виробництво 20/VIII 1959 р.
Підписано до друку 10/XII 1959 р.
Формат паперу 81×108^{1/2}. Літер. арк. 6,875.
Друк. арк. 22,55+1 вкл. Обліково-видавн. арк. 23,906.
Ціна 9 крб. 20 коп. Замовл. 801. Тираж 10 000.

*

Держлітвидав України,
Київ, Володимирська, 42.

*

Книжково-журнальна фабрика Головвидтву
Міністерства культури УРСР, Київ, Воровського, 24.

Ціна 20 коп.

ДЕРЖАВНИЙ ЗАКОН